

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

**Головне управління по роботі з особовим складом
Збройних Сил України**

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ
ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

Київ – 2012

Психологічна підготовка особового складу Збройних Сил України організовується та проводиться відповідно до військового стандарту “Психологічна підготовка”.

У методичних рекомендаціях викладені загальні поняття, основні положення та зміст питань психологічної підготовки, яка організується в органах військового управління, військових частинах (підрозділах), військових навчальних закладах.

Методичні рекомендації призначені для командирів підрозділів та офіцерів структур по роботі з особовим складом, які проводять заняття з психологічної підготовки особового складу.

ЗМІСТ

№ п/п	Питання	Стор.
1.	Наказ начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України від 16.11.2012 року № 240 “Про впровадження психологічної підготовки особового складу в навчальний процес підготовки органів управління та військ (сил)”	5
2.	Концепція впровадження психологічної підготовки у Збройних Силах України	7
	Для офіцерів	
	Розділ I. Загальна психологічна підготовка	14
1.	Воєнна політика та воєнна безпека України.	14
2.	Формування морально-етичних якостей військового керівника. Військово-професійний етикет офіцера Збройних Сил України.	28
3.	Психологічна підготовка особового складу Збройних Сил України. Сутність, зміст, завдання, напрями практичного застосування.	36
4.	Форми та методи психологічної підготовки військовослужбовців. Методика оцінювання психологічної підготовленості особового складу.	45
5.	Досвід організації психологічної підготовки у збройних силах провідних країн світу.	53
6.	Організація психологічної підготовки в загальній системі бойової підготовки та повсякденної діяльності у з'єднанні (військовій частині).	59
7.	Психолого-педагогічні засади військово-професійної діяльності командира.	74
8.	Психологічні особливості управлінської діяльності командирів (начальників) в умовах надзвичайного та воєнного стану.	84
9.	Емоційно-вольова сфера особистості в умовах військової діяльності.	94
10.	Особливості психологічної підготовки особового складу до виконання завдань миротворчої діяльності.	104
11.	Виконання миротворчих завдань Збройними Силами України. Приклади мужності та самовідданості військовослужбовців.	114
12.	Фактори негативного впливу на психіку військовослужбовця в особливих умовах військово-професійної діяльності (бойових дій).	133
13.	Прийоми і засоби моделювання психологічних факторів бойової обстановки.	137
14.	Забезпечення інформаційної безпеки у Збройних Силах України. Організація інформаційно-психологічної протидії. Форми, способи та методи захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу на психіку військовослужбовця.	146
15.	Соціально-психологічна характеристика військового колективу.	155
16.	Психологія спілкування у військовому колективі.	164
17.	Психологія малої групи. Виявлення міжособистісних і групових конфліктів та практична діяльність командного складу щодо розв'язання конфліктних ситуацій у підрозділі.	171
18.	Вплив девіантної поведінки військовослужбовців на виконання завдань.	181
	Розділ II. Спеціальна психологічна підготовка	190
1.	Обов'язки посадових осіб щодо керівництва та організації психологічної підготовки особового складу.	190
2.	Заходи безпеки при проведенні психологічної підготовки особового складу під час занять і навчань (тренувань).	202
3.	Сутність поняття бойового стресу і його основні характеристики. Посттравматичні стресові розлади, шляхи і засоби їх подолання.	204
4.	Особливості психічних станів військовослужбовців при підготовці і в ході бойових дій.	216
5.	Психологічні особливості ведення бою у місті (лісі, гірській місцевості).	230
6.	Шляхи і способи підтримки психологічної стійкості і бойової активності особового складу.	239
7.	Саморегуляція поведінки військовослужбовця в екстремальних умовах.	247
8.	Психологічна підготовка особового складу в ході тактичних (тактико-спеціальних) навчань.	253
9.	Психологічне гартування особового складу під час виконання вправ вогневої підготовки.	262
10.	Психологічне гартування особового складу під час занять з фізичної підготовки.	266
11.	Психологічна підготовка особового складу під час водіння бойових машин.	270
12.	Психологічна підготовка особового складу до виконання завдань у складі групи (відділення) у відриві від основних сил в умовах обмеження матеріальних запасів, порушення режиму діяльності і відпочинку.	272
13.	Формування військово-професійних та психологічних якостей з використанням навчально-тренувального комплексу психологічної підготовки.	277
14.	Організація психологічної реабілітації (реадаптації) особового складу у військовій частині.	283
	Розділ III. Цільова психологічна підготовка	304
1.	Особливості психологічної підготовки особового складу родів військ (сил).	304
2.	Психологічна підготовка особового складу методами аварійних ситуацій, стресового впливу, виконання завдань у складі неповних відділень (розрахунків, екіпажів).	309
3.	Практичні вправи саморегуляції та аутотренінгу.	317
4.	Організація психологічної підготовки особового складу під час виконання практичних вправ для вдосконалення професійних якостей: “Старт наосліп”, “Засідка”, “Переправа”, “Перевірка документів”, “Вартовий”, “Замінована стежка”, “Раптовий напад”, “Коридор”, “Дуель”, “Дзеркало”, “Сторожова охорона”, “Захоплення язика”, “Ситуація на базарі”.	333
5.	Дії офіцера у разі захоплення у полон (заручником).	341
	Додаткові питання для старшинсько-сержантського складу	357
1.	Досвід організації професійної діяльності сержантського складу армій провідних країн світу.	357
2.	Девіантна поведінка військовослужбовця та її прояви. Робота старшинсько-сержантського складу у збереженні життя та здоров'я підлеглих.	367

№ п/п	Питання	Стор.
3.	Особливості роботи старшинсько-сержантського складу з формування військово-професійних та індивідуально-психологічних якостей підлеглих.	388
4.	Особливості психологічної підготовки військовослужбовців до виконання завдань допомоги населенню у подолання наслідків аварій, стихійних лих та техногенних катастроф. Організація гуманітарної допомоги.	392

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

НАКАЗ

16.11.2012

м. Київ

№ 240

Про впровадження психологічної підготовки особового складу в навчальний процес підготовки органів управління та військ (сил)

З метою впровадження у Збройних Силах України з початку 2013 навчального року відпрацювання питань психологічної підготовки під час планування та організації оперативної та бойової підготовки, тактичних (тактико-спеціальних, льотно-тактичних) навчань (тренувань, воєнних ігор)

НАКАЗУЮ:

1. Командувачам видів Збройних Сил України, високомобільних десантних військ Збройних Сил України, начальникам озброєння Збройних Сил України, Тилу Збройних Сил України, Головного управління оперативного забезпечення Збройних Сил України, керівникам структурних підрозділів Генерального штабу Збройних Сил України, органів управління Збройних Сил України, які їм підпорядковані, командирам військових частин (установ):

в органах військового управління відпрацювання питань психологічної підготовки планувати невід'ємною складовою під час проведення заходів оперативної підготовки, у військових частинах (підрозділах) – під час заходів бойової підготовки;

відпрацювання питань психологічної підготовки проводити з усіма категоріями військовослужбовців; обсяг годин для відпрацювання питань психологічної підготовки визначати своїм рішенням, з урахуванням набутих знань та навичок підлеглими, відповідно до тематики навчань (тренувань, воєнних ігор) та переліку тем (питань) психологічної підготовки.

2. Основними завданнями психологічної підготовки вважати: формування у військовослужбовців психологічної стійкості до психотравмуючих факторів сучасних бойових дій;

створення передумов високої бойової активності особового складу;

адаптацію військовослужбовців до бойових умов, їх навчання основним способам самозахисту;

навчання особового складу методам попередження психотравмування, саморегуляції, виявленню ознак отримання психологічних травм;

надання першої психологічної допомоги.

3. Організацію психологічної підготовки і безпосереднє керівництво її проведенням покласти на відповідних командирів (начальників).

4. Загальне керівництво організацією та проведенням психологічної підготовки, її методичне забезпечення покласти на Головне управління виховної та соціально-психологічної роботи Збройних Сил України (у подальшому – на Головне управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України).

5. Начальнику Головного управління виховної та соціально-психологічної роботи Збройних Сил України (у подальшому – Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України) щороку:

до 25 листопада уточнювати перелік тем (питань) психологічної підготовки та доводити його до військ (сил) окремим додатком до Організаційно-методичних вказівок щодо організації роботи з особовим складом Збройних Сил України на навчальний рік;

до 15 січня організувати підготовку методичних матеріалів та доведення їх до органів військового управління, з'єднань, військових частин.

6. Контроль за виконанням наказу покласти на заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України (згідно з розподілом повноважень).

7. Наказ розіслати до окремої військової частини.

Начальник Генерального штабу – Головнокомандувач
Збройних Сил України
генерал-полковник

В.М.ЗАМАНА

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Заступник начальника Генерального штабу
 Збройних Сил України
 генерал-лейтенант Ю.А.ДУМАНСЬКИЙ

“7” грудня 2012 року

КОНЦЕПЦІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Мета Концепції впровадження психологічної підготовки у Збройних Силах України:
 розкрити роль та місце психологічної підготовки у загальній системі підготовки військ (сил);
 визначити складові елементи, внутрішню структуру системи психологічної підготовки, пріоритети щодо її змісту та організації;
 визначити головні напрями та завдання діяльності органів військового управління щодо організації та проведення психологічної підготовки особового складу.

Психологічна підготовка – цілісний і організований процес формування у військовослужбовців психічної стійкості і психологічної готовності до дій у бою, у складних і небезпечних умовах, в обстановці, яка різко змінюється, під час тривалої нервово-психологічної напруги, подолання труднощів, пов'язаних із виконанням військового обов'язку як у воєнний, так і у мирний час.

Сутністю психологічної підготовки є підвищення психічної стійкості і його психологічної готовності; перетворення факторів бою в знайомі, звичні, очікувані (адаптування); оволодіння військовослужбовцями необхідними знаннями та досвідом у подоланні психологічних навантажень; розвиток у особового складу здатності швидко перебудуватись відповідно до обставин.

За змістом психологічна підготовка є системою заходів, спрямованих на завчасне формування і закріплення у військовослужбовців і військових підрозділів стійких психічних якостей, необхідних для виконання завдань військово-професійної діяльності і здійснюється на етапі організації підготовки військовослужбовців, військових частин до бойових дій (виконання завдань за призначенням).

Психологічна підготовка разом з професійно-психологічним відбором, прогнозуванням психологічного стану особового складу військ (сил), психологічного супроводження бойової діяльності, психологічною реабілітацією військовослужбовців є **компонентами психологічного забезпечення діяльності та підготовки особового складу**.

Психологічне забезпечення разом з інформаційно-пропагандистським, соціально-правовим, культурологічним забезпеченням та захистом особового складу від негативного інформаційного впливу є **складовими морально-психологічного забезпечення повсякденної діяльності, підготовки та застосування військ (сил)**.

Основною метою психологічної підготовки є формування у особового складу психічної стійкості та психологічної готовності до бою (виконання завдань за призначенням).

Об'єктом психологічної підготовки є військовослужбовець (свідомість), військові колективи чи підрозділи (суспільна свідомість).

Суб'єктом психологічної підготовки є командири (начальники), офіцери по роботі з особовим складом, інструктори, викладацький склад навчальних закладів (підрозділів).

Психологічна підготовка особового складу здійснюється в загальному процесі бойової підготовки, що у свою чергу складає основу її успішності.

Головні завдання психологічної підготовки:

забезпечення стійкої психологічної готовності військовослужбовців до захисту Батьківщини, до рішучих дій під час виконання навчальних завдань, готовності до ризику та зустрічі з небезпекою;

формування у військовослужбовців психічної стійкості до психотравмуючих факторів сучасної війни, тривалих перевантажень;

навчання їх методам попередження психотравмування, саморегуляції, виявлення ознак отримання психологічних травм;

надання першої допомоги;

створення передумов високої бойової активності військовослужбовців;

адаптація військовослужбовців до бойових умов, їх навчання основним способам самозахисту;

зниження психологічних травм, підвищення рівня професійних і бойових навичок та вмій, фізіологічної і психологічної витривалості військовослужбовців.

Основними принципами психологічної підготовки є:

патріотична спрямованість, формування негативних установок до противника;

моделювання в ході розв'язання навчально-бойових завдань зовнішньої картини бою (бойових умов);

натуралізація у створенні бойових умов, що викликає у особового складу реальні психічні стани бойової підготовки, яка передбачає включення під час виконання навчально-бойових (бойових) завдань елементів ризику та небезпеки;

психологічне загартування – максимальне напруження духовних, психічних, психологічних і фізичних сил, недопущення розслаблення;

психологічне протистояння разом із вогневим, тактичним та іншими видами впливу, забезпечення можливості з відчуття впливу на себе;

безпека дій особового складу.

Залежно від цільових установок та ступеню охоплення особового складу розрізняють загальну, спеціальну та цільову психологічну підготовку.

Загальна психологічна підготовка призначена формувати і удосконалювати єдині для всіх військовослужбовців психологічні якості згідно з вимогами сучасної війни.

Вона спирається на формування та розвиток політичної свідомості воїна, патріотизму, волі до перемоги та впевненості в ній, бойової активності та готовності до самопожертви. Загальна підготовка єдина для всіх видів Збройних Сил та родів військ.

Виконання завдань загальної психологічної підготовки досягається формуванням у військовослужбовців визначеної мотивації, спрямовується на навчання їх прийомам емоційно-вольової мобілізації, зняття негативних психічних станів, методам надання собі і співслужбовцям першої психологічної допомоги, способам виживання в екстремальних умовах, згуртування, злагодження, підвищення соціально-психологічної сумісності та стійкості військових підрозділів.

Спеціальна психологічна підготовка організується з метою розвитку специфічних військово-професійних якостей військовослужбовців відповідного роду військ (сил), напрацювання високої бойової активності та психологічної стійкості, навичок поведінки в екстремальних умовах.

Значна частина завдань спеціальної психологічної підготовки вирішується в процесі стрільб, пусків ракет, проведення тренувань та навчань в умовах, максимально наближених до бойових з метою розвитку у військовослужбовців сприяння професійної уваги, професійної пам'яті, здатності протистояти стресорам, характерним для конкретного роду військ (сил).

Цільова психологічна підготовка проводиться в інтересах адаптації психіки військовослужбовця до умов виконання конкретного бойового завдання, формування бойового психічного стану, напрацювання чіткої внутрішньої установки на підготовку до конкретного бою. Вона проводиться в комплексі з тактичною (тактико-спеціальною) підготовкою особового складу.

Завдання психологічної підготовки вирішується за допомогою **засобів та способів**.

Засобами психологічної підготовки є:

загальний процес бойової підготовки військ та його основні складові (вогнева, технічна, фізична, спеціальна, медична підготовка та ін.);

заняття на тренажерах, у спеціально обладнаних класах, смугах, у центрах психологічної підготовки.

Способи психологічної підготовки залежать від конкретної мети та матеріальної бази, специфічних вимог до підготовки особового складу конкретного виду та роду Збройних Сил, специфіки виконання завдань. Деякими з них є:

вміла імітація вогню супротивника, створення реальної картини бою;

створення в обстановці навчань та польових занять елементів небезпеки та раптовості;

створення умов, коли необхідно вирішувати завдання в обмежений термін, при нестачі часу;

виконання вправ неповним підрозділом, недостатньо озброєними та дієздатними військовослужбовцями.

Способи психологічної підготовки знаходять своє відображення в основних **методах**, які поділяють на вербальні та практичні.

Вербальні методи умовно складаються з методу переконання, методу навіювання та психологічного консультування військовослужбовців.

Практичні методи вбирають в себе моделювання психологічних факторів (чинників) бою, психологічні вправи і тренування, метод аварійних ситуацій, метод стресових впливів, метод вольової регуляції.

Формами психологічної підготовки особового складу до бойових дій (виконання завдань за призначенням) є:

психологічна просвіта – систематичне та організоване розповсюдження серед військовослужбовців психологічної інформації з метою формування у них розуміння закономірностей функціонування людської психіки і поведінки людей в екстремальних умовах бойової обстановки, знання шляхів і способів управління можливостями власної психіки та надання психологічної допомоги іншим військовослужбовцям;

заняття з предметів бойової підготовки, орієнтованих на розвиток необхідних психологічних якостей та станів;

спеціальні форми: психотренінги, прийоми психологічної саморегуляції тощо.

Організація і керівництво психологічною підготовкою особового складу.

Планування психологічної підготовки здійснюється у загальній системі планування бойової підготовки.

Під час планування враховуються основні завдання військової частини, завдання та основні заходи кожного циклу підготовки військ (сил), досвід організації і проведення психологічної підготовки у Збройних Силах та арміях іноземних держав.

В органах військового управління в системі оперативної підготовки проводиться загальна та спеціальна психологічна підготовка.

У військових частинах психологічна підготовка (загальна, спеціальна та цільова) планується і проводиться з офіцерами, сержантським (старшинським) та рядовим складом, в системі комплексу занять з бойової підготовки.

З сержантським (старшинським) та рядовим складом спеціальна та цільова психологічна підготовка організовується як вивчення окремих питань в ході комплексу занять з бойової підготовки у суворій відповідності до визначеної теми занять.

Основний обсяг питань цільової психологічної підготовки вивчається в ході інтенсивного періоду підготовки, навчань (тренувань), практичних занять, загальної та спеціальної психологічної підготовки – під час базового та підтримуючого періоду (додаток 1).

Час та обсяг годин для відпрацювання питань психологічної підготовки командири підрозділів визначають своїм рішенням, з урахуванням набутих підлеглими знань та навичок, відповідно до тематики навчань (тренувань) та переліку тем (питань) психологічної підготовки (додаток 2).

Організація психологічної підготовки підрозділів військових частин здійснюється у ході відпрацювання визначених навчально-бойових завдань протягом навчального циклу, який включає період інтенсивної підготовки, підтримуючий період, базовий період.

У період інтенсивної підготовки під час колективної підготовки основна увага приділяється психологічній підготовці підрозділів до батальйону (йому рівних підрозділів) включно.

Протягом підтримуючого періоду відпрацювання питань психологічної підготовки здійснюються переважно в пунктах постійної дислокації, на приказарменій навчальній матеріально-технічній базі, полігонах військових частин, з зосередженням основних зусиль на відпрацюванні індивідуальних питань психологічної підготовки, а також психологічній підготовці відділень (екіпажів, розрахунків, обслуг) та їм рівних.

Протягом базового періоду основні зусилля спрямовані на проведення психологічної підготовки сержантського та старшинського складу, індивідуальної підготовки військовослужбовців, в основному з використанням тренажерів (тренажерних комплексів).

Під час розташування на місці основними питаннями психологічної підготовки, що підлягають вивченню є питання організація психологічної підготовки в загальній системі бойової підготовки та повсякденної діяльності, ознайомлення особового складу з факторами негативного впливу на психіку військовослужбовця в особливих умовах військово-професійної діяльності (бойових дій), опанування посадовими особами методами керівництва та організації психологічної підготовки особового складу.

Під час пересування підрозділів в основному відпрацьовуються питання організації психологічної підготовки особового складу методами аварійних ситуацій, стресового впливу, виконання завдань у складі неповних відділень (розрахунків, екіпажів), практичні вправи саморегуляції та аутотренінгу а також дії та поведінка військовослужбовця у разі захоплення у полон (заручники), організація психологічної підготовки особового складу до виконання завдань у складі групи (відділення) у відриві від основних сил в умовах обмеження матеріальних запасів, порушення режиму діяльності і відпочинку.

Під час занять з ведення наступального (оборонного) бою змістом основних питань психологічної підготовки є закономірності психічних проявів та їх вплив на поведінку військовослужбовця у бою, бойовий стрес і його основні характеристики, шляхи і способи підтримки психологічної стійкості і бойової активності особового складу в ході бойових дій.

При цьому супутніми завданнями занять з бойової підготовки в інтересах психологічної підготовки є:

формування у військовослужбовців стійкої системи світогляду, розуміння внутрішньої та зовнішньої політики держави, свідомого відношення до призначення, мети та завдань Збройних Сил України;

постійний аналіз морально-психологічної обстановки, підготовка пропозицій і забезпечення виконання рішень щодо підтримання психологічної стійкості особового складу бригади (полку) і зниження психогенних втрат;

розвиток у особового складу високих моральних якостей, звичок до дотримання норм загальнолюдської моралі, чесності, гуманізму, колективізму, товариства та взаємодопомоги, довіри до командирів і начальників, дисциплінованості, намагання до удосконалення військової майстерності;

виховання у офіцерів відповідальності за організацію бою, стійкого управління підрозділами під час ведення бойових дій; розвиток у них високих волевих якостей;

проведення заходів психологічного супроводу особового складу під час ведення бойових дій;

сприяння підвищенню бойової активності та бойової напруги військовослужбовців в ході виконання бойових завдань;

організація психологічної допомоги військовослужбовцям та психологічної реабілітації у воєнний час;

вивчення та корегування соціально-психологічного клімату, згуртування військовослужбовців взводу, утвердження культури поведінки у взаєминах між військовослужбовцями;

вивчення індивідуальних якостей та психологічних особливостей військовослужбовців з метою запобігання правопорушень, усіх проявів неадекватної поведінки;

надання методичної допомоги сержантському та старшинському складу з питань методичного керівництва наданням психологічної допомоги підлеглим.

Керівництво психологічною підготовкою здійснюють:

начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних сил України;

командувачі видів Збройних сил України, оперативних командувань, командири та начальники всіх рівнів відповідно до покладених на них завдань;

Командувачі, командири (начальники) несуть відповідальність за формування та підтримку необхідних психологічних і бойових якостей особового складу.

Заступники командувачів (командирів) по роботі з особовим складом є безпосередніми організаторами психологічної підготовки та відповідають за її стан.

Нормативно-правове та навчально-методичне забезпечення психологічної підготовки здійснює Головне управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України у співпраці з видами Збройних Сил України, оперативними командуваннями, армійськими корпусами та повітряними командуваннями.

Для досягнення поставленої мети в керівництві психологічною підготовкою дотримуються таких вимог:

конкретне і реальне планування психологічної підготовки з урахуванням рівня навченості особового складу, завдань, покладених на військову частину, та ресурсного забезпечення бойової підготовки на цей час;

своєчасна постановка і доведення завдань психологічної підготовки до всіх категорій командирів і особового складу;

здійснення систематичного контролю за методичною підготовкою офіцерів і сержантів до занять, ходом бойової і психологічної підготовки та надання дійової допомоги підлеглим;

своєчасного та об'єктивного підбиття підсумків бойової і психологічної підготовки;

узагальнення і впровадження передового досвіду в практику навчання і виховання особового складу;

ефективного використання навчально-тренувальних засобів у ході занять;

постійного вдосконалення навчальної матеріально-технічної бази.

Контроль за ходом психологічної підготовки здійснюється старшими командирами (начальниками) та включає перевірку ступеня охоплення особового складу навчанням, перевірку організації і методики проведення занять (тренувань), рівня підготовки керівників занять і особового складу, проведення контрольних, показових та інструкторсько-методичних занять.

Система реалізації Концепції впровадження психологічної підготовки у Збройних Силах України.

Першочерговими завданнями щодо реалізації Концепції впровадження психологічної підготовки у Збройних Силах України є:

відпрацювання нормативно-правової бази психологічної підготовки (розробити Настанову (Курс) психологічної підготовки у Збройних Силах України та затвердити його наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України), координація з цих питань зусиль органів військового управління всіх рівнів, науково-дослідних організацій та установ, військових навчальних закладів Збройних Сил України;

розробка (уточнення) функціональних обов'язків офіцерів по роботі з особовим складом, на яких покладається методичне забезпечення заходів психологічної підготовки;

посилення відділень по роботі з особовим складом бригад (полків, навчальних центрів) шляхом введення трьох посад офіцерів-психологів;

удосконалення системи підготовки фахівців по роботі з особовим складом у Збройних силах України як безпосередніх організаторів психологічної підготовки;

розвиток системи керівництва психологічною підготовкою у загальній системі підготовки військ (сил);

удосконалення практики організації психологічної підготовки, створення відповідної навчально-методичної бази;

вивчення та впровадження у практику вітчизняного та зарубіжного досвіду реалізації психологічної підготовки військ (сил).

Тимчасово виконуючий обов'язки начальника
Головного управління виховної та соціально -
психологічної роботи Збройних Сил України
генерал-майор

І.М.ЧУБЕНКО

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА

Тема 1. ВОЄННА ПОЛІТИКА ТА ВОЄННА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ.

Питання, що розглядаються.

1. Засади воєнної політики та воєнної безпеки України.

2. Виклики і загрози воєнній безпеці України.

3. Завдання Збройних Сил України у забезпеченні воєнної безпеки держави.

Вступ

На початку XXI століття у світі відбуваються кардинальні трансформації, що супроводжуються зміною геополітичних конфігурацій. Глобальна фінансово-економічна криза стала черговим викликом світовій цивілізації, обумовила невизначеність перспектив глобальної та національних економік, прискорила пошук шляхів модернізації суспільних систем. Криза виявила глибинні вади глобальної економічної моделі, сприяла усвідомленню необхідності системних змін світового економічного і соціального порядку.

На тлі посилення загроз і зростання нестабільності у світі постають нові виклики міжнародній безпеці у сировинній, енергетичній, фінансовій, інформаційній, екологічній, продовольчій сферах. Такі загрози, як поширення зброї масового ураження, міжнародний тероризм, транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція, піратство, ескалація міждержавних і громадянських конфліктів, стають дедалі інтенсивнішими, охоплюють нові регіони і держави. Зростають регіональні загрози міжнародній безпеці, які за своїми негативними наслідками можуть мати потенціал глобального впливу.

Спостерігається небезпечна тенденція перегляду національних кордонів поза нормами міжнародного права. Застосування сили і погрози силою повернулися до практики міжнародних відносин, у тому числі в Європі.

Наприкінці XX ст. з'явилися твердження, що в ядерну епоху і війна, і воєнна політика втрачають своє особливе, першочергове значення. З таким твердженням не можна погодитися. Адже і руйнування двополусної системи глобального протистояння, і зниження загрози світового конфлікту одночасно стимулювали розширення та загострення воєнно-силових зіткнень на основі етнопонаціональних, конфесійних, соціально-економічних та інших внутрішньополітичних суперечностей. Стрімке охоплення планети локальними війнами та зонами напруженості створило амбівалентну ситуацію відносного гарантування глобальної безпеки з одночасним розхитуванням і навіть руйнуванням національних та регіональних систем безпеки. Значно ослабла, набула песимістичних ознак впевненість світових організацій і держав у сприятливому розвитку воєнно-політичної ситуації навіть у недалекому майбутньому. Світ знову у стані розбалансованості, а універсальних, оптимальних рецептів його стабільного розвитку поки не існує.

Однією з найбільш вагомих причин такого явища стало те, що в минулому сформувалась, й дотепер не зазнала серйозного оновлення, агресивно-силова система воєнно-політичних поглядів провідних політичних еліт світу, яка постійно штовхає його до кризових явищ, становлячи загрозу виживанню і розвитку народів.

Різновекторні геополітичні впливи на Україну в умовах неефективності гарантій її безпеки, “заморожених” конфліктів біля її кордонів, а також критична зовнішня залежність національної економіки обумовлюють уразливість України, послаблюють її роль на міжнародній арені та виштовхують на периферію світової політики, у “сіру зону безпеки”.

Але сьогодні більш нагальними залишаються внутрішні виклики національній безпеці. Консервація неефективної пострадянської суспільної системи, насамперед державної влади, викривлення демократичних процедур, що штучно стримувало процеси кадрового оновлення державних органів, обумовили слабкість, а подекуди і неспроможність держави виконувати її функції, перш за все у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, зростаючу недовіру до держави з боку суспільства.

Дальше використання витратної економічної моделі, відсутність стимулів до інноваційних процесів і динамічного розвитку нових технологічних укладів обумовлюють не конкурентоспроможність української економіки, унеможливають кардинальне підвищення рівня та якості життя населення, провокують посилення соціальної напруги, поширення протесаних настроїв.

Зазначені чинники разом із незадовільним станом системи забезпечення національної безпеки, поширенням корупції в її органах перешкоджають розв'язанню нагальних проблем суспільного розвитку, сприяють політичній радикалізації, призводять до зростання екстремістських настроїв і рухів, що у стратегічній перспективі може створити реальну загрозу національному суверенітету і територіальній цілісності України.

Такий стан справ змушує заново оцінити рівень і вплив загроз життєво важливим інтересам України, визначитися у стратегічних пріоритетах політики національної безпеки та напрямках удосконалення механізмів їх реалізації.

Успішне вирішення таких завдань можливе за умови єдності та дієздатності державної влади. Налагодження взаємодії між Президентом України, урядом і парламентом після президентських виборів 2010 року створює умови для глибоких трансформацій усіх сфер суспільного життя на основі Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”.

Отже, політизація суспільного життя, актуалізація проблем забезпечення національної і міжнародної безпеки в умовах геополітичних змін, які здійснилися наприкінці XX століття, створення на теренах постсоціалістичного простору нових держав значно підвищили інтерес до концептуальних аспектів політики України у сфері оборони. Йдеться, передусім, про такі питання, як актуальність, сутність, основні функції, принципи і напрямки воєнної політики на початку XXI століття, методологічні підходи до її формування. З'ясування цих питань – важлива теоретико-методологічна передумова вирішення конкретних проблем оборонної політики Української держави, її воєнної безпеки.

Багато уваги питанням теорії та практики воєнної політики України у своїх працях приділили провідні воєнні політологи України О. Бодрук, В. Смолянук, Г. Перепелиця, Е. Лисичин, В. Косевцов та ін.

1. Засади воєнної політики та воєнної безпеки України.

Воєнна політика - це найбільш важлива складова частина загальної політики держави або інших соціально-політичних інститутів. Сучасний англійський воєнний політолог **Б. Кінгстон-Маклорі** стверджує, що **національна політика** – це вершина трикутника, основою якого служить економічна політика, зовнішня і воєнна політика у їх поєднанні .

У найбільш загальному розумінні **воєнна політика** – це складова загальної політики певних політичних сил, організацій (держав, партій) щодо підготовки і використання засобів збройного насильства для досягнення своїх цілей, захисту своїх інтересів, передусім для ведення війни чи протидії її розв'язанню.

В наш час у політологічній теорії склався стійкий погляд на воєнну політику як складову частину загальної політики держави, яка базується на законодавчих положеннях з військових питань та має визначати основні цілі і напрямки з підготовки і застосування збройних сил та інших військових формувань для забезпечення воєнної безпеки країни

Отже, **воєнна політика** – важлива складова державної політики, головною метою якої є досягнення воєнної безпеки своєї країни, підтримання міжнародної безпеки, запобігання воєнним конфліктам, забезпечення обороноздатності держави.

Нова Воєнна Доктрина України прямо визначає, що **воєнна політика України** – діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки держави щодо запобігання воєнним конфліктам, організації та здійснення військового будівництва і підготовки Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України до збройного захисту національних інтересів.

Разом з тим, варіантом воєнної політики може бути і діяльність антидержавних сил, в першу чергу опозиційних партій, які можуть здійснити силове втручання у політичний процес з метою захоплення влади, зміни орієнтирів і механізмів суспільного розвитку (як приклад – воєнна політика РСДРП (б) під час підготовки і здійснення жовтневого перевороту 1917 р.).

Воєнна політика нерозривно зв'язана і тісно взаємодіє з усіма напрямками загальної політики, її економічною, соціальною, науково-технічною, інформаційною і духовно-культурною сферами.

Метою воєнної політики будь-якого соціально-політичного суб'єкта є вирішення двох універсальних і взаємозалежних завдань:

у внутрішньому суспільно-політичному просторі – самозбереження держави (або свого соціального утворення у випадку власного аналогу воєнної політики), забезпечення виживання, цілісності, стабільності, збереження своєї політичної та економічної систем, соціальної структури, або, навпаки, злам, демонтаж наявних соціально-економічної і політичної систем, боротьба за владу, за конструювання оновленої системи суспільних відносин на засадах домінування у їх сукупності соціально-політичного суб'єкта із більш вагомими військово-силовими характеристиками;

на міжнародній арені – реалізація охоронно-оборонного аспекту свого розвитку: досягнення воєнної безпеки; збереження державної незалежності, суверенітету, територіальної цілісності; відсіч агресії, а при необхідності – розширення зони власного впливу, захоплення територій, населення, матеріальних цінностей; утиснення суверенітету інших держав або їх підкорення у формі ліквідації інститутів державно-політичної самодостатності.

До *суб'єктів* воєнної політики відносяться насамперед вищі органи державної законодавчої і виконавчої влади, структури військового керівництва, передусім - органи управління воєнною організацією держави, у певній мірі – політичні партії, рухи, програмні положення яких зачіпають військову сферу суспільного розвитку. Відповідно, об'єктами воєнної політики є переважна більшість сфер суспільного життя - економіка, населення країни, його суспільна свідомість, але її безпосередніми об'єктами були і залишаються військово-економічні структури, воєнні організації, військово-політичні відносини.

Воєнна політика реалізує ряд важливих **функцій**, серед яких основними є: а) програмно-теоретична, що реалізується в діяльності держави (партії) з розробки концептуальних положень, воєнно-політичних планів, програм, воєнно-доктринальних настанов; б) планово-аналітична функція проявляється в оцінці відповідними державними установами (партіями) воєнно-політичної обстановки в різних геополітичних зрізах і часових масштабах; в) організаційно-управлінська функція інтегрує і переводить у площину безпосередньої практики дві попередні функції, що здійснюються органами державного і військового управління, реалізуючи на практиці положення воєнної доктрини, плани і програми військового будівництва; г) світоглядна функція формує у військовослужбовців, усіх громадян необхідні уявлення про основні питання оборони країни, засоби і методи їх вирішення, про основні цінності суспільства, які повинні бути захищені від воєнних загроз.

При цьому партії можуть брати активну участь у морально-психологічному забезпеченні життєдіяльності армії, формувати у громадян багатонаціональної України любов до Батьківщини, вірність святиням українського народу, військовим традиціям; д) методологічна функція забезпечує вірне наукове розуміння та вирішення оборонних завдань державним та військовим керівництвом, військовослужбовцями і громадянами; е) координаційна функція забезпечує узгодження воєнно-економічної, воєнно-соціальної, воєнно-патріотичної та іншої діяльності всіх гілок влади у мирний та воєнний час; є) прогностична функція дає можливість передбачити перспективи розвитку воєнно-політичних відносин та вносити корективи у процеси військового будівництва, втілювати у життя воєнно-політичні рішення, спрямовані на зміцнення оборони держави.

В структурному плані **воєнна політика включає чотири основні компоненти**.

Перший, **теоретичний компонент**, складають воєнно-політичні концепції, воєнні доктрини, стратегії, ідеї, погляди, воєнні аспекти програм забезпечення національної й міжнародної безпеки, військового будівництва, законодавство держави з оборонних питань, а також концептуальні ідеї і положення, що розглядаються в рамках воєнної політології і воєнної науки.

Другим компонентом воєнної політики є **воєнно-політичні відносини**, що складаються між суб'єктами воєнно-політичної діяльності з приводу підготовки і використання збройного насильства для досягнення ними своїх політичних цілей. Воєнно-політичні відносини між державами можуть набувати форм конфронтації, нагнітання воєнної небезпеки, створення воєнної загрози, підготовки і ведення війни або воєнного конфлікту, чи навпроти - здійснюватися задля попередження війни, зміцнення національної, регіональної чи глобальної безпеки та набувати форми воєнних союзів, спільних програм воєнно-політичного партнерства, проведення миротворчих операцій та ін.

Третім компонентом воєнної політики є **воєнно-політична діяльність**, тобто вся сукупність заходів суб'єктів воєнної політики щодо вирішення завдань забезпечення національної й міжнародної безпеки, які пов'язані з підготовкою та застосуванням воєнних структур та засобів збройного насильства.

Четвертою складовою воєнної політики є **воєнно-політичні установи та інститути**, які регулюють воєнно-політичні відносини, реалізують воєнну доктрину (воєнно-політичну стратегію). Вони забезпечують єдність політичного і військового керівництва всією військовою діяльністю у мирний та воєнний час .

В більшості держав сьогодні створені спеціальні органи, основним призначенням яких є об'єднання та координація зусиль військових і цивільних установ з метою ефективного вирішення завдань національної і міжнародної

воєнної безпеки. В США з 1947 року функціонує Рада Національної Безпеки, яка виконує роль консультативного органу з питань зовнішньої і воєнної політики при Президенті країни. В Росії - це Рада безпеки, в Україні - Рада національної безпеки і оборони України.

Розглянемо засади та пріоритетні напрямки воєнної політики України. Спочатку визначимо – якою ж в цілому вона має бути в сучасних умовах? Варіант відповіді на це питання дає кращий світовий досвід воєнної політики, що характеризується такими рисами, як урівноваженість державного і громадського контролю за функціонуванням всієї воєнної організації, цивільне військове відомство, департизація збройних сил, переважне застосування концепції політичного реалізму та балансу сил.

Сучасна концепція політичного реалізму на відміну від політичного ідеалізму пропонує відмовитися від застарілого гасла про знищення супротивника, перейшовши до врахування сил та засобів, що відповідають реаліям сьогодення. В основу концепції політичного реалізму покладено категорію сили, яку політологи нині розглядають на трьох рівнях: як сукупну національну воєнну могутність, як стратегічну силу зброї масового знищення (ЗМЗ), як збройну силу в цілому. Політичні реалісти обґрунтовують залежність долі держави від її власної могутності, основою якої є насамперед військова сила, а також здатність держави маневрувати між різними воєнно-політичними блоками та союзами або безпосередньо входити до них. Концепція політичного реалізму сьогодні лежить в основі воєнної політики США, Франції, Німеччини, Росії.

Сьогодні в Україні потрібно поєднати, скоординувати зусилля різних установ і відомств з метою детального осмислення характеру воєнних загроз, рівня готовності і здатності воєнної організації країни до оборони, змісту і основних напрямків воєнно-технічної політики.

Засади воєнної політики України викладені у Конституції, відповідних Законах та Указах Президента України з питань національної безпеки та оборони держави [див. літературу]. Здійснюючи свій воєнно-політичний курс згідно з національними інтересами, Україна:

- головною метою своєї воєнної політики вважає гарантування національної безпеки від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки країни;
- своїм потенційним противником вважатиме державу, послідовна політика якої становить воєнну небезпеку для країни, веде до втручання у її внутрішні справи, зазіхання на її територіальну цілісність та національні інтереси;
- поважаючи право на свободу суспільно-політичного вибору кожною державою, виключає воєнне втручання у її внутрішні справи;
- головною метою у можливій війні вважає відбиття збройної агресії, захист державного суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності та якнайшвидше припинення воєнних дій політичними і дипломатичними засобами;
- застосовує свої Збройні Сили виключно у випадках збройної агресії проти неї та при посяганні на її територіальну цілісність, недоторканність державних кордонів, або при виконанні своїх міжнародних зобов'язань;
- не висуває територіальних претензій до інших держав та не визнає жодних територіальних претензій до себе;
- суворо дотримується принципу недоторканності існуючих державних кордонів;
- поважає державний суверенітет і політичну незалежність інших держав і визнає за ними право на вирішення всіх питань своєї національної безпеки відповідно до своїх інтересів без нанесення шкоди безпеці інших держав;
- сприяє паритетному і збалансованому скороченню всіх видів збройних сил і озброєнь у регіоні та у світі, виходячи з умов забезпечення оборонної достатності кожної держави;
- обстоює вирішення всіх міждержавних суперечностей тільки політичними та іншими засобами, прийнятими згідно з нормами міжнародного права;
- буде свої відносини з іншими державами незалежно від їх суспільно-політичного ладу та воєнно-політичної орієнтації на взаємному врахуванні всіх питань національної безпеки сторін;
- забороняє застосовувати власні Збройні Сили для розв'язання політичних завдань на своїй території;
- виступає проти розміщення іноземних військ на своїй території та на територіях інших держав без їх на те згоди;
- виключає своє одностороннє повне роззброєння;
- виступає за створення всеохоплюючих систем універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у них важливим компонентом своєї національної безпеки;
- сприяє створенню міжнародних механізмів та загальноєвропейської структури безпеки на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях з метою зміцнення довір'я і партнерства на основі принципів взаєморозуміння, відкритості у воєнно-політичній діяльності;
- держава та її Збройні Сили в разі виникнення війни будуть дотримуватись своїх зобов'язань, передбачених міжнародними угодами щодо захисту жертв збройних конфліктів.

Виходячи з того, що сучасна воєнна політика – це передусім державна діяльність по досягненню воєнної безпеки своєї країни, розглянемо основні шляхи і напрями її досягнення. **Воєнна безпека** в самому загальному вигляді може бути представлена як стан воєнної захищеності національних інтересів в умовах потенціальної та реальної воєнної загрози. Нормативно-правові документи визначають, що **воєнна безпека України досягається за рахунок**: 1) єдиних політико-дипломатичних зусиль, спрямованих на зниження рівня воєнного протистояння; 2) створення зон, вільних від зброї масового ураження, регіональних систем безпеки; 3) активних колективних акцій для вирішення конфліктів, що виникають; 4) наявності військ постійної готовності та резервів, які за своєю чисельністю, оснащенням, бойовою злагоженістю і ступенем розгорнутості забезпечували б відбиття агресії; 5) відмобілізуванню і стратегічного розгортання всіх видів Збройних Сил та організованого вступу держави у війну; 6) здатності вести воєнні дії на суші, морі, у близькому космосі та повітрі; 7) забезпечення високого рівня морально-психологічної підготовки особового складу до виконання завдань збройної боротьби за будь-яких умов бойової обстановки; 8) оснащення Збройних Сил новітніми засобами збройної боротьби; 9) готовності виділити відповідні військові контингенти до складу військ ООН для проведення згідно з рішенням Ради Безпеки воєнних дій з метою припинення агресивних дій, підтримання миру і безпеки в різних регіонах.

Основні напрямки забезпечення воєнної безпеки України:

- а) у *мирний час*: прогнозування мети і характеру можливої війни для її запобігання; створення і підтримання воєнного потенціалу на рівні, достатньому для стримування збройної агресії; забезпечення недоторканості державних кордонів у повітрі, на суші і на морі; припинення можливих провокацій та посягань на суверенітет країни; будівництво

власних Збройних Сил у межах взятих на себе міжнародних зобов'язань; підтримання постійної готовності Збройних Сил до відбиття можливої агресії з боку будь-якої держави (коаліції держав);

б) у воєнний час: мобілізація всіх матеріальних та людських ресурсів країни для відбиття збройної агресії; завдання поразки агресору; позбавлення противника можливості продовжувати війну; припинення воєнних дій за умов, вигідних для України.

Важливим кроком у зміцненні воєнного співробітництва може бути створення під егідою ООН ефективного механізму прийняття та виконання рішень з питань безпеки в кризових ситуаціях. Україна прагне до участі не тільки в розробці міжнародно-правових процедур, але і в створенні дієвих сил для їх реалізації.

Актуальною проблемою для України є воєнно-технологічне забезпечення запобігання війни. Ця проблема має три складові частини: а) питання входження України в міжнародні збройні сили, які будуть спроможні нейтралізувати можливі локальні конфлікти, протидіяти ескалації воєнного ексцесу; б) включення України в регіональні системи протиповітряної оборони; в) глибока наукова проробка і оптимальне здійснення воєнно-технічної політики.

Одним із з центральних завдань воєнної політики України є подолання воєнно-політичного відчуження в міждержавних відносинах. Цього можна досягти тільки шляхом співробітництва у воєнній сфері на основі взаємної довіри та відкритості намірів. Керівництво України веде активну роботу в цьому напрямі, особливо це стосується роззброєння – основного засобу встановлення і закріплення довіри. Сьогодні вже робляться конкретні кроки по розповсюдженню довіри до України і в інших галузях: налагодження системного обміну воєнно-політичною інформацією, відкритість контролю за ходом військового будівництва, розширення контактів між військовими фахівцями, участь в сумісних навчаннях та інші.

2. Виклики і загрози воєнній безпеці України.

Як уже було вказано - воєнна безпека - це стан воєнної захищеності національних інтересів в умовах потенціальної та реальної воєнної загрози. Тому спочатку визначимо характер зовнішніх та внутрішніх викликів та загроз воєнній безпеці України.

Джерелами зовнішніх викликів та загроз воєнній безпеці України в сучасних умовах можуть бути: територіальні претензії з боку інших держав; активне втручання у внутрішні справи України; можливість підриву стратегічної стабільності внаслідок порушення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, міжнародних домовленостей у галузі обмежень і скорочень озброєнь; відсутність міжнародних механізмів по обмеженню нових технологій, які дозволяють таємно розробляти системи озброєнь на нових фізичних принципах, здатних докорінно змінити характер воєнних дій і війни в цілому; можливість втягування України в збройні конфлікти на території СНД або в процес силового протистояння з іншими країнами; нестійкість державних структур влади в суміжних країнах, або легалізація у них кримінальних структур в якості нових державних утворень; збереження загрози міжнародного тероризму, шантажу, в тому числі з використанням ядерної та інших видів ЗМЗ; спроби використання території України для бойових дій проти третіх країн; зростання військового напруження по периметру кордонів України чи у субрегіоні, на який розповсюджуються пріоритети зовнішньої політики України; порушення прав і свобод в сусідніх країнах та спровоковані ними некеровані міграційні процеси;

неадекватність дій України при вирішенні ключових міжнародних проблем та дій міжнародних організацій; спроби перетворення території України на буферну зону чи своєрідний військовий полігон для з'ясування стосунків між Європою та Євразією; можливість використання України як "ядерного заручника" Російської Федерації (на весь термін перебування іноземних військ на території України); застосування військ третіх держав або блоків з грубим порушення Статуту ООН на території прилеглих до України країн; створення та підготовка на територіях інших держав збройних формувань і груп з метою подальших протиправних дій на території України; напади (збройні провокації) на об'єкти України, розташовані на територіях іноземних держав, а також на об'єкти і споруди на державному кордоні України; дії, спрямовані на підрив глобальної та регіональної стабільності, у тому числі створення перешкод у роботі систем державного й воєнного управління, порушення функціонування об'єктів атомної енергетики, атомної та хімічної промисловості та ін.

У новій редакції Стратегії національної безпеки України від 8 червня 2012 року вказано, що **безпосередніми зовнішніми викликами** національній безпеці України сьогодні є:

наявність неврегульованого конфлікту у придністровському регіоні Республіки Молдова, що безпосередньо межує з Україною;

невирішеність питання щодо розмежування лінією державного кордону акваторії Чорного і Азовського морів та Керченської протоки, відсутність демаркації державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Республікою Молдова, що стримує врегулювання правових засад забезпечення його режиму і облаштування, ускладнює ефективну протидію транснаціональним загрозам;

наявність неврегульованих проблемних питань, пов'язаних із тимчасовим перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, недосконалість договірно-правової бази у цій сфері;

недосконалість державної політики у сфері міграції, неефективність системи державного регулювання міграційних процесів, що не забезпечують належний захист прав та інтересів громадян України, які працюють за кордоном, не створюють умов для допуску іммігрантів в Україну відповідно до її національних інтересів, для належної інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

Джерелами внутрішніх викликів та загроз воєнній безпеці України в сучасних умовах можуть стати: спроби насильницької зміни конституційного ладу; планування, підготовка і здійснення дій, спрямованих на дезорганізацію функціонування органів державної влади; розміщення на національній території збройних сил іноземної держави; порушення системи оборони України, ослаблення і розлад її воєнної організації; підрив цілісності держави при відсутності консолідуючої ролі населення корінної нації, загострення антагонізмів і протиріч на економічній, ідеологічній, соціальній основах; протиправна діяльність екстремістських, націоналістичних, етнічних, релігійних і терористичних рухів, організацій і структур, яка спрямована на порушення єдності й цілісності України та дестабілізацію внутрішньополітичної обстановки в країні силовими методами; низький рівень соціальної інженерії та відсутність ефективних механізмів підтримання стабільності в суспільстві; наявність сепаратистських рухів, що мають на меті з допомогою сили відокремити певну частину території України; послаблення економічної самостійності та деградація оборонно-промислового комплексу, неспроможність ОПК утворити замкнутий цикл військового виробництва та забезпечити потреби армії необхідною військовою технікою та сучасним озброєнням; незаконне розповсюдження на території України зброї, боєприпасів, вибухових речовин та інших засобів, які можуть бути використані для здійснення диверсій, терористичних актів та інших протиправних дій;

спроби пропартійної політизації з одночасною антидержавницькою деполітизацією армії, перетворення її внаслідок невиваженої внутрішньої політики на деструктивний компонент суспільства; напади на державні, господарські, воєнні об'єкти та об'єкти життєзабезпечення й інформаційної інфраструктури; втрата традиційних для України ринків озброєння та військової техніки, існуючих кооперативних зв'язків; інформаційні (інформаційно-психологічні) дії, що руйнують систему воєнної безпеки України; висока концентрація потенційно небезпечних технологій при низькому рівні контролю доступу до них людей з різними моральними установками, не виключаючи і самогубні; організована злочинність і корупція, тероризм, контрабандна та інша протиправна діяльність у великих масштабах, наявність вертикально-горизонтальних озброєних мафіозних структур з транснаціональними зв'язками, що ведуть боротьбу за сфери впливу, залучення військових спеціалістів і вчених в кримінальні структури.

Отже в цілому та об'єктивно *загрози і виклики* воєнного характеру Україні приховані в таких небезпеках:

Територіального характеру (проблеми Криму, Бесарабії, Буковини, “срібної землі” – Закарпаття, розподілу Азовського моря тощо);

Етнічного характеру (проблема кримських татар, проблема з російською мовою тощо);

Релігійного характеру (існуюча значною мірою внаслідок того, що по Україні проходить умовний вододіл між західно-християнською, східно-православною та мусульманською цивілізаціями);

Економічного характеру (джерела - торгові суперечки з сусідами, проблеми використання продуктопроводів, небезпечна ситуація з приватизацією більшої частини українських підприємств стратегічного значення російським капіталом тощо);

Енергетичного характеру (майже повна енергетична залежність від російського постачання енергоносіями, відсутність диверсифікації джерел постачання нафти і газу);

Воєнного характеру (Україна межує з Придністров'ям та кавказьким регіоном Росії, Україна геополітично посідає місце в “сірій зоні” між НАТО і ЄС, з одного боку, та Росією і її союзниками по системі колективної оборони, з другого боку – при наявності протиріч між НАТО і ОДКБ).

Також потенційно загрозливими небезпеками є розповсюдження в світі зброї масового ураження та загострення відносин між Заходом і мусульманським світом, яке стимулює розвиток міжнародного тероризму як чинника, що значною мірою сприяє підризу глобальної стабільності.

Зазначені небезпеки в будь який час, іноді раптово і непередбачено, можуть породити воєнну загрозу, а з нею – і воєнний конфлікт.

3. Завдання Збройних Сил України у забезпеченні воєнної безпеки держави.

Сьогодні воєнна політика України спрямована як на розбудову Збройних Сил як гаранта від загрози вторгнення будь-якого агресора, так і на створення системи ефективного протидії негативному зовнішньому впливу. Слабка у військовому плані держава не спроможна захистити себе від сучасного воєнно-політичного та економічного тиску, провокаційних прикордонних конфліктів та інших санкцій проти неї. Отже, Збройні Сили сьогодні потрібні не тільки для війни, а насамперед для забезпечення захисту національних інтересів держави, для надання вагомості мирному зовнішньополітичному курсу України.

Закон України “Про Збройні Сили України” (№2019-III від 5 жовтня 2000 року) встановив, що Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави тата підводного простору у межах територіального моря України.

З'єднання, військові частини і підрозділи ЗС України можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, боротьби з тероризмом і піратством, посилення охорони державного кордону, суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні і континентального шельфу України, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та миротворчих операціях на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України.

Основні завдання Збройних Сил України у забезпеченні воєнної безпеки держави прямо витікають з базових положень Воєнної Доктрини України (далі – ВД). Так, розділ Y (п.31) ВД прямо визначає, що **метою застосування Україною воєнної сили** у воєнних конфліктах є:

у разі збройної агресії – примушення агресора до відмови від подальшого застосування воєнної сили з повним відновленням територіальної цілісності і суверенітету України...

у разі збройного конфлікту – досягнення згоди між сторонами конфлікту про відмову від вимог, що порушують конституційний лад і територіальну цілісність України, від подальшого застосування воєнної сили, а також про роззброєння незаконних воєнізованих або збройних формувань.

А в п.34 ВД зазначено, що **у разі збройної агресії або збройного конфлікту на державному кордоні** Україна вживатиме такі дії:

застосування Збройних Сил України та інших військових формувань відповідно до планів їх застосування, не виключаючи при цьому перенесення воєнних дій на територію агресора;

здійснення територіальної оборони і цивільного захисту України відповідно до законодавства;

звернення до Ради Безпеки ООН, інших міжнародних організацій, впливових держав, ... з вимогою визнання акту збройної агресії та примушення агресора до припинення воєнних дій, відновлення територіальної цілісності і державного суверенітету України...;

Конкретні завдання Збройних Сил України у забезпеченні воєнної безпеки держави згідно закону України “Про оборону України” (№2020-III від 5 жовтня 2000 року) реалізуються через основні функції Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних Сил України (статті 10 і 11).

Міністерство оборони України як центральний орган виконавчої влади *забезпечує проведення в життя державної політики у сфері оборони*, функціонування, бойову та мобілізаційну готовність, боєздатність і підготовку Збройних Сил України до здійснення покладених на них функцій і завдань.

Міністерство оборони України:

бере участь у формуванні та реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва, підготовці проектів Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Воєнної доктрини України, законодавчих та

інших нормативних актів у сфері оборони, забезпечує їх виконання у Збройних Силах України, у встановленому порядку координує діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування щодо підготовки держави до оборони;

провадить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах національної безпеки та оборони держави, бере участь в аналізі воєнно-політичної обстановки та визначенні рівня воєнної загрози національній безпеці України;

забезпечує належний рівень боєздатності, укомплектованості, бойової та мобілізаційної готовності і підготовки Збройних Сил України;

бере участь у формуванні оборонного бюджету, звітує перед Кабінетом Міністрів України про використання виділених коштів;

проводить державну військову кадрову політику, забезпечує розвиток військової освіти і науки, зміцнення дисципліни, правопорядку та виховання особового складу;

бере участь у забезпеченні функціонування національної економіки, та державного управління в особливий період, у плануванні мобілізаційної підготовки її галузей та контролі за підготовкою підприємств, установ та організацій усіх форм власності до виконання мобілізаційних завдань та за їх виконанням.

виступає, відповідно до визначених Генеральним штабом Збройних Сил України потреб, вимог та пріоритетів, замовником із державного оборонного замовлення на розроблення, виробництво, постачання, ремонт, знищення та утилізацію озброєння, військової техніки, військового майна і металобрухту, виконання робіт і надання послуг, а також на поставку матеріальних цінностей до мобілізаційного резерву Збройних Сил України;

здійснює управління переданим Міністерству оборони України військовим майном і майном підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління;

організує накопичення озброєння, військової техніки, інших матеріальних ресурсів у непорушному запасі та мобілізаційному резерві, а також створення резерву військово-навчених людських ресурсів;

забезпечує комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань особовим складом, здійснює разом з міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування заходи щодо підготовки громадян до військової служби, їх призову на військову службу або прийняття на військову службу за контрактом, при мобілізації, звільнення в запас військовослужбовців, які виступили встановлені строки служби та у разі демобілізації, а також забезпечує їх відповідні права і свободи;

здійснює заходи, спрямовані на реалізацію соціально-економічних і правових гарантій військовослужбовцям, членам їх сімей та працівникам Збройних Сил України, особам, звільненим у запас або відставку, а також членам сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або потрапили в полон у ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних миротворчих операціях;

забезпечує реалізацію заходів демократичного цивільного контролю за Збройними Силами України; здійснює в межах своєї компетенції військове і військово-технічне співробітництво з відповідними державними органами інших держав;

забезпечує виконання рішень про участь підрозділів Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях та надання військової допомоги іншим державам, направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав, допуск та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

Генеральний штаб Збройних Сил України є головним військовим органом з планування оборони держави, управлінням застосуванням Збройних Сил України, координаті та контролю за виконанням завдань у сфері оборони органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, та правоохоронними органами у межах, визначених нормативно-правовими актами України.

Генеральний штаб Збройних Сил України:

прогнозує тенденції розвитку форм і способів воєнних дій та засобів збройної боротьби, бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері оборони, стратегії воєнної безпеки, обґрунтовує напрями розвитку Збройних Сил України;

здійснює стратегічне планування застосування Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів для оборони держави;

визначає потреби в особовому складі, озброєнні, військовій техніці, матеріально-технічних, енергетичних, фінансових, інформаційних ресурсах, продовольстві, земельних і водних ділянках, комунікаціях, фондах та майні, необхідних для належного виконання завдань Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, контролює повноту і якість їх отримання;

здійснює керівництво у сфері оборони та забезпечення громадського порядку в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан у межах, визначених відповідним законом;

бере участь у створенні та контролює стан системи управління державою в особливий період;

доводить до Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів, а в особливий період - і до міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, рад оборони Автономної Республіки Крим та областей директиви і накази Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України з питань оборони, організує їх виконання і здійснює контроль за їх реалізацією;

бере участь в організації та контролює підготовку системи зв'язку, комунікацій і в цілому території держави до оборони;

бере участь у розробці мобілізаційного плану держави, контролює стан мобілізаційної підготовки державних органів, органів місцевого самоврядування, галузей економіки, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та виконання ними мобілізаційних завдань в особливий період;

організує стратегічне розгортання Збройних Сил України та інших військових формувань, взаємодію з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, радами оборони автономної Республіки Крим та областей під час виконання завдань оборони держави;

бере участь в організації використання та контролю за повітряним, водним і інформаційним простором держави та здійснює його в особливий період;

здійснює контроль за станом бойової та мобілізаційної готовності і боєздатності органів управління, з'єднань, частин, установ і організацій військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів, призначених для підпорядкування органам військового управління в особливий період та для виконання завдань територіальної оборони;

організує комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань військовослужбовцями, призов громадян на строкову військову службу, навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, накопичення військово-навчених людських ресурсів;

проводить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах підтримання у готовності і бойового застосування Збройних Сил України, для чого має у своєму складі відповідний структурний підрозділ;

організує підготовку Збройних Сил України до виконання покладених на них завдань, здійснює координацію і контроль підготовки інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів до виконання завдань з оборони України;

організує використання національної системи зв'язку в інтересах оборони, здійснює відповідно до закону управління та регулювання в сфері використання радіочастотного ресурсу, виділеного для цілей оборони;

організує застосування засобів державного розпізнавання у державних органах, Збройних Силах України, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, використання цих засобів на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності;

планує та здійснює контроль за військовими перевезеннями всіх видів у державі в особливий період, а також перевезеннями, здійснюваними для Збройних Сил України у мирний час;

забезпечує згідно з міжнародними договорами у галузі роззброєння та контролю над озброєннями інспекційну діяльність ....

Висновок.

В якості основного висновку треба пам'ятати, що у новій редакції Стратегії національної безпеки України від 8 червня 2012 року (п.5.3.2) вказано, що одним із головних **напрямів вдосконалення системи забезпечення національної безпеки України є :**

- стабілізація ситуації у Збройних Силах України, зупинення зниження рівня їх боєздатності та боєготовності;
- збереження офіцерського і сержантського корпусу, оптимізація їх структури та чисельності;
- відновлення технічної готовності озброєння та оновлення його складу;
- удосконалення системи бойової підготовки;
- реорганізація системи оперативного (бойового) та матеріально-технічного забезпечення;
- розвиток системи правових і соціальних гарантій для військовослужбовців, ... членів їх сімей з урахуванням економічних можливостей держави і стандартів держав – членів ЄС;
- формування на цій основі невеликих за чисельністю, але ефективних, професійних Збройних Сил України, спроможних виконувати завдання оборони держави в умовах проведення позаблокової політики.

Даний методичний матеріал підготував МУЛЯВА Віктор Дмитрович – доцент кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ НУОУ, кандидат філософських наук, доцент.

Література:

1. Конституція України.
2. Закон України “Про Збройні Сили України” від 05.10.2000 р.
3. Закон України “Про оборону України” від 05.10.2000 р.
4. Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 01.06.2010 р.
5. Закон України “Про основи національної безпеки України” від 15 11. 2003 року
6. Указ Президента України “Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України” від 8 червня 2012 року
7. Указ Президента України “Про нову редакцію Воєнної доктрини України” від 8 червня 2012 року
8. Указ Президента України “Про виклики та загрози національній безпеці України ” від 10 грудня 2010 року.
9. Богданович В.Ю. Военная безопасность Украины: методология исследования та шляхи забезпечення . Київ, 2003.- 322с
10. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. - К,1996.
11. Демчук П.О. Політологія.- К.: КВГІ, 1998.
12. Єндрю Хейвуд. Политология. Второе изд. Пер. с англ.- М, 2005.
13. Армия и общество. - М, 1990.
14. Клаузевиц К. О войне. – М, 1991.
15. Політологічний енциклопедичний словник. - К, 2004.
16. Политология: Учебник для вузов / Под ред. В. Лавриненко. - М, 2002.
17. Политология. - К, 2008.
18. Требін М. Військовий переворот як соціально-політичний феномен // Нова політика. - 2000.
19. Кингстон-Маклори. Э. Военная политика и военная стратегия. Пер. с англ. – М., 1963.
20. Военный энциклопедический словарь.. - М. 2002.
21. Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 19 вересня 2003 р.) / Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Женевський центр демократичного контролю над збройними силами - К.: НІПМБ.-2004.
22. Цюрупа М.В. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности.- К.: НАОУ, 2005.- 238 с.
23. Аристотель. Политика // Соч. в 4-х томах.- Т.4.- М, 1983.

24. Военно-теоретическая мысль Рима.- М, 2005.
25. Клаузевиц К. О войне. Пер. с нем. - М, 1991.
26. Макиавелли Н. О военном искусстве // Сочинения. Т. 1. - М. - Л., 1934.
27. Рудич Ф.М. політологія. Підручник. - М, 2005.
28. Філософія та методологічні проблеми воєнної теорії та практики. - К.: НАОУ, 2006.
29. Цюрупа М.В. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности. - К.: НАОУ, 2005.
30. Демидов Б.О., Величко О.Ф., Волощук И.В. Концептуальные основы и элементы национальной безопасности // Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области. - К., 2004.
31. Клітченко О.С. Забезпечення внутрішньої безпеки країн у контексті нових загроз і викликів (Болгарія, Румунія, Словаччина та Угорщина) // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2..
32. Косевцов В.О., Бінько І.Ф., Матвієвський А.М. Методичний підхід до аналізу та оцінки рівня національної безпеки та її складових // Наука і оборона. – 2011. – № 1..
33. Косевцов В.О., Телелим В.М., Шевченко В.І. Оцінка стану воєнної безпеки України // Наука і оборона. – 2008. – № 2.
34. Нестеров О.О. Стандарти НАТО та проблеми сумісності Збройних Сил України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. С. 139–147.
35. Пироженко В.О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2.
36. Толубко В.Б., Бут Ю.І., Косевцов В.О. Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів. – К.: НАОУ, 2002.с.

Тема 2. ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЯКОСТЕЙ ВІЙСЬКОВОГО КЕРІВНИКА. ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНИЙ ЕТИКЕТ ОФІЦЕРА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.

Питання, що розглядаються.

- 1. Формування морально-етичних якостей військового керівника.**
- 2. Військово-професійний етикет офіцера Збройних Сил України.**

1. Формування морально-етичних якостей військового керівника.

Трансформація українського суспільства, і військової сфери зокрема, передбачає радикальне оновлення усіх сфер життєдіяльності, самих військовослужбовців, і особливо військового керівника, становлення й зміцнення його організаційного, професійного й морального потенціалу.

Основним джерелом формування офіцера (військового керівника) з високим рівнем морально-етичної культури є рівень розвитку його особистісної моральної культури.

Моральна культура особистості визначається як міра її моральної соціалізації, ступінь засвоєння і привласнення пануючих у суспільстві моральних цінностей і реалізації їх у різних сферах суспільного життя.

Моральна культура є невід'ємною складовою її загальної культури.

Основною функцією моральної культури особистості є регулювання моральної складової будь-якої діяльності і моральних стосунків людини з іншими людьми.

Рівень розвитку моральної культури особистості може вимірюватися через систему функціонально пов'язаних показників:

1. знання основних моральних правил, норм, вимог, приписів, принципів та ідеалів суспільства;
2. оцінка їх як соціально справедливих, доцільних, необхідних, таких, що сприяють як суспільному прогресу в цілому, так і всебічному гармонійному розвитку особистості зокрема;
3. втілення їх у повсякденній поведінці, різнобічній діяльності, спілкуванні;
4. соціально значуща мотивація поведінки і діяльності;
5. дотримання вимог обов'язку і совісті у складних життєвих ситуаціях і навіть в екстремальних умовах;
6. потреба і здатність (здібність) до постійного морального самовдосконалення.

Ці змістовні показники моральної культури особистості є невід'ємною складовою її загальної культури.

Головним критерієм оцінки рівня моральної культури виступає моральна поведінка людини, її моральні ідеали, ставлення до інших людей, колективу, суспільства, міра гуманності, яку особистість виявляє в соціальній діяльності і яка виражає ступінь її моральної необхідності. Основною функцією моральної культури особистості є регулювання моральної складової будь-якої діяльності і моральних стосунків людини з собі подібними.

Структурно моральна культура особистості виступає як діалектична єдність культури моральної свідомості та культури моральної поведінки, які у свою чергу є складними підсистемами. Але моральна культура не зводиться до знання у сфері моралі. Моральна свідомість мусить спиратися не лише на аргументи розуму, а й на силу почуттів. Саме почуття людини, перетворенні та відшліфовані моральністю, є могутнім фактором переходу етичних знань у моральні вчинки. У поведінці людини визначальну роль відіграє роль культурної свідомості, тобто, її внутрішня культура, що ґрунтується на світогляді і засвоєних моральних цінностях. У ній втілюються результати виховання.

Таким чином, моральна культура особистості військового керівника може бути визначена як якісна характеристика морального розвитку і моральної зрілості особистості офіцера, що проявляється на трьох рівнях:

- 1) культура моральних почуттів, яка є вираженням здатності особистості до співчуття, співпереживання, милосердя, тобто відчувати чужу біль і радість як власні;
- 2) культура етичного мислення як раціональна складова моральної свідомості. Вона виражається у знанні моральних вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтовувати цілі і засоби діяльності. Цей ціннісно-орієнтований і програмуєчий рівень моральної культури залежить від світогляду особистості, етичних знань, переконань і забезпечує внутрішнє сприйняття моральних цілей і засобів;

3) культура поведінки, за допомогою якої реалізується поставлені і прийняті моральні цілі. У ній, в кінцевому результаті, виражається життєва позиція людини. Культура поведінки характеризується здатністю особистості до морального вибору і практичної реалізації цілей, задумів, рішень у відповідності до пануючих моральних цінностей. Нарешті, моральна культура особистості проявляється в усій системі її поглядів і переконань, повсякденній поведінці, конкретних вчинках, що здійснюється нею у різних видах діяльності. Вона проявляється у будь-якому виді особистісної культури (політичної, правової, естетичної, професійної тощо), у тій мірі, в якій будь-який вид людської діяльності має моральний “вимір”, моральний аспект.

В суспільній оцінці закріпилося, що офіцер є людиною обов'язку і відповідальності. “Офіцер є зразком для підлеглого”, “слово офіцера є законом” – ці норми вимагають не тільки високих професійних, але й моральних якостей військового керівника. Тобто, характерною рисою моральної культури офіцера (як лідера) виступають єдність слова і діла, що передбачає єдність мислення і вчинку, знання і почуття, особисту чесність і високу принциповість.

Дуже важливо для будь-якої лідера і особливо для офіцера, не “переходити” за межі доброчинності, позитивних якостей, не втратити почуття міри у спілкуванні ні з тим, хто нижче, ні з тим, хто вище у соціальній чи службовій ієрархії. Недотримання, порушення міри може знебарвити і найкращі моральні якості офіцера. Межа між доброчинністю і її антиподами в конкретних життєвих ситуаціях інколи буває ледь помітною. Морально виправдані, наприклад, сміливість без хвацькості (молодецькість, бравади), спритність без обдумуваності, твердість без впертості, гідність без зарозумілості, впевненість без самонадіяності тощо.

Моральна культура офіцера передбачає стійкий імунітет проти зла, моральну чистоту, вихованість, що виключає виникнення суб'єктивізму, душевної глухоти, зловживання владою, службовим становищем, досягнутим статусом.

Важливою складовою моральної культури офіцера є здатність і готовність до моральної рефлексії (самопізнання, самоаналізу, самооцінки), саморегуляції і, нарешті, самовиховання (самовдосконалення). Необхідність в моральному вдосконаленні соціально зрілої особистості переживається як потреба і стає джерелом її активності. Офіцер мусить бути відповідальним за свою професійну і загальнокультурну самоосвіту.

У процесі самовиховання може переборюватися емоційна глухота, нещирість нетерпимість, догматична прямолинійність тощо, а також вироблятися моральні якості, які підносять особистість як людину і фахівця. Чим вище моральна культура, тим, ефективніше офіцер виконує громадські й службові обов'язки, тим відповідальніше ставиться до процесу і результатів своєї громадської та професійної діяльності. І навпаки, низька моральна культура може звести нанівець лідерський потенціал офіцера, тобто він може втратити лідерський “капітал” в очах колективної чи, ширше, громадської думки.

Формування високого рівня моральної культури офіцера відбувається шляхом розвитку у нього морально-етичних якостей, до них можна віднести наступні:

мудрість – розуміння способів та засобів для досягнення соціально-корисних, особистісно-важливих цілей та вміння належним чином використовувати ці засоби;

гуманізм – визнання за іншим права на суб'єктивні цінності життя, створення умов для повного розкриття та самовиразу особистості, визнання за кожним права на успіх та благополуччя;

альтруїзм – відношення до іншого за принципом рівності, визнання за іншим прав, якими володієш сам;

справедливість – відноситись до інших так, як ми б хотіли, щоб вони відносились до нас;

стриманість – полягає у розумному самообмеженні у задоволенні потреб;

милосердя – бажання та готовності поділитися з ближнім духовними та матеріальними цінностями, здатності визнати за іншою людиною права на помилку, уміння піднятися над оцінкою дрібних обставин та бажання підтримати того, хто помиляється.

Зазначені морально-етичні якості є джерелом морального авторитету особистості офіцера (військового керівника).

Моральний авторитет офіцера визначається як сила морального впливу, що спирається на особисті духовні якості, що одержали визнання людьми.

Моральний авторитет залежить не стільки від посади, положення, скільки від особистих якостей: справедливості, розвитку інтелекту, чесності, скромності, турботи про людей, мужності. Потрібно, щоб командира поважали не тільки як офіцера, але як знавця своєї справи, як розумної людини, як керівника.

Але поряд із моральним авторитетом офіцера можна спостерігати і псевдоавторитет, який може сформуватися в умовах, коли конкретна особа створює ілюзію своєї особливої значимості, знань, заслуг, якостей, можливостей і т.п.

Псевдоавторитет наносить найбільшу шкоду морально-етичній культурі військовослужбовця та військового колективу.

Поряд із цим, основою здійснення військовослужбовцями своєї військово-професійної діяльності виступає виконання ними вимог військового обов'язку.

Для успішного виконання обов'язку необхідні певні моральні якості, без яких людина неспроможна забезпечити складну, відповідальну військову службу: рішучість, мужність, наполегливість, чесність, витримка, здібність до самопожертви, героїзм.

Особливою формою виконання обов'язку є **героїзм**. Природа героїчного пов'язана з виконанням обов'язку в надзвичайних умовах. Це ситуація, в якій особливо проявляється активність суб'єкта, його свободи і відповідальності.

Героїчний вчинок це – подвиг, тобто вчинок, який вимагає від людини найбільшого напруження волі і сил, пов'язання з подоланням надзвичайних труднощів. Герой приймає на себе розв'язання складного завдання, покладає на себе більшу міру відповідальності і зобов'язань, ніж це можливо у звичайних умовах загальноприйнятими нормами поведінки. Подвиг зв'язаний з самовідданістю, являє собою вибір, який досягається з ризиком для життя, здоров'я.

Звершення героїчного вчинку висвітлює особливість, що бере на себе відповідальність. Героїчний вчинок людини звершує з напруженням моральних і фізичних сил, в мінімальні строки приймає рішення, тобто проявляє рішучість. Це ще одна риса характеру військовослужбовця, без якої неможливо виконання свого морального обов'язку до кінця. Ситуація військових дій вимагає негайного прийняття рішень і негайний дій. Тому надзвичайно важливо виховувати у військовослужбовців вміння рішучості, відповідальності, почуття службового обов'язку, як внутрішньої потреби служіння Вітчизни, суспільству, наряду. В житті досить часто буває недостатньо зовнішніх спонукань обов'язку. **Обов'язок** – це сфера обов'язкових дій особистості. А конкретна ситуація у воєнних умовах вимагає більшого: героїзму, ентузіазму, самовідданості, що виходять за межі вимог службового обов'язку Під час виконання

конкретних завдань в складних умовах війни, стихійного лиха, природних катастроф, терактів, де використовуються військові сили, військовослужбовець мусить швидко орієнтуватися, приймати самостійне рішення і діяти.

Тому обов'язок, дисципліна, відповідальність – моральні якості внутрішньо притаманні професійній діяльності військовослужбовця.

Важливою складовою морально-етичної культури військового керівника в реалізації завдань процесу військово-соціального управління виступає рівень його управлінської культури, як практична сторона реалізації морально-етичної культури.

У взаємодії з підлеглими офіцер виконує соціальну роль лідера, організатора спільної діяльності. Тому для розкриття вимог до управлінської культури офіцерських кадрів важливе значення має те, що зміст спілкування (а отже, і його культура), з одного боку, обумовлене спільною діяльністю, а з іншого сторони, обумовлює її.

Головна вимога до управлінської культури офіцера полягає у досягненні особистістю високого рівня духовного розвитку, військово-професійної спрямованості й майстерності і виражається в самовідданій службі щодо захисту Батьківщини. Це пов'язане із покликання офіцера до військової служби.

Прояв культури управлінської діяльності офіцера має прояв у його діях, відносинах, вчинках, що зачіпають інтереси інших військовослужбовців, виражають ступінь його поваги до їхньої людської гідності, і сприймаються підлеглими й товаришами по службі як культура поведінки офіцера під час служби й у побуті. Як писав Гете, поведінка – це дзеркало, у якому кожний відображає своє обличчя. Справжня культура поведінки базується на науковому світогляді, знаннях про навколишній світ, суспільство та людину, на моральній і естетичній культурі. Вона містить у собі в якості складових елементів культуру почуттів, культуру мови, культуру зовнішнього вигляду.

Управлінську культуру офіцера становлять дисциплінованість, відповідальність, обов'язковість, чесне й сумлінне виконання своїх обов'язків та інші якості, які прийнято називати моральними якостями. Ввічливість, такт, витримка й уважність теж частина управлінської культури офіцерів, особливо тих, які безпосередньо пов'язані з навчанням і вихованням підлеглих.

Важливими професійними рисами високої культури управлінської діяльності офіцера є досягнутий їм певний рівень якості управління, комплекс умінь, що дозволяють, виходячи з державних інтересів, відповідально, грамотно, з урахуванням індивідуальних особливостей підлеглих успішно управляти ними, спрямовувати їхню діяльність на вирішення різних завдань.

2. Військово-професійний етикет офіцера Збройних Сил України.

Співвідношення понять етики та етикету є визначальним в обговоренні морально-етичної культури військового керівника.

Слово етикет французького походження. Термін “*етикет*” – від фр. *etiquette*, що означає ярлик, етикетка та церемоніал, тобто порядок проведення певної церемонії, “встановлений порядок поведінки”, який передбачає вихованість, гарні манери, шляхетність спілкування.

Шляхетність, ввічливість – це не якась абстракція, це риси, які мають бути закладені в кожному з нас, оскільки у стосунках з іншими людьми необхідно керуватися порядністю та внутрішньою скромністю. Бісмарк нагадував, що навіть під час оголошення війни необхідно дотримуватися певних правил ввічливості. Законодавці етикету англійці запевняють, що справжня ввічливість усюди однакова, й гарні манери породжуються здоровим глуздом і добросердям.

Є багато визначень поняття “етикету”. **Етикет** – сукупність правил поведінки, що стосується зовнішнього ставлення до людей (ставлення до інших, форми звертання та привітання, поведінка у громадських місцях, манери та одяг).

Етикет – це частина культури поведінки, що асоціюється з категорією прекрасного. Етикет – це сукупність правил поведінки людини в суспільстві, норми відносин людей різного правового, соціального, інтелектуального статусу. Термін “етикет” означає форму, манеру поведінки, обходження, правила ввічливості, які прийняті у тому чи іншому суспільстві.

Манера – спосіб тримати себе в суспільстві, зовнішні форми поведінки; звички. Іноді манерами називають також властиві тій чи іншій людині особливості мовлення, ходу, жести, міміку та ін.

Етикет, манери були вироблені багатьма поколіннями людей. У своїй основі вони є міжнародними, загальними, універсальними, тому що більшість правил ввічливості дотримується представниками не тільки певного суспільства, але й різних культур, різних ідеологій та соціальних систем. У той же час народи кожної країни вносять в етикет свої поправки та доповнення, що обумовлені суспільно-економічними відносинами цієї країни, специфікою її історичного розвитку, національними традиціями та звичаями.

Кожній суспільно-економічній формації, кожному суспільству притаманні певні правила поведінки людей, що сприяють їх кращому взаєморозумінню, які полегшують їх спільне існування.

Таким чином, можна визначити, що етикет характеризує прикладний аспект етики, і є регулятором певних правилах поведінки людини в різних місцях та ситуаціях. Основоютворюючим елементом етики є порядок, правила та норми поведінки, а нормативність етикетних правил додається такими нормативними регуляторами, як ідеали, цінності, погляди, переконання, єдність внутрішньої та зовнішньої культури людини.

Роль етикету в суспільстві неможливо розкрити без урахування таких етичних категорій, як ввічливість, тактовність, порядність, гідність та ін.

Ввічливість – це форма виявлення внутрішньої культури, форма спілкування людей, в основі якої лежить почуття власної гідності й поваги до інших людей. Це моральна якість, яка характеризує людину, для якої повага до інших стала повсякденною нормою поведінки і звичним способом спілкування. Ввічливість виражається в стриманості, уважності, делікатності, доброзичливості, тактовності.

Тактовність має своїм безпосереднім завданням повагу до почуття власної гідності. Такт – це почуття міри в поведінці, що ґрунтується на чуйному та уважному ставленні до людей. Такт передбачає обережність, обачність, чуйність у стосунках з людьми.

Ввічливість і тактовність пов'язана з коректністю, делікатністю. **Коректність** – чітке дотримання норм благопристойності, відмова від фамільярності й панібратства (в коректності, правда, є і свій крайній вияв – поведінка, надто регламентована правилами, є сухо чемною).

Гідність особистості проявляється в концентрованому уявленні особистості про моральне та аморальне, і виступає в ролі своєрідного морального атрибуту, який вносить судження щодо відповідності нашої поведінки встановленим в суспільстві та колективі нормам.

У поведінці та спілкуванні з іншими людьми неминуче проявляється внутрішній світ людини. Форма вчинків кожної людини зумовлюється її внутрішньою й зовнішньою культурою. Правила, вимоги будь-якої системи етикету опосередковано чи безпосередньо пов'язані з певним укладом життя, культурними зразками поведінки, моральними цінностями, принципами, ідеалами. Вимоги до зовнішньої форми поведінки виставляються з боку громадської думки як аспекту соціальних взаємин різних соціальних груп, друзів, колег по роботі, а також з боку моральних переконань людини. Звідси походить багатоплановість поведінки людей, в якій зовнішня форма (синтетичне втілення зовнішньої моральної культури) підкріплюється суттєвим змістовним чинником діяння (внутрішньою культурою людських взаємин, поведінки та спілкування). Нормативність етикетних правил додається такими нормативними регуляторами, як ідеали, цінності, погляди, переконання, єдність внутрішньої та зовнішньої культури людини.

Етика як наука про мораль та її прикладний аспект – етикет визначають духовні принципи, ціннісну вмотивованість та морально-етичну спрямованість особистості військовослужбовця в його професійній діяльності. За допомогою таких морально-етичних категорій, як військовий обов'язок, військова честь та гідність, дисциплінованість виражаються моральні принципи, норми, оцінки, правила поведінки офіцерів.

Військовослужбовці – це специфічна соціальна група, яка має свій соціальний статус, свої норми етики та етикету, люди особливі за своєю життєвою позицією, типом мислення, способом життя та поведінкою. Основою військового етикету можна вважати: нормативні документи, вимоги присяги, ритуальні вимоги, правила церемоній, що існують у Збройних Силах тощо.

Військовий етикет – невід'ємна складова частина духовної, морально-етичної культури військовослужбовця, система історично складених та законодавчо закріплених взірцевих правил поведінки і спілкування військової людини у різних сферах і ситуаціях службової та неслужбової діяльності.

Нормативність військового етикету виражається у традиціях та звичаях, що склалися у збройних силах, сформульовані в правилах та представляються в урочистих церемоніях, етичних за своїм змістом та естетичних за формою, що мають символічне значення та є органічною часткою культури військовослужбовця.

Військовий етикет призначений, з одного боку, для забезпечення нормативної регуляції процесу спілкування військовослужбовців з нерівними статусами (за посадою, військовим званням, статтю, професією, освітою, національністю, періодами служби, соціальним станом та ін.) шляхом забезпечення рівності в комунікативному плані, з іншого боку, для збереження, підтримки й вшанування певної “нерівності”, відмінностей військовослужбовців, які мають різний службовий статус, з метою забезпечення необхідної субординації, військової дисципліни, дотримання принципу єдиноначальності. В структурі військового етикету як соціокультурного явища виділяються два основних елементи: *система норм та система атрибутів*.

Система норм етикету. Норми військового етикету визначаються та регулюються системою санкцій, контролю атрибутів, необхідних матеріальних та організаційних умов діяльності усіх категорій військовослужбовців. Основні правила поведінки сформульовані та регламентовані кодексом честі офіцера, уставами, приписами та наказами. Загалом основою військового етикету є нормативні документи, вимоги присяги, ритуальні вимоги, правила церемоній, що існують у Збройних Силах України.

У морально-етичному плані норми військового етикету зумовлюють поведінку військовослужбовців, сприяють встановленню та підтриманню у військовому середовищі взаємовідносин доброзичливості, ввічливості, щирості, старанності. Норми військового етикету виконують регулятивну, комунікативну, субординативну, виховну та інші функції. Вони розраховані на конкретні умови та певні обставини.

Система атрибутів. До неї відносяться матеріальні предмети, знаки-символи, які суворо передбачені правилами етикету для військової форми одягу. До системи військових атрибутів відносяться також знаки відміни військових частин (прапори, штандарти) та військові нагороди (військові ордени, хрести й медалі, а також ветеранські емблеми й відзнаки тощо). Військовослужбовець має бути завжди точним і пунктуальним. Тому його неодмінним атрибутом визнаний годинник.

Ефективність функціонування норм та атрибутів військового етикету значною мірою залежить від конкретних обставин. Функціонування системи санкцій та контролю у поєднанні з етикетною поведінкою залежить передусім від вимогливості командирів та їх заступників по роботі з особовим складом, їх вміння правильно організувати навчання військовослужбовців правилам етикету.

Основою військового етикету є дотримання специфічних положень. Йдеться про ритуальні заходи та дії у військовій службі. В першу чергу, це ритуал урочистого прийняття присяги воїна на вірність народу України. Кодекс честі офіцера ЗСУ країни констатує, що “офіцерський корпус української армії – це не замкнена каста військовиків, а кров від крові, плоть від плоті українського народу. Саме в цьому шляхетність нашого офіцерства, саме тому український народ довірив йому захист Вітчизни”. Не менш важливий урочистий церемоніал вручення бойового прапору частині, захоронення загиблих у боях і т. ін.

Розглядаючи військовий етикет, слід зупинитися на специфіці взаємовідносин у військовому колективі. Що саме відрізняє військовий колектив від будь-якого колективу співробітників (чи то приватний бізнес, чи то колектив державного підприємства)?

Для військових колективів характерні, з одного боку, більша чіткість, визначеність і навіть жорсткість відносин, точне дотримання статутів та неухильне виконання розпоряджень командирів та начальників, ніж в інших видах колективів. З другого боку, в колективах військовослужбовців більш високий рівень взаємодопомоги, взаємовиручки, взаємодії, почуття відповідальності під час виконання службових завдань. Все це зумовлено особливим характером діяльності військових, підвищеними вимогами до оперативності в роботі, високою ціною помилки, частими надзвичайними ситуаціями, що виникають під час виконання службових завдань.

Сьогодні висуває перед військовослужбовцями Збройних Сил України не тільки знання та дотримання загальнолюдських та статутних етикетних норм, але і знання норм дипломатичного етикету. Це зумовлено зростанням кількості контактів представників Збройних Сил України із громадянами та представниками армій інших держав. Представники різних рангів та посад беруть участь у миротворчих операціях, співробітництві в межах програми “Партнерство заради миру”, миротворчих операціях, відвідуваннях іноземних військових кораблів, участь у спортивних зустрічах та змаганнях тощо.

Головною вимогою ефективності роботи військового керівника можна визначити готовність як до зовнішнього відкритого спілкування, так і до внутрішньої взаємодії у військових колективах. Для розв'язання актуальних питань, визначення перспектив розвитку та реалізації завдань представники Збройних Сил України беруть участь у проведенні міжнародних зустрічей, конференцій, круглих столів, брифінгів, дискусій. Вміння військового керівника

використовувати сучасні технології комунікативної взаємодії з дотриманням норм ділового, а подекуди і дипломатичного етикету виступає запорукою ефективної співпраці на міжособистісному рівні.

Специфіка взаємовідносин у військовому колективі актуалізує виховання у військовослужбовців таких необхідних якостей, як дисциплінованість, стриманість, пунктуальність, коректність, ввічливість, уважність, тактовність, наполегливість, скромність, охайність тощо.

Висновок.

Отже, опанування етичною проблематикою дає змогу військовослужбовцям:

оволодіти знаннями етичних концепцій Сходу і Заходу, військово-етичних теорій, засвоїти категорії військової етики та бойової моралі і, на цій основі, підвищити моральну культуру діяльності і спілкування;

сформувати навички високоморальної поведінки і гуманістичного стилю життя, усвідомити, моральний зміст своєї діяльності та служби в ЗС України;

здобути високий моральний авторитет, формувати моральні позитиви керівництва військовими колективами;

дотримуватись моральних вимог і орієнтацій суспільного життя України, Кодексу честі офіцера Збройних Сил України.

Даний методичний матеріал підготував доцент кафедри суспільних наук НУОУ полковник Катаєв Є.С..

Література:

1. Бугай Н. Я. Український етикет. – К. : Літера, 2002. – 258 с.
2. Волкогонов Д. А. Беседы о воинской этике. – М., 1977.
3. Волченко Л. Б. Гуманность, деликатность, вежливость и этикет : ценности культуры и морали. – М., 1992.
4. Етика військовослужбовця. Метод. посіб. у 2-х ч. – К.: КВГІ, 1997.
5. Культура взаимоотношений военнослужащих. – М., 1990.
6. Культура і побут населення України: навчальний посібник. – К., 1993.
7. Кобзева В. В. Этикет в вопросах и ответах. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 288 с.
8. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996.–304 с.
9. Морально-етична культура військового керівника / В.Ф. Баранівський, Л. М. Будагьянц, Н. А. Бондаренко, С. О. Гудков, Є. С. Катаєв, Ю. С. Красильник, Л. В. Олійник, В.І. Осьодло, Ю. П. Тимофеев / під заг. ред. С. О. Гудкова.- К. : НУОУ, 2010.- 308 с.
10. Ягулов В. В. Військове виховання : історія, теорія та методика. – К., 2002.
11. Монахов Г. Мелочи создают совершенство : Деловой и светский этикет : Благоприятный персональный имидж. – К., 2001.
12. Платонов Б. Н. Воинский этикет. – М., 1983.
13. Подоляк Я. В. Офицеру об этикете. – М., 1991.
14. Редченко В. І., Михно І. Л. Довідник-практикум офіційного, дипломатичного ділового протоколу та етикету. – К. : УНВЦ “Рідна мова”, 2003. – 479 с.
15. Ріпа Л. А. Бондаренко Н. А. Офіцеру про дипломатичний етикет. – К., 2003.
16. Романов М. В. Справочник по этикету. – К., 1994.
17. Філософсько-методологічні проблеми військово-соціального управління: підручник / [В.Ф. Баранівський, Л.М. Будагьянц, В.С. Чорний та ін.]. – К. : НУОУ, 2011. – 305 с.

Тема 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ. СУТНІСТЬ, ЗМІСТ, ЗАВДАННЯ, НАПРЯМИ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ.

Питання, що розглядаються.

1. Сутність психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України.

2. Зміст, завдання, напрями розвитку психологічної підготовки в структурі військово-педагогічного процесу.

1. Сутність психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України.

Для забезпечення боездатності недостатньо навчити військовослужбовців на предмет наявності у них відповідних військово-професійних знань і навичок. Необхідна спеціальна психологічна підготовка до бойової діяльності, й такій підготовці останнім часом приділяється все більша роль. При цьому в навчальній літературі, керівних документах й на практиці доводиться зіштовхуватися з такими поняттями, як морально-політична й психологічна підготовка, морально-психологічна підготовка й морально-психологічне забезпечення. Що містять у собі дані поняття?

Поняття “морально-політична й психологічна підготовка” вживається для позначення всього комплексу виховної роботи з військовослужбовцями. Воно ґрунтується на сутності морального фактору, що являє собою сукупність ідеологічного, морального й психологічного компонентів. Відповідно, ці ж компоненти охоплюють і даний вид підготовки.

Що стосується терміну “морально-психологічна підготовка”, то ним позначають роботу, орієнтовану на

формування навичок певної поведінки. Основна увага акцентується на поведінковому й морально-етичному аспекті.

Поняття психологічна підготовка містить у собі формування в особового складу психологічної стійкості, тобто таких психологічних якостей, які дозволяють виконувати бойові завдання в складних умовах, що супроводжуються небезпекою для життя й фактором раптової смерті.

Таким чином, коли вживається поняття “психологічна підготовка”, мається на увазі безпосереднє формування психологічної стійкості до впливів бойової обстановки. Поняття “морально-психологічна підготовка” має на увазі посилення поведінкового, морально-етичного аспекту. Нарешті, поняття “морально-політична й психологічна підготовка” означає всебічний вплив на ідейний, поведінковий і безпосередньо психологічний компоненти. Отже, правомірне вживання всіх цих понять, оскільки вони позначають різні аспекти роботи з особовим складом.

Що стосується поняття “морально-психологічне забезпечення”, то тут мається на увазі комплекс, різноманітних заходів, що стоять в одному ряді із тиловим, технічним забезпеченням бойових дій. Морально-психологічне забезпечення включає проведення виховних, інформаційних, правових і культурно-дозвоільних заходів, а також заходів власне психологічної підготовки. Передбачається й комплекс заходів щодо нейтралізації психологічного впливу супротивника. Даний вид забезпечення діяльності військовослужбовців здійснюється з урахуванням характеру майбутніх бойових дій, поставлених завдань, морально-психологічного стану своїх військ і військ супротивника.

При організації морально-психологічного забезпечення бойової підготовки особового складу варто мати на увазі, що бойова діяльність – це особливий вид військової діяльності. Вона має місце в умовах бою, війни й завжди відрізняється від навчально-бойової діяльності. Предметом бойової діяльності є реальний супротивник, його особовий склад, техніка. Засобами – зброя й бойова техніка. При навчально-бойовій діяльності реальний супротивник відсутній. Тому між навчальною й бойовою діяльністю є істотні розбіжності. Розглянемо, як зблизити психологічний зміст навчально-бойової й бойової діяльності.

Основне розходження двох цих видів військової діяльності полягає в мотивації. Опитування офіцерів, що приймали участь у різного роду навчаннях, показав, що найбільш значимими мотивами для них є почуття обов'язку, відповідальність перед командиром, колективом, бажання домогтися високої оцінки, захоплення. В умовах же бойової діяльності фактор безпеки, впливаючи на мотиваційну сферу військовослужбовців, змінює внутрішній зміст діяльності, надає інше значення діям, змінює їхній зміст. Мотивами бойової діяльності офіцери-учасники афганської війни назвали патріотизм, страх осуду з боку товаришів, прагнення помститися за загиблих, почуття ненависті, бажання вижити, страх потрапити в полон, бути пораненим, вбитим, страх. Виходячи з перерахованого, бачимо, що сформувати мотиви бойової діяльності в мирний час досить важко. У цьому полягає одна з основних проблем психологічної підготовки військовослужбовців.

Психологічна підготовка як складова військово-педагогічного процесу і її кінцевий результат – формування психологічної готовності військовослужбовця і емоційно-вольової стійкості до виконання бойових завдань були предметом тривалих досліджень багатьох військових психологів.

В українській військовій науці психологічна підготовка визначається як “цілеспрямований процес впливів на військовослужбовців, направлений на формування і закріплення у них психічних образів, моделі бойових дій, психологічної готовності і стійкості при виконанні бойових завдань” [1].

Психологічна підготовка особового складу Збройних Сил України це історично обумовлений і науково обґрунтований, цілісний за змістом, організований за методами і формами, цілеспрямований за впливом процес виховання, формування і активізації стійких мотивів та морально-психологічних якостей військовослужбовців, психологічної готовності та емоційно-вольової стійкості, необхідних для успішного виконання службово-бойових завдань у мирний і воєнний час.

Отже, психологічна підготовка за своєю сутністю – психолого-педагогічний процес, який здійснюється під час навчання і виховання військовослужбовців і є складовою частиною військово-педагогічного процесу [3]. У єдності з вихованням, навчанням і розвитком психологічна підготовка є виразом організованої цілеспрямованої діяльності командирів, інструкторів, офіцерів органів по роботі з особовим складом щодо підготовки психіки воїнів до ефективних дій в умовах служби і бою [4].

Об'єктом психологічної підготовки є свідомість військовослужбовця, суспільна свідомість малих груп і військових колективів. Свідоме відношення особового складу до тих випробувань, із якими він зіштовхнеться у бою, знання вірогідного супротивника, його бойових можливостей, розуміння характеру війни складає її **основу** [8].

Сутністю психологічної підготовки є підвищення психологічної стійкості і надійності особового складу, його психологічної підготовленості; перетворення факторів бою у знайомі, звичні, очікувані (адаптавання); озброєння військовослужбовців необхідними знаннями і досвідом подолання внутрішніх навантажень, які відповідають бойовим; розвиток у особового складу готовності до зустрічі з новим, раптовим і здатності швидко перебудовуватись відповідно до обставин [9].

2. Зміст, завдання, напрями розвитку психологічної підготовки в структурі військово-педагогічного процесу.

Військово-педагогічний процес (ВПП) – організована, цілеспрямована навчально-виховна діяльність командирів, структур по роботі з особовим складом по підготовці воїнів до вмілих дій в умовах сучасного бою. Саме у його рамках здійснюється вирішення загального завдання - формування всебічного розвитку особистості [5]. ВПП як цілеспрямована діяльність військовослужбовців (начальників і підлеглих) містить у собі весь комплекс навчально-виховної роботи, навчальні заняття, тренування, стрільби, пуски, навчання з бойовою стрільбою, ідейно-виховну і спортивно-масову роботу [6].

Внутрішнім змістом військово-педагогічного процесу є активна індивідуальна і групова пізнавальна і практична діяльність воїнів, характер якої визначається не тільки змістом засвоєних знань, норм і принципів поведінки, але й організацією і методикою занять і виховних заходів.

За сутністю, ВПП є соціально обумовленим. Його мета – підготовка військовослужбовця-громадянина, який майстерно володіє сучасною зброєю і технікою, глибоко відданий справі захисту Батьківщини. Ця мета визначає зміст його складових частин – виховання, навчання, розвитку, психологічної підготовки, самовиховання і самоосвіти.

Об'єктом психолого-педагогічного впливу у ЗС є особовий склад, за організацію всіх видів діяльності якого відповідають командири і офіцери по роботі з особовим складом. ВПП являє собою завершені цикли, які змінюють один одного, основним із яких є навчальний рік. Після його завершення підводяться підсумки військово-педагогічної

діяльності, уточнюються і конкретизуються педагогічні завдання. Усе це розкриває важливу рису педагогічного процесу – військову спрямованість.

У зв'язку з тим, що психологічна підготовка є складовою частиною (підсистемою, суб'єктом) ВПП на неї поширюються дії його закономірностей, принципів і особливостей. Разом з тим, психологічна підготовка має специфічну (відносно самостійну та інтегративну) по відношенню до інших видів підготовки та у рамках всієї системи сторону.

Специфічна сторона має прояв у меті і завданнях психологічної підготовки по формуванню професійно важливих морально-психологічних якостей військовослужбовця для виконання ним обов'язків військової служби в мирний час та у бою.

Інтегративна сторона психологічної підготовки органічно витікає з загальної мети всебічної підготовки, із загальних вимог до військовослужбовців ЗС:

психологічна підготовка повинна розглядатися як один з базових елементів усієї Концепції виховної роботи ЗС, складовою морально-психологічного забезпечення військ по формуванню бойових якостей, які складають основу особистості воїна.

психологічна підготовка є обов'язковою складовою всіх видів підготовки особового складу і здійснюється у руслі ВПП шляхом впливу на психіку, свідомість і особистість воїна, відтворюючи основні форми прояви психіки та їх, взаємозв'язок [7].

Взаємозв'язок психологічної підготовки із бойовою, військово-професійною підготовкою обумовлений наступними обставинами:

1. Психологічна підготовка особового складу здійснюється у процесі бойової підготовки, що у свою чергу складає основу її успішності. Тому, було б помилковим бачити шляхи здійснення ПП тільки на спеціальних тренуваннях, навчаннях тощо.

2. Психологічна підготовка не є самоціллю. Вона покликана забезпечити разом із бойовою підготовкою успішне вирішення завдань мирного та військового часу.

Психологічна підготовка має завдання часткові, які витікають з окремих сторін військової діяльності та бойової обстановки, а також загальні, які синтезують у собі часткові та виступають своєрідним кінцевим результатом ПП особового складу [7].

У свою чергу, часткові завдання ПП військовослужбовців складаються з підгруп.

Перша підгрупа завдань ПП обумовлена характеристиками фізичних і змістовних особливостей сучасного бою, які впливають на психіку воїнів. Це статико-динамічні завдання ПП: формування у військовослужбовців високої стійкості психіки в цілому та, перш за все, емоційно-вольової стійкості до впливу негативних факторів бойової обстановки, в формуванні необхідної у таких умовах толерантності психіки, холонокровності, стійкості, вміння долати страх.

Рішенню вказаних завдань допоможе така організація процесу бойової підготовки, під час якої створюється психологічна модель ситуації, що характеризується сильними фізичними перешкодами для діяльності (звук, світло, запахи та ін.), підвищеною відповідальністю, вимогливістю, сильним психологічним впливом на воїнів факторів бойової дійсності. Систематичне проведення занять, тренувань у таких умовах створює механізми адаптації психіки до перешкод.

Важливо також напрацювати стійкість психіки до впливу таких факторів як психічні стани очікування, дії в умовах монотонії, гіподинамії, які є характерними для багатьох видів військової діяльності.

Негативні фактори бойової і військово-службової діяльності виступають перешкодами для особового складу у вирішенні поставлених завдань. Тому, у загальному вигляді завдання психологічної підготовки може бути визначено як формування високої стійкості психіки і психологічної готовності воїнів до перешкод.

Сучасний бій, повсякденна військова діяльність характеризуються високою динамічністю, рухливістю, змінністю ситуації, яка потребує від психіки воїнів здатності швидко перебудовуватись відповідно до обставин. Як відомо, психіка характеризується деякими адаптаційними можливостями. Тому важливо розвивати, удосконалювати ці можливості, формувати високе, швидке переключення, оперативне входження психіки воїна у нові умови діяльності, вирішення виникаючих незвичних завдань, виробляти здатність аналізувати нестандартні ситуації, які з'являються. Таким чином, завданням психологічної підготовки є формування високої лабільності, переключення, еластичності, гнучкості психіки кожного військовослужбовця.

Також сучасна військова діяльність потребує тривалої напруженості духовних і фізичних сил людей. Це обумовлює особливі вимоги до їх витривалості, здатності до тривалих перевантажень, боротьби, подолання труднощів, адаптації психіки до масових руйнувань та загибелі людей. Зрозуміло, що висока витривалість психіки воїнів не виникає сама по собі, а є наслідком відповідним чином організованих систематичних і цілеспрямованих тренувань, занять, навчань, службової діяльності в цілому.

Таким чином, до основних статико-динамічних завдань ПП особового складу відносяться формування емоційно-вольової стійкості, переключення, витривалості психіки як окремих військовослужбовців, так і підрозділів. Підсумком реалізації цих завдань ПП повинна бути висока функціональна надійність психіки кожного воїна.

Другу підгрупу часткових завдань ПП особового складу складають завдання змістовного характеру. До них відносять формування:

– довіри до державного та військового керівництва, командування родів військ, з'єднання (частини), підрозділу;

– віри у перемогу над ворогом, впевненості в духовних та фізичних силах, у стійкості свого народу, його готовності до боротьби;

– впевненості в успішному вирішенні поставлених завдань і задумів;

– впевненості у надійності і могутності своєї зброї, бойової техніки, у можливості з їх допомогою вирішувати поставлені завдання;

– довіри до свого командира, впевненості у його професійній придатності;

– впевненості у надійності, бойової підготовленості товаришів по зброї, їх готовності до взаємодопомоги;

– довіри до своєї власної мужності, професійної підготовленості, здатності успішно та впевнено діяти в любых умовах.

Третю підгрупу часткових завдань ПП складають завдання методичного характеру, найбільш важливішими з яких є:

– підготовка офіцерів командної ланки і офіцерів по роботі з особовим складом з проблем психологічної

діагностики особового складу, визначення психічних станів військовослужбовців;

– озброєння особового складу засобами і методами психологічної саморегуляції, управління своїми психологічними станами і поведінкою в цілому, а офіцерський склад – засобами психологічного впливу на підлеглих, підтримання у нього необхідного психологічного настрою, відтворення можливостей та здібностей психіки воїнів до регуляції їх поведінки та діяльності, втрачених під впливом психогенних факторів, психологічної реабілітації в цілому.

Такими є часткові задачі ПП особового складу до успішних дій у будь-яких обставинах з метою вирішення бойових і службових завдань.

Підсумок психологічної підготовки воїнів знаходить вираз у відповідних результатах, які виступають як загальні завдання ПП. Це перш за все формування:

психологічної готовності до захисту Батьківщини, до рішучих дій під час вирішення інших службових завдань, готовності рішуче боротися з любыми негативними явищами та діями, які заважають успішно виконувати завдання служби, готовності до ризику, до боротьби в умовах реальної протидії, до зустрічі з небезпекою;

рішучості та прагнення до практичних дій відповідно сформованої готовності;

бойової активності, наступального пориву;

здатності вести психологічну дуель із супротивником, боротьбу за захоплення та утримання ініціативи в бою.

При повному виконанні завдань ПП досягається дві її **головні мети**:

формування стійкості психіки воїна до факторів бойової обстановки, забезпечення оптимального прояву її властивостей та психічних якостей з метою якісного виконання бойових завдань;

формування психологічної готовності до виконання бойових завдань [7; 8].

Кожна мета досягається у процесі відпрацювання всіх необхідних навчально-бойових ситуацій на заняттях і навчаннях, які проводяться в умовах, наближених до реального бою.

Психологічна підготовка – процес багатомірний, який складається з трьох компонентів:

організаційного (цілеустановка, завдання, принципи їх вирішення, планування, керівництво ходом занять);

методичного (прийоми, засоби проведення ПП);

психологічного (використання психологічної моделі бою як засобу досягнення психологічної готовності воїнів)

[9].

Ці аспекти знайшли своє відображення в принципах ПП, основними з яких є:

ідейно-патріотична спрямованість;

єдність виховного, ідеологічного і психологічного впливу;

висока свідомість і активність особового складу;

вчити війська тому, що необхідно на війні, в умовах, максимально наближених до бойових.

Свідоме, активне і творче використання військовослужбовцями цих принципів, а також методів і форм навчання, виховання, ПП є головною умовою ефективності ПП як процесу [9].

Складна структура системи психологічної підготовки воїна, багатоплановість факторів і завдань, які впливають на неї, потребують проведення ПП різних видів. Під видом ПП розуміють визначену сукупність цілей, завдань і засобів їх вирішення в умовах, які склалися.

Залежно від мети розрізняють ПП до військової служби у конкретному виді збройних сил, роді військ, до вивчення бойової техніки, до виконання бойових вправ, того або іншого виду бойових дій (наприклад, повітряний бій).

У зв'язку з тим, що об'єкти ПП є різними, виділяють психологічну підготовку **воїнів, малих груп, рядового та командного складу, особового складу окремих спеціальностей і професій** [10].

За терміном проведення розрізняють ПП до бойової діяльності (попередню) і ПП до виконання конкретного бойового завдання (безпосередню).

Залежно від націленості застосованих засобів та методів на формування тих або інших компонентів психологічної підготовленості, розрізняють загальну, спеціальну та цільову ПП [11].

Загальна ПП – процес загартовування психіки особового складу відповідно до вимог війни в цілому. Вона спирається на формування і розвиток політичної свідомості воїна, високих патріотичних почуттів, волі до перемоги і впевненості у ній, бойової активності і готовності до самопожертви. Особовий склад у цей час озброюється мінімумом військово-психологічних знань. Загальна підготовка єдина для всіх видів ЗС та родів військ.

Спеціальна ПП – напрацювання високої бойової активності, психологічної готовності і психологічної стійкості у воїнів залежно від тих або інших видів діяльності, теоретичне і практичне ознайомлення з конкретними небезпечними ситуаціями та іншими факторами бою, які викликають емоційний стрес. Багато завдань спеціальної ПП вирішується у процесі стрільб, проведення тренувань і навчань в умовах, максимально наближених до бойових.

Цільова ПП – формування бойового психічного стану, напрацювання чіткої внутрішньої установки на виконання конкретного завдання – підготовки до конкретного бою, вартової служби. Вона проводиться в комплексі з тактичною підготовкою особового складу і слугує для забезпечення рішень із конкретних бойових завдань: маршу, бойового десантування, наступу, оборони тощо.

Вона може бути розподілена на ряд **етапів**:

1-й етап (перед виконанням бойового завдання) – відбувається мобілізація особового складу на виконання завдання;

2-й етап (безпосередньо в ході виконання бойового завдання) – підтримання бойової готовності, бажання до прояву ініціативи, попередження негативних психічних станів;

3-й етап (після виконання бойового завдання) – зняття психічної напруженості, відновлення бойової готовності, підтримання пильності, попередження благодушності і розслабленості, мобілізація особового складу на виконання нових бойових завдань.

У військовій практиці склалася така система **основних напрямів психологічної підготовки**:

формування мотиваційних основ бойової діяльності воїнів;

їх інформування про навчально-бойові завдання, способи і прийоми їх розв'язання;

залучення особового складу до активних практичних дій у процесі бойової підготовки в умовах, близьких до реального бою [12].

Завдання ПП вирішується за допомогою **засобів і способів ПП**. Основою їх пошуку і розробки є ідея максимального наближення навчань та занять до умов сучасного бою, вирішення не умовних, а близьких до реальних бойових завдань.

Засобами ПП є:

загальний процес бойової підготовки військ, його основні складові (вогнева, технічна, фізична, спеціальна, медична підготовка та ін.);

заняття на тренажерах, у спеціально обладнаних класах, смугах, у центрах психологічної підготовки.

Способи ПП залежать від конкретної мети і матеріальної бази, можливостей, якими обмежено керівництво, конкретного виду та роду збройних сил, специфіки виконання завдань. Деякими з них є: вміла імітація вогню супротивника, створення реальної картини бою; створення в обстановці навчань і польових занять елементів небезпеки та раптовості; створення умов, коли необхідно вирішувати завдання в обмежений термін, при нестачі часу; виконання вправ неповним підрозділом, недостатньо озброєними і дїездатними військовослужбовцями.

Способи знаходять відображення в основних **методах** ПП, які поділяють на вербальні і практичні. **Вербальні** методи умовно складаються з *методу переконання, методу навіювання і психологічного консультування* військовослужбовців. **Практичні** методи вбирають у себе *тренування, метод формування розумових навичок, метод аварійних ситуацій, метод стресових впливів*. Як окремі, можемо виділити методи самопізнання і вольової регуляції [13].

Узагальнюючи розгляд ПП як основної складової військово-педагогічного процесу бойової підготовки військ і визначивши його основні складові, відобразимо їх в узагальненій таблиці (див. табл. 1.). На кожному напрямку всебічної підготовки вирішуються переважно притаманні йому завдання.

Таким чином психологічна підготовка особового складу ЗС України відбувається у загальній системі бойової підготовки військ, є одним інтегративним компонентом військово-педагогічного процесу (див. рис.1).

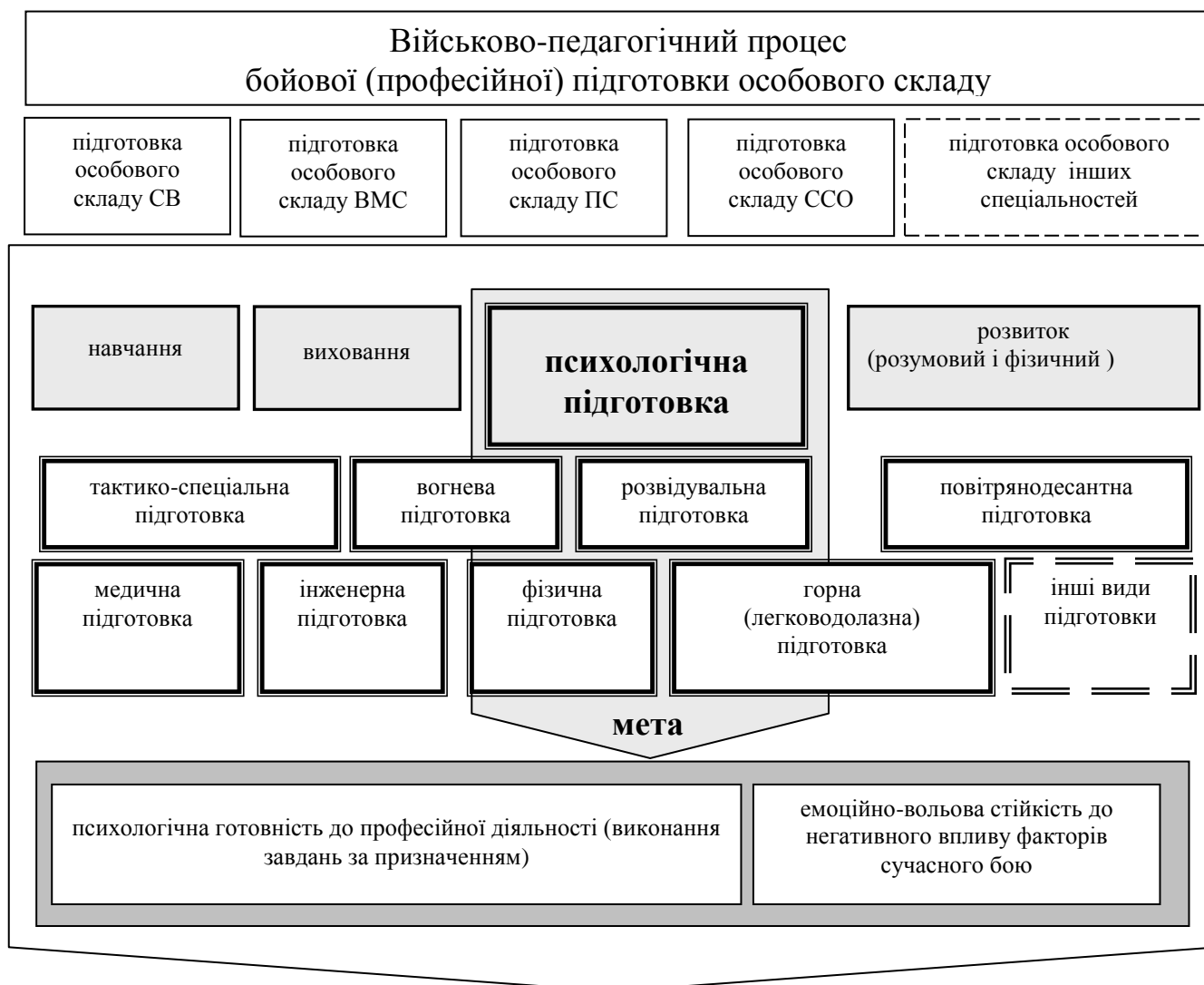

Рис.1 Психологічна підготовка особового складу у структурі військово-педагогічного процесу.

**Структурно-змістова характеристика
процесу всебічної підготовки особового складу**

Види всебічної підготовки	Які елементи та якості особистості переважно формуються	Якості особистості, що формуються	Які структурні елементи діяльності забезпечуються	Специфічні види формування особистісних якостей	В яких формах підготовки здійснюється	Кінцевий результат
Військово-професійна	психічні процеси: досвід та знання, навички, вміння	професійна пам'ять, професійне мислення, професійне уявлення, військова майстерність	навички як вища ступінь в розвитку дій (виконавча регуляція)	навчання: повторювання, тренування, вправи	бойова підготовка: технічна, тактична, вогнева та ін.	всебічна підготовленість (тривала готовність)
Фізична	біологічна сторона особистості, організм	сила, кмітливість, швидкість, витривалість	виконавча регуляція	фізичне виховання	заняття з фізичної підготовки	
Психологічна	спрямованість, загартування мотивів, воля, емоційно-вольовий досвід	психологічна стійкість	спонукаюча регуляція	психологічне загартування, психологічні тренування, повторення, вправи	бойова підготовка, моделювання бойових ситуацій	

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література:

1. *Корольчук М.С.* Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності. – К.: КВГІ, 1996. – 164 с.
2. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка. – Львів: “Сполох”, 2003. – 624 с.
3. *Куличевский В.И.* Психологическая подготовка курсантов к боевым действиям в условиях современной войны. – К.: КВОКУ, 1976. – 26 с.
4. *Литвиненко Е.С.* Теоретико-методологічні основи психологічної підготовки воїнів: Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – № 3 (22). – С. 38–46.
5. *Военная педагогика.* Учебное пособие для высших военно-политических училищ / Под ред. Дьяченко А.М., Выдрина И.Ф. – М.: Воениздат, 1973. – 368 с.
6. *Ответчиков А.В.* Психические состояния военнослужащих в особых условиях боевых действий. – М.: ВПА, 1991. – 176 с.
7. *Столяренко Л.Д.* Основы психологии. – Ростов-на-Дону: Изд-во “Феникс”, 1997. – 736 с.
8. *Военная педагогика и психология /* Барабанщиков А.В, Давыдов В.П, Утлик З.П., Феденко Н.Ф. – М.: Воениздат, 1986. – 240 с.
9. *Основы военной психологии и педагогики:* Учеб. пособие. – 2-е изд. Перераб. – М.: Воениздат, 1981. – 366 с.
10. *Мокор В.* Военная психология и реальность боя / Под ред. А.В.Барабанщикова, Н.Ф.Феденко. – М.: Воениздат, 1984. – С. 50–51.
11. *Варваров В.И., Мерзляк Л.Е.* Командир и подчиненные. – М.: Воениздат, 1986. – 168 с.
12. *Ягунов В.* Військова психологія: Підручник. – Київ, Тандем, 2004. – 656 с.
13. *Подольяк Я.В.* Практические вопросы военной психологии. – М.: Воениздат, 1987. – 151 с.

**Тема 4. ФОРМИ ТА МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.
МЕТОДИКА ОЦІНЮВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ.**

Питання, що розглядаються.

1. *Методи і прийоми психологічної підготовки особового складу.*
2. *Методика оцінювання психологічної підготовки особового складу.*

1. Методи і прийоми психологічної підготовки особового складу.

Ефективного та якісного розв'язання завдань психологічної підготовки особового складу підрозділу командири досягають умілим застосуванням різноманітних прийомів й способів впливу на психіку військовослужбовців у процесі бойової підготовки і повсякденної діяльності. Систематичні прийоми і способи, які застосовують для досягнення психологічної готовності і стійкості військовослужбовця до впливу психотравмуючих факторів бойової обстановки,

називаються **методами психологічної підготовки**. За характером застосування та впливу на психіку військовослужбовців дані методи поділяються на вербальні, моделювання психологічних факторів бою (практичні) та методи емоційно-вольової саморегуляції.

З погляду групового й індивідуального сприйняття, осмислення і закріплення в логічній пам'яті військовослужбовця важливе значення мають **вербальні (словесні, мовні) методи** – переконання, навіювання і психологічна консультація. Їх головне призначення в тому, щоб викликати бажані зміни у психіці воїна і психології колективу і на цій основі сформувати стійкі звички поведінки.

Вербальними методами може успішно користуватися той командир підрозділу, що майстерно володіє словом, письмовою та усною мовою, уміє грамотно складати бойові накази і віддавати усні розпорядження підлеглим, переконувати і вимагати, вселяти впевненість і надавати психологічну допомогу тим, хто цього потребує.

Метод переконання є цілісною системою словесно-наочною впливу командира підрозділу на свідомість воїна і загальну думку колективу, яка забезпечує добровільне ухвалення наказів і перетворення їх на мотиви поведінки військовослужбовців.

Психологічний механізм переконання полягає в тісному його зв'язку із світоглядом та волею воїна. Переконання безпосередньо впливають на зміст мотивів діяльності воїна та формують його установку. Переконаність – основа таких вольових рис, як мужність, рішучість, вірність ідеалам, стійкість, які допомагають йому успішно оволодівати необхідними навичками, долати труднощі військової служби.

Основні умови для ефективного переконання, які повинні дотримати командир підрозділу:

- особиста переконаність командира і дійсна захопленість своєю справою;
- наукова підготовленість і різносторонність знань;
- врахування індивідуальних особливостей особистості окремого воїна і психології колективу;
- уміння встановити контакт, викликати довіру;
- свіжість думки, простота і ясність викладу;
- реалізм і правдивість;
- щирість і оптимізм;
- уміння доводити, роз'яснювати, спростовувати;
- уміння використовувати факти і приклади;
- витримка, терпіння і педагогічний такт;
- емоційна пристрасність.

Мета **методу навіювання**, який, поєднується з переконанням і роз'ясненням, – активізувати приховані резерви людської психіки, сформувати установки правильної поведінки і соціально-етичної орієнтації. Словесне навіювання може бути у вигляді мотивованого, наказового і негативного навіювання.

Психологічна консультація – це один із найважливіших методів психологічної підготовки і допомоги, що сприяє зняттю психічної напруженості в колективі та у поведінці окремого воїна, пошуку оптимальних моделей поведінки у критичних ситуаціях. Психологічне консультування за допомогою спеціально організованого процесу спілкування сприяє усвідомленню воїном ситуації, висвітленню її причин, актуалізації додаткових сил і резервів для її подолання.

Вирішення психологічних проблем, що виникають під час підготовки особового складу вимагає від командира підрозділу особливої настроєності і дотримання ряду умов:

1. Створення атмосфери взаєморозуміння між командиром і підлеглим. Командир підрозділу повинен переконати воїна в тому, що він бажає йому допомогти і проявляє щирість. Це досягається умілим підходом, встановленням контакту, який відображає зацікавленість командира, а не байдужість до людини.

2. Забезпечення такого мікроклімату, в якому солдат може спокійно висловитися з питання, що його турбує.

3. Установка на заспокоєння. Враховуючи емоційну пригніченість або неефективність воїна, командир прагне йому допомогти переоцінити стресову ситуацію, навіяти воїнові, що вона не така трагічна, як йому здається.

4. Психологічний діагноз. Командир, ставлячи воїнові питання, повинний зрозуміти причину явища, яке турбує воїна.

5. Інформування. Ґрунтуючись на поставленому діагнозі, командир допомагає воїнові самому поставити діагноз ситуації, в яку він потрапив.

6. Вибір мети. Командир підрозділу разом зі своїм підлеглим намічає варіанти поведінки в ситуації, що склалася, але остаточний вибір залишається за самим воїном.

7. Закріплення психологічної установки на виконання ухваленого рішення. Це можна зробити за допомогою переконання або навіювання, залежно від типу особистості.

У мирний час принцип навчати війська тому, що необхідне на війні, втрачає свою гостроту, реалізується частково, не охоплює весь процес бойової підготовки. Командир підрозділу часто готує солдата як фахівця, що уміє стріляти, водити бойову техніку, працювати за пультом тощо, але не завжди розвиває у нього сміливість, мужність, самовладання, стійкість та інші вольові якості, що необхідні для бойової обстановки. На навчаннях і під час бойових стрільб вирішуються тактичні завдання і групові вправи, правила стрільби, що повинні бути завжди пов'язані з реалізацією мети психологічної підготовки військовослужбовців.

В процесі бойової підготовки командир підрозділу зобов'язаний створити єдиний комплекс **практичних методів моделювання психологічних факторів (чинників) бою**. Їх складовою є методи психологічних вправ і тренувань, аварійних ситуацій і стресових дій.

Психологічні вправи і тренування є системою багатократних повторень спеціальних дій і вчинків, що постійно ускладнюються, з метою формування у воїнів необхідних особистих якостей і підвищення психологічної надійності колективу.

Вони включають:

- вправи і тренування на спеціальних тренажерах, імітаторах, навчальних постах;
- комп'ютерні ігри;
- вправи з подолання спеціальних смуг перешкод, інженерних загороджень, завалів, водних рубежів тощо;
- спеціальні спортивні ігри і змагання;
- психологічні вправи для розвитку пізнавальних, емоційних і вольових якостей;
- соціально-психологічні тренування, рольові ігри, практикуми щодо згуртування бойових груп, формування їх психологічної сумісності і злагодженості.

В період планування проведення психологічних вправ і тренувань командир підрозділу треба врахувати наступні умови:

перед тренуванням передбачається психологічна розминка особового складу;
 один-два рази на тиждень психологічні вправи і тренування повинні замінюватися новими;
 до початку тренування командир підрозділу інформує підлеглих про його інтенсивність і тривалість;
 учасники тренування набувають як індивідуальну, так і групову майстерність, для чого час, що відводиться на окремі вправи і взаємодію з іншими воїнами, повинен бути збалансований;
 на тренуваннях застосовується комплекс різноманітних вправ, що розвивають окремі або комплекс особистісних якостей;

вправи і тренування поступово ускладнюються аж до моделювання бойової ситуації;
 вправи моделюються з урахуванням змагальної, ігрової діяльності;
 під час тренувань розумно і своєчасно застосовуються різні види заохочень і покарань;
 у кінці тренування дається навантаження загально розвивального характеру, підводиться підсумок із вказівкою помилок і досягнутих успіхів воїнів.

Командир підрозділу зобов'язаний дотримуватися правил, що спрямовані на досягнення ефективності і якості психологічних вправ і тренувань:

1. У кожного відділення, екіпажу, розрахунку, взводу військовослужбовців повинні бути свої найбільш ефективні вправи і тренування.

2. Перед виконанням вправ командир підрозділу створює психологічну установку, формує інтерес до заняття, пояснює, які якості й уміння розвиватимуться у воїнів, а які помилкові дії не можна допускати.

3. Нові вправи командир підрозділу повинен показувати за допомогою найбільш підготовлених воїнів і відділень, вселяючи колективу, впевненість, що всі вправи здійснимі.

4. У процесі тренування командир підрозділу зобов'язаний забезпечувати позитивний морально-психологічний клімат, порушувати у воїнів активність і самостійність, розвивати обережність і сміливість.

Метод аварійних ситуацій – це сукупність прийомів і засобів, що моделюють діяльність підрозділу і окремого військового фахівця у складних умовах (відмови технічних пристроїв і озброєння, несправності засобів зв'язку та електроживлення, аварії і передумови до аварій тощо).

Моделювання аварії здійснюється за допомогою технічних і фізичних пристроїв, а також апаратурою імітаційного моделювання. Це дозволяє уявити будь-яку реальну ситуацію і визначити оптимальні способи дій у ній окремих воїнів і всього особового складу підрозділу.

Одним із простих видів моделювання аварійної ситуації є створення, імітація різних перешкод (несправність особистої зброї, приладу наведення, короткого замикання в електросистемі тощо).

Метод аварійних ситуацій може бути реалізований за допомогою алгоритмів, що складаються на основі інструкцій, вказівок, аналізу помилкових дій і інженерно-психологічних рекомендацій. У короткій і наочній формі вони повинні містити логіку необхідних заходів і оптимальних прийомів для усунення відмови, помилки, несправності або будь-якої непередбаченої ситуації. Алгоритми легше запам'ятовуються у процесі психологічної підготовки особового складу, а потім швидко відновлюються в пам'яті при необхідності діяти у складній обстановці. Алгоритм складається із двох основних частин. Перша – характерні аварійні ситуації або типи несправностей (відмов) – називається визначальним алгоритмом. Друга частина (вирішуваний алгоритм) – це окремі шляхи усунення несправності або відповідні дії, направлені на ліквідацію аварійної ситуації. При вивченні алгоритмів командир підрозділу повинен зосередити увагу підлеглих на розвитку рухових (моторних) і розумових навичок, від яких залежить швидкість і якість виконання окремих операцій алгоритму, який вирішується, а також правильність вибору дій відповідної ключової точки логічної схеми.

Засвоєння алгоритмів і формування на їх основі професійно-бойових якостей воїнів сприяють підвищенню психологічної надійності військового колективу. Для цього необхідно добиватися від воїнів повних і добре осмислених знань, що виключають як недооцінку можливих ситуацій, так і перебільшення їх небезпеки. Для створення позитивного емоційного фону діяльності військовослужбовців треба формувати у них активність, що виключає відчуття невпевненості і страху.

Людина, що потрапила в аварійну ситуацію, без відповідної підготовки діє або імпульсивно, або орієнтується на прями показники і приладову інформацію. А психологічно підготовлений воїн підсвідомо сприймає не тільки прями показники, але й непрямі ознаки. Він може в умовах неповної або спотвореної інформації швидко прийняти рішення і діяти правильно. У цьому полягає перевага психологічно надійної людини перед автоматикою, яка в аварійному режимі видає єдине, іноді невірне, рішення, оскільки інформація, що поступає до неї, може бути спотворена.

2. Методика оцінювання психологічної підготовки особового складу.

Оцінка командиром підрозділу початкового рівня психологічної готовності особового складу до ведення бойових дій і стійкості до психотравмуючих факторів необхідна для підготовки початкових даних для планування психологічної підготовки. Вони, у свою чергу, потрібні для визначення дозування рівня психічних навантажень особового складу в процесі занять з бойової підготовки. Крім того, командир підрозділу повинен визначити рівень результативності психологічної підготовки особового складу після закінчення навчального року.

Поняття психологічної готовності включає безліч компонентів. Їх послідовна діагностика можлива, але дуже витратна за часом і під силу лише фахівцю-психологу з високим рівнем підготовки. Окрім цього, командир підрозділу необхідно знати не тільки індивідуальний рівень психологічної готовності і стійкості воїна, але й рівень готовності підрозділу (групи, військового колективу), а це не проста сума індивідуальних показників.

Для визначення початкового рівня психологічної готовності і стійкості як індивідуальної (кожного військовослужбовця), так і підрозділу, встановлюється інтегральний показник, який може служити індикатором властивості, що діагностується, зважаючи на результати діяльності військовослужбовців при виконанні будь-яких нормативів навчально-бойової діяльності в умовах моделювання психологічних факторів (чинників) бою. Для цього командир підрозділу необхідно організувати і провести контрольні заняття, в ході яких фіксуватимуться результати виконання будь-яких нормативів в нормальних умовах обстановки. Вказані заняття можуть бути плановими і позаплановими. У частинах (з'єднаннях) з цією метою можуть використовуватися поточні контрольні заняття, або спеціально організовані заняття в плані підготовки до задачі підсумкової перевірки за рік.

Командир підрозділу, достовірний висновок про психологічну підготовленість військовослужбовців до діяльності в бойових умовах, в ситуаціях небезпеки може зробити тільки за наслідками оцінки їх діяльності, що здійснюється при моделюванні різних психологічних факторів (чинників), характерних для бойової обстановки.

Командиром підрозділу оцінюється навчально-бойова діяльність військовослужбовців з виконання контрольних завдань і нормативів. Зіставляються результати виконання воїнами контрольних завдань і нормативів, у різному ступені наближених за психологічним змістом до умов бойової обстановки. Необхідність порівняння з діяльністю в нормальних умовах пояснюється можливістю віднесення помилок, що виникають через відсутність знань і навичок, на рахунок психологічної підготовки. Контрольні завдання складаються спеціально для кожного окремого військового фахівця та підрозділу з урахуванням завдань, що вирішуються ними в бойовій обстановці. Контрольні завдання повинні:

відповідати вимогам керівних документів і програм бойової підготовки;

зважати на специфіку професійної діяльності військовослужбовців і відповідати потрібному рівню підготовленості;

враховувати особливості різних видів бойової діяльності (наступ, оборона, марш, патрулювання, рейд тощо);

охоплювати (по можливості) всі об'єктивно вірогідні варіанти бойових ситуацій.

При виконанні військовослужбовцями контрольних завдань і нормативів фіксується час виконання дій, їх послідовність, точність, завершеність. Основним критерієм правильності дій є виконання поставленого завдання, збереження життя і здоров'я людей, збереження зброї і матеріальних цінностей.

Виконання контрольних завдань і нормативів проводиться в два етапи, в послідовності, що найбільш сприяє моделюванню умов бою.

На початковому етапі, виконання контрольних завдань і нормативів проводиться в нормальних умовах: військовослужбовці знаходяться у звичній для них обстановці, їм надається достатній час для виконання завдань.

На наступному етапі оцінки психологічної підготовленості перевірка контрольних завдань і нормативів здійснюється в умовах різного ступеня наближення за рівнем психічної напруженості до умов бойової обстановки залежно від оцінюваних категорій військовослужбовців за одним із двох варіантів:

1. Виконання завдання здійснюється в умовах впливу вторинних психологічних факторів (чинників) бою.

2. Виконання завдання здійснюється в умовах комплексного впливу первинного і вторинних психологічних факторів (чинників) бою.

Висновки про рівень психологічної підготовленості робляться на основі порівняння результатів виконання однотипних завдань підрозділом на кожному етапі.

Психологічну підготовленість підрозділу можна оцінювати як задовільну, якщо оцінка підрозділу за відповідними показниками бойової підготовки, отримана в умовах психічної напруженості, не нижче "добре" і не нижче відповідної оцінки цього ж підрозділу в нормальних умовах.

Психологічну підготовленість військовослужбовців слід вважати недостатньою, якщо обстежуваний підрозділ в умовах психічної напруженості отримав нижчу оцінку, ніж в нормальних умовах.

Якщо військовослужбовці в нормальних умовах отримали низькі оцінки (загальна оцінка – "незадовільно"), то рівень психологічної підготовленості оцінювати не можна через недостатній рівень спеціальних знань і навичок. Якщо військовослужбовці в умовах психічної напруженості отримали низькі оцінки, то рівень психологічної підготовленості є низьким.

Психологічна підготовленість особового складу може оцінюватися як задовільна лише в тому випадку, якщо в результаті її забезпечується збереження заданих параметрів виконання діяльності в умовах психічної напруженості, що відповідає бойовій обстановці.

Досягнутий рівень психологічної підготовленості військовослужбовців порівняно з первинним рівнем і є основним показником результативності процесу психологічної підготовки. Оцінювати результативність окремих заходів, направлених на формування психологічної готовності і стійкості військовослужбовців, таким чином представляється недоцільним; для цього можуть бути залучені експерти.

Перевірка здатності тієї або іншої категорії військовослужбовців виконувати певні види діяльності в умовах психічної напруженості, що викликана дією різних факторів (чинників) бойової обстановки, може бути здійснена тільки при майстерному моделюванні командиром підрозділу, керівником занять (інструктором) цих факторів (чинників). Тоді психологічна підготовка планується на наступний навчальний рік, з урахуванням отриманих оцінок.

У навчальних частинах (з'єднаннях) доцільно проводити спеціальні контрольні заняття (найчастіше вони будуть позаплановими). Форма організації занять у навчальних частинах (з'єднаннях) може бути різною. Наприклад, у формі спортивних змагань або задачею яких-небудь нескладних нормативів (смуга перешкод, крос, лижна підготовка, плавання тощо).

Після того, як вказані вище заняття проведені та отримані результати діяльності кожного військовослужбовця в умовах моделювання психологічних факторів (чинників) бою, вони повинні порівнюватися з індивідуальними результатами з виконання тих же нормативів у звичайних умовах (коли не моделюються психологічні фактори (чинники) бою). Це необхідно зробити для того, щоб з'ясувати, наскільки змінені зовнішні умови виконання нормативу вплинули на якість діяльності, і на основі цього зробити висновок про ступінь готовності до впливу психологічних факторів (чинників) бою.

Визначення психологічної підготовленості військовослужбовців робиться з метою:

оцінки підготовленості військовослужбовців (підрозділів) до дій у бойовій обстановці;

контролю якості проведення психологічної і бойової підготовки;

виявлення військовослужбовців, не здатних з будь-якого приводу вирішувати поставлені завдання в бойовій обстановці та інших важких (екстремальних) ситуаціях.

Психологічна підготовленість визначається у процесі проведення підсумкових перевірок, а також на планових і контрольних заняттях і навчаннях шляхом фіксації об'єктивних показників виконання нормативів бойової підготовки та діяльності військовослужбовців в умовах дії змодельованих психологічних факторів (чинників) бою. Під об'єктивними показниками діяльності розуміються її тимчасові, кількісні й якісні показники.

Командиром підрозділу, офіцерами групи перевірки для створення необхідного рівня психічних навантажень на військовослужбовців у ході контрольного заняття при відпрацюванні нормативів, що перевіряються, використовується не менше трьох прийомів моделювання психологічних факторів (чинників) бою для кожного

військовослужбовця. Особливу увагу слід приділити відповідності дозувань психічних навантажень, що створюються на занятті, нормативним вимогам.

Індивідуальна оцінка психологічної підготовленості військовослужбовця за виконання декількох нормативів і оцінка підрозділу (групи) за виконання нормативів у складі підрозділу за предметами навчання зі змодельованими психологічними факторами (чинниками) бойової обстановки визначається за оцінками, отриманими за виконання кожного нормативу, і вважається: **“відмінно”**, якщо не менше 90 % перевірених нормативів оцінені позитивно, при цьому більше 50 % нормативів оцінено **“відмінно”**; **“добре”**, якщо не менше 80 % перевірених нормативів оцінені позитивно, при цьому більше 50 % нормативів – не нижче **“добре”**; **“задовільно”**, якщо не менше 70 % нормативів оцінені позитивно, а при оцінці за трьома нормативами позитивно оцінені два, один з них – не нижче **“добре”**.

Оцінка за виконання одиночних нормативів підрозділу з врахуванням змодельованих психологічних факторів (чинників) бою виводиться за індивідуальними оцінками військовослужбовців і визначається: **“відмінно”** – якщо не менше 90 % воїнів отримали позитивні оцінки, при цьому більше 50 % з них отримали оцінку **“відмінно”**; **“добре”** – якщо не менше 80 % військовослужбовців отримали позитивні оцінки, при цьому більше 50 % з них отримали оцінку не нижче **“добре”**; **“задовільно”**, якщо не менше 70 % воїнів отримали позитивні оцінки.

При перевірці нормативів з врахуванням змодельованих психологічних факторів (чинників) бою, що виконуються комплексно у складі підрозділу і окремо, загальна оцінка підрозділу, частини (з'єднання) за їх виконання визначається: **“відмінно”**, якщо перша оцінка **“відмінно”**, а друга – не нижче **“добре”**; **“добре”**, якщо перша оцінка **“добре”**, а друга – не нижче **“задовільно”**; **“задовільно”**, якщо обидві оцінки не нижче **“задовільно”**.

Безпосередня оцінка психологічної готовності і стійкості особового складу підрозділів, частин (з'єднань) виводиться за кількісними сумарними показниками кожного військовослужбовця. Якщо в підрозділі, частині (з'єднанні) більше 50 % військовослужбовців не виконують норматив в ускладнених умовах (з моделюванням психологічних факторів (чинників) бойової обстановки), то він **обмежено готовий** до реальної бойової діяльності та виконання завдань за призначенням, а якщо понад 70 % – то **не готовий** повністю.

Провівши контрольні заняття з визначення психологічної підготовленості особового складу, командир підрозділу зобов'язаний проаналізувати отримані результати і після цього вирішити такі питання:

1. Розподілити всіх військовослужбовців підрозділу за чотирма групами:

- повністю готові;
- готові;
- не повністю готові;
- не готові.

2. Визначити заходи з організації індивідуальної роботи з кожним військовослужбовцем і спланувати порядок (програму) подальших психологічних навантажень.

Окрім цього можуть проводитися заходи, пов'язані з комплектуванням екіпажів (розрахунків), відділень з урахуванням рівня індивідуальної готовності кожного військовослужбовця підрозділу.

Проведення всіх описаних вище заходів вимагає моральних і психічних зусиль з боку командирів підрозділів і відповідних матеріальних витрат та інших ресурсів. Дана робота все ж таки повинна проводитися, якщо ми бажаємо дійсно грамотно проводити психологічну підготовку особового складу і мати по-справжньому боєздатні підрозділи.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. *Корольчук М.С.* Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності. – К.: КВГІ, 1996. – 164 с.
2. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка. – Львів: “Сполох”, 2003. – 624 с.
3. *Куличевский В.И.* Психологическая подготовка курсантов к боевым действиям в условиях современной войны. – К.: КВКУ, 1976. – 26 с.
4. *Литвиненко Е.С.* Теоретико-методологічні основи психологічної підготовки воїнів: Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – № 3 (22). – С. 38–46.
5. *Военная педагогика. Учебное пособие для высших военно-политических училищ / Под ред. Дьяченко А.М., Выдрин И.Ф.* – М.: Воениздат, 1973. – 368 с.
6. *Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М.* Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
7. *Ответчиков А.В.* Психические состояния военнослужащих в особых условиях боевых действий. – М., ВПА, 1991. – 176 с.
8. *Столяренко Л.Д.* Основы психологии. – Ростов-на-Дону.: Изд-во „Фенікс”, 1997. – 736 с.
9. *Военная педагогика и психология / Барабанщиков А.В., Давыдов В.П., Утлик З.П., Феденко Н.Ф.* – М.: Воениздат, 1986. – 240 с.
10. *Основы военной психологии и педагогики: Учеб. пособие. – 2-е изд. Перераб.* – М.: Воениздат, 1981. – 366 с.
11. *Мокош В.* Военная психология и реальность боя / Под ред. А.В.Барабанщикова, Н.Ф.Феденко. – М.: Воениздат, 1984. – С. 50–51.
12. *Варваров В.И., Мерзляк Л.Е.* Командир и подчиненные. – М.: Воениздат, 1986. – 168 с.
13. *Ягутов В.* Військова психологія: Підручник. – Київ, Тандем, 2004. – 656 с.
14. *Подольск Я.В.* Практические вопросы военной психологии. – М.: Воениздат, 1987. – 151 с.

Тема 5. ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ.

Питання, що розглядаються.

1. Етапи розвитку психологічної підготовки у провідних країнах світу.

2. Організація психологічної підготовки військовослужбовців провідних країн НАТО.

Вступ.

В західних країнах надається значної уваги психологічній підготовці військовиків. Мета – “створити солдата” (як правило – американського зразка), психологічно готового до виконання бойового завдання будь-якої складності. Цілеспрямована робота військових психологів дає позитивні результати. Це засвідчує досвід локальних війн і збройних конфліктів, у яких беруть участь переважно військовослужбовці США, Великої Британії, Німеччини та Ізраїлю.

У статті аналізується досвід західних фахівців з проблем військової психології, наголошується на характерних особливостях психологічної підготовки військовослужбовців до ведення бойових дій.

1. Етапи розвитку психологічної підготовки у провідних країнах світу.

В історії розвитку військової психології виразно простежуються чотири етапи.

Початковий етап – до Першої світової війни. Військові психологи тоді приділяли увагу переважно розробці загального розуміння морального духу, його природи, шляхів його мобілізації у війні взагалі та в конкретному бою зокрема.

Другий етап – Перша світова війна і період після її завершення. Військова психологія набувала експериментального ухилу. В лабораторіях, у бойовій обстановці проводилися численні дослідження серед особового складу. Військово-психологічна наука з описової перетворилася на прикладну [7]. Завдяки цьому положення про психологічну підготовку знайшли своє місце у військових статутах різних країн. Так, у німецькому статуті “Водіння військ” (1933 р.) говорилося: “Звичка до фізичних навантажень, беззастережна вимогливість до самого себе, сила волі, впевненість у собі та сміливість дозволяють людині вийти з найважчого становища” [7]. В японському польовому статуті (1929 р.) зазначалося: “Війська, які здобули добру підготовку, твердо впевнені в перемозі, мають міцну дисципліну та наступальне натхнення, можуть високо підняти матеріальні сили й досягти перемоги” [9].

Третій етап – роки Другої світової війни. В цей період дослідницька робота стає дуже інтенсивною. Військова психологія – невідмінний компонент військового мистецтва і психологічної підготовки особового складу [7]. Зокрема, фельдмаршал Б. Монтгомері зазначав: “Без високого морального стану жодного успіху не можна досягнути, якими б добрими не були стратегічні й тактичні плани та все інше. Високий моральний стан є дорогоцінною перлиною”. Ці ідеї поділяв генерал М. Ріджвей: “Від рішучості, хоробрості, витривалості та вміння солдата залежить перемога або поразка у війні” [7].

Четвертий (післявоєнний) етап. У більшості праць психологів Західної Європи та США зміст підготовки солдата розкривається на основі певної ролі емоційно-вольових чинників у діяльності та поведінці людини.

Необхідно віддати належне психологічним працям і методам таких військових психологів, як Ч. Валентайн, Ч. Брей, Д. Уолф, У. Карр, М. Кроуфорд, Р. Гане, У. Бойль. Вони виступали за уніфікацію системи психологічної підготовки для військ країн НАТО. І успішно вирішували цю проблему [7].

Враховавши досвід війни у В’єтнамі, Пентагон дійшов висновку, що необхідно перебудувати систему психологічної підготовки. Американські військові експерти вважають, що саме прорахунки в інформуванні військ та громадськості країни обумовили так званий в’єтнамський синдром. Відтак система психологічної підготовки має спрямовуватися на надання допомоги командирам усіх рівнів у формуванні, перш за все, соціально-психологічних аспектів особистості американських військовиків. Основна мета – вплинути на свідомість і поведінку особового складу так, щоб у результаті формувалися політично благонадійні люди, морально і психологічно готові до виконання поставлених їм завдань. При цьому пріоритетними стають такі напрямки психологічної підготовки, як забезпечення рівних прав і можливостей військових, унеможливлення в їхньому середовищі сексуальних домагань і відхилень, боротьба із вживанням наркотиків та алкоголю, дотримання юридичних прав військовослужбовців, їх відповідальність.

Основними засобами впливу вважаються навчання і тренінги, використання певних політичних настанов. Для формування і підтримки необхідного психологічного стану застосовується розгалужена мережа радіо- і телевізійних станцій та інші сучасні засоби комунікації.

Зважаючи на психологічні особливості американців, військово-політичне керівництво США дотримується думки, що тільки рівні стартові умови для представників усіх національностей та забезпечення їх єдності і солідарності перед зовнішніми загрозами може підтримувати психологічний стан особового складу на високому рівні. Зокрема, важливим інститутом, що серйозно впливає на формування моральних принципів і норм поведінки військових, вважається церква [3].

Командування збройних сил готує військовослужбовців до дій в реальних бойових умовах. При цьому головними завданнями психологічної підготовки є: формування психологічної стійкості до впливу психотравмуючих чинників бойової обстановки; формування психологічної згуртованості бойових підрозділів; забезпечення необхідного психічного стану під час ведення бойових дій; зниження психогенних втрат та надання психологічної допомоги військовим, що отримали бойову психічну травму.

До основних напрямків і способів психологічної підготовки зарубіжні експерти відносять: моделювання реалістичного образу, тактики дій, бойових можливостей ймовірного противника; підготовка особового складу до дій у складних природно-кліматичних умовах; створення в процесі бойового навчання фізичних і психічних навантажень (і перевантажень), характерних для реального сучасного бою; розширення індивідуальних можливостей у подоланні стрес-чинників завдяки прийомам психічної саморегуляції [5].

2. Організація психологічної підготовки військовослужбовців провідних країн НАТО.

Розглянувши загальну специфіку психологічної підготовки військовослужбовців країн НАТО, варто охарактеризувати підготовку збройних сил провідних країн альянсу.

Сполучені Штати Америки.

Військове керівництво США приділяє значну увагу психологічній підготовці військовиків. Головна причина – низка негативних факторів, виявлених під час бойових дій у різних регіонах. Так, рівень психогенних втрат під час війни в Кореї склав 12 %, у В’єтнамі – 10 % від особового складу, що брав участь у бойових діях; недостатньо розвинута

психологічна готовність до ведення бойових дій в умовах сучасної війни. Згідно з публікаціями зарубіжної військової преси, у В'єтнамі з 320 тисяч американських військовослужбовців 58880 вели бойові дії “добре”, 235280 – “посередньо”, 25920 – “погано”. За даними зарубіжних військових ЗМІ, в американських військах у Кореї кількість дезертирів з 1951 по 1953 рік зростала щомісяця з 14,3 до 22,3 чоловіка на кожну тисячу військовослужбовців. У В'єтнамі в 1965 – 1973 роках – уже з 15,7 до 62. В ізраїльській армії в ході агресії проти Лівану дезертували або відмовилися з тієї чи іншої причини брати участь у бойових діях 1500 військовослужбовців.

Під час останніх досліджень було виявлено фактори, які негативно впливають на морально-психологічний стан американських солдатів: зверхність у ставленні до противника; переоцінка власних сил; висока “комфортотолерантність”; можлива втрата ініціативи, якщо бойові дії розвиваються “не за планом”; прояви расизму; зловживання алкоголем, наркотиками; сексуальні домагання до жінок-військовослужбовців [3].

У зв'язку з цим в США для вивчення проблем психологічної підготовки створено спеціальні наукові установи, а саме: науково-дослідницький інститут армії з поведінкових і соціальних наук; центр з вивчення людських ресурсів ВПС; дослідницька організація з людських ресурсів армії; центр з вивчення і розвитку особового складу ВМС; лабораторія біодинаміки ВМС; психологічна служба агентства з національної безпеки; армійський дослідницький інститут ім. У. Ріда; лабораторія з вивчення і розвитку управління, науки та передових технологій та інші.

Під психологічною підготовкою американські психологи розуміють процес прищеплення особовому складу здатності ефективно виконувати бойові завдання в умовах сучасної війни, витримувати будь-які фізичні та психічні навантаження [5]. Найточніше окреслив мету психологічної підготовки військовий соціолог Рігг у книзі “Бойова підготовка військ”: “Привчати солдатів до диявольської атмосфери вогню і смерті, домогтися, щоб вони почувалися серед вогню, диму як у звичайній обстановці і просто воювали” [6].

В процесі психологічної підготовки всі умовності зведено до мінімуму, а елементи ризику – до максимуму. Наприклад, 1995 року під час шестиденних бойових навчань від переохолодження загинули чотири військовослужбовці, які протягом кількох годин форсували болото по груди у воді; ще чотирьох вдалося врятувати.

Важливого значення надається формуванню у військовослужбовців агресивних якостей. Це здійснюється на основі теорії “каналізації” жорстокості Н. Діксона. З його точки зору, психологічна підготовка неминуче відстає від змін у матеріальних засобах ведення війни і тому не може забезпечити формування необхідних психічних якостей солдата. Єдиною якістю, спроможною “заглушити” інстинкт самозбереження, страх смерті, є агресивність та жорстокість стосовно противника. З цією метою в спеціальних центрах використовуються кінофільми, що знайомлять військовослужбовців із стресовими бойовими ситуаціями, детально демонструють “технології” вбивств.

Важливим елементом системи психічної підготовки є підготовка офіцерів. У військових коледжах майбутні командири обов'язково отримують знання з психології та психіатрії, які дозволяють в подальшому посідати лідерські позиції, не допускати серед підлеглих проявів страху чи паніки [5].

Вагомий внесок у розробку проблем психологічної підготовки (поведінка солдата під час бойових дій) внесли психологи і соціологи Є. Шілз, М. Янович, С. Москос, Р. Габріел, П. Севідж, С. Стауффер, Х. Сервін та інші. Коротко їхні погляди можна звести до таких постулатів: а) здатність солдата вести тривалі бойові дії визначається його рівнем стресостійкості, спроможністю переборювати негативні психологічні стани в бою; б) бойовий дух американського солдата прямо залежить від стилю військового управління; в) активність солдата в бою безпосередньо залежить від міжособистісних відносин у його підрозділі.

Ці вихідні положення визначили основні напрямки, принципи і вимоги до психологічної підготовки в американській армії.

Основні напрямки психологічної підготовки: формування ґрунтовних знань та уявлень про бойові дії; формування переконаності, готовності до самопожертви, подвигу заради перемоги; підвищення рівня професійних та бойових навичок, умінь; підвищення рівня психічної і фізіологічної витривалості; формування довіри до командирів, настановлення на беззаперечне виконання бойових наказів; виховання благонадійності та лояльності до політики держави; навчання основним прийомам психотехніки для зниження рівня психічних травм; формування образу ворога та вкорінення у свідомість ідеї морального обґрунтування будь-яких дій щодо ворога під час бою.

Принципи психологічної підготовки: активний вплив на всі сфери психіки солдата; реалізм у навчанні; поступове та безперервне підвищення психічних і фізичних навантажень; диференційований підхід до військовослужбовця залежно від роду військ, спеціальності, кліматичних та географічних умов ведення бойових дій.

Вимоги до психологічної підготовки: а) вона має бути всебічною, що припускає використання максимуму можливостей для формування необхідних бойових якостей; б) натуральність, відтворення умов, що реально відповідають бойовим; в) системність, досягнення логічності і послідовності в організації і проведенні спеціальних заходів. Імпровізація допускається тільки на окремих заняттях; г) ефективність. Необхідно домагатися усвідомлення, які саме якості мають бути сформовані; д) психологічна підготовка повинна носити індивідуальний характер. Відповідність умов психологічної підготовки і рівня якостей, що формуються, можливостям використання сучасної військової техніки і озброєння [3; 5; 10].

Велика Британія.

Військовий психолог Н. Коупленд у книзі „Психологія і солдат” висунув тезу: “Коли боротьба набирає зтяжкого характеру, результат її визначає моральна, а не фізична сила”. Вчений виокремлює такі фактори, що обумовлюють успішну діяльність військовослужбовця: індивідуум повинен вірити в себе; армія повинна вірити в свого командира; армія повинна вірити в свою державу; армія повинна сприймати мету війни [4].

Окрім того, Н. Коупленд визначив такі основні умови успішної психологічної підготовки особового складу: дисципліна є основою морального стану військ, її мета – досягти виконання завдань та зробити підкорення звичкою; примус повинен бути замінений розкриттям усіх позитивних якостей воїна; особистий приклад командира та індивідуальність солдата – особливо важливі для армії; почуття братерства і високий моральний дух кожного воїна і нації в цілому – вершина військової взаємодії. “Народ, який не має бойового духу, не може вигравати війни протягом століть” [4].

Проаналізувавши досвід частин спецпризначення Великої Британії, сформованих чи не вперше у світі, морський піхотинець Н. Армстронг узагальнив вимоги до розвідника. Це – хороший зір та бездоганний слух. Солдат не повинен легко збуджуватися. Професійно важливі риси розвідника – терплячість, сміливість та наполегливість, кмітливості і правдивість. Н. Армстронг радив відбирати особовий склад для цих підрозділів серед мисливців, землемірів та лісорубів [1].

Часи змінилися, і зараз призовник зобов'язаний пройти комп'ютерне тестування та співбесіду з офіцером-психологом на перевірку знань з граматики, основ математики, уміння логічно мислити, визначення рівня ерудиції та пам'яті, кмітливості. Після цього рекрута чекає загальний підсумковий тест і медичний тест на психологічну сумісність. Після виконання цього базисного блоку відсів складає в середньому 45 % особового складу [8].

Спецпідрозділи у Великій Британії комплектуються тільки з добровольців. Командування підкреслює, що служба в таких підрозділах почесна і романтична, вона забезпечує всебічну підготовку. Відбір курсантів складається з п'яти етапів, що передбачають серію спеціальних тестів на перевірку розумових здібностей, фізичної витривалості, наполегливості, кмітливості, готовності до виконання завдань в особливих умовах. Обов'язковим є визначення коефіцієнту інтелекту та психологічної придатності.

Незважаючи на застосування високотехнологічної зброї, успішний результат сучасного бою, як і раніше, дуже залежить від поведінки солдата в бою. Зауважується, що військовослужбовці різних національностей по-різному діють у бойових ситуаціях. Як відзначали західні військові психологи ще в першій половині XX століття, бойовий дух солдата багато в чому визначається його національними характеристиками і способом життя. Те, що прийнятно для одних, може виявитися зовсім неприпустимим для інших.

Варто усвідомити, що бойовий дух воїна формується під впливом кількох факторів: загальнокультурного, до якого відносять етнопсихологічні особливості військовослужбовця, рівень освіти, наявність бойового досвіду і рівень підготовки; психологічних особливостей особистості (фізичний стан, переконаність у своїй правоті, довіра до командування, товаришів по службі, озброєння і військової техніки); особливостей військової ситуації – наступ чи оборона, інтенсивність і тривалість бойових дій, якість тилового забезпечення, кількість втрат [2].

Фельдмаршал Б. Монтгомері вважав, що позитивні якості притаманні кожній людині. Вони підтримують в людях почуття власної гідності, допомагають переборювати страх і втому. Ці якості безпосередньо пов'язані з такою якістю, як совість, але її не слід плутати з поняттям “підготовка солдата”. Психолог С. Лабач припустив, що на стан воїна в бою впливають три групи факторів: загальні, особистісні і бойові [8].

Британські військові психологи провели аналіз військових операцій, здійснених британською армією в 1942, 1944 та 1982 роках.

Операція на Мальті 1942 року. На початковому її етапі (оборонному) британські війська не змогли нічого протиставити бомбардуванням фашистських “Люфтваффе”, відтак їх охопило почуття безпорадності і безнадії. Моральний дух упав, частка стресових втрат склала більше 25 %.

Висадка в Нормандії (1944 р.) проводилася в зовсім інших умовах. Моральний дух британського десанту був відносно високим протягом шести-семи тижнів, а частка стресових втрат не досягала 20 %.

Фолклендська кампанія 1982 року була успішною, моральний дух військ виявився досить високим. Незважаючи на кількісну перевагу збройних сил Аргентини, впевненість атакуючих у своїй правоті, висока підготовка офіцерів і солдатів обумовили те, що кількість стресових втрат не перевищила 10 % загального числа втрат.

Узагальнивши отримані дані, британські психологи дійшли висновку, що чим вищий моральний дух військ, тим менше стресових втрат, і навпаки. Хороша бойова підготовка, впевнене командування і злагодженість дій сприяють поліпшенню психологічного стану особового складу. Для досягнення цього психологи пропонують методи зміцнення морального духу особового складу збройних сил, які ґрунтуються на традиціях британської армії.

Німеччина.

На думку військового спеціаліста Е. Діднера, найважливішими завданнями психологічної підготовки в збройних силах Німеччини є:

1) подолання страху та недопущення паніки. Узагальнивши спостереження за фізіологічними змінами в організмі військових, німецькі вчені дійшли висновку, що у 90 % особового складу в бойовій обстановці страх викликає яскраво виражені зміни в організмі;

2) встановлення та зміцнення позитивних взаємовідносин серед військовослужбовців у невеликих групах – основа бойового духу та психологічної стійкості військ; 3) безперервне та впевнене управління (оцінюючи командира, солдати віддають перше місце його умінню керувати – 56 %, мужності — 30 %). Методами підвищення морально-психологічної стійкості німецькі фахівці вважають: підвищення фізичної готовності особового складу, підвищення рівня навченості, поліпшення управління та зміцнення внутрішньогрупової злагодженості [8].

Існують фактори та елементи, що формують стереотип поведінки солдата, зведені психологами до “зірки хоробрості”, центром якої є довіра до командування і товаришів по службі.

Загальний курс підготовки особового складу спеціальних підрозділів бундесверу становить три роки. Перший етап – психологічний відбір, під час якого кандидати проходять чотиритижневий психологічний тест: перевірка реакції, зібраності, кмітливості, розвитку інтелекту, а також тест на рівень загальнокультурного розвитку.

Після цього призначаються 90-годинні навчання, які називають “ситом”. Тут перевіряється готовність кандидатів до виживання в екстремальних умовах, здатність долати труднощі при нестачі їжі та практично без сну. При цьому здатність воїнів переборювати негаразди та діяти спільно з іншими в складі невеликої групи оцінюється протягом усього часу, командир тренується разом з підлеглими. Але, враховуючи те, що в підготовці спеціальних підрозділів Німеччини та розвитку їх системи навчання брали участь інструктори США, в цілому їх системи психологічної підготовки схожі.

При спільних діях німецькі солдати мають достатній рівень психологічної згуртованості. Особливо це проявляється у критичних ситуаціях, коли виникає небезпека для життя. Ця якість національного характеру, яка підвищує бойовий дух, може виражатися у формі стійких дій підрозділів, що часто компенсують слабкі особисті якості та недостатню підготовку окремих солдатів. За оцінкою західних експертів, наскільки німецькі солдати сильні у групових діях, настільки ж вони слабкі та безініціативні кожний окремо.

Висновки.

1. В системі психологічної підготовки чітко виокремлюються напрямки: формування і розвиток у військовослужбовців високих професійних якостей; позитивної мотивації до військової служби; виховання у особового складу почуття патріотизму, вірності національним цінностям; формування навичок виживання у полоні і підготовка до ведення тривалих бойових дій в екстремальних умовах; заняття з фізичного виховання особового складу.

2. Особливостями психологічної підготовки є: наявність відповідного апарату практично у всіх структурах організаційної побудови збройних сил; розгалуженість і суворо підпорядкованість різних служб та органів; наявність у розпорядженні органів управління психологічною підготовкою потужної матеріальної і фінансової бази та

висококваліфікованих кадрів; чітко визначені ідейно-теоретичні та методологічні основи психологічної підготовки; комплексний підхід до вирішення завдань; нерозривне поєднання навчання і виховання.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України

Література:

1. Армстронг Н. Использование местности снаружи и разведка. - М.: Воениздат, 1947. - 240 с.
2. Гарбуз А. Служба капеланов в армии Великобритании // Заруб. воен. обозрение. - № 6, 1998. - С. 6 – 9.
3. Зеленков М. С. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран. - Москва: Общие военные проблемы, №12, 2002.
4. Коупленд Н. Психология и солдат. - М.: Воениздат, 1991, - 91 с.
5. Кузьмин А. А. Психологическая подготовка солдат империалистических армий к войне // Зарубежное военное обозрение. - М. - 1975. - №7. - С. 17 – 23.
6. Кузьмин А. А. Война со страхом / Солдат удачи. - 1997. - №5 – 6. - С. 20 – 22, 23 – 27.
7. Е. Литвиненко. Теоретико-методологічні основи психологічної підготовки воїнів. К.: ВГІ НАОУ. ЗНП №3.- 2001. - С. 38 – 45.
8. Монидов С. Комплектование вооруженных сил Великобритании рядовым составом // Заруб. воен. обозрение. - № 1., 1997. - С. 23 – 25.
9. Полевые уставы иностранных армий. - М.: Воениздат, 1936. - 604 с.
10. Савінцев В. І. Морально-психологічне забезпечення бойових дій.- К.: ВГІ НАОУ, 1997.

Тема 6. ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ В ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ ТА ПОВСЯКДЕННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У З'ЄДНАННІ (ВІЙСЬКОВІЙ ЧАСТИНІ).

Питання, що розглядаються.

1. **Морально-психологічне забезпечення навчально-бойової діяльності військових частин (підрозділів) Сухопутних військ.**
2. **Зміст і організація морально-психологічного забезпечення основних видів бойової підготовки особового складу Повітряних Сил.**
3. **Зміст і організація морально-психологічного забезпечення бойової підготовки особового складу Військово-Морських Сил.**

Вступ.

Згідно Концепції виховної роботи, яка затверджена Указом Президента України від 04.09.1998 року № 981/98 до основних складових виховної роботи відносяться морально-психологічне забезпечення бойової і мобілізаційної готовності військ (сил), бойового чергування, бойової служби, оперативної та бойової підготовки, специфічної діяльності військових формувань. Ця діяльність являє собою комплекс організаційних, виховних та соціально-психологічних заходів, спрямованих на підтримання постійної бойової готовності органів управління, з'єднань, частин та підрозділів, установ і закладів, реалізацію духовного і професійного потенціалу особового складу під час виконання навчально-бойових завдань.

Наказ Міністра оборони України від 05.05.1999 року № 142 “Про затвердження Концепції морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України” зобов’язує органи військового управління усіх рівнів керуватися положеннями Концепції під час розробок оперативних і бойових документів, статутів, настанов, програм й інших керівних документів щодо організації оперативної та бойової підготовки.

Згідно Концепції заступники командувачів (командирів) з виховної роботи є безпосередніми організаторами морально-психологічного забезпечення та відповідають за його стан.

Наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 16.11.2012 року № 240 “Про впровадження психологічної підготовки особового складу в навчальний процес підготовки органів управління та військ (сил)” з метою формування та закріплення у військовослужбовців військ (сил) психологічної готовності та стійкості до дії психотравмуючих факторів, набуття досвіду успішних дій у змодельованих умовах бойової обстановки передбачено відпрацювання питань психологічної підготовки під час організації оперативної та бойової підготовки, тактичних (тактико-спеціальних, льотно-тактичних) навчань (тренувань, воєнних ігор). Наказом визначено, що в органах військового управління відпрацювання питань психологічної підготовки є невід’ємною складовою заходів оперативної підготовки, у військових частинах (підрозділах) – заходів бойової підготовки. Відпрацювання питань психологічної підготовки проводиться з усіма категоріями військовослужбовців. Організацію психологічної підготовки і безпосереднє керівництво її проведенням покладено на відповідних командирів (начальників).

У військових статутах Збройних Сил України записано, що заступники командира полку (окремого батальйону), командира батальйону (корабля 3 рангу), командира роти з виховної роботи в мирний і воєнний час відповідають за морально-психологічне забезпечення бойової готовності, **бойової підготовки** і виконання бойових завдань.

1. Морально-психологічне забезпечення навчально-бойової діяльності військових частин (підрозділів) Сухопутних військ.

Визначне місце в повсякденній діяльності Сухопутних військ займає навчально-бойова діяльність – система заходів, які проводяться з метою оволодіння військовослужбовцями загальними та військово-професійними знаннями, навичками та вміннями, формування у особового складу морально-психологічних, бойових якостей, які необхідні для забезпечення високої бойової готовності військ до надійного виконання завдань щодо захисту Батьківщини. Навчально-бойова діяльність особового складу Сухопутних військ здійснюється у процесі оперативної, бойової та мобілізаційної підготовки.

Оперативна підготовка – основний вид підготовки генералів, адміралів, старших офіцерів і органів управління оперативно-стратегічного рівня Сухопутних військ. Вона включає вивчення керівним складом теоретичних основ стратегії та оперативного мистецтва, можливий характер воєнних дій, удосконалення практичних навичок посадових осіб органів управління щодо підтримання високої бойової готовності військ, управління ними під час підготовки і ведення операцій, злагодження органів управління і об'єднань в цілому.

Важлива роль в загальній структурі навчально-бойової діяльності Сухопутних військ належить **бойовій підготовці** – як системі заходів щодо навчання і військового виховання особового складу, злагодженню підрозділів, військових частин, з'єднань для ведення бойових дій і виконання інших задач у відповідності з їх призначенням. Бойова підготовка здійснюється безперервно і цілеспрямовано як в мирний, так і воєнний час. Її основою є польовий вишкіл військ.

Основна мета бойової підготовки – навчити військовослужбовців всьому, що необхідно на війні, всебічно підготувати їх до ведення бойових дій. Під час бойової підготовки особовий склад вивчає вимоги військових статутів, опановує озброєнням та бойовою технікою, практичними засобами їх використання під час бою.

Зміст бойової підготовки Сухопутних військ визначається положеннями Воєнної доктрини України, їх призначенням, особливостями родів військ, які входять до їх складу, умовами дислокації військових частин і з'єднань. Вона здійснюється відповідно до вимог статутів, настанов, наказів і директив командування. Особовий склад навчається в обстановці, яка максимально наближена до бойової.

Мобілізаційна підготовка здійснюється у мирний час і спрямовується на забезпечення своєчасного переведення військ з мирного на воєнний стан. Вона включає систему заходів щодо підтримання та удосконалення бойової і мобілізаційної готовності військових частин і з'єднань, повному забезпеченню військ військовою технікою та іншими матеріальними засобами, підтриманню їх у боеготовому стані, організацію тренувань і занять з особовим складом щодо приведення військ у різні ступені бойової готовності та інші. Мобілізаційна підготовка здійснюється у комплексі з бойовою підготовкою.

Від якостей бойової підготовки в значній ступені залежить боєздатність і бойова готовність військових частин і з'єднань, успішне виконання особовим складом отриманих завдань в мирний час і в бойовій обстановці.

Основними видами бойової підготовки Сухопутних військ є тактична, вогнева, технічна, спеціальна, стройова і фізична підготовка. Всі вони висловлюють виключно високі вимоги до морально-психологічних і фізичних якостей особового складу і потребують добре організованого та багатозмістовного морально-психологічного забезпечення. Разом з тим, в кожному з основних видів бойової підготовки Сухопутних військ за умов доброї організації закладені величезні можливості формування у військовослужбовців високих моральних якостей, психологічної стійкості, здібності стійко переносити всі навантаження і труднощі, сміливо і рішуче діяти в бою.

Важливі завдання морально-психологічного забезпечення вирішуються в процесі **вогневої підготовки**. Під час вогневої підготовки, навчальних і бойових стрільб, пусків ракет у воїнів формується майстерність у діях зі зброєю, ведення з неї прицільного вогню, нанесення вогневих ударів по противнику. Одночасно здійснюється формування особистості воїна, його психологічних якостей, виробляється психологічна стійкість.

Під час організації морально-психологічного забезпечення враховується, що вплив вогневої підготовки на психіку воїна значно посилюється в умовах якісного моделювання обстановки реального бою, бойових дій військ в цілому. Це досягається ускладненням умов тренувань і занять, роз'яснювальною роботою, які мобілізують свідомість військовослужбовців на успішне виконання вогневої задачі. З цією метою організуються стрільби на невідомій місцевості, в будь-яку погоду, в засобах індивідуального захисту. Під час стрільб здійснюється імітація обстановки реального бою, воїни подолують різноманітні перешкоди. В той же час до виконання стрільб і в перервах між ними організуються заняття на тренажерах, проводяться тренування у зборці і розбиранні зброї, усуванні пошкоджень, вирішуються різноманітні вогневі задачі.

Для створення під час стрільб обстановки, яка максимально наближена до бойової, на директрисах устанавлюються декілька варіантів цілей на різній відстані, в різних напрямках, розкидані по фронту і в глибину. Мішені маскуються, поле з мішенями готується потайно від тих, хто навчається, на шляху руху військовослужбовців встановлюються різноманітні перешкоди та загородження, які обмежують видимість цілей, змінюються засоби їх імітації та освітлення, застосовуються зовнішні подразники, які впливають на особовий склад.

Не менш важливо у підготовці військ використовувати аналіз і розбір результатів стрільб, пусків ракет. Цю роботу необхідно проводити так, щоб у військовослужбовців, які невдало виконали вправи, не виникло почуття невпевненості в своїх силах, а навпаки з'явилося прагнення до виправлення виявлених помилок внаслідок більш глибокого вивчення зброї та інтенсивних тренувань.

Великі можливості щодо формування у військовослужбовців моральної переваги над противником і високої психологічної стійкості мають заняття з **технічної підготовки**. Добре організовані заняття на бойовій техніці викликають у особового складу обґрунтовану віру в її надійність, можливість ефективного використання в бою, формують почуття впевненості в перемогу. Техніка потребує правильного обслуговування, що сприяє розвитку у військовослужбовців намагання до організованого виконання своїх обов'язків, своєчасного проведення регламентних і ремонтних робіт. Дуже важливо переконати і показати особовому складу, що головним в зв'язці “людина-техніка” є людина. Саме від знань, навичок та вмінь людини використовувати техніку та зброю, правильно застосовувати їх під час бою, використовувати всі можливості, які закладені в тактико-технічні характеристики, залежить результат бою.

Робота на бойовій техніці сприяє загартуванню військовослужбовців в умовах здійснення тривалих і напружених маршів в різноманітних умовах місцевості, погоди, видимості, знаходження на маршруті природних і штучних перешкод, зон забруднення, пожеж, руйнувань, під час плавання та під водою.

При організації технічної підготовки особлива увага повинна приділятися дотриманню заходів безпеки, неприпустимості травмування, каліцтва та загибелі людей в наслідок необережного поводження зі зброєю і бойовою технікою, халатності і недисциплінованості особового складу. Разом з тим необхідно враховувати обставини, які виникли в останні роки і пов'язані із старінням техніки і зброї, значним скороченням надходження у війська їх нових зразків через недостатнє фінансування, а також погіршення забезпечення військ матеріально-технічними засобами.

Значний вплив на морально-психологічний стан військовослужбовців здійснюють **стройова і фізична підготовка**. Так, в процесі стройової підготовки у воїнів виробляються такі важливі якості як вміння розуміти і чітко виконувати команди командира, навички узгоджених дій у складі підрозділів, формуються та удосконалюються витривалість, координація рухів, покращується дисциплінованість і зібраність, намагання в будь-якій обстановці бути підтягнутим та охайним. В ході фізичної підготовки військовослужбовці зміцнюють не тільки фізичне здоров'я, але й

нервову систему, яка визначає вольову поведінку людини. Правильно організована фізична підготовка розвиває силу, швидкість, спритність, витривалість, сприяє прояву таких якостей як сміливість і рішучість.

Основним видом бойової підготовки є **тактична підготовка**, яка зосереджує в собі всі останні види підготовки. Вона є вінцем бойової підготовки особового складу. Саме під час тактичної підготовки, на ротних, батальйонних, полкових, дивізійних навчаннях вирішуються задачі всебічної підготовки воїнів, підрозділів та військових частин. На навчаннях, які проводяться в умовах максимально наближених до бойових закріплюються і вдосконалюються якості, які необхідні для сучасного бою. Одночасно командири, штаби, офіцери органів по роботі з особовим складом набувають досвід організації і проведення морально-психологічного забезпечення в складній і напруженій обстановці сучасного бою.

Успішне вирішення задач навчань досягаються тоді, коли на них створюється обстановка, яка максимально наближена до бойової, коли ситуація, в якій діють воїни, викликає у них високу фізичну і психологічну напруженість, потребує активного мислення, високого бойового вишколу, ініціативи, сміливості і мужності. З цією метою в бойове навчання вносяться елементи раптовості, небезпеки і ризику, обмежується час, який необхідний для виконання бойових задач, ускладнюються самі задачі. Значно роль відіграє вміле застосування у навчаннях імітаційних засобів макетів, створення різноманітних перешкод, звукових, світлових та інших ефектів.

Значний вплив на воїнів, їх психологічну стійкість здійснюють **навчання**, які проводяться на різко пересічній місцевості, з бойовими стрільбами, киданням ручних гранат, наступом через мінні поля, зони загороджень і руйнувань, внаслідок за вибухами снарядів, з обкаткою особового складу танками, з польотами літаків і вертольотів, з імітацією бомбових і ракетних ударів по об'єктах, які розташовані поблизу від своїх військ, висадкою тактичних повітряних десантів.

З цією метою створюються спеціальні **смуги психологічної підготовки**, які обладнуються на основі смуги перешкод зі створенням елементів бойової обстановки (в населеному пункті, в смузі оборони противника, на марші). На створений фонд обстановки накладаються звукові, світлові та інші фактори бою, для чого застосовуються горючі суміші, димові шашки, вибухові пакети, сигнальні (освітлювальні) ракети, звукозапис стрілянини.

На смузі психологічної підготовки воїнів відпрацьовують прийоми боротьби з танками. Вони обстрілюють танки, що наближаються із стрілецької зброї та гранатометів, метануть протитанкові гранати, навчаються підтягувати міну під гусеницю танка і підривати на його корпусі різноманітні вибухові пристрої. Саме тут проводиться обкатка особового складу танками. Для більш успішного проведення занять в деяких частинах навчальної смуги, дільниці, поля об'єднуються в учбові містечко психологічної підготовки, до складу яких відносяться смуга початкового навчання способами боротьби з танками, смуга одиночного комплексного навчання, учбове поле з психологічної підготовки в складі підрозділу, смуга психологічної підготовки військових спеціалістів (розвідників, саперів, зв'язківців, танкістів та інших).

Вищою формою бойової підготовки Сухопутних військ є **тактичні навчання**. Зміст морально-психологічного забезпечення тактичних навчань визначається, виходячи із завдань навчань, морально-психологічного стану особового складу, соціально-психологічної ситуації в країні і районі навчань, а також з урахуванням інших факторів, які здійснюють суттєвий вплив на морально-психологічний стан учасників навчань.

У **підготовчий період** основна увага зосереджується на роз'ясненні особовому складу отриманої задачі, формуванні у воїнів психологічної готовності до ведення упертих боїв. Проводиться підгонка засобів захисту, обкатка особового складу танками. Особлива увага звертається на воїнів, які схильні до нервово-психічної нестійкості. З ними проводяться додаткові заняття, бесіди. Організовується шефство досвідчених солдат і сержантів над молодими воїнами. Особовому складу роз'яснюється законодавство в умовах воєнного часу вимоги забезпечення безпеки, правил взаємовідношень з місцевим населенням в районі навчань, воїни попереджуються про недопущення руйнування доріг, мостів, пошкодження сільськогосподарських угідь та іншого. Передбачається система забезпечення особового складу інформацією. Для цього використовується радіо, телебачення, газети. Організуються харчування, медичне обслуговування та відпочинок.

Під час **навчань** робота спрямовується на: оперативне доведення до військовослужбовців обстановки і нових задач; мобілізація особового складу на активні та рішучі дії; подальший розвиток у воїнів моральних якостей і психологічної стійкості; недопущення під час навчань послаблень і спрощення; збереження і правильну експлуатацію бойової техніки та зброї; забезпечення організованості, дисципліни, пильності дотримання вимог безпеки, своєчасне задоволення матеріально-побутових і культурних запитів особового складу; підтримання духу колективізму та взаємної допомоги.

Важливою задачею на навчаннях є підтримання у особового складу бадьорості, використання будь-якої можливості для організації відпочинку, зігрівання воїнів у холодний період року, просушування їх одягу і взуття в дощову погоду, турбота про доставку на бойові позиції гарячої їжі. Для подолання фізичної втоми, зняття морально-психологічного напруги, поновлення бойового духу і працездатності важно вміло використовувати всі наявні можливості – від індивідуальних і групових бесід до прослуховування по радіо розважальних програм, показу кінофільмів. В кожному підрозділі завжди знайдеться солдат, сержант або офіцер, який здібний за допомогою жарт, веселих розповідей, доброї пісні підняти настрої своїх товаришів.

Робота з особовим складом не повинна припинятися і після закінчення навчання. В це час морально-психологічне забезпечення спрямовується на проведення організованого проведення підрозділів у місця постійної дислокації, приведення в належний стан зброї і бойової техніки. Як показує досвід, цей період завжди пов'язаний із зниженням емоційної напруги особового складу, притупленням уваги, накопиченням фізичної втоми, що в умовах відсутності необхідного контролю і психологічного впливу на воїнів може привести до порушення дисципліни, вимог безпеки, послабленню пильності, аваріям техніки і травмуванню військовослужбовців. Тому, головна задача полягає в тому, щоб внаслідок використання всіх форм і засобів впливу на свідомість і поведінку воїнів, не допустити зниження їх морально-психологічного стану і на цій підставі забезпечити збереження високої активності і успішне повернення підрозділів в місця постійної дислокації.

Під час підведення підсумків навчань звичайно проводиться аналіз змісту, організації і методів морально-психологічного забезпечення згідно основних етапів навчань, визначається її ефективність і ступінь впливу на воїнів, оцінюється діяльність організаторів цієї роботи, узагальнюється позитивний досвід і виробляються рекомендації щодо його внесення в практику навчання і виховання. Велика увага приділяється виявленню недоліків в змісті і організації морально-психологічного забезпечення, а також визначенні шляхів їх усунення.

При організації морально-психологічного забезпечення бойової підготовки дуже важливо враховувати особливості повсякденної діяльності воїнів різних родів Сухопутних військ, характер задач, які вони виконують. Так, в **механізованих частинах і підрозділах** особлива увага звертається на формування у воїнів впевненості у своїх силах, товаришах і командирах, розвиток почуття колективізму, здібності до сумісних, узгоджених дій в складі підрозділу, вироблення майстерного поведіння зі зброєю, ведення з неї урадливого вогню по противнику. Особливий склад готується до здійснення тривалих і напружених маршів у різноманітних умовах місцевості, погоди, наявності природних і штучних перешкод, зон забруднення, пожеж і руйнувань.

В **танкових частинах і підрозділах**, які є головною ударною силою Сухопутних військ, першочергове значення приділяється вихованню у особового складу ініціативи, здібності до ведення активних, зухвалих і рішучих самостійних бойових дій щодо знищення противника. Дуже важливо сформувати у воїнів психологічну готовність до тривалого знаходження в специфічних умовах танка, який рухається і ведення із нього урадливого вогню по противнику. Велика увага приділяється підготовці танкістів до подолання водних перешкод по глибоких бродах, переправах, на плаву і під водою.

Специфіка бойової підготовки **артилеристів** висуває особливі вимоги до формування витривалості, спритності, самовладання, здібності до узгоджених дій у складі бойового розрахунку. Особлива увага звертається на підготовку артилеристів до ведення урадливого вогню, психологічну готовність до єдиноборства з танками та іншими броньованими машинами противника.

В підготовці воїнів **ракетних частин і підрозділів** значне місце відводиться формуванню впевненості в силі і міцності своєї зброї, уявлення необхідності підтримки її в справному і боеготовому стані, розвитку технічного мислення, кмітливості і ініціативи, здібності до ведення вогню по противнику в умовах сильних перешкод.

В частинах і підрозділах **протиповітряної оборони** морально-психологічне забезпечення бойової підготовки спрямовується на вироблення у операторів номерів бойових розрахунків, уваги, оперативної пам'яті і швидкості мислення. Велике значення надається формуванню у воїнів здібності до тривалого знаходження в стані готовності до застосування і негайному виконанню раптової команди, вміння швидко переробляти отриману інформацію і доводити її до виконавців.

Є особливості в змісті морально-психологічного забезпечення бойової підготовки особового складу частин і підрозділів інших родів Сухопутних військ, знання і врахування яких в повсякденній діяльності командирів єдиноначальників, органів по роботі з особовим складом, заступників командирів по роботі з особовим складом, інших офіцерів-вихователів здійснює суттєвий вплив на ефективність і дієвість їх роботи щодо формування у особового складу високих морально-психологічних якостей захисника Батьківщини.

2. Зміст і організація морально-психологічного забезпечення основних видів бойової підготовки особового складу Повітряних Сил.

Бойова підготовка авіаційних частин і з'єднань містять в собі два тісно пов'язаних структурних елемента – наземну і льотну підготовку.

В авіації завжди існує основоположне правило: основа успіху в повітрі закладається на землі. Організація роботи на землі дозволяє досягти високої якості льотної підготовки, повного взаєморозуміння екіпажів у повітрі, методичної послідовності під час відпрацювання вправ, забезпечує поєднання навчання і виховання.

Наземна підготовка складається з льотно-тактичної, технічної, штурманської, бомбардувальної і повітряно-стрілецької підготовки. Під час вивчення цих предметів надаються значні можливості для виховання у воїнів вольових якостей, точності, справності, розумної ініціативи. Саме у процесі наземної підготовки у авіаторів виробляється значна кількість морально-психологічних якостей.

Сучасний бій у повітрі висуває особливо високі вимоги до управління екіпажами, керівництву бойовими діями. Стан управління авіаційними комплексами в сучасних умовах виступає важливими елементами морально-психологічного забезпечення.

Наявність в авіаційних комплексах великої кількості автоматизованих систем управління, обчислювальної техніки створює необхідність приділяти увагу її ефективному використанню. Командири, органи по роботі з особовим складом повинні більш уваги приділяти підвищенню відповідальності офіцерів, які залучаються до управління екіпажами у повітрі, турбуватися про більш повне засвоєння ними наявних систем і засобів управління, чітке виконання функціональних обов'язків і забезпечення високого ступеню злагодженості взаємопорозуміння в органах управління авіаційними комплексами у повітрі.

Основу бойової підготовки особового складу ПС складає **льотна підготовка** – найбільш складний, великий за обсягом вид бойового навчання, який має визначальне значення для бойової готовності. При цьому необхідно враховувати, що великі тактико-технічні можливості сучасних авіаційних комплексів висувають високі вимоги до морально-психологічних і професійних якостей льотної складу та інших спеціалістів, які беруть участь у обслуговуванні та забезпеченні польотів на землі.

Сьогодні засвоєння авіаційних комплексів за своєю суттю – це процес формування у авіаторів професійних, духовних і фізичних якостей, які відповідають сучасному рівню розвитку авіаційної техніки і забезпечують повне використання її тактико-технічних можливостей.

Для льотної екіпажу кожний виліт, кожний льотний день або ніч є ступеню, етапом морально-психологічного загартування і повітряного вишколу. Ця зобов'язує всіх командирів, офіцерів по роботі з особовим складом напередодні та в день польотів брати активну участь в комплексному проведенні цих заходів стосовно організації успішного виконання задач льотної дня або ночі.

Під час організації морально-психологічного забезпечення льотної підготовки командири, офіцери органів по роботі з особовим складом повинні турбуватися про те, щоб плани льотної підготовки були реальними, щоб не дивлячись на величезний дефіцит авіаційного палива в сучасних умовах, суворо дотримувалася послідовність у виконанні льотних вправ. Вони обмірковують заходи, які забезпечують організоване проведення кожного льотної дня (ночі), мобілізують особовий склад на своєчасне і якісне виконання всіх задач, які передбачені планами льотної підготовки.

Відповідальним етапом льотної дня (ночі) є **попередня підготовка** до польотів льотної складу, авіаційної техніки, зброї, обладнання, засобів управління та забезпечення польотів. Попередня підготовка складається з постановки задач на польоти, самостійної підготовки екіпажів до виконання завдань у повітрі, підготовки розрахунків

командних пунктів, груп керівництва польотами, засобів забезпечення польотами, авіаційної техніки, тренажів льотного складу, контролю готовності екіпажів до польотів та відпочинку особового складу.

Головна мета морально-психологічного забезпечення в день попередньої підготовки - допомогти особовому складу глибоко уявити покладені на льотну зміну завдання і мобілізувати його на якісну і всебічну підготовку до польотів.

Важливо при організації морально-психологічного забезпечення враховувати рівень бойового вишколу льотного складу, характер і особливості запланованих польотів. Наприклад, при підготовці до польотів в складних метеорологічних умовах увага льотного складу акцентується на дотриманні заходів безпеки, виконанні режиму пілотування в хмарах, над хмарами, під час виходу із хмар, заходи і розрахунку на посадку по приборах. Суттєві особливості є в роботі з льотним складом при підготовці до польотів в ніч, на великій височині та в стратосфері.

У всіх випадках виконання задач польотів залежить від наявності у льотчиків твердих і різноманітних навичок управління літаком у повітрі. Тому перед польотами велика увага приділяється роботі льотчиків на тренажерах. Їм роз'яснюється значення цієї діяльності, проявляється турбота про організоване і якісне проведення тренажерів. Особлива увага звертається на проведення тренажів з молодими льотчиками.

В період **передпольотної підготовки** одна із центральних місць морально-психологічного забезпечення відводиться організації якісного контролю за станом здоров'я льотного складу, його моральним і психологічним станом, проведенню передпольотного медичного догляду. Ця задача вирішується сумісними зусиллями офіцерів виховних структур і робітників медичних установ.

Напередодні польотів проводиться активна робота з **інженерно-технічним складом**. Вона спрямовується на забезпечення безвідмовної роботи техніки, підвищення організованості спеціалістів усіх служб. З цією метою здійснюються індивідуальні та колективні бесіди, випускаються бойові листки, в яких роз'яснюються задачі техніків і механіків у зв'язку із запланованими польотами. Передбачається розстановка офіцерів органів по роботі з особовим складом, яка дозволить здійснити ефективний морально-психологічний вплив на всі категорії інженерно-технічного складу.

Велика і напружена робота щодо морально-психологічного забезпечення здійснюється **під час польотів**.

Період польотів характеризується високою динамічністю та напруженістю. Тому особлива увага звертається на досягнення оперативності і конкретності в морально-психологічному забезпеченні. Його рівень та дієвість в значній мірі визначається чітким інформуванням особового складу стосовно змін в обстановці на землі та у повітрі, про позитивні приклади в діяльності екіпажів, недоліки в роботі та способи їх усунення.

В ході польотів здійснюється турбота про систематичне і правильне використання керівним складом даних об'єктивного контролю при оцінці якості виконання завдань польотів.

Контрольна-записуюча апаратура, якою обладнані сучасні авіаційні комплекси, є надійним і об'єктивним засобом, який реєструє роботу життєво-важливих систем і агрегатів авіаційних комплексів, дії льотчиків від злітання до посадки. Данні контрольно-записуючої апаратури дозволяють оперативне, під час польотів оцінювати стан авіаційної техніки, дотримання встановлених режимів польоту, своєчасно вживати заходи щодо попередження випуску у політ невіправлених літаків і помилок льотчиків у техніці пілотування або бойовому застосуванні.

Заключним етапом кожного льотного дня (льотної зміни) є **розбір польотів**. Розбір польотів – це дієва форма навчання і виховання льотного і інженерно-технічного складу. Він служить своєрідною школою подальшого удосконалення якості повітряного вишколу, морально-психологічного загартування авіаторів.

Добре підготовлений і організовано проведений розбір польотів дозволить командирі визначити дійсний рівень бойового вишколу і морально-психологічного загартування особового складу, намітити конкретні шляхи, форми і методи подальшого удосконалення морального виховання і психологічного загартування авіаторів.

При організації морально-психологічного забезпечення діяльності зенітно-ракетних і радіотехнічних частин враховується, що воїни цих військ завжди повинні знаходитися у високій ступені готовності до відбиття повітряного нападу. Від будь-якого номера бойового розрахунку командного пункту, радіолокаційної станції, пускової установки, кожного офіцера наведення, оператора характер діяльності навіть в мирних умовах потребує виключної самовідданості, дисциплінованості, внутрішньої зібраності, швидкості реакції, уважливості, витривалості, сильної волі, твердості та ініціативи.

В мирних умовах морально-психологічне забезпечення направляється на удосконалення бойової виучки особового складу, підтримку високої бойової готовності частин і з'єднань до відбиття повітряного нападу противника, укріплення морального духу і психологічної стійкості воїнів.

Особлива увага звертається на підвищення якості тактичної, технічної і спеціальної підготовки особового складу, інтенсифікацію навчального процесу, впровадження в бойову підготовку комплексного підходу.

Активно використовується **система тренувань** щодо вироблення у воїнів необхідних для бою навичок та вмій, яка склалася у військах і виправдала себе в практиці. В ході тренувань обстановку насичується ситуаціями, які примушують номери бойових розрахунків напружено мислити, відпрацьовувати різні варіанти тактичних задач, швидко приймати рішення на пошук, супроводження та обстріл цілей, на перенос вогню, в необхідних випадках йти на обгрунтований ризик.

Однією з ефективних форм морально-психологічного загартування воїнів являється **випробування їх раптовістю**. Елементи раптовості повинні бути присутніми на всіх тренуваннях, заняттях, кожному тактичному навчанні. Передбачаються маневрування цілей по висоті, швидкості та курсу, їх роз'єднання і з'єднання, поява перешкод і зміна їх інтенсивності. В апаратуру вводяться різні "непоправності", один спеціаліст замінюється іншим, команди на включення радіолокаційних засобів подаються не завчасно, а одночасно з появою навчальних цілей в зоні виявлення та ін. Все це навчає воїнів до самостійності, твердості, умінню діяти у встановлених умовах сприяє проведенню занять і тренувань при неповній інформації, тобто недостатніх даних про цілі і повітряної обстановки.

Добре зарекомендували себе **вправи по виробленню у воїнів уміння швидко "читати" повітряну обстановку**, яка зафіксована на планшетах, грамотно організувати та обробляти інформацію, підводити підсумки і коротко доповідати їх. При підготовці операторів зенітних, ракетних і радіотехнічних частин, радіотелеграфістів, номерів стартових розрахунків і ряду інших спеціалістів широко застосовується метод поетапного формування навичок, що дозволяє скоротити терміни підготовки операторів приблизно в два рази.

Широко застосування отримав **комплексний метод опрацювання задач** при проведенні тренажів, літочок та інших видів навчальних занять та тактичному фоні, який передбачає активні дії "противника", які постійно змінюються,

раптову зміну обстановки, несподіване застосування радіолокаційних перешкод, відволікаючих маневрів, імітацію застосування “противника” засобів вогневого подавлення та інше.

Велику роль в удосконаленні морально-психологічних якостей особового складу відіграють **навчання і бойові стрільби**. Саме на полігоні, в умовах, наближених до бойових, у особового складу виробляється впевненість в надійності і безвідмовності техніки, в її ефективності. Тактичні навчання з бойовими стрільбами є вищою формою удосконалення бойового вишколу підрозділів і військових частин. В процесі проведення навчань особовий склад отримує різноманітну морально-психологічну підготовку, вчиться воювати рішуче, максимально використовувати бойові можливості сучасної техніки. Із зростанням рівня бойової майстерності у воїнів зміцнюється впевненість в своїх діях в складній обстановці сучасного бою. Виробляються духовні якості, психологічна стійкість, вміння і навички, які необхідні для успішного виконання задач щодо захисту Батьківщини.

Одним із найбільш відповідальних і складних видів діяльності особового складу в мирний час є **бойове чергування**. За своїм характером воно є виконанням бойової задачі і потребує від бойових розрахунків, змін і екіпажів високої готовності у морально-психологічному відношенні.

Бойове чергування потребує від воїнів відповідальності, постійної внутрішньої зібраності, здатності самовіддано виконувати бойові задачі, незалежно від їх складності, воно характеризується витратою значних фізичних і нервово-психологічних сил всіма категоріями військовослужбовців, які надходять в чергові розрахунки, різкими переходами від одного психологічного стану до іншого.

Специфіка бойового чергування потребує **диференційного підходу до роботи з різними категоріями військовослужбовців**. Так, робота з **посадковими особами бойових розрахунків зенітно-ракетних військ** зосереджується на формуванні їх здатності своєчасно виявляти, супроводжувати та знищувати повітряні цілі на всій глибині зони ураження в будь-якій обстановці перешкод, вміння знаходити і застосовувати нові, нестандартні, неочікувані для противника дії, які б забезпечували вирішення задач з більшою надійністю і в більш стислі терміни.

В **чергових силах радіотехнічних військ** центр тяжіння переноситься на підвищення відповідальності особового складу командних пунктів і пунктів управління за надійність радіолокаційної і візуальної розвідки повітряного противника, тверде і безперервне управління підрозділами і розрахунками, оперативний збір, обробку, відображення та видачу достовірної радіолокаційної інформації про повітряну обстановку на ті командні пункти, які забезпечуються та вищестоящі.

Робота з **черговими змінами військ зв'язку** спрямовується на формування у особового складу норм і правил поведінки, військово-професійних якостей, які відповідають вимогам всебічного забезпечення задач управління військами.

Морально-психологічне забезпечення бойового чергування організовується в три послідовних етапи, які охоплюють період підготовки і несення бойового чергування.

Перший етап починається за 5-7 днів до заступлення на бойове чергування. На цьому етапі проводиться морально-психологічна підготовка особового складу, що заступає на чергування, з врахуванням морально-психологічного стану воїнів, їх психологічної і професійної сумісності, відношення до виконання службових обов'язків, комплектується чергові зміни і здійснюється розстановка в бойових розрахунках.

Для проведення виховної роботи з особовим складом на командних пунктах і пунктах управління обладнуються спеціально оформлені місця, де зосереджуються технічні засоби виховання (телевізори, радіоприймачі, магнітофони, відеоманіфони), підшивки газет і журналів, музичні інструменти, настільні ігри, похідні бібліотечки та інше.

Другий етап включає період безпосереднього заступлення на бойове чергування та надання особовому складу бойового наказу. Він є самим мало тривалим за часом, але найбільш емоційним за психологічним наповненням і важливим за змістом. В роботі з особовим складом на цьому етапі бере активну участь керівний склад усіх рівнів. До військовослужбовців доводиться воєнно-політична ситуація, особливості несення бойової служби, перевіряється готовність до виконання бойової задачі, уточнюються функціональні обов'язки. Особовому складу, який заступає на бойове чергування, роз'яснюються обов'язки, міри відповідальності за порушення наказів і діючого законодавства, основні правила безпеки.

Офіцери органів по роботі з особовим складом і тилових органів турбуються про забезпечення сімей військовослужбовців, які заступають на бойове чергування всім необхідним, встановлюють контроль за забезпечення їх домівок електроенергією, водою, теплом, паливом.

В деяких гарнізонах у проведенні ритуалів щодо постановки на бойове чергування зенітно-ракетних полків приймають участь голови місцевих органів влади, представники громадськості і духовенства.

Третій етап охоплює період виконання задач бойового чергування. Виховна робота на цьому етапі проводиться безпосередньо на об'єктах бойового чергування. Особлива турбота проявляється про створення в ході несення служби умов, які максимально сприяють виконанню покладених задач. Підсилюється увага до забезпечення військовослужбовців харчуванням, дотриманням режиму праці і відпочинку, контролю за дотриманням мір безпеки.

Виховна робота під час бойового чергування має цілеспрямований та індивідуальний характер. Особлива увага приділяється військовослужбовцям, які заступають на бойове чергування вперше. Для роботи з особовим складом використовуються кімнати психологічного розвантаження, проводяться психологічні консультації. З особовим складом, який вільний від несення бойового чергування, проводяться групові та індивідуальні бесіди, демонструються кіно- і відеофільми.

При підведенні підсумків бойового чергування у військових частинах видаються накази, в яких поряд з іншими питаннями аналізується зміст і організація морально-психологічного забезпечення. Велика увага приділяється пропаганді передового досвіду, популяризації воїнів, які відзначилися при несенні бойового чергування.

Добре підготовлений процес підготовки і несення бойового чергування значно впливає на формування та удосконалення морально-психологічної готовності воїнів до захисту Батьківщини. Бойове чергування, як ніякий інший вид діяльності особового складу в мирний час, наближає характер військової праці до реальної бойової обстановки і, таким чином, є школою мужності, стійкості та ініціативи.

3. Зміст і організація морально-психологічного забезпечення бойової підготовки особового складу Військово-Морських Сил.

Морально-психологічне забезпечення організовується у всіх видах навчально-бойової діяльності ВМС.

На кораблях (у військових частинах) організується і проводиться: морально-психологічне забезпечення бойової підготовки, бойового чергування, чергової, вахтової і караульної служб; вивчення індивідуальних особливостей військовослужбовців, військових колективів; психологічна профілактика порушень військової дисципліни, психологічна підготовка особового складу, теоретична і практична підготовка офіцерів з питань воєнної психології, психологічна адаптація військовослужбовців до умов військової служби.

Заходи морально-психологічного забезпечення плануються на кораблі у відповідності з курсами бойової підготовки. При здачі **першої курсової задачі** морально-психологічне забезпечення спрямовується на вивчення особовим складом змісту курсових задач, складових її елементів, організаційно-методичних вказівок, покращання злагодженості дій по бойових і повсякденних корабельних розкладах, підвищення якості тактичної і спеціальної підготовки. Особлива увага звертається на відпрацювання взаємодії між бойовими постами, коректування і розробку різноманітних документів, вивчення особовим складом функціональних обов'язків.

В ході **другої курсової задачі** морально-психологічне забезпечення на кораблях здійснюється з метою мобілізації особового складу на відпрацювання організації застосування зброї і технічних засобів, поодинокого і сумісного походів, вироблення практичних навичок у захисті від зброї масового ураження, у боротьбі за живучість та інше.

Завершується **задача курсових задач**, як правило, відпрацюванням сумісного походів групи кораблів, виконанням поодиноких і групових ракетних і торпедних стрільб, участю в командно-штабних і тактичних навчаннях ВМС. На цьому етапі морально-психологічне забезпечення спрямовується на відпрацювання елементів мобілізаційної підготовки, дій моряків по сигналах оповіщення, при переводі кораблів і берегових частин в різні ступені бойової готовності. Відпрацьовуються також ефективні форми і методи взаємодії між кораблями, які беруть участь в навчаннях або сумісних збір-походах.

Під час виконання кораблями ВМС задач в морі морально-психологічне забезпечення спрямовується на: підвищення відповідальності посадових осіб за безумовне виконання вимог інструкції і настанов щодо боротьби за живучість;

вивчення і роз'яснення всім категоріям особового складу першочергових заходів по боротьбі з пожежами і вогнем;

глибоке вивчення стаціонарних і переносних аварійно-рятувальних засобів; відпрацювання особовим складом бойових змін і відсіків прийомів по боротьбі за живучість на бойових постах;

психологічну підготовку моряків, які входять до складу аварійних партій і спецпідрозділів; військово-технічну пропаганду серед особового складу.

Найбільш дієвими формами морально-психологічного забезпечення по боротьбі за живучість є військово-технічні вікторини, індивідуальні бесіди досвідчених спеціалістів з молодими моряками, інструктування моряків по заходах безпеки і корабельних правилах, навчання активу формам і методам виховної роботи, спрямованою на грамотну експлуатацію техніки і зброї, випуск спеціальних радіогазет, розбори проведених заходів, пропаганда передового досвіду, моральне стимулювання пильного несення корабельної вахти та інше.

Під час різноманітних видів бойової підготовки в морі **військово-технічна пропаганда** має за мету підвищити інтерес особового складу до опанування зброєю і бойовою технікою, новітніми прийомами їх бойового використання, сформувати у моряків віру в бойові можливості і надійність кораблів і озброєння. Лекторії і гуртки, цикли бесід з різними категоріями моряків, спеціальні стенди і військово-технічні інформаційні листки є дієвими формами військово-технічної пропаганди в період знаходження кораблів в морі.

Одним із важливих напрямків морально-психологічного забезпечення бойової підготовки воєнних моряків є **підготовка їх психіки до виживання в холодній воді**. Поряд з теоретичними заняттями і тренуваннями особливе значення має роз'яснення особовому складу правил поведінки в холодній воді, інструктажі про використання засобів захисту, прийомів саморегуляції. Значний виховний ефект дають бесіди досвідчених моряків з молодими матросами стосовно прикладів вдалої боротьби за живучість, вивчення досвіду виживання моряків у воді при катастрофах на морі, формування морально-психологічної стійкості до негативного впливу на людей морської стихії.

Однією із важливих сфер морально-психологічного забезпечення бойової підготовки є створення необхідного морально-психологічного стану на кораблі. Низький рівень військової дисципліни і правопорядку, часті випадки травматизму серед військовослужбовців потребують від органів по роботі з особовим складом посиленої діяльності щодо профілактики правопорушень, попередженню травматизму і загибелі моряків, проведення системи заходів щодо безпеки життєдіяльності особового складу.

Негативний вплив на психіку особового складу здійснює морська стихія та несприятливі кліматичні умови. З метою подолання небажаних наслідків впливу на екіпаж екстремальних умов можуть використовуватися різні форми і методи роботи. Так, для зниження негативного впливу морського закачування на недосвідчених чи молодих матросів на час прийому їжі рекомендується тимчасово змінити курс корабля.

Сприятливий вплив на молодих матросів здійснює звернення до них командира корабля та поздоровлення з першим випробуванням моря, спокійна дружельнобна атмосфера в екіпажі, безпосереднє спілкування офіцерів з підлеглими, трансляція веселих передач і бадьорої музики. Надає користь індивідуальні бесіди з тими, хто схильний до закачування, морально-психологічна підтримка, поради і рекомендації молодим матросам з боку досвідчених моряків.

В якості індивідуальних заходів боротьби з закачуванням рекомендується відволікатися від думок про неї, не зосереджувати увагу на несприятливих внутрішніх відчуттях, вийти на палубу, перейти в приміщення, яке знаходиться поблизу мідель-шпангоута, дивитися не на хвилі і хмари, а в далечину, періодично заплющувати очі, при якому освітленні надівати темні окуляри, обмежувати себе в палінні, утримуватися від великої кількості їжі та інше. Допомагає затягування живота широким ремнем, туго обертання талії рушником (бинтом), вживання спеціальних фармакологічних засобів, кислої та солоної їжі, полоскання рота. При цьому вирішальне значення має воля моряка, мужнє перенесення труднощів, активна діяльність на бойовому посту.

З метою психологічної підготовки екіпажів використовується імітація умов реального морського бою (перешкоди, шуми, вибухи, крики, запахи, обмежена видимість, загазованість приміщення). Під час спеціальних занять на бойових постах радіолокаційних, гідроакустичних станціях, командних пунктах створюється складна повітряна, надводна і підводна обстановка. Відпрацьовуються дії в умовах скорочених розрахунків, імітується вивід противником із строю частини воїнів бойового поста, розрахунку, екіпажу.

Використовується імітація всіх видів маневру поодиноких і групових цілей, застосування противником перешкод (пасивних і активних, шумових, відповідно-імпульсних, які вводять по далечині і кутових координатах), хибних цілях, протирадіолокаційних снарядів. Операторів тренують в умовах зриву або нестійкого автоматичного супроводження.

Одна із головних особливостей діяльності особового складу кораблів і підводних човнів при виконанні завдань в морі складається з того, що всі члени екіпажів розподіляються по бойових змінах, відсіках, бойових постах, аварійних партіях і діють на протязі всього періоду походу у відповідності з функціональним призначенням даних підрозділів та в їх складі. Так, цілодобову вахту на кораблях в поході несуть три бойові зміни, які підпорядковуються вахтовим офіцерам та інженерам-механікам. Під час бойової готовності № 1 весь особовий склад діє по бойових постах і відсіках. Під час боротьби за живучість починають працювати носові і кормові аварійні партії. При цьому всі члени екіпажів знаходяться у підпорядкуванні своїм командирам і начальникам згідно штатного розкладу. Все це враховується в змісті і організації морально-психологічного забезпечення. Виховна робота в поході проводиться у відповідності з корабельною організацією і розкладом особового складу. Це означає, що всі виховні заходи в морі повинні здійснюватися як на загальнокорабельному рівні, так і на рівні підрозділів, які передбачені різноманітними корабельними розкладами. Звідси витікає необхідність навчання командирів штатних і позаштатних підрозділів і формувань формам і методам роботи в різноманітних умовах обстановки.

Під час виходу в море, як правило, виконуються планові вогневі вправи – артилерійські, торпедні і ракетні стрільби. **В період підготовки** до виходу в море з виконанням вогневих вправ основна увага зосереджується на:

проведення роз'яснювальної роботи серед різноманітних категорій моряків, і перед усім, ведучих спеціалістів (ракетників, торпедистів, артилеристів, операторів РЛС, гідроакустики);

забезпечення якісного виготовлення і прийому від баз зберігання зброї і боєзапасу, своєчасного завантаження їх на борт, дотримання заходів безпеки і правил зберігання в артилерійських погребках, пускових установках або торпедних апаратах;

проведення занять на спеціальних тренажерах і тренувань з ведучими спеціалістами, які входять до складу БЧ-2 і корабельних бойових розрахунків (КБР).

Після виходу з бази, при переході на полігон бойової підготовки і в період виконання стрільб особливо важливе значення має індивідуальна робота щодо підтримання високого морально-психологічного стану ведучих спеціалістів, які забезпечують дії особового складу БЧ-2 (вахтових офіцерів, інженерів-механіків, штурманів, радіометристів, гідроакустиків). Так як виконання вогневих вправ здійснюється по бойовій готовності № 1, то увага спрямовується на суворе дотримання особовим складом дій, які призначені для даного режиму. Проявляється турбота про досягнення злагодженої роботи усіх посадових осіб, які входять до корабельних бойових розрахунків, а також про дотримання заходів безпеки під час виконання вогневих вправ як на самих кораблях, так і в акваторії полігону бойової підготовки.

Одним із важливіших компонентів морально-психологічного забезпечення виконання завдань в морі є **інформування особового складу**. В акваторії Чорного моря передачу інформації забезпечує телерадіоцентр ВМС України "Бриз", в період дальніх океанських походів передається щодобові інформаційні повідомлення для надводних кораблів обсягом 2-3 машинописних аркуша.

В залежності від оперативної і тактичної обстановки під час походів вибирається той чи інший спосіб отримання інформації. Найкращий результат дає комбінований спосіб прийому інформації, який дозволяє систематично отримувати оперативну, військово-політичну і соціальну інформацію про обстановку в світі та в країні в друкованій та аудіальній формах. Прийом усної інформації через радіоприймачі повинен завжди супроводжуватися записом інформації на магнітофон з послідовним аналізом для використання у виховній роботі.

На підставі отриманих з берега даних, а також внутрішньокорабельної інформації здійснюється щодобове оперативне інформування особового складу корабля. Воно проводиться в масштабі всього екіпажу по корабельній трансляції в період відпочинку або прийому їжі, в масштабі підрозділів під час підведення добових підсумків виконання завдань в морі по бойових частинах і службах або по бойових змінах перед кожним заступленням на вахту (2 рази на добу).

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Тема 7. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМАНДИРА.

Питання, що розглядаються.

- 1. Військово-педагогічний процес.**
- 2. Система військово-педагогічного процесу та її ознаки.**
- 3. Сутність соціально-педагогічної технології та її риси.**
- 4. Військовий колектив та діяльність командира.**
- 5. Підготовка військ (сил).**

1. Військово-педагогічний процес.

Військово-педагогічний процес (ВПП) – це організована, цілеспрямована діяльність командирів, офіцерів по роботі з особовим складом, армійської громадськості з формування військовослужбовця як громадянина і захисника своєї держави, з підготовки як окремих воїнів, так і підрозділів, військових частин в цілому до вмілих дій у сучасному бою. Внутрішнім змістом військово-педагогічного процесу є активна індивідуальна і колективна пізнавальна та практична діяльність воїнів. Її характер визначається не тільки змістом засвоєних гуманітарних, психологічних та військових знань, норм та принципів поведінки, але й організацією та методикою занять, виховних заходів. Суттєве значення тут має загальна зацікавленість, спрямованість до пошуку, дух змагання, взаємодопомоги, доброзичливість, взаємна вимогливість.

Ще у давні часи військо Київської Русі відзначалося своїми високими бойовими якостями, багато в чому завдяки впливу, який сприяв дисциплінованості, солідарності, єдності війська, ініціативі у військовому навчанні.

Значний внесок у справу активізації підготовки війська до бойових дій належить князям Святославу (964-972), Володимирі Великому (980-1015), Ярославу Мудрому (1019-1054) та іншим.

На важливості активного навчання з максимальним напруженням, врахуванням передового досвіду у військовій справі наголошували видатні вітчизняні полководці минулого П.Сагайдачний та Б.Хмельницький.

Принцип активності у підготовці військових фахівців застосовувався під час Першої світової війни в Українському легіоні січових стрільців, напередодні та у ході Другої світової війни як державами “Союзників”, так і державами “Вісі”. Наприклад, у збройних силах Радянського Союзу з початком війни 90 % часу, який відводився на підготовку курсантів військових училищ, відводилося вивченню практичних методів і тільки 10 % залишалося на теоретичні методи.

За своєю сутністю військово-педагогічний процес є соціально обумовленим. Це чітко і послідовно виражено в його меті (підготовка воїна - громадянина, безмежно відданого Україні та її народу, майстерно володіючого сучасною зброєю і технікою, стійкого у морально-психологічному плані, готового віддати всі свої сили і саме життя для захисту Вітчизни).

Складові соціально-педагогічні системи військової частини, в якій відбувається військово-педагогічний процес (як елемент), - мета, зміст, командири, ті, хто виховується, форми і методи педагогічної взаємодії, результати, які при цьому досягаються, умови виховання.

Компонент мети включає всю багатоманітність цілей та завдань педагогічної діяльності.

Змістовний компонент відбиває зміст, вкладений у загальну мету і кожне конкретне завдання.

Діяльнісний компонент характеризує взаємодію, співробітництво командирів і тих, хто виховується; організацію та управління процесом.

Результативний компонент відображає ефективність, характеризує досягнуті зрушення у відповідності до мети (ефективність військово-педагогічного процесу, згідно з результативно-витратною концепцією, співвідношенням між ступенем досягнення військовослужбовцями мети навчання та витратами, вкладеними у цей процес).

Сучасна педагогіка змогла подолати односторонній підхід до аналізу та інтерпретації соціально-педагогічних явищ, який є характерним для філософських систем прагматизму, раціоналізму, емпіризму, технократизму. Сучасні соціально-педагогічні концепції ґрунтуються на системному і комплексному підходах.

2. Система військово-педагогічного процесу та її ознаки.

Поняття “система” являє собою сукупність елементів, що знаходяться між собою у відношеннях та зв'язках, а також утворюють певну цільову єдність. Комплексний підхід до створення соціально-педагогічної системи є головним методологічним принципом і означає врахування всієї сукупності теперішніх відповідних знань.

Військова частина є специфічним системним утворенням.

Основними характерними ознаками цієї системи є:

наявність багатоманітних генетичних, організаційних, функціональних та інших зв'язків і відношень;

цілісність, яка виявляється в нерозривних зв'язках та єдності з соціальним середовищем;

постійне збагачення новими інтегративними зв'язками і відношеннями між структурними елементами;

ієрархічність, багаторівневість, підлеглість системам більш високого порядку та інші.

Теорія соціально-педагогічних систем посилено почала розвиватися на межі 60-70-х років ХХ століття. Важливо підкреслити, що соціально-педагогічні системи розглядалися, при цьому як керовані об'єкти. В ході наукових досліджень вивчалися різні види соціально-педагогічних систем (навчально-виховна, виховна, дидактична, методична тощо).

Під соціально-педагогічною системою ми розуміємо:

1) ключову категорію соціальної педагогіки, яка має в своєму змісті основні філософські поняття і системи;

2) цілісний, системний та інтегративний соціально-педагогічний об'єкт, що має в своєму складі конкретних військовослужбовців та військові колективи, їх зв'язки і відношення, різні педагогічні процеси, а також їх структурні компоненти.

Виключно важливе значення має об'єктивний та своєчасний зворотний зв'язок для коригування функціонування соціально-педагогічної системи з метою забезпечення належної її ефективності.

На основі філософії на сьогоднішній день у педагогіці склалися декілька концепцій або теорій, що розкривають сутність та закономірності процесу оволодіння знаннями, навичками та уміннями.

Найбільш розповсюдженими з них в Збройних Силах є такі концепції як асоціативно-рефлекторна, поетапного формування розумових дій, алгоритмізації навчального процесу та деякі інші.

В основі асоціативно-рефлекторної концепції – вчення І.П.Павлова про безумовні рефлекси та І.М.Сеченова про вищу нервову діяльність. У подальшому вона була розвинута у роботах психологів С.А.Рубінштейна, Д.М.Боголюбського, М.А.Менчинського та інших вчених.

Основним положенням концепції є твердження, що людина накопичує досвід та інформацією про навколишній світ шляхом відбиття об'єктивних зв'язків, явищ та об'єктів оточуючої дійсності і утворення на цій основі системи асоціацій (зв'язків) між тими знаннями, що вже мають, та тими, що одержуються. Основний закон асоціації полягає у визначенні: асоціація тим міцніша, чим частіше вона повторюється. У ході навчання безперечно відбувається зміна асоціацій у двох протилежних напрямках: з одного боку, зв'язки ускладнюються, а з іншого – відбувається спрощення асоціацій у міру автоматизації процесу засвоєння. Цей закон лежить в основі традиційних методів навчання, де найважливішою умовою засвоєння вважається повторення та закріплення матеріалу, що вивчається.

Однак ряд психологів вважає, що в асоціативно-рефлекторній концепції психологія підміняється логікою, фізіологією та іншими аспектами психічних процесів. Пізнавальна діяльність тих, хто навчається, яка складає сутність процесу засвоєння знань, залишається невідомою тому, хто навчає. В асоціаціях не можна побачити процес, що привів до утворення пізнавальних дій.

Досить розповсюдженою є психолого-педагогічна теорія управління пізнавальною діяльністю тих, хто навчається відома під назвою “концепція поетапного формування розумових дій”, створена психологами П.Я.Гальперініним та Н.Ф.Талізіню. Відповідно до неї процес навчання аналізується в одиницях дій. Конкретні види пізнавальної діяльності виступають як об'єкти управління. Прибічники цієї теорії вважають, що психічні процеси, на яких ґрунтуються розумові дії тих, хто навчається, є певною діяльністю, а не статичною системою образів, згідно з асоціативно-рефлекторною теорією. Будь-які знання та уміння людина може отримати тільки в результаті дії.

Ця теорія виділяє дію як центральну ланку управління пізнавальною діяльністю, а також визначає структуру дії, її функціональні частини: мету, мотив, об'єкт, на який вона спрямована, певний набір операцій, які реалізують дію, зразок, за яким вона здійснюється суб'єктом.

Згідно з теорією поетапного формування розумових дій, у процесі засвоєння принципово нових дій виділяються декілька етапів:

1. Етап попереднього ознайомлення з дією, на якому той, хто навчається складає орієнтувальну основу нової дії. Цю основу можна дати тому, хто навчається у готовому вигляді, або він сам може скласти її самостійно;

2. Етап формування дії у матеріальному вигляді;

3. Етап формування дії на рівні зовнішнього мовлення. На цьому етапі відбувається процес певного узагальнення;

4. Етап формування дії в зовнішньому мовленні “про себе” (узагальнення тут більше);

5. Заключний етап формування дії у внутрішньому мовленні. Розумова дія цілком сформована – той, хто навчається, оперує поняттями.

П.Я.Гальперін та Н.Ф.Тализіна припускають, що формування її може відбуватися простіше та швидше в залежності від розумової активності того, хто навчається. Згідно з цією теорією, в якості об'єкта управління в навчальному процесі виступає особистість того, хто навчається, різні види його діяльності, у першу чергу – пізнавальна. На нашу думку, ця теорія залишає в стороні проблему індивідуальних відмінностей, а отже й проблему здібностей, не приділяє, на відміну від асоціативно-рефлекторної концепції, належної уваги питанню системності у розумовій діяльності тих, хто навчається.

Теорія алгоритмізації навчального процесу виходить з того, що основна ідея кібернетичного підходу до навчання полягає в розумінні його як процесу управління. При цьому передбачається обов'язкове навчання самостійному відкриттю, побудові алгоритмів тими, хто навчається. Це повинно формувати якості творчого мислення. Прибічники цієї теорії стверджують, що доцільно знаходити алгоритми та вивчати їх тільки тоді, коли це є доцільним, раціональним для вирішення завдання. **Загальною умовою успішного навчання вважається здійснення, по можливості, повного управління психічними процесами.** Під цим треба розуміти формування психічних процесів у тих, хто навчається, відповідно до програми навчання (алгоритмів), та наявність у командира засобів впливу на вищезгадані процеси шляхом регулювання та контролю, який включає стихійність їх розвитку. При індивідуальній пізнавально-практичній діяльності воїнів такі рекомендації є корисними тому, що виключається випадковість у процесі досягнення результату.

Навчання військовослужбовців повинно забезпечувати їх підготовку до творчого вирішення професійних, організаційних та інших проблемних ситуацій і завдань, з якими вони зустрінуться у своїй діяльності.

Усі розглянуті нами концепції засвоєння знань являють собою основу відповідних методик управління навчальною діяльністю військовослужбовців. Але ж одна з цих та інших теорій не є універсальною, тому що не може інтерпретувати усі явища процесу засвоєння знань, формування навичок та умінь у їх сукупності. При цьому проблема полягає не в частковій модернізації теорії та підвищенні ефективності саме традиційної практики навчання, а в обґрунтуванні ефективних педагогічних технологій, які створюють в рамках відповідних систем і спрямовані на розв'язання конкретних завдань. Під соціально-педагогічною технологією ми розуміємо послідовний та неперервний рух зазначених вище взаємопов'язаних між собою елементів соціально-педагогічної системи, компонентів, етапів і станів соціально-педагогічного процесу та дій його учасників.

3. Сутність соціально-педагогічної технології та її риси.

Для визначення сутності соціально-педагогічної технології важливо наголосити на її основних змістовних рисах.

По-перше, зазначена технологія орієнтована на вирішення конкретного соціально-педагогічного завдання та має яскраво виражений практичний характер; спрямована на досягнення позитивних кінцевих результатів; являє єдність впливу виховного середовища та цілеспрямованих соціально-педагогічних впливів і взаємодій.

По-друге, соціально-педагогічна технологія характеризується впорядкованістю, передбачуваністю, керованістю та логічністю; має закономірні зв'язки та відношення між елементами; може бути оцінена за ефективністю.

По-третє, з огляду на те, що на перше місце висуваються виховна та навчальна функції, а розвиваючу та функцію психологічної підготовки забезпечують дві перші, ця технологія носить переважно соціально-педагогічний характер.

По-четверте, технологія носить гуманістичний характер. Вона орієнтована на формування високоморальної атмосфери у військових колективах; здійснення педагогічно доцільної психологічної (виховної) та профілактичної діяльності; реалізацію захисних функцій військових колективів по відношенню до конкретної особистості військовослужбовця; пріоритет гуманістичних, загальнолюдських цінностей; створення можливостей для самовиховання, саморегуляції особистості військовослужбовця.

Соціально-педагогічна система є динамічною. Процес її організації, розвитку та вдосконалення вимагає цілеспрямованості педагогічного управління з боку командування, штабу, органів по роботі з особовим складом, окремо взятого командира військової частини.

В цьому процесі доцільно виділити три основних етапи:

I-й етап – вивчення соціально-педагогічної системи у військовій (флотській) частині;

II-й етап – розвиток соціально-педагогічної системи;

III-й етап – відновлення та вдосконалення системи.

На першому етапі критеріїв має факторний характер та дозволяє визначити стан зазначеної соціально-педагогічної системи в частині (на кораблі).

Вона включає такі критерії:

відповідність змісту, обсягу та характеру соціально-педагогічної діяльності вимогам суспільства, можливостям та умовам даної частини;

раціональне розташування в часі й просторі всіх соціально-педагогічних впливів і взаємодій;

скоординованість і спрямованість необхідних психологічних (виховних) та профілактичних заходів;

педагогічну доцільність, необхідність і достатність спрямованих заходів;

узгодженість планів та педагогічних дій різних категорій офіцерів;

ступінь соціально-педагогічної взаємодії різних офіційних та суспільних міжнародних та державних, в тому числі й армійських (флотських) інститутів;

зв'язок навчальної і психологічної (виховної) роботи з розвитком і психологічною підготовкою;

наявність у частині здорових у моральному плані, згуртованих по горизонталі та вертикалі військових колективів;

ступінь інтеграції командирів всіх рівнів, офіцерів по роботі з особовим складом із сім'ями військовослужбовців, громадськими організаціями.

Друга група критеріїв носить якісний характер і визначає рівень функціонування та розвитку соціально-педагогічної системи частини. Це такі критерії:

відповідність соціально-педагогічної системи вимогам суспільства, поставленим цілям та завданням;

характер змісту та методи функціонування соціально-педагогічної системи;

загальний духовний, моральний та психологічний клімат у військовій частині;

рівень психологічної готовності, культури та вихованості військовослужбовців, стан військової дисципліни

тощо.

На другому етапі необхідно усвідомити та довести особовому складу завдання, що стоять перед соціально-педагогічною системою частини.

В основу цільового блоку системи необхідно покласти:

вимоги держави, Міністра оборони, начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил, командувачів видів, командирів військових частин;

відповідні цілі, що визначаються військовими колективами, категоріями і групами військовослужбовців;

особисті цілі військовослужбовця.

Цілі визначають такі змістовні виховні завдання соціально-педагогічної системи: державно-патріотичні, моральні, правові, психологічні, естетичні, сімейні тощо.

У цій соціально-педагогічній системі суб'єктом виховної діяльності є держава, суспільство, їхні інститути та заклади, конкретні посадові особи (командири) – як вихователі. В цьому плані важливо організувати якісне виконання всіх завдань педагогічної діяльності, визначити завдання для кожної категорії командирів (вихователів), роз'яснити педагогічні норми та правила взаємодії між суб'єктами системи та між її суб'єктами і об'єктами, задіяти можливості всіх основних факторів системи (засоби масової інформації, сім'ї військовослужбовців тощо).

До об'єкту цієї системи можна віднести конкретних військовослужбовців та військові колективи, активність яких є важливою умовою розвитку соціально-педагогічної системи. З огляду на це важливо:

виробляти у військовослужбовців почуття співпричетності до виконання поставлених завдань;

реалізовувати захисну функцію соціально-педагогічної системи;

формувати мікрокультуру (внутрішньо-колективні норми поведінки та традиції, звички, ритуали тощо), поліпшувати умови матеріально-просторового середовища (військове містечко, казарма, їдальня, інтер'єр тощо).

Кінцевим та дуже важливим елементом соціально-педагогічної системи є її ефективність, яка виявляється в конкретних результатах бойової та психологічної підготовки, морально-психологічному стані особового складу, ставленні до основних видів військової діяльності, колективу, товаришів по службі, переконаннях та вчинках військовослужбовців тощо з врахуванням витрат (матеріальних, психофізіологічних, часових), вкладених у досягнення мети.

На заключному третьому етапі на основі об'єктивного зворотного зв'язку відновлювати та вдосконалювати всю соціально-педагогічну систему, в тому числі її окремі складові елементи.

Військово-педагогічний процес є складовою соціально-педагогічної системи і динамічно розвивається. Таке уявлення дозволяє аналізувати багаточисельні зв'язки і відношення між компонентами, а це головне а практиці управління військово-педагогічним процесом.

Військово-педагогічний процес має складну, науково обґрунтовану організаційну структуру, яка відображає специфіку дій командирів та підлеглих, характер взаємодії між ними, а також взаємозв'язок усіх основних його елементів. Такими елементами поряд з бойовою і психологічною підготовкою виступають педагогічні аспекти служби, система заходів культурно-виховної, духовно-освітньої, спортивно-масової роботи, які проводяться в позаслужбовий час тощо. Об'єктом педагогічного впливу в Збройних Силах є дорослі люди з вже сформованими в значній мірі поглядами, уявленнями, сильними та слабкими сторонами характеру. Ось чому поряд з вихованням постає завдання перевиховання окремих воїнів.

4. Військовий колектив та робота командира.

В армійських умовах особливого значення набуває військовий колектив (підрозділ, частина). Колектив військової частини являє собою складну службово-бойову систему громадських і педагогічних колективів.

Провідна роль у його житті і діяльності належить офіцерському складу, особливо єдиноначальникам.

Командири несуть відповідальність за організацію всіх видів діяльності воїнів: навчальної, службової, громадської, позаслужбової (дозвілля і відпочинок). Особлива відповідальність і особливі права командира (офіцера, сержанта) накладають істотний відтінок на характер його взаємостосунків з підлеглими. Суть їх визначена статутами Збройних Сил, які складають основу, зміст та організацію військово-педагогічного процесу. При цьому статuti Збройних Сил передбачають, що в процесі психологічної підготовки (виховання) та навчання основними є не адміністративні, тим більше не репресивні, а педагогічні відносини між начальниками і підлеглими. Завдання боєготовності, військової та психологічної підготовки командири вирішують, спираючись на офіцерів, молодших командирів і накази.

Військово-педагогічний процес проходить у вигляді завершених циклів, які змінюють один одного. Основним циклом є навчальний рік, який збігається з астрономічним, в ході якого реалізуються конкретні навчально-виховні (психологічні) завдання, визначені наказами і директивами Міністра оборони України, начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил, відповідних командувачів.

5. Підготовка військ (сил).

Підготовка військ (сил) включає дворічний цикл навчання з трьома періодами підготовки:

а) базовий – відновлення готовності до навчального процесу (відновлення озброєння і військової техніки, переміщення та укомплектування особовим складом, проведення організаційних заходів), проведення курсової (зборової) підготовки, опанування нових зразків озброєння та військової техніки.

З питань військово-педагогічного процесу:

цілеутворення (трансформування загальної мети військово-педагогічного процесу в конкретну мету навчального предмета, модуля, окремого заняття);

діагностика умов військово-педагогічного процесу (пояснення умов та обставин);
 прогнозування досягнень (оцінка результативності);
 проектування (кількісний та якісний опис майбутніх перетворень);
 планування розвитку процесу (кому, коли і що робити).

б) інтенсивний – набуття оперативних (бойових) спроможностей за стандартами підготовки, які визначені у переліку бойових завдань для кожної військової частини

Здійснення військово-педагогічного процесу:

постановка і роз'яснення мети, завдань діяльності;

взаємодія командирів та підлеглих (тих, хто навчається) (одним із аспектів є оперативний педагогічний контроль);

використання спланованих методів, засобів, форм військового-педагогічного процесу;

створення сприятливих умов протікання військово-педагогічного процесу;

здійснення різноманітних заходів стимулювання діяльності підлеглих (тих, хто навчається);

забезпечення зв'язку педагогічного процесу з іншими процесами;

Узгодженість цих заходів – запорука ефективності військово-педагогічного процесу.

в) підтримуючий підтримання готовності до виконання визначених завдань, удосконалення набутих спроможностей та їх перевірка

Аналіз досягнутих результатів (об'єктивний зворотний зв'язок – основа якісного управління процесом).

В структурі військово-педагогічного процесу виділяються щомісячні, щотижневі і щодобові цикли, в рамках яких з урахуванням специфіки різноманітних категорій військовослужбовців і підрозділів вирішуються педагогічні завдання, визначені програмами і планами роботи з особовим складом, розкладом занять та іншими документами. У кінці кожного циклу підбиваються підсумки діяльності як окремих військовослужбовців, так і підрозділів, частини в цілому, уточнюються і конкретизуються педагогічні завдання.

Важливою рисою військово-педагогічного процесу є його військова спрямованість, тому що він здійснюється в умовах постійної бойової готовності і сприяє її безперервному підвищенню. Це визначає особливо напружений практичний характер роботи з особовим складом в Збройних Силах, її тісний зв'язок зі службовою діяльністю військовослужбовців, що в свою чергу ставить підвищенні вимоги до надійності та емоційно-вольової стійкості психіки воїнів, до їхньої морально-психологічної підготовки.

Характерною рисою військово-педагогічного процесу є те, що він одночасно вирішує завдання досягнення високої злагодженості колективів, підрозділів і частин. Це визначає багатопрофільність військово-педагогічного процесу, його багатоплановий характер.

Військово-педагогічному процесу властиві як загальнонаукові, так і специфічні закономірності, до яких можна віднести такі:

єдність виховання, навчання, розвитку і психологічної підготовки;

відповідність навчально-виховних впливів командирів характеру діяльності підлеглих, їх духовним потребам, пізнавальним та фізичним можливостям, ступеню злагодженості військового колективу;

моделювання в процесі військової, спеціальної та гуманітарної підготовки змісту та умов сучасних війн, що сприяє переборюванню умовностей і спрощень на заняттях та навчаннях.

Усі закономірності діалектично взаємопов'язані та виявляються через масу випадковостей, що дуже ускладнює навчально-виховний процес. Разом з тим, виступаючи у вигляді стійких тенденцій, ці закономірності чітко визначають основні напрями діяльності командирів, офіцерів по роботі з особовим складом.

Джерелом військово-педагогічного процесу є об'єктивно властиві йому суперечності. Вони виражають специфіку процесу і виявляються в сфері діяльності його закономірностей. Наведемо деякі групи таких суперечностей:

між вимогами соціально-економічного і військово-технічного факторів у військово-педагогічному процесі і їхнім реальним станом;

між досягненнями науки і мірою їх відображення у військово-педагогічному процесі;

між новими видами бойової техніки та її освоєнням;

між змінами в способах і формах бойових дій і методикою їх вивчення;

суперечності в процесі формування і розвитку військового колективу;

між навчанням і вихованням та психологічною підготовкою;

суперечності, спричинені суб'єктивними факторами: нечіткою організацією життя і діяльності особового складу в деяких частинах, відсталого матеріально-технічною навчальною базою, недостатньою психолого-педагогічною підготовкою деяких командирів.

Усі групи суперечностей виступають в єдиному комплексі і постають перед командиром і особовим складом у вигляді різних ускладнень. Глибоке розуміння суті цих ускладнень як причин, є важливою умовою перетворення виникаючих суперечностей у рушійні сили розвитку військово-педагогічного процесу.

Усі завдання зміцнення оборони нашої країни потребують безперервного вдосконалення військово-педагогічного процесу. Найважливішими напрямками підвищення якості навчання і виховання особового складу є:

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ, тобто підвищення ефективності навчально-виховного процесу в підрозділах і частинах за рахунок розумного посилення напруженості військово-педагогічної роботи командира і його підлеглих, направлений на високий кінцевий результат;

ЗМАГАЛЬНІСТЬ, як найважливіший компонент бойового навчання і служби, який підштовхує воїнів рівнятися на передовиків навчання і класних спеціалістів, трудитися з максимальною віддачею;

ОПТИМІЗАЦІЯ, тобто такий вибір змісту, організації, методики і необхідних засобів, які в певних умовах забезпечують максимальну ефективність навчально-виховної (психологічної) роботи при раціональній витраті часу і зусиль воїнів. Це можливо лише тоді, коли технологія бойового навчання відповідає сучасним вимогам розвитку Збройних Сил, враховуються перспективи підготовки військових спеціалістів, забезпечується реалізація чітко сформульованої мети та завдань навчально-пізнавальної діяльності військовослужбовців.

Ґрунтовні військово-педагогічні дослідження привели до висновку про необхідність підвищити питому вагу психологічної та самостійної підготовки воїнів – інакше не можна навчити використовувати знання. Основою її ефективності є планування та правильна організація з елементами проблемності у навчанні при запровадженні сучасних методів педагогічного керівництва та контролю.

Оптимальних, стабільних результатів у навчанні можна досягти при такій організації навчального процесу, яка вміло поєднує індивідуальну роботу з колективною. Виникнення групових та індивідуальних форм роботи у процесі навчання військовослужбовців обумовлене історично. З давніх часів воєначальники шукали шляхи та засоби передачі свого бойового досвіду молодим солдатам, які мали йти у бій. Кожна епоха дала свій внесок у вирішення проблеми, як у найкоротший строк передати солдату максимум бойового досвіду, накопиченого його товаришами по зброї. Остання світова війна яскраво підтвердила небезпеку недооцінювання як індивідуального, так, і групового навчання. Наприклад у період Великої Вітчизняної війни, підкреслюючи роль індивідуального підходу в навчанні, підполковник П. Коломейцев на сторінках військової преси відзначав: “Знеособлення навчання бійця бере свій початок у неправильному розумінні деякими командирами природи сучасного бою. Такий командир, визнаючи значення особистої майстерності начальника, вважає, що вона є не обов’язковою для бійця, який діє у масі. Ця явна нісенітниця і веде до знеособленого навчання”. Узагальнюючи досвід Другої світової війни та війни у Кореї, один з провідних методистів американської армії генерал Д. Фрай зазначав: “Битви виграють військові частини, а не окремі солдати. Героїзм допомагає завоювати перемогу, і мужність бійців, звичайно, необхідна для цього. Однак ці якості є лише м’язами на скелеті злагодженої бойової роботи підрозділу”. І далі: “... шляхом послідовної підготовки солдати можуть бути навчені узгоджувати свої зусилля в бою. Кожний солдат може впевнено просуватися вперед, якщо він буде твердо знати, що роблять його товариші, та розуміти, як його власні зусилля впливають на виконання загального плану дій підрозділу”.

На всіх етапах Другої світової війни важливу роль у навчанні воїнів, а також курсантів військових навчальних закладів відіграв випробуваний метод вправ, який забезпечував формування в них твердих навичок, необхідних у бойовій обстановці. Використовувались як індивідуальні, так і групові вправи, але принцип послідовності у навчанні вимагав переходити до тренування у складі підрозділу тільки після того, як кожним окремим воїном, курсантом будуть придбані необхідні індивідуальні навички у використанні зброї.

В сучасних умовах у військових частинах і підрозділах ефективно використовується ігровий метод. Цей особливий вид колективної діяльності моделює не тільки посадовий, але й соціальний зміст професійної діяльності, створює обстановку творчої самостійності. Ігровий метод характеризується такими основними ознаками: наявність проблеми, загальних цілей та ролей, відмінністю інтересів учасників, прийняттям та реалізацією рішень, наявністю системи стимулювання та об’єктивністю оцінки результатів. Ділові ігри забезпечують комплексність знань, формують організаторські здібності, підвищують колективну відповідальність, яка суттєво підвищує якість набутих знань, умінь, навичок.

Необхідно наголосити на безсумнівних перевагах форм активної пізнавальної діяльності порівняно з індивідуально-фронтальними. Це простежується в усіх аспектах навчально-виховного процесу: предметному, психологічному. Виходячи з цього, важливим резервом підвищення ефективності дидактичного процесу у підрозділах є більш рішучий перехід від “фронтально-індивідуального” навчання до “колективного”, підвищення значення становлення навчального колективу у процесі інтенсифікації навчальної діяльності.

Можливості військовослужбовців можуть бути більш ефективно реалізовані при різних видах проблемного навчання. При ньому має місце внутрішня суперечність у навчальному матеріалі, яка знімається після вирішення проблеми. У залежності від мети та змісту навчання, а також передбачуваного часу вирішення проблеми розрізняють рівні проблемності, обумовлені ступенем активності того, хто навчається, та того, хто навчає. Але важливо зазначити, що тільки при правильно організованому та своєчасному контролі з боку керівника можливе самостійне вирішення проблеми тими, хто навчається. У проблемному навчанні, на відміну від готового алгоритму, на етапі пошуку рішення виникає здогадка, відбувається самостійне видобування знань. При цьому спонукання до самостійних дій є способом мотивації, на відміну від традиційного навчання, де цю роль виконує оцінка знань.

Ефективність дидактичного процесу, якість знань значною мірою може бути підвищена за рахунок розвитку у воїнів інтуїції (знання, що виникають без усвідомлення шляхів і умов їх отримання чому суб’єкт має їх як результат “безпосереднього сприйняття”). Розвиток інтуїції відкриває перед кожною людиною цілком реальний шлях подальшого самовдосконалення.

У сучасному навчально-виховному процесі в частинах та підрозділах розвиток інтуїції не займає ще належного місця. Для того, щоб розвивати інтуїцію, а це дуже важливо саме для військового фахівця, керівник, по-перше, повинен знати про інтуїтивний механізм, по-друге, - вміти передати ці знання підлеглим. Тому на кожному занятті можна і потрібно залишити місце для розвитку фантазії, інтуїції у воїна. Саме ці елементи самопрояву роблять військовослужбовців активними учасниками занять а в кінцевому рахунку – і всього навчально-виховного процесу.

Слід наголосити, що створюючи можливості для інтуїтивного розвитку військових фахівців сьогодні, ми тим самим знімаємо черговий бар’єр на шляху подальшого розвитку Збройних Сил.

Щоб у ході військово-педагогічного процесу досягнути потрібних результатів, військовий педагог, командир, керівник повинен уміти керувати ним на науковій, системній основі, забезпечити ґрунтовну підготовку підлеглих, глибоко знати об’єкт своїх педагогічних впливів, кожного військовослужбовця і підрозділ у цілому.

Реальне армійське і флотське життя висуває сьогодні нові проблеми, завдання, які необхідно вирішувати, вносять корективи та зміни, вимагає запроваджувати нові психологічні (виховні) та навчальні технології.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Тема 8. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМАНДИРІВ (НАЧАЛЬНИКІВ) В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО ТА ВОЄННОГО СТАНУ.

Питання, що розглядаються.

- 1. Морально-психологічне забезпечення стратегічного рівня.**
- 2. Морально-психологічного забезпечення застосування військ (сил).**
- 3. Організаційна структура морально-психологічного забезпечення.**

Вступ

Історія Збройних Сил України, світовий і вітчизняний досвід військового будівництва переконливо свідчить про велике значення морального духу і психологічної стійкості особового складу військ (сил), добре організованого

морально-психологічного забезпечення повсякденної діяльності Збройних Сил в мирний час і в умовах воєнного конфлікту.

Необхідність морально-психологічного забезпечення визначається роллю людського фактору в зміцненні безпеки країни, підтриманні високої бойової готовності з'єднань, військових частин і підрозділів, досягненні перемоги на полі бою, значними моральними, фізичними і психологічними навантаженнями під час виконання службових обов'язків в мирний і воєнний час.

В арміях практично усіх розвинених країн світу йде активний пошук найбільш перспективних технологій формування необхідних моральних, психологічних і бойових якостей військовослужбовців, їх підготовки до функціонування у будь-яких умовах сучасної війни (збройного конфлікту), удосконалюються сили і засоби психологічних операцій. Можливість активно впливати на моральні та психологічні якості, психофізіологічний стан, настрої, бойову активність противника стає фактором досягнення морально-психологічної переваги, який відіграє значну роль у визначенні переможця.

У Збройних Силах України морально-психологічне забезпечення, поряд з оперативним, технічним, тилловим і медичним забезпеченням, є об'єктивною необхідністю, яка сприяє підтриманню боєготовності та боєздатності військ (сил). Подальше його вдосконалення відповідає сучасним світовим і вітчизняним поглядам на цілі та способи ведення війни і військового будівництва. Воно здійснюється за напрямками:

- удосконалення організаційно-штатних структур органів по роботі з особовим складом;
- розвиток правової бази морально-психологічного забезпечення;
- розробка та впровадження у військах новітніх технологій інформаційно-психологічного впливу на особовий склад, забезпечення його психологічної стійкості;
- підвищення рівня морально-психологічної підготовки військ (сил);
- розробка та впровадження нових технічних засобів виховання;
- внесення у практику військ (сил) єдиного понятійного апарату морально-психологічного забезпечення;
- розширення міжнародного співробітництва з цих питань.

1. Морально-психологічне забезпечення стратегічного рівня.

Морально-психологічне забезпечення застосування Збройних Сил України - це комплекс узгоджених заходів, які здійснюються органами державної влади, військового управління і посадовими особами військ (сил) з метою досягнення високого морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил і населення країни, необхідного для виконання завдань по підготовці і здійсненні збройного захисту України.

Основними завданнями морально-психологічного забезпечення застосування Збройних Сил України є:

а) в мирний час:

- організація проведення психологічної підготовки особового складу військ (сил);
- організація військово-патріотичного виховання військовослужбовців Збройних Сил України та населення країни, інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо підвищення авторитету і престижу військової служби, збереження і розвитку національно-історичних та патріотичних традицій;
- здійснення заходів щодо укріплення морально-психологічного стану і військової дисципліни серед особового складу Збройних Сил України;
- здійснення заходів соціально-правового забезпечення особового складу Збройних Сил України та членів їх сімей;
- організація морально-психологічного забезпечення бойової і мобілізаційної готовності військ (сил), бойового чергування, бойової служби, оперативної та бойової підготовки, миротворчих задач;
- завчасне планування морально-психологічного забезпечення застосування Збройних Сил України.

б) в надзвичайних ситуаціях:

- цілеспрямоване морально-психологічне забезпечення військ (сил), які безпосередньо виконують бойові та інші задачі;
- організація у взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування заходів щодо підтримання сприятливої морально-психологічної обстановки в районах дислокації та виконання задач військами (силами);
- організація всебічного інформаційно-психологічного забезпечення дій військ (сил), а також роз'яснювальної роботи щодо захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу;
- організація заходів психологічної підготовки, психологічної допомоги та психологічної реабілітації військовослужбовців, які виконують бойові та інші задачі в умовах надзвичайної ситуації;
- підготовка пропозицій та організація в Збройних Силах України державних заходів соціального захисту військовослужбовців – учасників виконання задач в умовах надзвичайної ситуації та членів їх сімей;

в) під час переведу Збройних Сил України з мирного на воєнний стан:

- аналіз морально-психологічного стану, розробка пропозицій щодо морально-психологічного забезпечення;
- уточнення Плану морально-психологічного забезпечення застосування Збройних Сил України;
- здійснення переведу всієї системи інформаційно-пропагандистського забезпечення, психологічного забезпечення, воєнно-соціальної роботи, культурно-виховної роботи, забезпечення військ (сил) технічними засобами виховання та іншим культпросвітмайном, кіно-, відео- обслуговування з мирного на воєнний стан;
- проведення в Збройних Силах України комплексу виховних заходів щодо переведу свідомості військовослужбовців з мирного на воєнний час та забезпечення психологічної стійкості військ (сил);
- організація і проведення інформаційно-пропагандистських акцій та інших заходів стратегічного та оперативного-стратегічного масштабу щодо захисту особового складу військ (сил) і населення від інформаційно-психологічного впливу противника;
- управління силами і засобами морально-психологічного забезпечення під час переведення Збройних Сил України з мирного на воєнний стан;
- організація морально-психологічного забезпечення на пунктах управління Збройних Сил України;

г) в воєнний час:

- організація ведення і роз'яснення особовому складу мети і задач війни, політики України;
- постійний аналіз морально-психологічної обстановки, підготовка пропозицій і забезпечення виконання рішень щодо підтримання психологічної стійкості військ (сил) і зниження психогенних втрат;

організація і управління морально-психологічним забезпеченням стратегічних дій і операцій Збройних Сил України;

координація морально-психологічного забезпечення застосування Збройних Сил України, інших військових формувань України;

здійснення в повному обсязі захисту військ (сил) від інформаційно-психологічного впливу противника та інших заходів інформаційної боротьби які здійснюються в межах морально-психологічного забезпечення;

аналіз морально-психологічного стану і військової дисципліни серед особового складу, розробка пропозицій і організація виконання рішень щодо їх зміцнення у Збройних Силах України;

забезпечення функціонування в Збройних Силах України системи соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, яка передбачена законодавством України на воєнний час;

організація у взаємодії з органами та органами місцевого самоврядування заходів військово-патріотичної роботи з цивільним населенням.

Функціями морально-психологічного забезпечення є:

прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз у інформаційній та соціальній сферах, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення, а також наслідків їх прояву;

морально-психологічне забезпечення охорони сухопутних і морських кордонів держави;

морально-психологічне забезпечення дій Збройних Сил України щодо надання допомоги органам державної влади у разі виникнення загрози порушення територіальної цілісності України шляхом проведення провокаційних дій ззовні, які спрямовані на підтримку сепаратистських настроїв в окремих прикордонних районах України;

морально-психологічне забезпечення дій Збройних Сил України щодо блокування державного кордону у разі загрози або початку воєнного конфлікту на території сусідньої держави з метою не допустити його розповсюдження на територію України;

морально-психологічне забезпечення комплексних заходів Збройних Сил України з метою стримування можливого воєнного конфлікту, а саме морально-психологічне забезпечення проведення військових навчань (показ сили), проведення спеціальних операцій обмеженого масштабу (демонстрація сили), переведення військ визначеного району до вищих ступенів бойової готовності та інших заходів;

інформаційно-пропагандистське забезпечення проведення психологічних операцій, нетрадиційних способів ведення бойових дій;

морально-психологічне забезпечення відбиття локального вторгнення агресора на територію країни;

морально-психологічне забезпечення застосування ударів по воєнних об'єктах на території агресора для нанесення йому непоправних втрат з метою змусити його відмовитися від подальшого ведення війни;

морально-психологічне забезпечення підготовки і проведення оборонної операції на випадок воєнного конфлікту обмеженого масштабу;

морально-психологічне забезпечення стратегічного розгортання Збройних Сил України з початком повномасштабного воєнного конфлікту з метою відбиття агресії за підтримки України з боку дружніх держав і міжнародних організацій;

морально-психологічне забезпечення підготовки стратегічних резервів;

морально-психологічне забезпечення дій Збройних Сил України щодо надання допомоги населенню, органам державної влади та органам місцевого самоврядування в ході воєнного конфлікту та під час ліквідації його наслідків;

морально-психологічне забезпечення дій Збройних Сил України щодо своєчасного попередження, захисту та надання допомоги населенню на випадок застосування ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення проти України;

морально-психологічне забезпечення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних систем безпеки, а саме морально-психологічне забезпечення участі у миротворчих, рятувальних і гуманітарних операціях під егідою ООН, ОБСЄ та захисті національних інтересів за кордоном;

морально-психологічне забезпечення підготовки та функціонування міжнародних військових підрозділів;

інформаційно-пропагандистське забезпечення тісних зв'язків з громадськістю;

морально-психологічне забезпечення участі Збройних Сил України у заходах щодо захисту населення України на випадок катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо;

морально-психологічне забезпечення участі підрозділів України у допомозі органам державної влади та органам місцевого самоврядування у проведенні пошукових і рятувальних операцій;

військово-патріотичне виховання населення країни, його морально-психологічна підготовка до оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості;

проведення в ЗС України державної політики забезпечення соціального захисту військовослужбовців під час служби, соціальної адаптації після звільнення, а також членів їхніх сімей.

2. Морально-психологічного забезпечення застосування військ (сил).

Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил) - це один із основних видів всебічного забезпечення військ (сил), метою якого є формування та підтримка у особового складу високого морально-психологічного стану, необхідного для ефективного виконання бойових задач у складній бойовій, соціально-політичній та інформаційно-психологічній обстановці, яка різко змінюється, що обумовлює вирішення наступних основних завдань:

досягнення морально-психологічної переваги над противником;

підтримання правопорядку і військової дисципліни під час виконання бойових задач;

забезпечення психологічної стійкості особового складу;

надійний захист військ (сил) і населення країни від інформаційно-психологічного впливу противника;

створення позитивних соціально-психологічних умов бойового застосування частин, з'єднань Збройних Сил, інших військових формувань України.

Морально-психологічне забезпечення здійснюється у тісній взаємодії з оперативним, технічним, тиловим і медичним забезпеченням. Воно проводиться безперервно, цілеспрямовано і чим складніша та напруженіша обстановка, тим активніше.

Морально-психологічне забезпечення планується і здійснюється диференційовано, в залежності від призначення і характеру операції (бойових дій), а також задач, які вирішують війська (сили). При цьому враховуються особливості особового складу і ступінь його підготовленості.

Особлива увага приділяється роботі з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадськими та релігійними об'єднаннями, а також населенням районів застосування військ (сил) (районів бойових дій).

Мета морально-психологічного забезпечення досягається внаслідок узгодженого проведення заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення; психологічного забезпечення; воєнно-соціальної роботи; культурно-виховної роботи; захист від негативного інформаційно-психологічного впливу.

Основними завданнями **інформаційно-пропагандистського забезпечення** є: управління інформаційними потоками, захист інформаційного простору навколо Збройних Сил; формування у військовослужбовців свідомого ставлення до виконання службового і громадянського обов'язку; використання військових засобів масового інформування для введення противника в оману; створення позитивного іміджу України та Збройних Сил у міжнародній спільноті; консолідаційна діяльність, забезпечення сприятливих соціально-політичних та психологічних умов застосування Збройних Сил, всебічної підтримки населенням країни дій військ (сил). Інформаційно-пропагандистське забезпечення передбачає:

організацію щоденного суспільно-політичного, воєнно-технічного та бойового інформування особового складу (в підрозділах – 15-20 хвилин, на пунктах управління – 10-15 хвилин);

активне використання в агітаційно-пропагандистській роботі можливостей військової преси, радіо і телебачення з метою своєчасного роз'яснення особовому складу причин, характеру і мети війни (збройного конфлікту), внутрішньої і зовнішньої політики держави, покладених на Збройні Сили України, інші військові формування завдань, рішень (указів) Президента України - Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, виховання військовослужбовців на національно-історичних і військових традиціях Українського народу, пропаганди подвигів захисників Батьківщини, прищеплення особовому складу ненависті до ворога;

ведення агітаційно-пропагандистської роботи з особовим складом військ (сил) у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими і релігійними організаціями, засобами масової інформації з питань військово-патріотичного виховання населення, надання правдивої інформації стосовно ходу бойових дій;

завчасну підготовку необхідного інформаційно-довідкового матеріалу про район бойових дій, тактику дій противника, особливості місцевого населення, а також необхідної друкованої продукції, кіно, відеофільмів;

активне використання друкованих пам'яток, кіно, відеофільмів з метою розвитку у військовослужбовців впевненості в надійності та бойової ефективності штатної зброї і бойової техніки, розповсюдження серед військовослужбовців досвіду ефективної боротьби з бойовою технікою та зброєю противника;

організацію інформаційно-пропагандистської роботи серед особового складу військ (сил) щодо розповсюдження прикладів мужності, героїзму надання взаємодопомоги, формування товариських взаємовідносин між військовослужбовцями;

організацію роботи агітаційно-пропагандистських груп в районах з нестабільною соціально-політичною обстановкою;

організацію розгортання установок супутникового телебачення в районах невпевненого прийому телевізійного сигналу, а також у разі знищення противником телетрансляційної мережі;

організацію випуску друкованої продукції на поліграфічній базі центру, видів Збройних Сил та оперативних командувань, а також поліграфічній базі місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування в районах застосування військ (сил);

використання військових електронних та друкованих засобів масової інформації, мережі Інтернет для введення противника в оману відносно виду, способу і форм застосування військ (сил);

організацію роботи кореспондентських центрів Збройних Сил, оперативних командувань (армійських корпусів), з метою надання акредитованим журналістам офіційної інформації про хід бойових дій, їх забезпечення аудіо-, відео- та друкованою продукцією;

організацію роботи в районі бойових дій журналістів (знімальних груп).

Психологічне забезпечення передбачає: оцінку та прогнозування морально-психологічного стану особового складу військ (сил), здійснення психологічної підготовки, психологічного супроводження бойової діяльності, психологічної реабілітації психотравмованих військовослужбовців.

Під час **оцінки та прогнозуванні морально-психологічного стану** особового складу з'єднань і частин розглядається: відношення до виконання бойових завдань; відношення до військового керівництва, органів державної влади; відношення до населення; ступінь підготовленості військовослужбовців до виконання бойових завдань; наявність бойового досвіду; впевненість в товаришах та колективі, ступінь довіри до своїх командирів; впевненість в озброєнні та бойовій техніці; настрої, внутрішня готовність особового складу до виконання бойового завдання; самопочуття, наявність страху та боязливості; стан здоров'я.

Основними завданнями **психологічної підготовки** особового складу є: формування у військовослужбовців психологічної стійкості до психотравмуючих факторів сучасної війни; їх навчання методам попередження психотравмування, саморегуляції, виявленню ознак отримання психологічних травм, надання першої допомоги; створення передумов високої бойової активності особового складу; адаптація військовослужбовців до бойових умов, їх навчання основним способам самозахисту.

Загальна психологічна підготовка призначена формувати і удосконалювати єдині для всіх Збройних Сил України психологічні якості військовослужбовців згідно з вимогами сучасної війни. Спеціальна психологічна підготовка організується з метою розвитку специфічних військово-професійних якостей. Цільова психологічна підготовка проводиться в інтересах адаптації психіки воїна до умов виконання конкретного бойового завдання.

З початком бою психологічна підготовка спрямовується на здобуття воїнами бойового досвіду і бойової майстерності.

Основними завданнями **психологічного супроводження бойової діяльності** є: психологічна допомога військовослужбовцям; виявлення та вимірювання ступеня їх психотравмованості, вживання необхідних медико-психологічних і соціальних заходів; створення позитивних мотиваційних настроїв до виконання бойових завдань. Вона включає:

прийняття відповідних рішень щодо застереження негативних індивідуальних і групових психічних явищ, в першу чергу паніки, поновлення психологічної стійкості деморалізованих та дезорганізованих військових частин і з'єднань;

поновлення у воїнів бойової активності, мобілізація їх на виконання покладених завдань; налагодження бойового побуту, прийому-відправлення кореспонденції, турбота про задоволення потреб особового складу;

всесторонню оцінку динаміки психогенних втрат, виявлення основних причин їх виникнення, контроль за ступенем моральної, фізичної і психологічної стомленості особового складу, організація його відпочинку (ротації);

розгортання мережі пунктів психологічної допомоги на базі окремих медичних пунктів бригад і полків; організація роботи щодо виявлення військовослужбовців, які отримали психологічне ураження, надання їм першої допомоги і, за необхідністю, організацію їх евакуації.

Психологічна реабілітація психотравмованих військовослужбовців, поновлення психологічної стійкості та боєздатності особового складу частин і підрозділів включає:

розгортання центрів психологічної допомоги і реабілітації на базі визначених військово-польових та стаціонарних базових військових госпіталів;

організація роботи щодо психологічного зняття у особового складу військ (сил) станів депресивності і дезорганізованості, які можуть виникнути після перенесення фізичних і нервово-психічних перевантажень;

поновлення у військовослужбовців бойової активності, мобілізація на виконання покладених завдань.

Воєнно-соціальна робота передбачає: реалізації встановлених законодавством України гарантій і пільг військовослужбовців, службовців Збройних Сил України, членів їх сімей; забезпечення виконання норм міжнародного гуманітарного права (права війни); підтримання єдиначальності, високої дисципліни, організованості та правопорядку. Вона включає:

оперативну підготовку і направлення в органи державної влади пропозиції щодо удосконалення нормативної бази соціального забезпечення військовослужбовців, які брали участь у бойових діях та членів їх сімей;

організацію безперервного вивчення та прогнозування соціальної обстановки у військах (силах), виявлення і розв'язання соціальних проблем, оперативний розгляд скарг, заяв та пропозицій військовослужбовців та членів їх сімей;

здійснення сумісно із службою тилу, фінансовою службою постійного контролю за повним доведенням до військовослужбовців встановлених законодавством норм грошового та інших видів забезпечення;

організацію роботи щодо роз'яснення особовому складу Збройних Сил законів та інших правових актів воєнного часу, законів про права та пільги, соціальний захист військовослужбовців та членів їх сімей;

організацію постійної взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування з метою ефективного вирішення соціальних проблем військовослужбовців, працівників Збройних Сил, а також членів їхніх сімей, організацію роботи щодо надання соціальної допомоги сім'ям військовослужбовців, які загинули;

забезпечення суворого виконання особовим складом військ (сил) норм міжнародного гуманітарного права (права війни), узгодження воєнної необхідності з вимогами гуманності під час бойових дій;

забезпечення відселення сімей військовослужбовців, працівників Збройних Сил з районів можливих бойових дій.

Культурно-виховна робота передбачає відновлення моральних, психічних та фізичних сил особового складу, його мобілізацію на виконання бойових завдань; задоволення духовних (культурних) потреб військовослужбовців. Вона включає:

ефективне використання концертних бригад, виставок, польових автоклубів, бібліотек, кіно-, відеообслуговування, шефської роботи громадськості у військових частинах;

організацію дозвілля особового складу, сприяння художньої самодіяльності військовослужбовців;

співпраця органами державної влади та органами місцевого самоврядування з питань організації культурно-виховної роботи у війська (силах).

Головні зусилля системи заходів **щодо захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу** зосереджуються на попереджувальній контрпропагандистській роботі. Вона включає:

визначення факторів бойової, соціально-політичної та психологічної обстановки, які можуть бути використані противником для інформаційно-психологічного впливу на війська (сили);

організацію цілодобового перегляду і прослуховування телевізійних та радіопередач протилежної сторони (противника), сторінок міжнародної комп'ютерної мережі Інтернет з метою визначення об'єктів, характеру та спрямованості інформаційно-психологічного впливу, його мети і можливих наслідків;

виявлення сил і засобів психологічних операцій противника, їх бойових можливостей, порядку використання; нейтралізація діяльності інформаційних агентств протилежної сторони (противника) через випереджене розповсюдження в засобах масової інформації країни, комп'ютерних мережах Інтернет фактів і подій застосування Збройних Сил України;

роз'яснення військовослужбовцям мети, завдань, форм і методів психологічних операцій противника, можливостей їх технічних засобів;

попередження (припинення) розповсюдження чуток через безперервне, об'єктивне, психологічно доцільне інформування військовослужбовців, своєчасне знищення листівок та інших дезінформаційних документів противника, обмеження індивідуального використання воїнами радіоприймачів, організація суворого контролю за використанням радіозасобів в підрозділах зв'язку;

організацію постійної розвідки сил і засобів психологічних операцій противника, вживання заходів щодо припинення діяльності (знищення, подавлення) телевізійних і радіозасобів, гучномовних станцій, супутникового зв'язку і радіостанцій противника, залучення для цього засобів розвідки, радіо-електронної боротьби, ракетних військ і артилерії, авіації;

участь у підготовці агітаційно-пропагандистських матеріалів для сил психологічної боротьби, визначенні об'єктів їх інформаційно-психологічного впливу, форм і методів розповсюдження агітаційно-пропагандистських матеріалів;

організація взаємодії (співробітництва) з питань проведення заходів протидії інформаційно-психологічному впливу противника (антидержавницьких сил) з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, з відповідними органами Прикордонних військ, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, сил цивільної

оборони Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, органами Служби безпеки України.

3. Організаційна структура морально-психологічного забезпечення.

Морально-психологічне забезпечення ґрунтується на психології, психофізіології, соціології, правознавстві та інших науках про людину. Воно організовується і здійснюється як у мирний, так і у воєнний час.

Морально-психологічне забезпечення у військах (силах) здійснюється в єдиній загальній системі виховання особового складу всіма органами військового управління.

Ефективність морально-психологічного забезпечення оборонних завдань неабиякою мірою залежить від правильного визначення його суб'єктів і об'єктів.

До системи суб'єктів морально-психологічного забезпечення разом із командирами, органами по роботі з особовим складом входять також штаби, начальники родів військ і служб, працівники військових засобів масового інформування, юридичних органів, медичних установ і закладів.

Неможливо навіть уявити, щоб проблемами удосконалення морально-політичного потенціалу України, формуванням морально-психологічного стану військовослужбовців Збройних Сил та населення країни займалися люди випадкові, некомпетентні, які не мають навичок впливу на духовний світ людини, не володіють методами і засобами такого впливу.

Об'єкти морально-психологічного забезпечення можна умовно поділити на п'ять груп:

перша група охоплює осіб призовного віку та допризовну молодь;

друга група охоплює особовий склад військових формувань, працівників Збройних Сил України, сім'ї військовослужбовців;

до третьої групи відносяться конкретні види повсякденної службової, учбової та бойової діяльності військ (сил), а також різноманітні завдання, які вони виконують;

четверту групу складають військові колективи;

до п'ятої групи відноситься населення та особовий склад військ противника.

Морально-психологічне забезпечення має здійснюватися з урахуванням сучасних технологій роботи із людиною.

Схематично організацію морально-психологічного забезпечення можливо умовно поділити на декілька складових, а саме: духовну, психологічну, регламентаційну, організаційно-діяльну, а також життєзабезпечуючу складову.

Духовна складова має відповідати за інформаційне наповнення свідомості. Її мета - мобілізувати людину на безумовне і гарантоване виконання бойових завдань у будь-якій обстановці. Інформаційно-виховний потік призначений відсікати інформаційно-психологічний вплив протигорбтвувачої сторони. Він ґрунтується на доведенні до військовослужбовців воєнно-політичної та бойової обстановки, покладених завдань, місця і ролі в цьому процесі кожної людини.

Психологічна складова має здійснювати психологічну підтримку учасників бойових дій. Вона проводиться за рішенням відповідного командира при безпосередній участі психологів, психофізіологів, інших спеціалістів і має за мету забезпечити високу інтелектуально-психологічну активність, наступальне управлінське та виконавче мислення військовослужбовців.

Регламентативна складова - це налагодження системи обмеження та припису, яка дає змогу структурувати поведінку військовослужбовця. Командування військ (сил) налагоджує соціально-правову роботу з метою створення правових умов виконання бойових завдань, підтримки організованості та правопорядку. Інформаційне наповнення регламентативної складової передбачає аналіз законодавчих актів воєнного часу, у тому числі документів міжнародного гуманітарного права (права війни), посадових обов'язків, професійних обмежень і свобод, рішень, наказів, указів та розпоряджень. Кінцевим результатом цієї складової морально-психологічного забезпечення повинна стати регламентовано-свідома поведінка людей в екстремальній обстановці.

Організаційно-діюча складова містить систему заходів щодо забезпечення готовності і здатності впевнено виконувати обов'язки кожним військовослужбовцем, яка складається із: бойової мотивації, організації змагань, стимулювання активної і ефективної роботи в екстремальних умовах, оцінки діяльності кожної людини, розповсюдження досвіду бойової діяльності, прикладів мужності та героїзму, самопожертвування і надання взаємодопомоги.

Життєзабезпечуюча складова припускає створення духовних і матеріальних умов для повноцінного функціонування усіх життєзабезпечуючих елементів в бойових умовах.

Так, під час війни (збройного конфлікту) моральне та фізичне виживання в умовах тривалих бойових дій неможливе без налагодження відповідної інфраструктури, яка містить: організацію сховищ для життя та відпочинку, налагодження елементарного бойового побуту; організація комплексу санітарно-гігієнічних заходів; налагодження прийому-відправлення кореспонденції, робота з пресою; організація медичної допомоги.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Тема 9. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

Питання, що розглядаються.

- 1. Сутність почуттів та емоцій, їх характеристика та функції.**
- 2. Особливості емоційно-вольової сфери в бойовій обстановці.**

Вступ.

Важлива проблема військової психології – вивчення розвитку психічних процесів особистості військовослужбовця в умовах військової діяльності. Суттєвою задачею також являється дослідження їхніх проявів в

бойовій обстановці і розробка відповідних рекомендацій для командирів з метою ефективного управління підрозділами під час виконання ними різноманітних бойових завдань.

У психології кожний з цих процесів вивчається і розглядається окремо від інших, але не тому, що розвиваються вони незалежно один від одного, а тільки з метою більш глибокого їх вивчення та розгляду. Але насправді всі ці процеси органічно взаємопов'язані і взаємозумовлені. Кожен із них впливає на перебіг інших процесів і неможливий без них. Так, відчуття входять у сприйняття, яке неможливе без визначеного рівня мислення, а процес мислення пронизує процеси пам'яті, уявлення. Все це пояснюється тим, що сприймають не органи почуттів, а людина, яка мислить, згадує, уявляє не мозок, а особистість.

1. Сутність почуттів та емоцій, їх характеристика та функції.

Почуття і воля – найважливіші складові психічної діяльності військовослужбовця. Розуміння їх сутності та особливостей дає змогу якісно впливати на діяльність військовослужбовців в інтересах ефективного виконання задач, що стоять перед ними.

Емоції та почуття, так само, як і психічні пізнавальні процеси, забезпечують відображення та пізнання навколишнього світу. Але, на відміну від пізнавальних процесів, вони відображають реальну дійсність у формі переживань. Пізнаючи світ, воїн по-різному сприймає дійсність. Одні події викликають захоплення, інші - печаль, гнів тощо. Захоплення, гнів, радість - все це різні види суб'єктивного ставлення військовослужбовця до навколишніх речей і явищ, емоційні переживання його. Отже, емоція як процес є оцінювання інформації, що надходить у мозок, про зовнішній і внутрішній світ. Вона оцінює дійсність і доводить свою оцінку організму мовою переживань. Вони майже не підлягають вольовому регулюванню, їх складно викликати за своїм бажанням.

Емоції – це психічне відображення у формі безпосереднього не переживання життєвого змісту явищ і ситуацій, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта.

Польський психолог *Я. Рейковський* в емоційний процес включає три основних компоненти. Перший - це емоційне збудження, що визначає мобілізаційні зрушення в організмі. Другий компонент - знак емоції: позитивна емоція виникає тоді, коли подія оцінюється як позитивна, негативна - коли вона оцінюється як негативна. Позитивна емоція намагається підтримати позитивну подію, негативна - викликає дії, спрямовані на усунення контакту з негативною подією. Третій компонент - ступінь контролю емоції. Слід розрізнити два етапи сильного емоційного збудження: афекти (страх, гнів, радість), за яких зберігається орієнтація і контроль, і крайнє збудження (паніка, жах, екстаз, повний відчай), коли орієнтація та контроль практично неможливі [17, с. 39-52].

Існують такі *теорії емоцій*:

- трьохвимірна теорія емоцій В. Вундта;
- периферична теорія В. Джемса і Г. Ланге;
- теорія диференційованих емоцій К. Изарда;
- гештальттеорія емоцій Крюгера;
- інформаційна теорія емоцій П. В. Сімонова.

Англійський психолог *К. Изард* виділяє фундаментальні емоції та основні емоційні риси людини (рис. 1).

Емоцію він називає фундаментальною тоді, коли вона має специфічний внутрішньо-детермінований нервовий субстракт, який зовні виражається особливими мімічними чи нервово-м'язовими засобами і має особливе суб'єктивне переживання - феноменологічну якість.

Рис. 1. Характеристика емоцій згідно К. Изард

Фундаментальні емоції важливі в житті індивіда, але окремо, поза іншими емоціями, вони існують лише протягом дуже короткого проміжку часу - до того, як активізуються інші емоції. Вони в основному мають вроджений характер. К. Изард до фундаментальних емоцій відносить: інтерес-схвилювання - позитивна емоція, що мотивує навчання, розвиток навичок та умінь і творчі намагання; радість - максимально бажана емоція; подив; горе страждання - емоція, відчуваючи яку, людина занепадає духом; гнів; зневага; страх; сором; провина.

Основними емоційними рисами К. Ізард вважає: тривожність, яка включає в себе горе, гнів, сором, провину, інколи інтерес-збудження; депресія - комплекс емоцій, що включають горе, гнів, зневагу, страх, провину; любов, яка пов'язує людей, ворожість - взаємодія фундаментальних емоцій гніву, зневаги, інколи призводить до агресії [7, с. 85-90].

Емоції не існують без діяльності, вони виникають у процесі діяльності і впливають на неї. При цьому емоційні процеси забезпечують передусім енергетичну основу діяльності, є її мотивами. Емоції визначають якісну й кількісну характеристику поведінки.

Емоції можуть бути: позитивними (радість, довіра, ніжність та ін.), нейтральними (злість, печаль, страх, паніка та ін.). Більш складними психічними явищами, притаманними лише людині, є почуття.

Почуття - одна з основних форм переживання воїном свого ставлення до явищ дійсності. Вони більш стійкі й постійні, порівняно з емоціями, що виникають у відповідь на конкретну ситуацію, тобто ситуативні. Структура почуття складається не лише з емоцій, а й з більш узагальненого ставлення військовослужбовця, пов'язаного з розумінням, знанням. Тісний зв'язок почуттів з емоціями проявляється передусім у тому, що кожне почуття переживається і розкривається через конкретні емоції. Тому можна погодитися з думкою Г. С. Костюка про те, що емоції – це відображення ситуаційного ставлення людини до певних об'єктів, а почуття – стійке й узагальнене ставлення до об'єктів. Емоції – це безпосереднє переживання явищ, об'єктів, що оточують людину, фаза виникнення і визрівання почуттів, етап формування ставлення людини. Почуття – це саме ставлення людини до цих явищ і об'єктів. Отже, почуття для свого виникнення потребують емоцій.

Світ емоцій військовослужбовця багатогранний. Емоцій стільки, скільки ситуацій, в яких перебуває особистість, і стільки різних людей. У зв'язку з цим *ситуативність* – *провідна властивість*, це вираження значущого для людини тут і тепер. В той же час емоції – *предметні*. Предметність – це суттєва ознака емоцій, яка пов'язана з виокремленням актуального предметного змісту, тобто йдеться про *конкретну предметність* на відміну від предметності як властивості почуттів, яка може бути як конкретною, так і узагальненою. Крім того, почуття не ситуативні.

У цілому почуття і емоції змінюються контрастно таким чином:

- 1) задоволення (приємне переживання);
- 2) невдоволення (неприємне переживання);
- 3) двоїсте (амбівалентне);
- 4) невизначене ставлення до дійсності.

При цьому військовослужбовець перебуває в сильному напруженні, збудженні або ж у спокійному стані.

Фізіологічною основою функціонування найпростіших емоцій є діяльність нервових центрів, розміщених у нижніх відділах головного мозку, в підкорі. І. П. Павлов писав, що підкорові центри є центрами складних безумовних рефлексів - харчових, захисних та інших, водночас вони є і фізіологічним підґрунтям елементарних емоцій. Дані останніх років засвідчили, що основу фізіологічного механізму емоцій становлять ретикулярна формація, яка активізує діяльність механізму мозку, і центри, розміщені в гіпоталамусі, таламусі, лімбічній системі та підкорових вузлах.

Емоції та почуття виконують дві основні функції:

сигнальну (про зміни в навколишньому світі та організмі);
регулятивну (допомагаючи пристосуванню до змін обставин).

Характерною особливістю емоцій є те, що емоційні переживання супроводжуються виразними рухами. У військовослужбовця, який відчуває, наприклад, скорботу, гнів, радість, інші емоційні переживання, відбуваються різні зміни не лише в діяльності внутрішніх органів, а й у зовнішньому вигляді (міміка, пантоміміка тощо). Змінюються вираз обличчя, голос. Через виразні рухи і дії, як правило, і розкривається почуттєва сфера особистості (рис. 2).

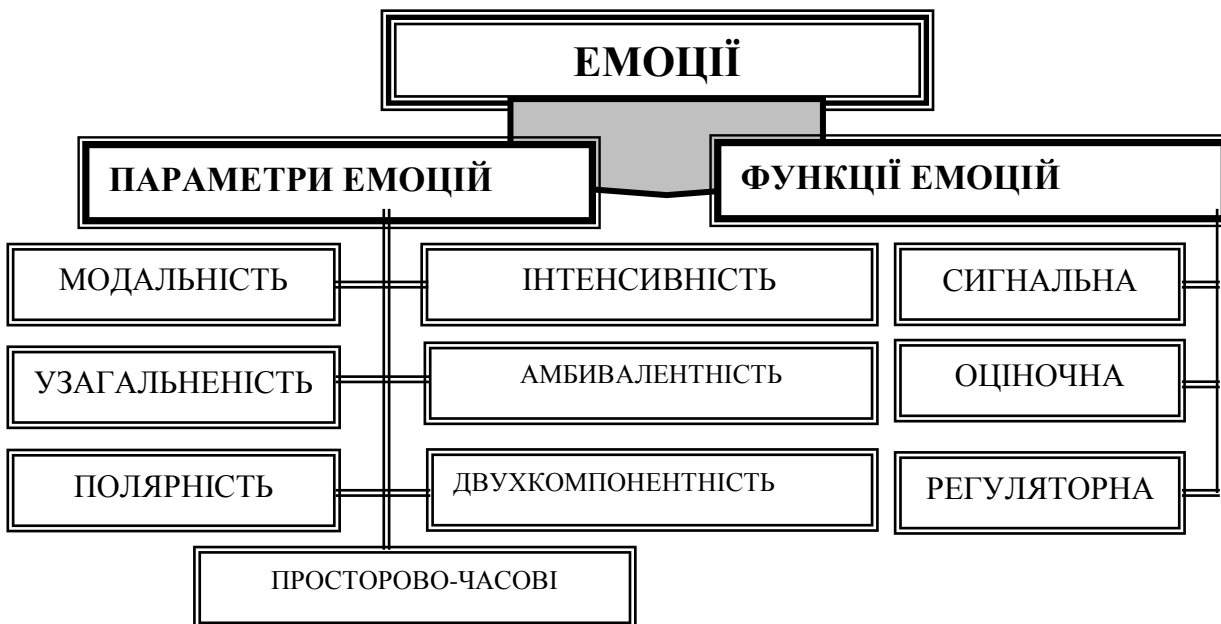

Рис. 2. Характеристики емоцій

Л. М. Толстой у романі "Війна і мир", розкриваючи емоційний стан своїх героїв, описав 85 відтінків виразу очей і 97 відтінків усмішки. Така багатогранність почуттів і емоційних станів залежить від розмаїття життєвих ситуацій, типу нервової діяльності, рис психіки, специфічних умов військової діяльності. Одне й те ж почуття може супроводжуватися різними емоціями, у тому числі і протилежними. Наприклад, склянка води, випита для втамування

спраги, приносить задоволення, а якщо примусити пити воду воїна, який не відчуває спраги, то може виникнути переживання невдоволення, роздратування.

Почуття характеризуються:

невичерпністю форм існування і прояву;
тісним зв'язком із практичною діяльністю;
не завжди чітким усвідомленням пережитого;
залежністю від психофізіологічних особливостей воїна;
протиріччям різних переживань (амбівалентністю);
великою силою дії на оточуючих;
пластичністю і фазовістю.

Головна властивість почуттів – визначеність динамічного вектора активності суб'єкта щодо предметного почуття, тобто у почуттях відображається стійке *узагальнене ставлення* до оточення, до предмета, явища, людей, яке спонукає діяти певним чином щодо них.

Почуття класифікуються за рядом основних рис.

За рівнем прояву розрізняють: прості емоційні реакції; складні емоційні стани; стійкі емоційні стани.

За впливом на діяльність виділяють активізуючі (стенічні) і гальмуючі цілеспрямовану активність (астенічні) почуття.

За ступенем складності і змісту почуття поділяють на прості (елементарні) і складні (вищі). Перші виникають від задоволення органічних потреб (у їжі, воді) і за раптових змін обставин. Другі виникають при переживанні ставлення до загальнолюдських цінностей, Батьківщини, військової праці, інших воїнів. Умовно *вони поділяються* на загальнолюдські, морально-політичні, інтелектуальні та естетичні почуття.

Загальнолюдськими почуттями є переживання проблем війни і миру, повага до людського життя як вищої цінності суспільства, доброзичливість до людей, співчуття тощо.

Морально-політичними почуттями є відданість своїй Батьківщині, патріотизм тощо. Формування моральних якостей особистості військовослужбовця є центральною проблемою військового виховання й однією з важливих проблем формування особистості. У різних воїнів, залежно від умов життя і виховання, моральні почуття розвиваються неоднаково. Моральна оцінка повинна виражатися в таких категоріях, як добро і зло, військова честь і гідність, справедливість тощо.

Особливе значення має виховання у військовослужбовців почуття відповідальності. Розвинене почуття відповідальності визначає ставлення військовослужбовця до себе і до інших, до військового колективу, збройних сил у цілому. Відповідальність військовослужбовця передбачає усвідомлення ним свого обов'язку перед суспільством, уміння оцінювати свої вчинки, знання своїх прав і обов'язків. Ці дві групи почуттів визначають життєву позицію воїна в мирний час і морально-психічну стійкість за бойових обставин.

До **інтелектуальних почуттів** належать емоційні переживання, пов'язані з розумовою діяльністю: чуття нового, здивування, впевненості в силу розуму, задоволення від розв'язання проблеми, невпевненості в істинності рішення тощо. Їхнім підґрунтям є любов до знань, яка може набувати різноманітних форм і напрямків.

Естетичні почуття - це переживання воїна, пов'язані із сприйманням ним явищ природи, творів мистецтва, шляхетних вчинків тощо. Вони поділяються на кілька форм їхнього прояву: почуття піднесеного, комічного, трагічного тощо.

Офіцеру, особливо для його професійного успіху, дуже важливо навчитися визначати переживання підлеглого. Тому що без врахування почуттів не можна дати всебічну оцінку особистості військовослужбовця. *К. І. Чуковський* писав, що, крім усіляких властивостей, людська особистість має свою душевну мелодію, яку кожен з нас носить всюди з собою, і якщо ми маємо бажання відтворити людину і її властивості, цієї душевної мелодії не покажімо, через це наше зображення буде неправдивим і наклепницьким. З цієї мелодією, як емоціями і почуттями взагалі, ми маємо рахуватися завжди, на кожному кроці. Інакше завдаватимемо значної шкоди здоров'ю воїна, створюючи стресові ситуації там, де можна було б їх уникнути.

Загальні властивості емоцій і почуттів:

переключення (можливість перенесення емоційного забарвлення з причин почуттів на другорядні умови);
передбачення (виникає на основі емоційної оцінки обстановки, які раніше сприяли успіху чи неуспіху);
просторово-часове зміщення (властивість переживань, емоцій і почуттів зміщатися з самої події у згадку про неї. Пригадуючи, ми можемо переживати інтенсивніше, виразніше, ніж у момент події).

Почуття і емоції мають такі кількісні характеристики – сила, глибина, інтенсивність, тривалість.

За формою перебігу (силі, дієвості, тривалості) у почуттях виділяють настрої, афект, стрес та інше.

Настрій - відносно тривалий, стійкий психічний стан помірної або слабкої інтенсивності, що проявляється як позитивне або негативне емоційне тло психічного життя військовослужбовця. Настрій може бути радісним чи сумним, бадьорим або млявим, тривожним тощо. Джерелом виникнення того чи іншого настрою є, як правило, стан здоров'я або становище воїна у військовому колективі; задоволені чи не задоволені він своєю роллю на службі. Настрій певною мірою залежить і від фізичного стану військовослужбовця.

Афект - сильний і відносно короткочасний емоційний стан, пов'язаний з різкою зміною важливих для воїна життєвих обставин; характеризується яскраво вираженими рухами та змінами у функціях внутрішніх органів. В основі афекту лежить стан внутрішнього конфлікту, породжуваного або протиріччями між потягами, прагненнями, бажаннями воїна, або протиріччями між вимогами командирів до підлеглого і можливостями виконати ці вимоги. Афект розвивається в критичних умовах бою, коли воїн не здатний знайти адекватний вихід із небезпечних, часто несподіваних ситуацій. Запобігання афектів допомагає статутна організація військової діяльності, розвинена воля, уміння управляти собою.

Під **стресом** розуміють емоційний стан, зумовлений ситуаціями надто сильного напруження - загрозою життю, фізичним і розумовим напруженням, страхом, потребою швидко приймати відповідальні рішення. Під дією стресу у військовослужбовця змінюється поведінка, вона стає дезорганізованою, безладною. Спостерігаються також протилежні зміни свідомості - загальмованість, пасивність, бездіяльність. Зміна поведінки воїна є своєрідним захистом його організму від надто сильних подразників. Лише рішучі і спокійні воїни, як правило, можуть регулювати і контролювати свою поведінку в стресовій ситуації. Але часті стресові ситуації змінюють психічні властивості особистості військовослужбовця, які стають більш сприйнятливими до негативних впливів стереотипів.

Силу впливу стресового подразнення визначають такі чинники: реальна загроза життю воїна, інтенсивність бойової напруженості, психічний стан воїна, досвід діяльності у критичних ситуаціях тощо.

Однією з форм стресу є **фрустрація** - емоційний стан військовослужбовця, що виникає внаслідок непереборної перешкоди на шляху до задоволення потреби. Фрустрація спричинює різні зміни поведінки воїна. Це може бути або агресія, або депресія.

2. Особливості емоційно-вольової сфери в бойовій обстановці.

Бойова обстановка може мобілізувати або дезорганізувати почуття воїнів. Підтримання їх на належному рівні забезпечується підвищенням бойової активності, професійної готовності, актуалізацією вищих почуттів, піклуванням про потреби підлеглих, навчанням особового складу прийомам самоуправління і саморегуляції. Це потребує як сформованості у кожного воїна психологічної структури бойової діяльності в будь-яких умовах, так вміння офіцерів навчати та виховувати підлеглих, управляти підрозділами. Ліквідація або попередження розвитку негативних почуттів досягається виявленням і усуненням їхніх причин, а також спеціальними заходами відновлення готовності воїнів до виконання доведених бойових завдань.

У бойовій обстановці почуття особливо загострюються. У різних умовах вони комплексно виражаються у вигляді нервового очікування, напруження, бойового пориву тощо. Перед обличчям смертельної небезпеки у багатьох воїнів проявляються маловивчені особливості, резерви психіки і організму. Тому офіцер має вміло мобілізувати і підтримувати почуття військовослужбовців продиктовані бойовими обставинами і завданнями.

Людському організму не властиве тривале сильне напруження емоційної сфери особистості. На певному етапі воїни адаптуються до факторів бойових обставин. При довготривалій адаптації або при дезадаптації воїна його охоплюють пригнічення, відчай, хворобливе передчуття небезпеки або загибелі. Це нерідко супроводжується страхом.

У традиційній психології заведено вважати страх емоцією астенічною, тобто погіршуючою життєдіяльність. Страх пригнічує психічну діяльність і тим паче на інтелектуальну роботу. Стан небезпеки викликає страх [23].

Страх - емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню військовослужбовця і спрямована на джерело справжньої або уявної небезпеки. Воїн у психічному стані страху, як правило, змінює свою поведінку. Страх у нього викликає депресивний стан, неспокій, прагнення уникнути неприємної ситуації, інколи паралізує його діяльність. Якщо джерело небезпеки невизначене або неусвідомлене, стан, що виникає, називається тривогою. Під впливом страху у воїна можуть виникати вегетативні дисфункції, з'являється своєрідний вираз обличчя. У випадках, коли страх досягає сили афекту (панічний страх, жак), він здатний нав'язати стереотипи поведінки (втеча, заціпеніння, захисна реакція). Він може передаватись оточуючим і викликати паніку як соціально-психологічне явище. Прояву страху допомагають: відсутність організації та порядку, невміле керування, недовіра командирам і товаришам по службі, раптові дії противника, слабка навченість тощо.

Основні способи подолання страху:

- 1) усвідомлення мети і завдань бойової діяльності;
- 2) активні цілеспрямовані дії, що відволікають військовослужбовця від небезпеки й обмежують думки про неї. Відомо, що чим більше людина перебуває у стані бездіяльності і пасивності, тим швидше вона піддається страху;
- 3) висока внутрішня самодисциплінованість, що дає змогу вміло діяти і виконувати найскладніше бойове завдання;
- 4) наявність навичок і вмінь самоуправління, оскільки такий воїн значно менше переживає страх;
- 5) перебування в групі. За такої ситуації воїн переконаний у тому, що він завжди може розраховувати на допомогу оточуючих. Тому в небезпечній ситуації військовослужбовці повинні бачити і чути один одного;
- 6) наявність командира та його особистий приклад;
- 7) добре психічне самопочуття, гумор, оптимізм;
- 8) добрий фізичний стан;
- 9) впевненість у своїх силах, можливостях;
- 10) знання небезпек бойової обстановки і способів їх подолання;
- 11) знання сутності страху і способів боротьби з ним.

Також, для подолання страху необхідна розвинена воля.

Воля - це здатність воїна, що проявляється в самодетермінації і саморегуляції своєї діяльності та різних психічних процесів. Якщо емоції визначають направленість дії, то воля – це вже сама дія. Тому **воля передбачає:**

регулювання людиною своєї поведінки відповідно до найбільш значущих для неї мотивів;

гальмування інших мотивів, спонукань, намагань;

організацію дій, вчинків згідно зі свідомо поставленими цілями.

Психологи *П. В. Симонов* і *П. М. Єришов* сутність волі вбачають у подоланні перешкод під час досягнення мети [21, с. 48].

Заключним етапом прояву волі є дії, пов'язані з подоланням внутрішніх або зовнішніх перешкод. Внутрішні перешкоди - ставлення та настанова воїна, хворобливий стан, перевтома тощо. Зовнішні перешкоди - час, простір, фізичні властивості речей, опір інших воїнів тощо. Внутрішні та зовнішні перешкоди, впливаючи на свідомість, спричиняють вольове зусилля, яке створює готовність до подолання труднощів.

Щоб зрозуміти сутність вольових дій, дуже важливо знати структуру вольового акту. Він складається з таких елементів: імпульсу мети, мотиву, способів та засобів діяльності, прийняття рішення і виконання його (рис. 3).

Рис.3. Характеристика волі

Імпульс - це пусковий сигнал попереднього формування мети. Мета діяльності це те, чого прагне досягти військовослужбовець (сформувати навички, опанувати певну спеціальність, змінити поведінку у військовому колективі тощо). Під мотивом діяльності розуміють спонуку або бажання військовослужбовця виконати ту чи іншу діяльність або дію.

Крім того, одні й ті ж вольові дії воїн може виконати за допомогою різних способів. Звичайно, він обирає основний шлях реалізації їх, при цьому обмірковує, як досягти мети і які засоби треба використати для виконання вольових дій. Якщо воїн до кінця усвідомив мету і способи досягнення її, а також має сформований мотив, що спонукає до діяльності, то він може прийняти остаточне рішення, яке буде безболісним для особистості, особливо в тому випадку, коли свої дії він усвідомлює як єдино можливі. Проте переважно ухвалення рішення - це складний процес, що супроводжується внутрішньою боротьбою. У боротьбі мотивів, у виборі рішення найбільша роль належить волі воїна.

Після прийняття рішення напруженість, як правило, слабшає. За прийняттям рішення настає черга планування шляху досягнення мети, пошук способів та засобів.

Основний етап у вольовому акті - виконання прийнятого рішення. Всю свою поведінку воїн буде таким чином, щоб здійснити свої задуми. Однак він не тільки діє, й контролює, коригує свої дії. Практичне досягнення мети завжди поєднується з подоланням різних перешкод і труднощів, а це потребує вольового зусилля. Вольове зусилля є тим психологічним явищем, яке визначає специфіку волі, проймає вольові дії на всіх етапах - боротьби мотивів, прийняття рішення, планування, виконання. У боротьбі з труднощами вивчаються й удосконалюються вольові якості особистості.

Таким чином, воля проявляється і розвивається у діяльності. При цьому вона виконує три взаємопов'язані **функції** - збуджуючу, гальмуючу і контролюючу.

Таким чином, **основними особливостями волі** є:

зумовленість мотивами та індивідуально-психічними особливостями особистості;
особистісний характер вольових дій.

В історії психології відомі такі **теорії волі**:

інтелектуалістична теорія (це усвідомленість, активність, що виражається через зв'язок зі спонуканнями і пов'язана з подоланням зовнішніх і внутрішніх перешкод; це здатність регулювати свої дії);

емоційна теорія (В. Вундт);

волюнтаристична теорія (В. Джемс).

Кожна людина має свій індивідуальний набір вольових якостей, від яких залежать не тільки дії, а й вчинки особистості. Гама вольових якостей військовослужбовця містить цілеспрямованість, самовладання, витримку, наполегливість, рішучість, сміливість тощо.

Цілеспрямованість - прояв волі, що характеризується чіткістю мети, завдань, неухильним прагненням до їх досягнення, незважаючи на труднощі військової служби.

Витримка та самовладання проявляються в умінні воїна стримувати свої почуття, якщо це потрібно, гальмувати імпульсивні дії, підпорядковувати себе поставленій меті.

Наполегливість воїна дає йому змогу продовжувати діяльність у найскладніших умовах, незважаючи на тимчасові невдачі і перешкоди. Вона - одна з найважливіших якостей військовослужбовців, що сприяють йому в досягненні мети. Але не слід наполегливість плутати з упертістю. Упертий воїн практично завжди намагається наполягати на своєму, не оцінюючи критично своїх суджень, бажань чи рішень.

Рішучість, як вольова якість особистості, дає змогу виконати прийняте рішення без зайвих вагань. Воїни, позбавлені цієї якості, часто не можуть довести розпочату справу до кінця і невпевнені у правильності вибору засобу виконання рішення.

Важливою умовою рішучості є **сміливість**, тобто готовність воїна йти на виправданий ризик. Безумовно, рішучість має ґрунтуватися на глибокій розсудливості і лише тоді вступати в дію, коли воїн остаточно вирішує, як йому діяти.

Дисциплінованість - прояв волі, що характеризується усвідомленим, точним і своєчасним виконанням обов'язків. Вона виражається в умінні підпорядковувати свої дії потребам військової служби, завданням військового колективу. Усвідомлена дисциплінованість військовослужбовця припускає не сліпе підкорення за примусом, а добровільне, що ґрунтується на розумінні необхідності, усвідомленні свого військового обов'язку. Вона також включає в себе ініціативу, творчість у розв'язанні задач, підвищене почуття відповідальності за результати вольових дій, самостійність та розвинений самоконтроль.

Справжня воля проявляється не тільки в досягненні мети, а й за відмови від неї, якщо мета хибна чи людина не здатна розв'язати завдання. Самокритичний аналіз здійсненого - найважливіша передумова розвитку волі.

Відповідальність завдань військової служби вимагає постійного і цілеспрямованого розвитку волі у військовослужбовців. Воля воїна формується у військовій діяльності під впливом виховання.

Виховання волі - один із найскладніших процесів праці воїна над собою. Так, *О. Бальзак* писав, що не існує великих талантів без великої волі. Воля може і має бути предметом гідності більше, ніж талант. Якщо талант - це розвинена природна схильність, то тверда воля - це шохвилина перемога над інстинктами, над потягами, які воля приборкує і стримує, над примхами і перешкодами, над усілякими труднощами, які вона героїчно долає.

Для формування волі не достатньо використати будь-який окремий прийом або один перевірений засіб. Оскільки воля має різні вияви, то і рекомендації для виховання її можуть бути різними.

Серед передумов формування волі, її тренування і загартовування, важливе місце посідають життєва настанова воїна, досвід, знання, почуття, емоції тощо. Разом з тим, тренуючи і загартовуючи себе вольовим зусиллям, ми якісно збагачуємо себе як особистість.

Воля військовослужбовця формується і розвивається в процесі цілеспрямованої організованої, психологічно насиченої, змістовної, методично обґрунтованої бойової і гуманітарної підготовки; усвідомленого і самовідданого виконання бойових та інших суспільно-значущих завдань військової діяльності; вироблення корисних звичок і вилучення при цьому шкідливих.

У формуванні вольових якостей особливо важлива роль військового колективу, в якому воїн почувається більш відповідальним. Завдяки схваленню, допомозі він стає впевненим у своїх силах, відчуває задоволення від спільної діяльності з товаришами по службі.

Важливе значення для розвитку волі військовослужбовця має ознайомлення воїнів з прийомами саморегуляції, самопереконання й аутотренінгу. Успішне оволодіння даними методиками суттєво допомагає військовослужбовцям свідомо керувати своєю поведінкою і своєчасно вносити в неї необхідні корективи.

Безумовно, добре розвиває і загартовує волю військовослужбовця уміла організація психологічної підготовки особового складу підрозділу шляхом моделювання умов сучасного бою в процесі бойової підготовки.

Офіцеру не слід також забувати про індивідуальні доручення, завдання своїм підлеглим з метою формування у них специфічних вольових якостей, що визначаються особливостями роду військ, військового фаху, посади, індивідуально-психологічними особливостями підлеглого.

Проблема волі посідає одне з центральних місць у військовій діяльності, а вольова підготовка - одна з істотних сторін навчання і виховання військовослужбовців.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - М., 1982. - Т. 4.
2. Джемс У. Психология / Под ред. Л.А. Петровской. - М.: Педагогика, 1991.
3. Донцов А.И. Психология коллектива. - М.: Изд-во МГУ, 1984.
4. Драгомиров М.И. Избр. произв. - М., 1956.
5. Егоров Т.Г. Психология / Под ред. К.Н. Корнилова. - М.: Воениздат, 1952.
6. Ждан А.Н. История психологии. - М.: Изд-во МГУ, 1990.
7. Изард К. Эмоции человека / Пер. с англ. - М., 1980.
8. Изметьев П.И. Очерки военной психологии. - Петроград: Тип. Петр. ВО, 1923.
9. Карнеги Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. - К.: Наукова думка, 1989.
10. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. - К.: Наукова думка, 1989.
11. Ковалев А.Г. Психология личности. - М., 1965.
12. Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективности деятельности коллектива. - М., 1984.
13. Общая психология / Под ред. В. В. Богословского, А. Г. Ковалева, А. А. Степанова. - М.: Просвещение, 1981.

14. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Изд-во "Русский язык", 1987.
15. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии. - М.: Педагогика, 1984.
16. Проблемы психологии воинского коллектива. - М.: Воениздат, 1973.
17. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Пер. с польского. - М., 1979.
18. Роменец В. А. История психологии XVII столетия. - К.: Вища школа, 1990.
19. Симонов П.В., Ершов П. М. Темперамент. Характер. Личность. - М., 1984.
20. Теплов Б. М. Избр. труды: В 2 т. - М., 1985.
21. Ягупов В. В. Процес і технологія військово-педагогічних досліджень у республіці Польща: Дис. ... канд. пед. наук. - К., 1995.

Тема 10. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

Питання, що розглядаються.

1. **Морально – психологічне забезпечення підготовки особового складу підрозділів до участі у миротворчих місіях в складі миротворчих контингентів.**
2. **Особливості психологічної підготовки особового складу до виконання завдань миротворчої діяльності.**
3. **Додаткові рекомендації щодо особливостей підготовки миротворчих контингентів до виконання завдань за призначенням.**

Вступ.

Як відомо, з початку 1990-х років внаслідок закінчення "холодної війни" та еволюції міжнародних та міжетнічних конфліктів, до врегулювання яких була або продовжує бути залучена ООН, спостерігаються якісні зміни в характері миротворчих операцій ООН. Специфічними рисами таких операцій ООН "нового покоління" є їх багатофункціональний характер. Протягом останнього десятиліття миротворчі сили ООН уповноважуються Радою Безпеки ООН не лише вирішувати в рамках операцій традиційні завдання, спрямовані на припинення військової фази конфлікту та запобігання поновленню бойових дій між конфліктуючими сторонами військовими засобами, але й сприяти розвитку демократичних процесів, економічній відбудові, дотриманню прав людини тощо. Протягом усіх років участі України в міжнародних миротворчих операціях українські військовослужбовці несуть на собі головний тягар відповідальності України як держави-члена ООН за підтримання міжнародного миру та безпеки.

Аналіз миротворчої діяльності на Балканах, в Африці, на Близькому Сході українськими миротворцями дає змогу визначити основні фактори, котрі впливатимуть на фахове виконання функціональних обов'язків військовослужбовцями.

В умовах виконання миротворчих завдань на психологічний стан особового складу миротворчого контингенту впливатиме:

- складна воєнно-політична обстановка в районі виконання завдань;
- непередбачене ставлення місцевого населення до особового складу підрозділу;
- напружений графік бойових чергувань, нарядів, та інших видів діяльності;
- знаходження особового складу у відриві від рідні та близьких, відсутність обов'язкової відпустки;
- недостатнє інформаційне забезпечення з батьківщини;
- важкі матеріально-побутові, кліматичні умови життєдіяльності особового складу;
- можлива недостатня технічна оснащеність контингенту.

Особливо гостро психологічна напруженість особового складу підрозділу відчуватиметься в перші місяці перебування у місії, що пов'язано з пристосуванням військовослужбовців до нових умов служби.

1. Морально – психологічне забезпечення підготовки особового складу підрозділів до участі у миротворчих місіях в складі миротворчих контингентів.

Успішне виконання завдань миротворчої діяльності залежить від продуманої організації морально-психологічного забезпечення, як одного із основних видів забезпечення.

Формуванню та підготовці підрозділів до виконання завдань миротворчих місій передують, перш за все, **ретельний відбір особового складу через всебічне його вивчення шляхом цілеспрямованої діяльності командирів, штабів, органів по роботі з особовим складом за активною участю психологів.**

Відбору особового складу повинно приділятися максимум уваги, не допускати спрощень, відхилень від керівних документів, проводити об'єктивний аналіз, особливе відношення має бути до вивчення особистості, індивідуальної і колективної психології.

В першу чергу слід звертати увагу на такі якості особи, які суттєво і визначально будуть впливати на рівень виконання нею повсякденних службових обов'язків, а в подальшому і миротворчих завдань. Мова йде про такі психологічні властивості військовослужбовців, як спрямованість, темперамент, характер, здібності, патріотизм.

Це вирішується шляхом проведення індивідуальних співбесід, персонального кодованого анкетування за методикою "Спрямованість особистості" та психологічною методикою Б.Басома.

В ході відбору також оцінюються інтелектуальні можливості військовослужбовців, їх знання, орієнтування в суспільно-політичній обстановці України та за її межами.

Недоліки в роботі з питань вивчення індивідуальних властивостей кандидатів призводять до того, що такі військовослужбовці стають на шлях грубого порушення військової дисципліни та правопорядку, завдають значних матеріальних збитків. Велике значення для профілактики цих негативних явищ відіграє професійно-психологічний відбір.

Професійно-психологічний відбір - це комплекс заходів, який дозволяє вибрати з групи кандидатів на відповідну посаду тих людей, від кого можна очікувати з найбільшою ймовірністю успішного виконання своїх функціональних обов'язків за майбутньою військовою професією-фахом (Таблиця 1).

**НАПРЯМКИ, ЗАВДАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ
ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ КАНДИДАТІВ
МИРОТВОРЧИХ ПІДРОЗДІЛАХ** НА СЛУЖБУ У

№ з/п	Напрямки професійно-психологічного відбору	Методи, що використовуються	Завдання професійно-психологічного відбору за напрямком	Відповідальний за проведення
1	2	3	4	5
	СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВІДБІР	аналіз особової справи кандидата та інших документів; співбесіда	Вивчення соціально-демографічних даних, рівня освіти, оцінка моральних і ділових якостей кандидата, які необхідні йому для успішної діяльності в колективі (керівництві підлеглими).	офіцер-психолог частини; ЗК по роботі з особовим складом роти (батальйону)
	ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР	тестування; анкетування; співбесіда; спостереження; аналіз особової справи кандидата	Оцінка найбільш суттєвих і важливих індивідуально-психологічних властивостей кандидата: здібностей, спрямованості особи, особливості поведінки, рівня НПС.	офіцер-психолог частини
	ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР	психологічна бесіда; психологічний аналіз документів; тестування; діагностична бесіда	Оцінка індивідуальних особливостей кандидата, обумовлених фізіологічними системами, в тому числі вищої нервової діяльності (темперамент, сприйняття, пам'ять, мислення, увага)	психолог частини, заступник командира по роботі з особовим складом

Важливий принцип комплексного, системного підходу до оцінки індивідуально-психологічних особливостей є всебічний аналіз властивостей кандидатів, що включає соціально-психологічне вивчення і психофізіологічне обстеження, він дозволяє підвищити вірогідність прогнозу професійної успішності за рахунок компенсації недостатньо розвинутих властивостей іншими психологічними особливостями (Таблиця 2).

Таблиця 2

**ОСНОВНІ МЕТОДИКИ
щодо проведення психологічного відбору кандидата для
проходження військової служби у миротворчих підрозділах**

№ з/п	Психологічні якості	Назва методики	Призначення методики
1	2	3	4
1.	Психічні процеси та їх властивості Пам'ять	Слухомовна пам'ять	Призначена для оцінки короткочасної слухомовної пам'яті, її обсягу та готовності
	Увага	Методика Мюнстерберга	Оцінюється обсяг і концентрація уваги
	Мислення	Методика "Компаси"	Вивчення та оцінка просторового мислення
2.	ВЛАСТИВОСТІ ТЕМПЕРАМЕНТУ	Тест-опитувальник Г.Айзенка	Призначений для вивчення індивідуальних психічних рис особистості
3.	РІВЕНЬ НЕРВОВО- ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ	Тест "Прогноз II"	Призначений для орієнтовного виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості.
4.	ОСОБИСТА ТРИВОЖНІСТЬ	Шкала самооцінки рівня особистісної тривожності	Дозволяє визначити рівень особистісної тривожності
5.	ТИП АКЦЕНТУАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ	Тест - опитувальник Шмішека	Дозволяє вивчити найбільш виражені риси характеру кандидата
6.	ТИП ПОВЕДІНКИ В КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ	Методика К. Томаса	Дає уявлення про вираженість тенденції і прояв форм поведінки кандидата у конфліктній ситуації

2. Особливості психологічної підготовки особового складу до виконання завдань миротворчої діяльності.

Важливим чинником підготовки особового складу до виконання миротворчих завдань є *психологічна підготовка*, яка формує *психологічну стійкість*, що забезпечує нормальне функціонування психічних процесів і бажаний прояв різних сторін особистості у важких умовах. Вона забезпечує готовність особового складу до психологічного захисту від пригнічуючих факторів під час виконання миротворчих завдань, створює внутрішні джерела високої бойової активності у важких обставинах, підвищує професійну дієздатність всіх психічних функцій, створює умови високоефективного прояву знань, вмін і навичок.

у ідейно загартованих, досвідчених, добре і всебічно підготовлених воїнів екстремальні обставини викликають прилив сил, максимальну зібраність, загострення сприймання, швидкість і точність реакцій, рішучість, розумну обережність. все це сприяє успішним діям. при поганій, або недостатній психологічній підготовленості воїна дії в екстремальних обставинах погіршуються.

Підвищення психологічної стійкості і надійності особового складу можливо досягнути:

всебічним удосконаленням їх морально-психологічної підготовленості;
перетворенням багатьох факторів в знайомі, звичні, очікувані;
озброєнням військовослужбовців необхідними знаннями і досвідом подолання внутрішніх навантажень, що відповідають бойовим;
розвитком у особового складу готовності до зустрічі з неочікуваним, новим і здатності швидко перебудовуватись, дивлячись на обстановку.

Зміст психологічної підготовки військовослужбовців складається з:

формування віри у свою зброю, бойову техніку, товаришів, командирів, впевненості у перемогу;
формування уявлень про можливі варіанти дій;
безпосереднього ознайомлення з факторами екстремальної обстановки, психологічними труднощами і відпрацювання звички до них;
гармонійного розвитку вольових якостей;
розвитку професійно-бойових психологічних якостей;
формування і розвитку особливих якостей “психологічної надійності” (стійкості до екстремальної напруги, емоційно-вольова стійкість до ризику і небезпеки, відповідальність);
розвитку психологічної стійкості до монотонних і специфічних умов;
формування і збереження психічного стану внутрішньої бойової готовності необхідного рівня.

Таким чином, **головним завданням психологічної підготовки є формування стійкості психіки воїнів до факторів бойових обставин і забезпечення оптимального прояву її якостей в цілях найкращого рішення миротворчих завдань.**

Організаційним початком психологічної підготовки особового складу миротворчих підрозділів є:

розробка плану психологічної підготовки;
уточнення цього плану по учбово-бойових задачах і задачах бойової підготовки;
постановка додаткових (психологічних) учбових цілей при проведенні занять, тренувань, навчань, бойових вправ;
спеціальний відбір і застосування нових прийомів, методів, форм і засобів, розрахованих на цілеспрямований і сильний психологічний вплив;
розробка методичних посібників і інструктаж керівників занять з питань психологічної підготовки;
застосування методів перевірки і оцінки результатів психологічної підготовки.
складна структура психологічної підготовленості воїна миротворчого підрозділу, багатоплановість факторів, що впливають на неї, і задач, потребує проведення психологічної підготовки різних видів.

За часом проведення розрізняють психологічну підготовку до бойової (миротворчої) діяльності (попередню) і до виконання конкретної задачі (безпосередню).

в залежності від націленості засобів і методів на формування тих чи інших компонентів психологічної підготовленості виділяють **загальну** психологічну підготовку, **спеціальну**, а також **цільову**.

Перший напрямок психологічної підготовки – створення вірних уявлень, озброєння необхідною інформацією про конкретні умови виконання миротворчих завдань.

Другий напрямок психологічної підготовки – створення умов для виявлення стійкості особистості воїна і його готовності до дій в екстремальних умовах, здатності практично долати негативний вплив напруги; постановка завдань, спеціальні тренування, які потребують активності воїнів, ефективної їх діяльності, надійності функціонування психіки.

проводити заняття максимально наближаючи їх до екстремальних обставин, не допускати не викликаних необхідністю умовностей, створювати напругу, труднощі, близькі до тих, які можуть виникати під час виконання миротворчих завдань, – в цьому запорука успіху психологічної підготовки.

Третій напрямок психологічної підготовки – це всебічна активізація самовиховання, прагнення воїнів стати умілими, стійкими, мужніми, готовими в будь-який момент вступити в боротьбу з екстремістами і досягнути перемоги над ними, діяти по розмінуванні, напрацьовувати в собі необхідні для цього якості. праця військовослужбовців над підвищенням свого бойового вишколу і готовності до активних миротворчих дій доповнює інші напрямки психологічної підготовки і збільшує їх результативність.

На навчальному полігоні для підготовки миротворчих підрозділів в ході занять необхідно вводити різноманітні ситуації, що змушували б воїнів проявляти інтелектуальні і фізичні зусилля при виконанні поставленого завдання. Важливим моментом, при цьому, було б введення елементів реальної небезпеки, а саме, кидання бойових гранат, перехід через мінні загородження, дії в обстановці пожежі та слабкої видимості та інше.

Для формування у військовослужбовців захисних функцій від пригнічуючих факторів бойової обстановки, психологічної стійкості, надійності значну частину занять слід проводити в нічний час, в поганих погодних умовах з тривалими пішими маршами.

В ході спеціальної підготовки військовослужбовці повинні виконувати вправи в різних ситуаціях. На спеціальному містечку і смузі, які обладнані таким чином, що викликають психологічну напругу в ході занять застосовувати вибухові пакети, сигнальні ракети, стрільбу із автоматів, що сприяє подоланню військовослужбовцями страху, адаптації їх в деякій мірі до бойової обстановки. З реальним використанням гелікоптерів відпрацьовувати питання евакуації тяжко поранених військовослужбовців.

В ході цільової психологічної підготовки військовослужбовці повинні відпрацьовувати особливості виконання задач на перепускному пункті: огляд машин, перевірку документів у цивільних осіб, їх перепуска через блок-пости. Важливим елементом підготовки повинно бути відпрацювання питання по деблокуванню шляхів, що були перекриті місцевим населенням.

Дані цільові заходи підготовки повинні забезпечувати формування у особового складу морально-психологічну готовність до виконання конкретного завдання.

3. Додаткові рекомендації щодо особливостей підготовки миротворчих контингентів до виконання завдань за призначенням.

Готуючи миротворців до виконання завдань за межами держави значна увага повинна приділятися **військово-соціальній роботі**. На всіх рівнях повинно здійснюватися контроль за повним доведенням до військовослужбовців встановлених законодавством норм грошового та інших видів забезпечення. Постійно в полі зору офіцерів по роботі з

особовим складом повинна бути морально-психологічна обстановка, що дозволяє вчасно виявляти, і ще на початковій стадії, оперативно вирішувати конфліктні ситуації.

Командири, штаби, офіцери по роботі з особовим складом повинні **доводити права та пільги** військовослужбовців, що беруть участь у бойових діях, або прирівняних до них, та членів їх сімей. Особливу увагу звертати на доведення до військовослужбовців законів та інших правових актів, щодо відповідальності за скоєння правопорушень.

Використовуючи різні засоби навчання і виховання, цілеспрямовано організовуючи військову працю, необхідно виробляти у військовослужбовців миротворчих підрозділів високі морально-психологічні якості, стійкість особистості, установки на негайні свідомі і активні бойові дії, а також психологічну готовність ефективно виявляти в екстремальних умовах всі свої можливості, якості, знання, навички і вміння.

Важливим напрямком роботи морально-психологічного забезпечення, якому повинна приділятися значна увага в підготовці військовослужбовців до участі в миротворчих місіях являється **інформаційно-пропагандистське** забезпечення, щодо формування у особового складу свідомого ставлення до виконання службового і громадянського обов'язку, роз'яснення причин, характеру і мети участі нашої країни, її військових формувань у миротворчих операціях, виховання військовослужбовців на національно-історичних і воєнних традиціях українського народу.

В миротворчих підрозділах повинно проводитися суспільно-політичне, воєнно-технічне інформування особового складу відповідно до вимог керівних документів з урахуванням особливостей завдань, які передбачається виконувати. Основну увагу приділяти вивченню воєнно-політичної обстановки в регіоні та світі, витоки та причини конфлікту, ставлення України до міжнародних інститутів безпеки, міжнародного гуманітарного права.

Для проведення занять слід залучати викладачів провідних навчальних закладів, провідних фахівців органів по роботі з особовим складом (у підготовчий період).

Оперативне інформування особового складу про зміни в обстановці, події в зоні відповідальності доцільно проводити щоденно в ранковий час.

В ході проведення занять, для більш якісного, фахового виконання військовослужбовцями різних спеціальностей своїх обов'язків, дотримання заходів безпеки, офіцерам по роботі з особовим складом слід розробляти та доводити пам'ятки водіям, стрільцям щодо правил експлуатації та обслуговування техніки, поведження зі зброєю.

Велика увага повинна приділятися обміну досвідом військовослужбовців, які вже виконували миротворчі завдання, зокрема будучи водіями колісних та гусеничних машин інженерних миротворчих підрозділів.

Особливістю підготовки підрозділів до виконання миротворчих завдань повинно являтися те, що вони багатонаціональні, де командування частин та з'єднань – іноземці. Особовий склад має нагоду безпосередньо спілкуватися зі своїми колегами з іноземної держави, не на словах а на ділі порівнювати свій і їх польовий вишкіл, виявляти вузькі місця своєї підготовки і ділитися досягненнями. Тут на порядок денний безпосередньо постає **питання вивчення іноземних мов** – польської та англійської та інших.

Вивчення англійської мови, як мови спілкування при виконанні миротворчих місій, являється важливою складовою бойової підготовки. Виходячи з цього, доцільно включати заняття з англійської мови до розпорядку дня військової частини, що сприятиме покращенню організації навчального процесу та стимулюватиме високий рівень відвідування занять.

У підході до організації та створення груп основним принципом є гнучкість. На початковому етапі групи поділяються за результатами тестування. Тест складається з двох частин: письмової та усної. Усна частина у свою чергу показує здатність слухачів розуміти мову та адекватно реагувати на мовну ситуацію, тобто допомагає визначити рівень аудіювання та творіння.

До складу групи включаються військовослужбовці з приблизно однаковим рівнем володіння мовою, при цьому зберігається можливість переходу військовослужбовців до альтернативних груп у залежності від успішності засвоєння навчального матеріалу. Можливість переходу до групи вищого рівня є додатковим стимулом.

Так як кількість навчальних груп досить обмежена, велика увага приділяється самостійній підготовці, позауроковому закріпленню та відпрацюванню практичного матеріалу уроків.

Добрий результат приносить застосування паралельно з заняттями схеми “сильний-слабкий”. За основу роботи схеми береться принцип: “Найкращий шлях вивчення предмету – це його викладання”. Сильніші військовослужбовці виступають консультантами та надають допомогу, пояснюють слабшим при виникненні складностей у виконанні домашніх завдань та при самопідготовці.

Необхідними складовими досягнення успіху у мовній підготовці є багато чинників.

Серед них :

1. Правильний підбір слухачів кожної групи, для чого проводилось обов'язкове попереднє тестування, яке дало змогу визначити рівень володіння англійською мовою окремими військовослужбовцями. Групи формувалися згідно результатів тестування.

2. Використання автентичних посібників та навчальних матеріалів для навчання військовослужбовців.

3. Зацікавленість та мотивація слухачів, впевненість, що вони можуть застосувати отримані знання під час навчань та миротворчих місій.

4. Регулярність відвідування занять, особливо, коли навчальний період обмежений.

Практика показала, що користування багаторівневим підручниками Headway, Command English та Tactical English for land Forces in Peace Support Operation дають позитивні результати. Для оволодіння військовою тематикою рекомендується докладно вивчити наступні теми:

№ 1 “Уніформа та спорядження”;

№ 2 “Патруль, що здійснює рекогносцирування”;

№ 3 “Стрілецький взвод”;

№ 4 “Повернення до штабу”;

№ 5 “Інформаційний пост”;

№ 6 “На полігоні”;

№ 7 “Ручна зброя”;

№ 8 “Готуйся до бою”;

№ 9 “Танк”;

№ 10 “Правила виживання у полі”;

- № 11 “Інспекційна кімната”;
- № 12 “Нарада”;
- № 13 “Військовополонені на війні”;
- № 14 “Армійська кар’єра”;
- № 15 “Взвод у обороні”;
- № 16 “Вогонь та маневри”;
- № 17 “Висока оцінка”;
- № 18 “Відділення в наступі”;
- № 19 “У хвилини відпочинку”;
- № 20 “Поради щодо правил безпеки”.

Виходячи з практичного досвіду, доцільним є саме комбінування підручника з загальної мови та спеціальних військових видань.

Без знання базових правил та найбільш уживаної граматики та лексики мови ускладнюється вивчення спеціального матеріалу.

Для роботи з групами елементарного рівня краще використовувати підручник *Headway Elementary* для граматики та розширення словникового запасу, *Command English* для вивчення спеціальних тем та для практичного застосування вивченого граматичного матеріалу.

З цією ж метою групам середнього та вищого рівня слід використовувати підручники *Headway Pre-Intermediate* та *Intermediate* та військовий підручник *Taktikal English for land Forces*.

Заняття з військовослужбовцями необхідно проводити тричі на тиждень у ранковий час, навчальний матеріал будувати на миротворчій тематиці, що включає в себе великий узагальнений досвід виконання миротворчих завдань.

Виходячи з досвіду виконання завдань, доцільно організувати вивчення англійської мови для молодшого командного складу – командирів підрозділів, які мають безпосереднє відношення до здійснення патрулювання, конвоїв, несення служби на блок-постах в окремих групах.

Готуючи особовий склад до виконання миротворчої місії, з ним необхідно вивчати міжнародно-правову регламентацію збройних конфліктів, проводити заняття з *міжнародного гуманітарного* права, вивчати вимоги *настанов, інструкцій і особливо заходів безпеки* та інше.

Припускаючи можливість звернення до воєнної сили, ведення бойових дій, на заняттях з особовим складом слід наголошувати на обмеження воюючих сторін у виборі засобів та способів ведення бойових дій, виключення актів варварства та вандалізму, гуманному поводженні із жертвами воєнних дій та полоненими, доводити основні права людини.

Не повинна залишитися поза увагою при підготовці миротворців і організація з особовим складом *культурно-виховної роботи*, яка направлена на задоволення його духовних потреб, відновленню моральних, психічних та фізичних сил.

Під час проведення урочистостей з нагоди державних свят України бажано використовувати позаштатний оркестр з запрошенням військовослужбовців іноземних контингентів.

Практика показала, що популярністю серед особового складу користуються спільні спортивні змагання з футболу, волейболу, баскетболу, гандболу.

Для кращих військовослужбовців бажано проводити виїзди-екскурсії до цікавих міст регіону розташування військових підрозділів.

Враховуючи те, що миротворчі підрозділи виконують завдання далеко за межами своєї країни, вони так повинні укомплектуватися технічними засобами виховання, щоб будучи далеко від батьківщини військовослужбовці могли чути рідну мову, бачити вітчизняне телебачення.

Таким чином, проведення заходів морально-психологічного забезпечення підготовки миротворчих підрозділів суттєво впливає на якість виконання ними задач, за місцем призначення.

При підготовці миротворчих контингентів необхідно:

1. Зараховувати кандидатами до миротворчих контингентів військовослужбовців за контрактом, що прослужили в військовій частині, звідки його рекомендують. Проводити ретельний фаховий відбір військовослужбовців, перевагу при цьому віддавати тим, хто має досвід виконання завдань по несенню вартової служби. Підвищити відповідальність командирів підрозділів за об’єктивність характеристик на тих, кого вони рекомендують для проходження служби у миротворчому контингенті.

2. Бажано щоб військовослужбовці надавали інформацію про стан здоров’я своїх близьких родичів. При відборі кандидатів особливу увагу приділяти тим військовослужбовцям, що мають одного з батьків та тим у кого батьки проживають у близькому зарубіжжі.

3. Проводити воєнно-соціальну роботу з метою усвідомлення особовим складом свого правового статусу та відповідальності за правопорушення під час виконання завдань у складі миротворчого контингенту. Військово-лікарським комісіям більш ретельно проводити обстеження військовослужбовців, які направляються до миротворчого контингенту.

4. У зв’язку з тим, що до військовослужбовців миротворчого контингенту ставляться високі вимоги щодо фізичної підготовки при виконанні завдань в умовах високогір’я, кандидати повинні здавати залік з фізичної підготовки.

5. З військовослужбовцями, які плануються до виконання миротворчих завдань проводити заняття по етиці поведінки в колективі, включаючи і багатонаціональні колективи. Кожний військовослужбовець повинен мати особистий українсько-англійський розмовник. Більше приділяти увагу мовній культурі.

6. Доводити до свідомості кожного військовослужбовця, що в миротворчій діяльності конфліктуючі сторони не можна поділяти на “своїх” - “чужих”.

7. При особистому спілкуванні з військовослужбовцями інших країн часто відбувається обмін сувенірами. Особливою популярністю користуються самобутні національні сувеніри, елементи військової атрибутики - емблеми, значки, нашивки, кокарди, шеврони “Збройні Сили України”, друковані видання про Україну та Збройні Сили України

та інше. Значення має не вартість сувеніру, а увага, яка проявляється при спілкуванні і його врученні співрозмовнику. Тому доцільно, щоб кожен військовослужбовець мав такі сувеніри.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Виявлення та облік осіб з нервово-психічною нестійкістю; Метод. рекомендації / О.М.Візарко Б.М., Піневич В.В., В.В.Чернов, Л.Й. Болотнюк. – К.: Головний військовий клінічний госпіталь МО України, 2000.
2. Гиляровский В.А. Избранные труды. – М.: Медицина, 2973. – 238 с.
3. Довідник з питань міжнародного військового співробітництва та участі України у міжнародних миротворчих операціях / Під ред. В.І.Банних. – К., 2001. – 191 с.
4. Железняк Л.Ф. Психологическое обеспечение боевых действий войск в современных условиях // Пути повышения эффективности морально-политической и психологической подготовки личного состава в подразделение, части. – М.: ВПА, 1989. – С. 140. – 149.
5. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
6. Концепція морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України від 05.05.1999 р. № 142.
7. Криворучко П.П. Вияви негативних психічних станів у військовослужбовців в екстремальних умовах діяльності та управління ними // Зб. наук. Праць Проблеми загальної та педагогічної психології. Т.3. – Ч.2. / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2001. – С. 131 – 137.
8. Криворучко П.П. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності підрозділів Збройних Сил України // Зб. наук. Праць. – К.: КВГІ, 2003 5 (36). – С. 27 – 35.
9. Кузьмук О.І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритних функцій Збройних Сил України XXI сторіччя // Наука і оборона. – 2001. - № 4. – С.3 – 12.
10. Нікітюк В.О. Миротворча діяльність у Європі: еволюція міжнародно-правових та інституціональних засад // Наука і оборона. – 2001, № 3. – С. 36 – 44.
11. Преображенский В.Н., Касаткин Н.Н., Остапишин В.Д. Новые подходы к медицинской и профессиональной реабилитации спецконтингента в службе медицины катастроф. Сообщение 1. Эффективность современных методов медицинской и профессиональной реабилитации // Медицина катастроф. - № 4 (20). – 34 –38.
12. Сучасні технології реабілітації осіб, які постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій. Методичні рекомендації. – К.: Центр соціальних експертиз і прогнозів Ін-ту соціології НАН України, 1998. – 22 с.

Тема 11. ВИКОНАННЯ МИРОТВОРЧИХ ЗАВДАНЬ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ. ПРИКЛАДИ МУЖНОСТІ ТА САМОВІДАНСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.

Питання, що розглядаються.

- 1. Миротворча діяльність Збройних Сил України.**
  - 2. Приклади мужності та самовідданості військовослужбовців.**
-

Вступ.

На сучасному етапі розвитку суспільства визначилась тенденція розповсюдження конфліктів не міждержавного характеру. Найбільшими особливостями таких конфліктів є висока швидкоплинність розвитку латентної фази та вихід на озброєний рівень розвитку. Вони створюють велику потенціальну небезпеку для існування миру у сучасному світі. Одним з факторів урегулювання збройних конфліктів є застосування військової сили, яка повинна використовуватись лише, відповідно до міжнародного права, у виняткових випадках та як крайня міра при ретельному врахуванні всіх обставин.

Також необхідно зауважити, що застосування сили у міжнародному праві можливе і за відсутності самого збройного конфлікту як такого, у випадках грубого порушення прав людини, наводячи приклад подій у Сомалі 1992 року. Право застосовувати силу в міжнародному праві за умов відсутності збройної фази конфлікту при загрозі миру підтверджено також положеннями статті 39 Статуту Організації Об'єднаних Націй (ООН), де сказано, що Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та вирішує, які міри потрібно прийняти відповідно до ст. 41 та 42 для підтримки або відновлення міжнародного миру та безпеки.

Україна, усвідомлюючи свою відповідальність за підтримку стабільності у світі, бере участь у нейтралізації цих конфліктів шляхом відрядження миротворчих контингентів та спостерігачів до зон конфліктів.

Участь у заходах з підтримання міжнародного миру і безпеки є одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики України з моменту набуття нею незалежності. Це було ще раз підтверджено у квітні 2012 року у виступі Президента України Віктора Януковича на засіданні РНБО, присвяченої обговоренню створення дієвої системи національної безпеки та перспектив розвитку Збройних Сил України.

Зокрема, було зазначено, що Україна "...є і залишатиметься активним учасником миротворчої діяльності під егідою ООН. Це одна з тих реальних і конкретних справ, якими Україна підтверджує свою відповідальність за виконання функцій члена Ради Безпеки".

1. Миротворча діяльність Збройних Сил України.

Характер, умови та форми участі України в міжнародній миротворчій діяльності визначаються Конституцією та законодавством України, її міжнародними зобов'язаннями та угодами, а також рішеннями Ради Безпеки ООН, керівними документами ОБСЄ та загальноприйнятими нормами міжнародного права.

Напрями миротворчої політики України, визначені у Военній доктрині нашої держави, Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України, затвердженій Указом Президента України № 435/2009 від 15 червня 2009 року "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року "Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України".

Позиція нашої держави щодо миротворчої діяльності як на європейському, так і на інших континентах базується на відповідних документах ООН та ОБСЄ, а також Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору.

Наприкінці 1994 року Україна приєдналася до Програми "Партнерство заради миру". Одним із найважливіших напрямів військового співробітництва в рамках цієї Програми є участь підрозділів Збройних Сил України в операціях з підтримання миру.

Для реалізації завдань миротворчої діяльності Збройних Сил України сформовано відповідну законодавчу і нормативно-правову базу. Її основу становлять Закони України "Про оборону України", "Про Збройні Сили України", "Про участь України в міжнародних миротворчих операціях", "Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав", "Про ратифікацію Угоди між державами-учасницями Північноатлантичного договору та іншими державами, які беруть участь у програмі "Партнерство заради миру", щодо статусу їхніх збройних сил та Додаткового протоколу до цієї Угоди" "Про ратифікацію Угоди між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій" та інші.

У Законах України "Про оборону України" та "Про Збройні Сили України" для Міністерства оборони України завдання щодо забезпечення виконання рішень про участь підрозділів Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях віднесено до його функцій, участь у міжнародному військовому співробітництві та міжнародних миротворчих операціях визначена як функція Збройних Сил України.

Загалом миротворча діяльність в Україні здійснюється відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року "Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України".

Відповідно до чинного законодавства, Україна бере участь у міжнародних миротворчих операціях:

Організації Об'єднаних Націй, рішення на проведення яких прийнято Радою Безпеки ООН;
Організації з безпеки і співробітництва в Європі чи інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН;
багатонаціональних сил, що створюються за згодою Ради Безпеки ООН, дії та заходи яких здійснюються під загальним контролем Ради Безпеки ООН.

Участь України в міжнародних миротворчих операціях здійснюється шляхом надання миротворчого контингенту, миротворчого персоналу, а також матеріально-технічних ресурсів та послуг у розпорядження відповідних органів, які визначаються рішенням про проведення такої операції.

Наказом Міністра оборони України від 28.06.2001 № 224 затверджено Концепцію організації міжнародного співробітництва в Збройних Силах України, яка стосується, зокрема, участі контингентів Збройних Сил України в міжнародних миротворчих, гуманітарних та пошуково-рятувальних операціях.

Існує також низка інших нормативних актів як державних, так і Міністерства оборони України, які тією чи іншою мірою стосуються участі Збройних Сил України в миротворчій діяльності. Зазначені законодавчі та інші нормативно-правові акти встановлюють правові, організаційні й фінансові засади участі України в міжнародній миротворчій діяльності, загальні принципи та порядок формування військового й цивільного миротворчого персоналу, організацію їх підготовки та забезпечення для участі в операціях з підтримання чи відновлення миру.

Правова й організаційна процедура підготовки контингентів Збройних Сил України до участі в міжнародних миротворчих операціях передбачають тісну координацію діяльності центральних органів виконавчої влади України та органів військового управління, їх взаємодію з органами управління ООН, НАТО, ОБСЄ та інших міжнародних

організацій і чітко визначений порядок комплектування миротворчих контингентів, їх всебічної підготовки й організації відправлення до місця проведення міжнародних миротворчих операцій.

Підготовку миротворчих контингентів Збройних Сил України координує Генеральний штаб Збройних Сил України.

Форми та способи застосування контингентів Збройних Сил України в складі міжнародних миротворчих сил відповідають основним положенням оперативного мистецтва і тактики Збройних Сил України. Водночас вони враховують специфіку міжнародних миротворчих операцій та умов їх проведення, питання взаємодії з підрозділами збройних сил інших держав. Багатонаціональний характер міжнародних миротворчих операцій, особливості їх проведення, а також складність комплектування і підготовки відповідних військових контингентів, управління ними та забезпечення їх під час виконання завдань сприяють утворенню фактично нового напрямку військового мистецтва

До керівних документів з підготовки та проведення Збройними Силами України операцій (бойових дій) введено спеціальний розділ “Миротворчі операції”, в якому визначено такі основні форми застосування військ (сил):

операції по сприянню миру (Peace Support Operations) здійснюються на основі глави VI Статуту ООН при обов’язковій згоді конфліктуючих сторін. Їх основним змістом є вирішення конфліктів, головним чином, шляхом мирного врегулювання (посередництво, переговори, надання різноманітних видів допомоги) або превентивного розгортання військ для недопущення конфлікту;

операції з підтримання миру (Peacekeeping Operations) мають ту ж правову основу, що і попередні. Цей тип операції передбачає роз’єднання ворогуючих сторін, контроль за дотриманням перемир’я або припинення вогню. Це найбільш поширений тип міжнародних миротворчих операцій;

операції по встановленню миру (Peace Enforcement Operations) проводяться на підставі глави VII Статуту ООН і не передбачають обов’язкової згоди всіх конфліктуючих сторін. Під час їх проведення можуть вживатися примусові заходи з використанням військової сили. Подібні операції частіше проводяться для припинення конфліктів, що відбуваються переважно у вигляді громадянських та міжетнічних війн;

операції по відбудові миру (Peace Building Operations) включають заходи із використанням як військових, так і невійськових засобів і спрямовані на відновлення життєдіяльності найважливіших елементів інфраструктури та цивільних інститутів країни у післяконфліктний період;

пошуково-рятувальні операції (Search and Rescue Operations) проводяться з метою пошуку і порятунку людей, що потерпають на суші та на воді. Здійснення пошуково-рятувальних операцій не потребує спеціального мандату. Керівництво пошуково-рятувальними операціями може здійснювати як військова, так і цивільна особа;

гуманітарні операції (Humanitarian Operations) проводяться з метою захисту та рятування життя жертв конфлікту або стихійного лиха, надання їм допомоги, полегшення страждань населення, особливо за умов, коли місцева влада не в змозі або не намагається налагодити нормальне забезпечення населення. Гуманітарні операції не потребують спеціального мандату. Керівництво гуманітарними операціями, як правило, здійснюють цивільні особи.

Весь миротворчий військовий персонал умовно можливо розділити на чотири категорії, які використовувалися ООН окремо або сумісно:

- військові спостерігачі;
- офіцери багатонаціональних штабів;
- військові поліцейські;
- національні підрозділи.

Після оголошення незалежності Україна вважає участь у міжнародних миротворчих операціях важливою складовою своєї зовнішньої політики та згідно з відповідними Постановами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та керуючись статтею 2 Закону України “Про Збройні Сили України”, з 3 липня 1992 року бере участь у миротворчій діяльності силами військових підрозділів.

Участь України у миротворчих операціях розпочалась із затвердженням Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 року № 2538-ХІІ “Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об’єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії”.

У період з 1992 по 1995 рік у миротворчих операціях на Балканах брали участь майже 6,5 тисяч військовослужбовців Збройних Сил України. Український національний контингент забезпечував проведення конвоїв з вантажами гуманітарної допомоги місцевому населенню, сприяв припиненню бойових дій та нормалізації ситуації, здійснював патрулювання в зонах відповідальності.

З 1995 по 1999 рік 2800 військовослужбовців Збройних Сил України пройшли службу у складі 240-го окремого спеціального батальйону, який виконував завдання на території Боснії та Герцеговини під егідою НАТО. Під час перебування в Боснії і Герцеговині українські миротворці, окрім виконання безпосередніх завдань, брали участь у відбудові, реконструкції та відновленні лікарень та шкіл, ремонті доріг, ліній електромереж, роздачі їжі сиротам та дітям, наданні медичної допомоги місцевому населенню тощо.

“Африканську сторінку” в миротворчій біографії України у січні 1996 року відкрили військовослужбовці 901-ї окремої понтонно-мостової роти, група штабних офіцерів, військові спостерігачі, які увійшли до складу Місії ООН в Анголі. Під час перебування в Анголі українські військові відновлювали інженерну інфраструктуру країни, зокрема, будували шляхи, наводили мости та переправи.

Особовий склад 8-ї та 17-ї окремих вертолітних ескадрилій, 64-ї окремої спеціальної механізованої та 70-ї окремої танкової рот з квітня 1996 року до січня 1998 року виконували обов’язки у складі Місії ООН у Східній Славонії.

З вересня 1999 року по липень 2000 року Україна надавала до складу Сил НАТО з підтримання миру в Косово 14-й вертолітний загін та окрему роту забезпечення. Українські військові авіатори перевозили представників сил КФОР, косовської влади, а також гуманітарні вантажі у віддалені райони.

Окремим напрямком реалізації миротворчих місій світового рівня стало виконання завдань у якості спостерігачів. З грудня 1998 року по березень 1999 року українські військові спостерігачі виконували завдання у складі Місії ОБСЄ з верифікації у Косово і здійснювали нагляд та контроль за проведенням виборів.

Протягом п’яти місяців 1997 року українські військові спостерігачі Місії ООН у Гватемалі інформували ООН щодо стану справ у цій центральноамериканській країні, яка впродовж багатьох років була розколота громадянським протистоянням.

Крім того, 17 офіцерів Збройних Сил України з грудня 1994 по березень 2000 року виконували завдання Місії ООН у Таджикистані. Ще 4 офіцери були у складі Місії ООН превентивного розгортання в Македонії з червня 1995 по березень 1999 року.

На сьогоднішній день у миротворчих операціях ООН беруть участь 624 українських військовослужбовці у 3 країнах. Загалом українські миротворці гідно представляють нашу державу в 11 міжнародних миротворчих операціях ООН, НАТО та ЄС у 8 країнах світу.

З 16 березня 2012 року особовий склад 18 окремого вертолітного загону Місії ООН зі стабілізації в Демократичній Республіці Конго

В 1997-1999 роках в Конго точилась запекла громадянська війна. Відтоді в країні час від часу виникають міжплеменні криваві сутички. Завдання українського миротворчого контингенту у Конго полягатимуть у веденні повітряної розвідки, спостереження, проведенні заходів стримування та вогневої підтримки наземних сил, забезпеченні дій військ Місії ООН, у тому числі пошуково-рятувальних операцій та супроводженні доставки гуманітарних вантажів.

Слід зауважити, що і в цій, і інших місіях головним завданням Уряду України є збереження життя і здоров'я українських миротворців. “Безпека українських миротворців – головне питання для Міністерства оборони України” – наголосив Міністр Оборони України Дмитро Саламатін під час інспектування українського миротворчого контингенту у Косово в березні 2012 року.

2. Приклади мужності та самовідданості військовослужбовців.

Починаючи з 1992 року більше 37 тисяч військовослужбовців Збройних Сил України взяли участь у міжнародних миротворчих операціях.

З цього часу 51 військовослужбовців Збройних Сил України загинули і понад 100 зазнали поранень під час міжнародних миротворчих операцій.

Військовослужбовці нашої держави брали участь у операціях з підтримання миру в Ліберії, Сьєрра-Леоне, Демократичній Республіці Конго, Кот-д'Ивуарі, Ефіопії, Еритреї, Анголі, Східному Тиморі, колишній Югославії, Лівані, Таджикистані, Грузії, Афганістані, Молдові та Іраку.

За час миротворчої діяльності наші військовослужбовці набули високих професійних та морально-бойових якостей, бойового та практичного досвіду у здійсненні переміщень залізничним, морським, повітряним транспортом, проведенні маршів по незнайомій території іноземних держав у складних географічних та кліматичних умовах, виконанні миротворчих завдань спільно з військовослужбовцями інших країн.

Вони виконують завдання з контролю за дотриманням сторонами конфлікту умов ООН, супроводження біженців, колон з гуманітарною допомогою, охорони об'єктів, евакуації поранених, розмінування місцевості, навчання фахівців інших контингентів і здійснення перевезень вантажів та особового складу контингентів.

Зразкове виконання українськими миротворцями найвідповідальніших завдань у багатьох “гарячих точках” земної кулі у багатьох випадках сприяло не тільки обмеженню, а й повному припиненню бойових дій.

Так, особовий склад 20 *овз* зразково виконував патрулювання кордону Сьєрра-Леоне з Ліберією та інші планові польоти з перевезення осіб Місії ООН і вантажів.

Високу оцінку дала міжнародна спільнота діям українських миротворців з надання гуманітарної допомоги населенню Іраку.

За допомогою українських миротворців в Республіці Ірак було електрифіковано селище Уму-Аль-Хула та відремонтовано початкову школу.

Військові медики українського миротворчого контингенту в Іраку надавали висококваліфіковану медичну допомогу.

Керівництво миротворчих місій задоволене тим, як військовослужбовці Збройних Сил України виконують завдання, що на них покладаються. Про це свідчать численні високі оцінки їхньої діяльності з боку керівного складу місії ООН, сил КФОР та коаліційних військ.

Зокрема, керівництвом Місії ООН у Сьєрра-Леоне 4 орвб було відзначено як кращий підрозділ миротворчого контингенту та висловлено подяку Президентові України і Міністру оборони України за відмінне виконання завдань особовим складом.

Командиром багатонаціональної бригади "Схід" сил КФОР у Косово, Сербії і Чорногорії було дано високу оцінку діям особового складу українського національного контингенту УКРПОЛБАТу, висловлено слова високої поваги та щирої подяки за їхній професіоналізм, вишкіл і дисципліну.

Командуванням Тимчасових сил ООН у Лівані відзначено високий професіоналізм та бездоганне ставлення військовослужбовців 3 *оіб* до виконання своїх службових обов'язків, що наочно демонструє великий обсяг та високу якість проведених ними інженерних робіт. За час перебування у Місії батальйоном знешкоджено близько 10 тисяч вибухонебезпечних предметів та боеприпасів.

Багатьох миротворців Збройних Сил України за зразкове виконання завдань було нагороджено урядовими нагородами іноземних держав, Організації Об'єднаних Націй та НАТО (медалями “За виконання завдань з підтримання миру”, “За участь у миротворчій операції в регіоні конфлікту”, “За службу у Боснії та Герцеговині”, “За службу у Косово”).

З початку участі Збройних Сил України в миротворчих операціях за зразкове виконання миротворчих завдань мужність та героїзм тисячі українських військових були нагороджені медалями ООН та НАТО. Понад 200 військовослужбовців, що проходили службу у миротворчих підрозділах ЗС України, нагороджено державними нагородами, понад 10 тисяч – відзнаками Міністерства оборони України.

За вагомий внесок у справу підтримання миру в республіці Ірак Президентом України відзначено високими державними нагородами українських військовослужбовців.

Ураховуючи вагомий внесок миротворців у підтримання стабільності у різних регіонах планети та підтримуючи рішення Генеральної Асамблеї ООН Указом Президента України “Про Міжнародний день миротворців” від 30 квітня 2003 р. № 374/2003 в Україні відзначається Міжнародний день миротворців.

Приклади мужності та самовідданості воїнів-миротворців.

КУЛИКОВ Михайло Михайлович, командир спеціального взводу спеціальної роти 240-го окремого спеціального батальйону, сектор Сараєво. Виконувати важливе державне завдання з надання допомоги народам Республіки Югославія в складі миротворчих сил ООН старшому лейтенанту Михайлу Куликову довелося у складних умовах соціально-політичного і воєнного протистояння в Боснії та Герцеговині.

Між мусульманським і православним населенням цієї країни йшла справжня війна, заручниками якої стали й українські миротворці. Адже щоденно виконувати завдання з надання гуманітарної допомоги доводилося зазвичай під щільним вогнем ворогуючих сторін.

Двадцять разів в умовах важкого гірського клімату та складної місцевості командир спеціального взводу старший лейтенант Михайло Куликов супроводжував гуманітарні вантажі до населеного пункту Жєпа. Декілька разів потрапляв при цьому під перехресний вогонь протиборчих сторін. Як відомо, саме в таких непередбачуваних і життєво небезпечних за наслідками ситуаціях найбільш яскраво проявляються як людські, так і військово-професійні якості людини, а особливо командирські.

Український офіцер, потрапляючи в такі ситуації, діяв безстрашно та вміло. Впевненість у правильності прийнятих рішень щодо припинення вогню, врівноваженість і доброзичливість при перемовинах з представниками місцевого населення не один раз дозволяли зберегти від можливих втрат особовий склад, доставити необхідне продовольство покинутим напризволяще мешканцям найвіддаленіших населених пунктів у зоні відповідальності українського окремого спеціального батальйону миротворчих сил ООН.

За мужність і відвагу, проявлені під час виконання службових обов'язків у складі 240-го окремого спеціального батальйону миротворчих сил ООН у секторі Сараєво командир спеціального взводу спеціальної роти 240-го окремого спеціального батальйону старший лейтенант Куликов Михайло Михайлович нагороджений Почесною відзнакою Президента України.

ПІНЧУК Олександр Михайлович, заступник командира 91-ї інженерно-саперної бригади. Волею долі сталося так, що полковник Олександр Пінчук став першим офіційним представником України в державі, з якою наша країна ще не встановила дипломатичних відносин.

Цією країною була Ангола, куди був направлений для проходження служби на посаді командира 901-ї і понтонно-мостової роти українського контингенту миротворчих сил ООН в Анголі полковник Олександр

У надзвичайно важких умовах африканського клімату під його командуванням українські миротворці щоденно вирішували складні завдання зі спорудження мостів, автошляхів та інших інженерних споруд, надавали гуманітарну допомогу місцевому населенню. Завдяки багатому командирському досвіду Олександр Пінчук вдалося налагодити побут і організувати службу так, що через короткий проміжок часу Контрольна комісія місії ООН визнала рівень професійної й спеціальної підготовки особового складу українського миротворчого підрозділу кращим серед інших військових миротворчих контингентів.

Такому успіху сприяло й те, що в далекій африканській країні полковник Олександр Пінчук постійно вміло проводив роботу з виховання у підлеглих почуття відданості своєму народові та гордості в належності до Збройних сил України.

За досягнення у виконанні державного завдання з миротворчої діяльності військ та вміле керівництво підпорядкованим підрозділом українського контингенту миротворчих сил ООН в Анголі заступник командира 91-ї інженерно-саперної бригади полковник Пінчук Олександр Михайлович нагороджений відзнакою Президента України - орденом "За заслуги" III ступеня.

СТРЕЛЕНКО Олександр Валентинович, командир окремого батальйону українського миротворчого контингенту місії ООН в Республіці Ірак.

За вагомий особистий внесок у піднесення міжнародного авторитету Збройних сил України, мужність і самовідданість при виконанні військового обов'язку в Республіці Ірак, пов'язаного з захистом місцевого населення, перевезенням вантажів з гуманітарною допомогою командир окремого батальйону українського контингенту миротворчої місії ООН полковник Стреленко Олександр Валентинович нагороджений відзнакою Президента України – "Орден Богдана Хмельницького" III ступеня.

КОВАЛЬЧУК В'ячеслав Миколайович, начальник інженерної служби 6-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак.

У період з 10 січня по 9 листопада 2004 року полковник В'ячеслав Ковальчук брав участь у міжнародній миротворчій операції в Республіці Ірак у складі 6-ї окремої механізованої бригади на посаді начальника інженерної служби.

Під час виконання завдань із розмінування проявив мужність, самовідданість та високий рівень професіоналізму. Очолюючи групи розмінування, забезпечив виявлення та знищення вибухонебезпечних предметів, при цьому головним завданням вважав безпечне виконання завдань та збереження здоров'я і життя особового складу.

За проявлену мужність, високі професійні якості та вміння в критичних ситуаціях швидко прийняти правильне рішення та забезпечити виконання завдання в бойовій обстановці начальник інженерної служби 6-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак полковник Ковальчук В'ячеслав Миколайович нагороджений відзнакою Президента України – "Орден Богдана Хмельницького" III ступеня.

ПОЛТАВА Олександр Адамович, заступник командира взводу – командир відділення інженерно-саперної роти 60-го окремого спеціального батальйону.

Серед своїх товаришів старший сержант Олександр Полтава вважався чи не одним з найдосвідченіших саперів. Свій високий професійний вишкіл і мужність молодший командир у повній мірі проявив і під час виконання бойових завдань у складі миротворчого контингенту Збройних сил України в колишній Республіці Югославія. На час отримання чергового бойового завдання група розмінування, до якої входив і Олександр Полтава, уже мала на своєму рахунку понад 300 знешкоджених мін та підступних саморобних вибухових пристроїв при розмінуванні спостережних пунктів, заблокованих ворогуючими сторонами, та інших цивільних об'єктів.

Вісімнадцятого серпня 1995 року до командування українського підрозділу звернулось керівництво місцевої влади з проханням перевірити на предмет мінування території біля водонасосної станції та навколо неї, а також водоканалу міста Глина.

Виконати завдання було доручено старшому сержанту Олександру Полтаві та саперу рядовому Анатолію Стовбуну. Робота ускладнювалася тим, що при обстеженні залізобетонних колодязів замість міношукачів доводилося використовувати щупальці й кішки. Чотириста метрів водоводу і перші колодязі виявилися чистими. Рушили далі. Олександр Полтава йшов першим, Анатолій Стовбун – за 10 метрів позаду, адже як більш досвідчений Олександр основну частину перевірки взяв на себе.

Незабаром сапери підійшли до наступного колодязя. Для перевірки треба було відкрити важку чавунну покришку. Олександр, прикриваючи собою Анатолія, поволі потягнув її за ручку. За мить ранкову тишу розірвав вибух...

Старший сержант Олександр Полтава не помилився та, навіть маючи за плечима чималий досвід, не врахував підступності того, хто встановлював цю стрибачу міну. Передбачити таке встановлення майже неможливо.

За особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військових і службових обов'язків в умовах, пов'язаних із ризиком для життя, заступник командира взводу - командир відділення інженерно-саперної роти 60-го окремого спеціального батальйону старший сержант Полтава Олександр Адамович нагороджений відзнакою Президента України – “Орденем Богдана Хмельницького” III ступеня (посмертно).

ДАНИЛЮК Микола Миколайович, командир роти розгороджень інженерного батальйону розгороджень 91-ї інженерно-саперної бригади.

3 грудня 1995 р. проходив службу на посаді командира взводу інженерної розвідки 901-ї окремої понтонно-мостової роти українських миротворчих сил ООН в Анголі.

У важких кліматичних умовах на складній місцевості неодноразово організовував виконання завдань із розмінування районів розташування особового складу роти, маршрутів пересування військової техніки, супроводження гуманітарних колон. За період перебування на ангельській землі не сталося жодного випадку підризу особового складу роти.

Досвідчений офіцер не тільки вмів організовувати дії щодо виконання підлеглими миротворчих завдань. Капітан Микола Данилюк безпосередньо брав участь у всіх роботах, пов'язаних із виявленням та знешкодженням вибухонебезпечних предметів. Особисто виявив і знешкодив 33 міни.

За зразкове виконання обов'язків військової служби у складі 901-ї окремої понтонно-мостової роти контингенту миротворчих сил ООН в Анголі командир роти розгороджень інженерного батальйону розгороджень 91-ї інженерно-саперної бригади капітан Данилюк Микола Миколайович нагороджений відзнакою Президента України – медаллю “За військову службу Україні”.

ЖАЛОВАГА Валерій Іванович, начальник штабу – перший заступник командира батальйону миротворчого контингенту місії ООН у Лівані.

Завдяки особистому професіоналізму Валерія Жаловаги та вмілим діям особового складу 3-го окремого інженерного батальйону миротворчого контингенту місії ООН у Лівані було знешкоджено велику кількість вибухонебезпечних предметів.

За особисту мужність, самовідданість і високий професіоналізм, виявлені під час розмінування та налагодження цивільної інфраструктури під час миротворчої місії у Лівані, начальник штабу – перший заступник командира батальйону миротворчого контингенту місії ООН у Лівані полковник Жаловага Валерій Іванович нагороджений відзнакою Президента України - медаллю “За військову службу Україні”.

КОВАЛЬСЬКИЙ Володимир Васильович.

За особисту мужність, самовідданість і високий професіоналізм, виявлені під час миротворчої місії в Лівані, та за охорону блок постів та вантажів із гуманітарною допомогою полковник Ковальський Володимир Васильович нагороджений відзнакою Президента України – медаллю “За військову службу Україні”.

БРАЖЕВСЬКИЙ Валерій Вікторович.

За мужність та відвагу, проявлені під час виявлення та знешкодження боєприпасів при виконанні миротворчих завдань у складі українського контингенту місії ООН у Республіці Ірак капітан Бражевський Валерій Вікторович нагороджений відзнакою Президента України - орденом “За мужність” I ступеня (посмертно).

СЕДОЙ Володимир Миколайович.

За мужність та відвагу, проявлені під час виявлення та ліквідації боєприпасів при виконанні миротворчих завдань у Республіці Ірак старший прапорщик Седой Володимир Миколайович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” I ступеня (посмертно).

КАЦАРСЬКИЙ Олександр Іванович.

За мужність та відвагу, проявлені під час виявлення та ліквідації боєприпасів при виконанні миротворчих завдань у Республіці Ірак прапорщик Кацарський Олександр Іванович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” I ступеня (посмертно).

МАТІЖЕВ Олег Вікторович.

За мужність та відвагу при виконанні миротворчого завдання у Республіці Ірак підполковник Матіжев Олег Вікторович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” I ступеня (посмертно).

ПЕТРИК Віра Іванівна, санітарний інструктор 3-ї аеромобільної роти 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту Багатонаціональних сил в Республіці Ірак.

З жовтня 2004 року по січень 2005 року старший сержант Віра Петрик проходила службу в складі українського миротворчого контингенту Багатонаціональних сил в Республіці Ірак в м. Ес-Сувейра провінції Вассіт. Під час знешкодження групою саперів вибухонебезпечних предметів стався несанкціонований підрив, внаслідок якого старший сержант Віра Петрик отримала важкі поранення, несумісні з життям.

За мужність та відвагу при виконанні миротворчих завдань у Республіці Ірак санітарний інструктор 3-ї аеромобільної роти 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту Багатонаціональних сил у Республіці Ірак старший сержант Петрик Віра Іванівна нагороджена відзнакою Президента України – орденом “За мужність” I ступеня (посмертно).

СИТНИКОВ Андрій Анатолійович, командир відділення інженерно-саперного взводу 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади.

За мужність та відвагу, проявлені під час виявлення та ліквідації боєприпасів при виконанні миротворчих завдань у Республіці Ірак командир відділення інженерно-саперного взводу 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади старший сержант Ситников Андрій Анатолійович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” I ступеня (посмертно).

КОЗЛОВ Ігор Миколайович.

За мужність і відвагу, виявлені при відбитті нападу незаконних військових формувань на колону з гуманітарною допомогою при виконанні миротворчих завдань у Республіці Ірак майор Козлов Ігор Миколайович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” III ступеня.

ЛЯШЕНКО Володимир Алімович, старший офіцер відділення оперативного планування (підготовки військ) управління інженерних військ Північного оперативного командування.

У травні 2005 року Володимир Ляшенко як найкращий фахівець був відряджений для виконання миротворчої місії у Південний Ліван у складі 3-го окремого інженерно-саперного батальйону українського миротворчого контингенту. При виконанні бойових завдань, таких як розмінування місцевості, прокладання проходів у мінних полях, проявив розумну ініціативу, мужність та витримку. За період проходження служби в Південному Лівані здійснив понад 150 виходів на мінні поля.

За особисту мужність та відвагу, проявлені при виконанні миротворчої місії у Південному Лівані, старший офіцер відділення оперативного планування (підготовки військ) управління інженерних військ Північного оперативного командування підполковник Ляшенко Володимир Алімович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” III ступеня.

СКОПОВСЬКИЙ Володимир Пилипович, командир 1-ї механізованої роти українського миротворчого контингенту місії ООН в Республіці Ірак

Для майора Володимира Скоповського служба на території Іраку одразу розпочалась по-бойовому.

Під час першого ж виїзду в м. Ес-Сувейру, коли він тільки знайомився з особливостями проходження служби як дублер начальника патруля, була підірвана місцева поліцейська дільниця. Бойовики не знали, що українські миротворці на якісь хвилини затримались у дорозі і на момент вибуху їх там не було.

Утім, випадок став і уроком для офіцера. Володимир Скоповський дуже швидко зрозумів, що від його командирського досвіду повністю залежить життя його підлеглих, 90 % яких призивались із цивільного життя через військкомати. Високий професіоналізм, відмінна підготовка офіцера стали запорукою умілих дій особового складу роти в найнебезпечніших випадках.

За вміння вірно оцінити ситуацію і, головне, швидко прийняти правильне рішення майор Володимир Скоповський користується серед особового складу справжнім, підтвердженим бойовою практикою, авторитетом. Знаючи, що деякі його підлеглі мають небагато досвіду, він в екстремальних випадках сам вів вогонь зі спостережних постів і гранатомета АГС-17, неодноразово виводив з-під обстрілу бойовиків колони українських БТРів.

За вагомий особистий внесок у піднесення міжнародного авторитету Збройних сил України, мужність і самовідданість при виконанні військового обов'язку командир 1-ї механізованої роти українського миротворчого контингенту місії ООН в Республіці Ірак майор Скоповський Володимир Пилипович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” III ступеня.

БУРЛАКОВ Володимир Михайлович, заступник командира окремого механізованого батальйону у складі українського миротворчого контингенту місії ООН у Республіці Ірак.

З лютого по жовтень 2004 року підполковник Володимир Бурлаков виконував обов'язки у складі миротворчого контингенту в Республіці Ірак. Під час бойового чергування на Ірано-Іракському кордоні здійснив понад 100 нічних патрулювань, під час яких було вилучено більше 100 одиниць вогнепальної зброї, затримано 67 нелегалів, які перетинали кордон, також виявлено підготовлену вогневу точку, з якої обстрілювалась колона українського миротворчого контингенту.

За мужність при виконанні службових обов'язків у Республіці Ірак заступник командира окремого механізованого батальйону підполковник Бурлаков Володимир Михайлович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” III ступеня.

СТОЙКОВ Степан Анатолійович.

Завдяки особистому професіоналізму підполковника Степана Стойкова на території Лівану було знешкоджено велику кількість вибухонебезпечних предметів.

За особисту мужність, самовідданість і високий професіоналізм, виявлені під час розмінувань та налагодження цивільної інфраструктури при виконанні військового обов'язку в складі українського контингенту миротворчої місії ООН у Лівані підполковник Стойков Степан Анатолійович нагороджений відзнакою Президента України - орденом “За мужність” III ступеня.

АНДРОЩУК Руслан Андрійович, кулеметник відділення спеціального призначення взводу розвідувальної роти управління 6-ї окремої механізованої бригади Багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак.

6 квітня 2004 року під час масових заворушень і озброєних виступів терористичних угруповань в м. Ель-Кут та їх спробі захопити міст через річку Тигр кулеметник рядовий Руслан Андрощук, уміло зайнявши бойову позицію, вступив у нерівний бій з переважаючими силами терористів. Ціною власного життя Руслан Андрощук не допустив захоплення важливого стратегічного об'єкта. Здолавши кількісну перевагу ворога, особовий склад відділення з гідністю виконав бойове завдання.

За особисту мужність і героїзм, самовіддані дії при виконанні миротворчих завдань у Республіці Ірак, пов'язаних із ризиком для життя, кулеметник відділення спеціального призначення взводу спеціального призначення розвідувальної роти управління 6-ї окремої механізованої бригади Багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак рядовий Андрощук Руслан Андрійович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” III ступеня (посмертно).

ЗЛОЧЕВСЬКИЙ Ярослав Ярославович, кулеметник механізованої роти 62-го окремого механізованого батальйону 6-ї окремої механізованої бригади Багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак.

28 квітня 2004 року при виході з населеного пункту Аз-Зубайдія (Республіка Ірак) відбувся напад на патруль 62-го окремого механізованого батальйону 6-ї окремої механізованої бригади: підірвано фугас та обстріляно крайнього в колоні БТР.

Начальник патруля віддав команду особовому складу відкрити зворотній вогонь. Рядовий Ярослав Злочевський вів прицільний вогонь зі свого кулемета, даючи можливість своїм товаришам зайняти оборону. Розлучені вмільми діями українського миротворця терористи виконали по БТР два постріли з РПГ, які пробили броню з лівого борту. Отримавши тяжкі поранення, рядовий Ярослав Злочевський до останнього продовжував вести прицільний вогонь, захищаючи життя своїх товаришів.

За особисту мужність і героїзм, самовіддані дії, виявлені при виконанні військового обов'язку, пов'язаного з ризиком для життя, при виконанні миротворчої місії в Республіці Ірак кулеметник механізованої роти 62-го окремого механізованого батальйону 6-ї окремої механізованої бригади Багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак рядовий Злочевський Ярослав Ярославович нагороджений відзнакою Президента України – орденом “За мужність” III ступеня (посмертно).

ГОРА Павло Юрійович, командир 1-го механізованого взводу 1-ї спеціальної роти в складі українсько-польського батальйону багатонаціональної бригади “Схід” у Республіці Косово.

У період з 1 серпня 2003 року по 2 серпня 2004 року виконував миротворчу місію в Республіці Косово. У складних умовах міжетнічного протистояння між сербами та косовськими албанцями взвод під командуванням старшого лейтенанта Павла Гори ніс службу в населеному пункті Брезовіца.

За час перебування на території Косово особовий склад взводу постійно залучався до несення служби на блокпостах, спостережних постах, здійснював патрулювання та супроводження конвоїв. Висока вимогливість офіцера до себе і своїх підлеглих стала запорукою успішного виконання поставлених перед взводом завдань. За підсумками перебування в Республіці Косово взвод старшого лейтенанта Павла Гори був визнаний кращим серед підрозділів батальйону.

За сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків та проявлені при цьому високі командирські якості командир 1-го механізованого взводу 1-ї спеціальної роти в складі українсько-польського батальйону багатонаціональної бригади “Схід” у Республіці Косово старший лейтенант Гора Павло Юрійович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “Доблесть і честь”.

БРЮХІН Павло Вікторович, перекладач спеціальної роти, старший помічник начальника штабу з оперативної роботи національного контингенту “УкрПолбат” в Косово.

Із серпня 2000 року по серпень 2001 року та з серпня 2003 року по серпень 2004 року майор Павло Брюхін проходив службу в складі українського миротворчого контингенту “УкрПолбат” в Косово, гідно та на найвищому професійному рівні представляючи високе звання офіцера Збройних Сил України при виконанні спільних завдань з військовослужбовцями НАТО, ЄС та представниками ООН у зоні конфлікту.

За значний внесок, високий професіоналізм та відданість справі захисту миру, проявлені при виконанні завдань з підтримки миру в складі багатонаціонального підрозділу в Косово перекладач спеціальної роти, старший помічник начальника штабу з оперативної роботи національного контингенту “УкрПолбат” в Косово майор Брюхін Павло Вікторович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “Доблесть і честь”.

ЗАТОЛОКА Ігор Іванович, командир аеромобільного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади 8-го армійського корпусу.

Складом групи патрулювання, яку очолював підполковник Ігор Затолока, були затримані озброєні громадяни Албанії, що перетинали кордон колишньої Республіки Югославія.

За зразкове виконання бойового завдання в складі миротворчого контингенту в Косово командир аеромобільного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади 8-го армійського корпусу підполковник Затолока Ігор Іванович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “Доблесть і честь”.

ЖИТНИК Олександр Васильович, заступник командира 2-ї бригади армійської авіації Південного оперативного командування.

Із серпня 1996 року по лютий 1997 року підполковник Олександр Житник проходив службу в складі багатонаціональних сил ООН із підтримки миру в колишній Республіці Югославія в 17-й вертольотній ескадрильї (транспортно-бойова). За цей час виконав 120 бойових вильотів, налітав 80

годин.

Усі бойові вильоти та завдання підполковник Олександр Житник та льотний склад ланки, якою він керував, здійснювали на високому рівні. Неодноразово виконував відповідальні завдання з повітряної розвідки місцевості на території Хорватії, Сербії, Боснії та Герцеговини.

З 12 по 16 вересня 1996 року екіпажем під командуванням Олександра Житника було забезпечене якісне виконання польотного завдання в містах Бані Луна та Тузла з патрулювання автомобільних доріг та місцевості при проведенні виборів до керівних державних посад у Боснії та Герцеговині.

За період перебування в Східній Словенії екіпаж підполковника Олександра Житника та екіпажі його ланки перевезли понад 250 пасажирів і 10 тонн вантажу, виконали 80 повітряних розвідок місцевості, 15 польотів з метою фотографування об'єктів стратегічного значення.

За вагомими особистими заслугами при виконанні миротворчої місії, мужністю та відвагою, високою професійною та льотною майстерністю заступник командира 2-ї бригади армійської авіації Південного оперативного командування підполковник Житник Олександр Васильович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “Доблесть і честь”.

ТИМОЩУК Олександр Васильович, командир 2-ї спеціальної роти національної складової спільного українсько-польського миротворчого батальйону “УкрПолбат” багатонаціональної тактичної групи сил КФОР у Косово.

Українських миротворців, які в складі спільного українсько-польського батальйону несуть службу в Косовому на пунктах спостереження, здійснюють контроль за пересуванням місцевого населення, запобігають незаконному перевезенню зброї та вибухонебезпечних пристроїв, уже протягом багатьох років відзначають як надійних, високопрофесійно підготовлених військовиків. І цілком закономірно. У напруженій обстановці міжнародних суперечок серед місцевого населення українські миротворці завжди діють виважено й доброзичливо.

Прикладом може слугувати командир 2-ї спеціальної роти національної складової спільного українсько-польського батальйону капітан Олександр Тимощук. Завдяки наполегливій праці офіцера налагоджено тісну та плідну співпрацю з керівництвом муніципалітетів у зоні відповідальності, покладеній на підлеглу йому спеціальну роту українського контингенту в Косово, систематично проводиться надання різного виду допомоги українською стороною місцевому населенню. Командування багатонаціональної тактичної групи ЕАЗТ неодноразово як приклад відзначало роботу офіцера на цій ділянці відповідальності, взірцеву співпрацю з місцевим населенням щодо випередження терористичних актів, акцій непокори та зривів проведення міжнародних гуманітарних акцій на території, за яку відповідає рота на чолі з капітаном Олександром Тимощуком.

За бездоганну службу, зразкове виконання службових обов'язків під час виконання миротворчої місії в Косово, значний особистий внесок у підтримання миру та стабільності на ввіреній йому ділянці відповідальності командир 2-ї спеціальної роти національної складової спільного українсько-польського миротворчого батальйону “УкрПолбат” у Косово капітан Тимощук Олександр Васильович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “Доблесть і честь”.

ТУРТАЄВ Юрій Володимирович. Під час проходження військової служби полковник Юрій Туртаєв зарекомендував себе професійно грамотним, дисциплінованим, працелюбним офіцером.

До виконання службових обов'язків завжди ставиться сумлінно, з почуттям високої відповідальності. Відмінне знання функціональних обов'язків та керівних документів дозволяє йому вміло застосовувати свій командирський досвід, організаторські здібності у повсякденній службовій діяльності. Відзначаючись високою особистою відповідальністю за доручену ділянку роботи, Юрій Володимирович завжди є прикладом для своїх підлеглих.

Усі ці якості полковника Юрія Туртаєва у повному обсязі проявилися під час виконання ним миротворчої місії ООН у складі українського миротворчого контингенту. Завдяки його високому професіоналізму не було допущено загибелі як особового складу українського миротворчого контингенту, так і мирного населення.

За вагомими особистими заслугами при виконанні миротворчої місії ООН, недопущення міжрасових сутичок місцевого населення і проявлені при цьому особисту мужність і відвагу полковник Туртаєв Юрій Володимирович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “Доблесть і честь”.

АНДРУЩЕНКО Сергій Миколайович, старший офіцер відділення взаємодії управління 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту Багатонаціональних сил в Республіці Ірак.

За час проходження служби в складі українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак капітан Сергій Андрущенко неодноразово особисто брав участь у патрулюванні та супроводженні конвоїв з гуманітарною допомогою у віддалені райони в зоні відповідальності українського миротворчого контингенту. І в більшості випадків їх успішному виконанню сприяли особисті якості офіцера - доброзичливість у спілкуванні з місцевим населенням і хороший рівень командирської підготовки.

Інформація, яку отримували капітан Сергій Андрущенко, не раз рятувала життя українським миротворцям. Підрозділами 72-го омб у бойовиків були вилучені 60-мм міномети, ручні протитанкові гранатомети РПГ-7, автомати Калашникова АК-47.

Встановивши партнерські стосунки з начальником поліції м. Ес-Сувейри, капітан Сергій Андрущенко організував отримання від нього інформації на випередження, за результатами якої командування українського миротворчого контингенту та іракської поліції провели спільну операцію зі знешкодження групи бойовиків, які діяли в оточенні табору “Зулу” і тримали його під обстрілом.

За самовіддані дії, ініціативність та зразкове виконання військового обов'язку з управління підрозділом у Республіці Ірак старший офіцер відділення взаємодії управління 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту багатонаціональних сил у Республіці Ірак капітан Андрущенко Сергій Миколайович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “Доблесть і честь” (посмертно).

ЗАГРАЙ Юрій Михайлович, командир інженерно-саперного взводу 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту Багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак.

Щоденно перед виходом особового складу на патрулювання капітан Юрій Заграй особисто перевіряв маршрут руху транспортних засобів із особовим складом батальйону, конвоїв із доставки гуманітарної допомоги на наявність вибухонебезпечних предметів. У складних умовах бойового протистояння міжетнічних груп місцевого населення та багатонаціональних миротворчих сил офіцер особисто виявив і знешкодив понад 30 фугасів і більше 120 вибухонебезпечних предметів. Силами та засобами очолюваного капітаном Юрієм Заграєм взводу були посилені інженерні загородження на блокпостах Хільського та Багдадських мостів.

За мужність і відвагу, самовідданість і стійкість, виявлені під час виконання бойових завдань при проведенні розмінувань, зразкове виконання військового обов'язку в Республіці Ірак командир інженерно-саперного взводу 72-го окремого механізованого батальйону 7-ї окремої механізованої бригади українського миротворчого контингенту Багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак капітан Заграй Юрій Михайлович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України "Доблесть і честь" (посмертно).

ТОВКАН Любомир Васильович, командир відділення взводу десантного забезпечення роти десантного забезпечення 95-ї окремої аеромобільної бригади.

З 1998 по 1999 рік молодший сержант Любомир Товкан проходив службу в складі українського миротворчого контингенту багатонаціональної бригади "Схід" у м. Косово (Республіка Югославія) на посаді водія БТР. Під час виконання чергового завдання з патрулювання в зоні відповідальності в складній дорожній ситуації ціною власного життя врятував екіпаж БТРа.

За особисту мужність та героїзм, виявлені під час виконання службових обов'язків, командир відділення взводу десантного забезпечення роти десантного забезпечення 95-ї окремої аеромобільної бригади молодший сержант Товкан Любомир Васильович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України "Доблесть і честь" (посмертно).

ДМИТРАШ Володимир Степанович.

За зразкове виконання військового обов'язку, самовіддані дії та високий професіоналізм при виконанні бойових завдань у складі 81-ї тактичної групи українського миротворчого контингенту багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак майор Дмитраш Володимир Степанович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України "Знак пошани".

БУДЗАР Анатолій Михайлови, командир роти в складі 81-ї тактичної групи українського миротворчого контингенту багатонаціональних сил у Республіці Ірак.

З квітня по грудень 2005 року капітан Анатолій Будзар проходив службу на території Республіки Ірак. Неодноразово в критичних ситуаціях проявляв особисту мужність і відвагу, забезпечуючи виконання складних завдань в умовах бойових дій.

За зразкове виконання завдання з охорони базового табору українського миротворчого контингенту "Дельта" командир роти в складі 81-ї тактичної групи українського миротворчого контингенту багатонаціональних сил у Республіці Ірак капітан Будзар Анатолій Михайлович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України "Знак пошани".

ЗВІР Тарас Степанович, командир взводу спеціального призначення розвідувальної роти в складі українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак.

Відповідно до рішення міністра оборони України, в період з 1 квітня 2005 року по 7 лютого 2006 року капітан Тарас Звір проходив службу в складі 81-ї тактичної групи українського миротворчого контингенту багатонаціональних сил у Республіці Ірак, де з високою відповідальністю виконував покладені на нього завдання в умовах бойових дій.

Під час супроводження румунських інженерів була підірвана фугасом машина, де перебував старший колони капітан Тарас Звір. Завдяки вміллі та рішучим діям старшого колони було здійснено прикриття виходу з місця засади, що дало змогу без втрат вийти з-під обстрілу. Це лише один із багатьох епізодів, у яких український офіцер проявив високу професійну підготовку, мужність і вміння правильно приймати рішення в критичній обстановці.

За зразкове виконання службового обов'язку, підтримання високої бойової готовності військ, самовідданість і стійкість, проявлені під час проходження служби у складі українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак, та з нагоди Міжнародного дня миротворців ООН командир взводу спеціального призначення розвідувальної роти капітан Звір Тарас Степанович нагороджений відзнакою Міністерства оборони України – медаллю "За зразкову службу в Збройних Силах України" III ступеня.

Висновки.

Керівництво держави розглядає участь українських миротворців в операціях ООН з підтримання миру як важливий зовнішньополітичний пріоритет нашої держави, що має велике значення для підвищення авторитету країни у світі. Миротворча діяльність, зокрема, зміцнює імідж України на міжнародній арені, створює сприятливі передумови для інтересів нашої держави у різних регіонах світу, налагодження та розвитку військово-технічного співробітництва зі збройними силами інших держав, а також сприяє набуттю українськими військовослужбовцями цінного професійного досвіду.

Потреба у миротворчості ООН все більше зростає, а покладені на миротворців завдання стають дедалі складнішими і багатоплановими. Нині військові в "блакитних шоломах" та їх цивільні колеги не лише роблять якісний внесок у розв'язання конфліктів, але й все активніше долучаються до стабілізаційних і політичних перехідних процесів у країнах на пост-конфліктних етапах. У цьому зв'язку слід відзначити триваючий процес реформ в ООН, який підтримується Україною, з метою підвищення ефективності та вдосконалення механізмів проведення миротворчих операцій та запобігання конфліктам.

На нинішньому етапі з підтримання миру беруть участь близько ста тисяч миротворців зі складу військового, поліцейського та цивільного персоналу 115 країн-членів ООН, в тому числі і національні контингенти Збройних сил України, які під жовто-блакитними знаменами демонструють світовій спільноті свою здатність професійно та вчасно реагувати на кризові ситуації в світі.

Послідовно нарощуючи свій внесок у превентивну миротворчу діяльність, Україна також сприяє створенню навколо своїх кордонів стабільної, сприятливої обстановки, зміцнює авторитет і підвищує свою роль не лише на Європейському континенті.

Участь військових контингентів України у миротворчих операціях у рамках ООН, НАТО, ОБСЄ підвищує рівень бойової готовності Збройних сил держави, зокрема, сприяє підтриманню на високому рівні професіоналізму, зміцненню взаємин між військовослужбовцями різних армій, створенню клімату взаємодовіри та взаємодопомоги.

Отже, для України її миротворча діяльність має ключове значення, оскільки вона розглядається як засіб зміцнення її національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного середовища і, водночас, як її внесок у побудову нового стабільного і безпечного світу.

Завдяки миротворчій діяльності Україна стверджує себе як повноправний суб'єкт міжнародних відносин, підвищує свій міжнародний авторитет та демонструє миролюбну політику.

Матеріали підготовлено в управлінні пропаганди Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України. Виконавці – полковник КОВТУН В.А., полковник ЛАТУПІН О.В.

Література.

1. Конституція України.
2. Закон України “Про участь в міжнародних миротворчих операціях” // Відомості Верховної Ради України. - №22 – 23. - 11.06. 99. - С. 468 – 471.
3. Закон України “Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав”, (*Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000.-№19.-ст.144 {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 686-IV (686-15) від 03.04.2003, ВВР, 2003, N 28, ст.215 № 3381-IV (3381-15) від 19.01.2006, ВВР, 2006, N 22, ст.189 № 3025-VI (3025-17) від 15.02.2011, ВВР, 2011, N 36, ст.363*
4. Закон України “Про Збройні сили України” Урядовий кур'єр.-2000.-№37.
5. Указ Президента України № 435/2009 від 15 червня 2009 року Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року “Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України” .

Тема 12. ФАКТОРИ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ НА ПСИХІКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (БОЙОВИХ ДІЙ).

Питання, що розглядаються.

1. **Загальна характеристика факторів негативного впливу на психіку військовослужбовця.**
2. **Специфічні фактори впливу на психіку військовослужбовця.**

1. Загальна характеристика факторів негативного впливу на психіку військовослужбовця.

Серед екстремальних умов людської діяльності особливе місце займають соціальні катастрофи – результати суспільно-політичної діяльності групи осіб (політичних діячів, партій, блоків).

До категорії соціальних катастроф у першу чергу відносяться **локальні воєнні конфлікти**, які супроводжуються веденням **бойових дій**.

Від всебічної оцінки факторів негативного впливу на психіку військовослужбовця в особливих умовах військово-професійної діяльності, здатності керівництва підрозділом (військової частини) розробити чітку систему протидії або нейтралізації цих факторів залежить ефективність діяльності командирів, офіцерів по роботі з особовим складом по вихованню всебічно підготовленого воїна, здатного якісно виконувати навчальні і бойові завдання.

У працях сучасних військових психологів існують різні підходи до класифікації негативних факторів, які впливають на психіку військовослужбовця в умовах військово-професійної діяльності (бойових дій) [1; 2].

Так, А.Маклаков поділяє професійні умови діяльності військовослужбовців на **оптимальні** (які не потребують особливої напруги і дозволяють швидко відновлювати функціональні резерви організму після перенесених навантажень), **параекстремальні** (які характеризуються незначною мобілізацією функціональних резервів, що призводить до виникнення так названої оперативної напруги), **екстремальні** (умови, що лежать за кордонами відносного оптимуму, у якому людина комфортно себе відчуває і нормально функціонує), **паратермінальні** (динаміка психологічних і фізіологічних показників характеризується тим, що перерозподіл функціональних резервів закінчується і починається їх виразне загальне падіння), **термінальні** (перехід до цих умов при подальшому впливі екстремальних факторів веде до летального кінця) [3].

Для екстремальних ситуацій, на думку А.Маклакова притаманні:

- різний емоційний вплив, пов'язаний з небезпекою, труднощами, високою відповідальністю завдання, обмеженням ліміту часу на прийняття рішення;
- ситуації, що супроводжуються небезпекою масового ураження, почуттям незахищеності, наявності безпосередньої загрози для життя;
- надмірні фізичні навантаження, перенапруга сил, навантаження на психічні і психомоторні процеси, функції мови, особливо при дефіциті інформації;
- вплив значних прискорень, вестибулярних навантажень;
- різкі перепади барометричного тиску, вплив вираженої гіпервентиляції (прискорення глибокого дихання більш ніж на 2,5-3 хвилини);
- гіпоксія (суттєве зниження змісту кисню в тканинах організму), наявність у повітрі різних шкідливих елементів, шкідливий вплив вібрації, шумів, радіочастот;
- шкідливий вплив різних кліматичних і мікрокліматичних факторів (жара, холод, волога тощо);
- голод і спрага;

сенсорна депривація і інформаційна ізоляція;
 акумуляція психологічної напруги, тривожність;
 переживання нещастя близьких, їх загибелі.

М.Корольчук відзначає, що проблеми загальних закономірностей та особливостей діяльності спеціалістів загалом зводяться до проблем взаємин у системі “середовище-людина-техніка”, життєдіяльності виробничо-технічних об’єктів, умов праці та розробки профілактичних заходів психологічного забезпечення ефективної та безпечної діяльності спеціалістів і визначає наступні факти впливу на її ефективність: фізичні, хімічні, біологічні, соціально-побутові, медико-біологічні, соціально-психологічні, зміна біоритмів [4].

У цілому негативні умови, які впливають на бойову діяльність, психологічну готовність і особистість воїна можливо поділити на дві групи **загальні** – які впливають на особовий склад, незалежно від військової спеціальності, роду, виду ЗС та **специфічні** – обумовлені відмінностями службово-бойової діяльності особового складу (снайперів, саперів, військовослужбовців високомобільних десантних військ, підрозділів спеціального призначення тощо) [5].

Загальними факторами впливу на умови бойової діяльності і особистість військовослужбовця є:
 відомості про супротивника;
 ступінь інформованості особового складу про обстановку і зміст завдань;
 погодні умови, пора року і доби, характер місцевості;
 наслідки бойових дій, наявність бойових або санітарних втрат, досвід подолання негативних психогенних станів, страху і паніки;
 тривалість ведення бойових дій, ступінь фізичної і психологічної виснаженості особового складу;
 сили і засоби, укомплектованість своєї частини;
 стан управління і керівництва (укомплектованість офіцерським складом, наявність бойового досвіду у офіцерів, рівень їх авторитету);
 наявність частин підтримки, взаємодії і забезпечення, результати їх дій;
 рівень злагодженості підрозділів та частин;
 рівень адаптованості та ступінь впливу на особовий склад факторів складної бойової обстановки, небезпеки і невизначеності [6].

Ці фактори носять **різнополюсний характер та можуть впливати на особовий склад у цілому як позитивно так і негативно**.

Негативно впливають на боєздатність військовослужбовців:

непередбачуваність бойових дій та їх тривалість;
 наявність загрози для здоров’я і самого життя;
 дії на ворожій або замінованій території, під вогнем супротивника;
 оточення, загроза полону, жорстокість, брутальність ворога;
 складні погодні умови (холод, спека, опади, туман), складна місцевість (болото, гори, пустеля, тундра);
 депривація сну, виснаженість, наявність поранень, захворювань;
 нестача набоїв, води, ізоляція, відсутність зв’язку з командуванням;
 конфлікти у підрозділі або у родинах військовослужбовців;
 негативне ставлення до війни;
 почуття психічної (фізичної) безпомічності (“комплекс жертви”);
 недостатній рівень соціального захисту військовослужбовців та їх родин.
 Разом із тим, на психічну готовність і стійкість воїна **позитивно впливають**:
 добровільність участі у війні, переконання у справедливості війни;
 висока самооцінка та інтелект, сталість бойових навичок;
 інтегрованість до підрозділу, високий моральний клімат у підрозділі;
 релігійність [6].

2. Специфічні фактори впливу на психіку військовослужбовця.

Специфічні фактори впливу на психіку особистості обумовлені, перш за все, специфікою завдань, які виконуються особовим складом.

Як приклад, можемо розглянути фактори, обумовлені специфічними завданнями професійної діяльності військовослужбовців підрозділів спеціального призначення [7].

Специфічність завдань, кліматичні і ландшафтні умови, обумовлюють перш за все кількісний склад підрозділів та особливості виконання завдань.

Так під час дії у пустелі (тропіках, джунглях), в умовах високої температури повітря для військовослужбовців небезпечними можуть бути сонячні удари, теплові непритомності, судороги і виснаження, теплові стомлення, тепловий набряк кінцівок. Висока температура повітря у тропіках (30°C і більше) у поєднанні з високою вологістю змінює тепловий баланс, що приводить до порушення механізмів терморегуляції, порушення обмінних процесів, гіпоксії, авітамінозу. При підвищенні температури тіла до 39°C настає стомлення потових залоз, при тепловому ударі потовиділення повністю припиняється і температура тіла може досягти небезпечної смертельної величини 43°C [8].

Під час бойових дій у гірській місцевості або в арктичних умовах однією з основних проблем є проблема теплового забезпечення. Сніг, крига, низька температура повітря при сильному вітрі приводять до охолодження або обмороження організму. У розрідженому повітрі високогір’я додається гірська хвороба, яка викликана висотою, швидким темпом підйому і фізичною втомленістю. Її симптоми: гострий головний біль, нудота і різкий біль у грудях. Небезпечними можуть бути травмування кінцівок ніг, колін, хребта та інше [8].

Під час десантування з повітря особовий склад відчуває перепад барометричного тиску, часткове кисневе голодування, пониження температури і загойдування. Основними причинами нервово-психічної напруженості у цей час є інстинктивний страх (боязливості людини перед висотою) і наступним стрімким переміщенням у просторі, хвилювання за правильність відокремлення від літака, за вірність своїх дій і дій товаришів у повітрі, хвилювання за безвідмовність (надійність) роботи парашутної системи, за вірність і безпечність приземлення.

Вплив на особовий склад високомобільних десантних військ та підрозділів спеціального призначення, що десантується з парашутом, несприятливих факторів призводить до змін функціонування усіх систем організму, причому деякі зміни проявляються більше ніж через добу після приземлення.

Особливості дії зовнішніх умов на парашутиста мають свої особливості, які визначаються типом літака,

способом стрибка (з примусовим або ручним розкриттям парашуту, із стабілізацією або без неї), висотою стрибка, часом вільного падіння або стабілізації [9].

На бойових плавців (особовий склад підрозділів спеціального призначення, який виконує завдання під водою або починає там їх виконання) також впливають специфічні небезпечні фізичні і фізіологічні фактори.

До фізичної небезпеки, яка може бути навіть на невеликій глибині (до 30 м) належать:

ушкодження (розрив) барабаних перетинок, розрив кровоносних судин внаслідок раптового розрідження повітря у масці (гідрокостюмі);

закупорка кровоносних судин внаслідок виникнення надлишкового тиску у легенях, крововилив у внутрішніх органах;

переохолодження організму (при тривалому перебуванні у воді при пониженні температури тіла нижче 34°C людина відчуває амнезію (втрата пам'яті), її мова стає незрозумілою; нижче 33°C – виникає апатія і малорухливість; нижче 32°C – заціпеніння; нижче 31°C – можлива зупинка серця) [10];

виштовхування на поверхню внаслідок надлишкового тиску повітря у гідрокостюмі;

наявність небезпечних морських тварин.

Фізіологічна небезпека пов'язана в основному з проблемою дихання під водою. До неї належать:

небезпека задихнутися внаслідок кисневого голодування або отруєння вуглекислим газом, отруєння внаслідок перенасичення організму киснем;

кесонна хвороба (на середніх глибинах від 30 до 60 м);

азотне сп'яніння (на глибинах більш 60 м) [10].

Постійне або тривале перебування військовослужбовців розвідувальних підрозділів на очах товаришів у тяжких умовах може привести до посилення "ефекту акваріуму", який полягає у намаганні військовослужбовця свідомо або несвідомо порушити сталі відносини, позбавитись роздратованості одноманітного оточення.

Також, важливим фактором стресу для воїнів-розвідників є їх "безіменність" неможливість у випадку загибелі бути похованим поряд із рідними і співслужбовцями. Так, розвідникам забороняється брати із собою у розвідку документи, листи, книги і газети, гроші, амулети та ін., підписувати на своєму обмундируванні і спорядженні найменування військової частини або номер польової пошти. В окремих випадках, під час тривалих дій розвідників у тилу супротивника, загиблі підлягають похованню у районі виконання завдання. Місця поховання відмічаються на топографічній карті [11].

Військовослужбовці розвідувальних підрозділів та підрозділів спеціального призначення діють в умовах дефіциту набоїв, їжі, медикаментів, депривації сну (нестачі часу і зміни часу доби), зміни біологічних ритмів професійної діяльності.

Так, сон у 3 години на добу протягом 9 днів робить небоездатними 10 % особового складу. Сон 1,5 години на добу дає можливість зберегти боєздатність військовослужбовців лише протягом 6 днів. На початку сьомого дня із строю виходить половина особового складу. При повній відсутності сну на четверту добу 100 % особового складу втрачають боєздатність [12].

Зміни боєздатності військовослужбовців у залежності від тривалості сну

Тривалість сну (год.)	Боєздатність
0 год.	Зберігається здатність до виконання бойових завдань протягом трьох днів. На четвертий день весь особовий склад стає небоєготовим
1.5 год. за ніч	50 % боєздатності військовослужбовців зберігається протягом шести днів. На сьомий день із ладу виходить половина особового складу
3 год. за ніч	91 % боєздатності особового складу зберігається більше дев'яти днів

Таким чином, специфічні фактори як негативного так і позитивного впливу на особистість воїна, що обумовлені специфікою професійної діяльності разом із загальними факторами впливу потребують обов'язкового врахування для створення моделі системи психологічної підготовки особового складу з'єднання (військової частини), якісного виконання ним завдань за призначенням.

Таким чином, **психологічна підготовка особового складу Збройних Сил України до діяльності в особливих умовах** є історично обумовленим і науково обґрунтованим, цілісним за змістом, організованим за методами і формами, цілеспрямованим за впливом видом психологічної підготовки військовослужбовців Збройних Сил України, процесом виховання, формування і активізації стійких мотивів і психологічних якостей військовослужбовців, психологічної готовності та емоційно-вольової стійкості, необхідних для успішного виконання службово-бойових завдань професійної діяльності у мирний і воєнний час в умовах незвичних, шкідливих або небезпечних для їх життя і здоров'я.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Тютченко А.М. Морально-психологическое состояние военнослужащих: оценка и пути формирования. Методические рекомендации. – М.: ГАВС, 1994. – 43 с.
2. Яковенко С.І., Яковенко Т.М. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників. Метод. рек. – К.: КВГІ, 1997. – 44 с.
3. Психология и педагогика. Военная психология / Под ред. А.Г. Маклакова. – СПб.: Питер, 2004. – 464 с.
4. Корольчук М.С. Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності. – К.: КВГІ, 1996. – 164 с.
5. Корольчук М.С. Практикум з психофізіології військової діяльності: Навчально-методичний посібник. – К.: КВГІ, 1997. – 138 с.

6. Тютченко А.М. Морально-психологическое состояние военнослужащих: оценка и пути формирования. Методические рекомендации. – М.: ГАВС, 1994. – 43 с.
7. Тарас А.Е., Зарудский Ф.Д. Подготовка разведчика: система спецназа ГРУ. – Минск: Харвест, 1998. – 608 с.
8. Литвиненко Е.С. Психологічна підготовка особового складу сил спеціального призначення Російської Федерації (за матеріалами російських видань): Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – №2 (21). – С. 28–33.
9. Блинов О.А. Формирование эмоциональной устойчивости у военнослужащих авромобильных войск во время воздушно-десантной подготовки: Дис... канд. психол. наук: 20.02.02. – К., 1999. – 227 с.
10. Попов И.М. Тюлени / Спецназ, – №2-3, 1997. – С. 34–39.
11. Учебник сержанта войсковой разведки. – М.: Воениздат, 1989. – 360 с.
12. Гредасов Ф.И. Подразделения в разведке / Под ред. Д.А.Гринкевича. – М.: Воениздат, 1988. – 256 с.

Тема 13. ПРИЙОМИ І ЗАСОБИ МОДЕЛЮВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ БОЙОВОЇ ОБСТАНОВКИ.

Питання, що розглядаються.

1. *Сутність та зміст прийомів і засобів моделювання психологічних факторів бойової обстановки.*
2. *Процес моделювання психологічних факторів (чинників) бою за етапами підготовки.*
3. *Методичні рекомендації командирів підрозділу, керівнику заняття (інструктору) щодо процесу застосування прийомів моделювання психологічних факторів (чинників) бою.*

Вступ

Людина, що потрапила в аварійну ситуацію, без відповідної підготовки діє або імпульсивно, або орієнтується на прямі показники і приладову інформацію. А психологічно підготовлений воїн підсвідомо сприймає не тільки прямі показники, але й непрямі ознаки. Він може в умовах неповної або спотвореної інформації швидко прийняти рішення і діяти правильно.

У цьому полягає перевага психологічно надійної людини перед автоматикою, яка в аварійному режимі видає єдине, іноді невірне, рішення, оскільки інформація, що поступає до неї, може бути спотворена.

1. Сутність та зміст прийомів і засобів моделювання психологічних факторів бойової обстановки.

У процесі психологічної підготовки особового складу підрозділу керівником занять (інструктором) повинні імітуватися різні бойові ситуації з метою вдосконалення бойової діяльності. Чим ближче до реальності наближаються імітовані умови бою, тим ближче за своєю психологічною структурою навчально-бойова діяльність наближається до бойової. У військовослужбовця, що здійснює навчально-бойову діяльність, мотиви, цілі, дії, операції повинні бути якомога більш схожі з тими, які потрібні для успішного вирішення реальних бойових завдань, і які можуть виникнути в реальному бою. За емоційним забарвленням навчально-бойова діяльність також повинна бути схожа з бойовою.

Імітація бойових ситуацій, умов бою – це створення моделі бойового середовища. Але її створення не є самоціллю, оскільки головним завданням психологічного моделювання у процесі психологічної підготовки особового складу виступає якраз відтворення моделі самої бойової діяльності, а не зовнішня картина бою.

Наближення умов навчання до умов реальної бойової діяльності – це одна з найважливіших передумов успішного формування психологічної готовності воїнів до бою.

Але якщо бойова обстановка може бути тільки в бою, то у процесі навчально-бойової діяльності ми можемо створювати модель бойової обстановки, або її окремі елементи і таким чином здійснювати психологічну підготовку особового складу підрозділів.

Моделювання психологічних факторів (чинників) бою – це прийоми створення таких умов і обстановки, які викликали б у військовослужбовців психічні стани, подібні до тих, що виникають у реальному бою.

Моделювання психологічних факторів (чинників) бою в ході занять з бойової підготовки здійснюється за принципами аналогії і подібності, за допомогою прийомів, які відтворюють найістотніші чинники.

За ступенем повноти відтворення психологічних факторів (чинників) бою на практичних заняттях з предметів бойової підготовки і навчання можуть створюватися моделі:

умовно повні моделі психологічних факторів (чинників) бою, які відтворюють всі основні психологічні складові бою;

окремі моделі психологічних факторів (чинників) бою, коли відтворюється одна або декілька окремих характеристик.

При плануванні занять з бойової підготовки командирів підрозділу або керівнику навчань необхідно не тільки визначити їх тактичний задум і навчальні питання, але і його психологічний задум.

Сутність такого задуму полягає в тому, щоб визначити де, в який час, в якому місці заняття або навчання і якими прийомами і засобами створювати такі умови, подолання яких військовослужбовцями формувало б у них рішучість, сміливість, ініціативність та інші необхідні воїнам якості.

Командирам підрозділів, керівникам занять (інструкторам) категорично уникати організації і здійснення психологічної підготовки особового складу способом створення виключно зовнішніх умов бою за допомогою застосування великої кількості імітаційних засобів.

Для відтворення в навчально-бойовій діяльності психологічних факторів (чинників) бою у своїй практичній роботі командири підрозділів зобов'язані використовувати комплекс різноманітних прийомів і засобів.

Прийом – це складова частина будь-якого методу психологічної підготовки, спосіб, за допомогою якого командиром підрозділу найбільш ефективно моделюються фактори (чинники) бою.

Для відтворення психологічних факторів (чинників) бою використовуються різноманітні прийоми моделювання бойової обстановки.

Вони класифікуються за такими ознаками:
 засобами моделювання бою;
 модальністю впливу (на зорове, слухове, тактильне або інше сприйняття);
 механізмами впливу на військовослужбовців.

За засобами моделювання психологічних факторів (чинників) бою виділяють такі прийоми моделювання :

1. **Словесно-знакові.** При цьому моделюванні вплив на військовослужбовців здійснюється через другу сигнальну систему за допомогою слів, знаків, інформативних жестів. Це може бути розповідь, або пояснення про майбутній бій, можливості отримати травму, поранення тощо.

2. **Наочні.** При цьому моделюванні вплив здійснюється шляхом показу різних предметів, наприклад, після впливу на них стрілецької та інших видів зброї.

3. **Комп'ютерні.** Вплив на військовослужбовців здійснюється шляхом моделювання факторів (чинників) бою в ході вирішення завдань та комп'ютерних ігор при роботі на ЕОМ.

4. **Тренажерні.** Вплив здійснюється шляхом моделювання факторів (чинників) бою з використанням технічних засобів, що сприяють виробленню у воїнів тих або інших навичок і умінь.

5. **Імітаційні.** Вплив на військовослужбовців здійснюється з використанням засобів імітації зовнішніх ознак бойової обстановки.

6. **Бойові.** Вплив здійснюється шляхом моделювання факторів (чинників) бою з використанням бойової техніки, озброєння і підручних засобів, що застосовуються для організації і ведення бойових дій.

За модальністю впливу виділяють такі прийоми моделювання психологічних факторів (чинників) бойової обстановки:

вплив на психіку військовослужбовців через слух;
 вплив на психіку військовослужбовців через вестибулярний апарат;
 вплив на психіку військовослужбовців через нюх;
 вплив на психіку військовослужбовців через тактильне відчуття;
 вплив на психіку військовослужбовців через зір.

Командир підрозділу, керівник заняття (інструктор) зобов'язаний **описувати процес психологічної підготовки особового складу за такими основними характеристиками:**

1. Початковий психічний стан військовослужбовців, з якими планується проведення психологічної підготовки, характеристики їх професійно значущих психічних якостей, рівень їх знань, вмінь і навичок, підготовленості.

2. Кінцевий (еталонний) психічний стан військовослужбовців в ефективній бойовій діяльності в різних умовах обстановки.

3. Фази процесу психологічної підготовки, їх спрямованість і тривалість, етапи їх протікання, швидкість проходження етапів, початкові і кінцеві психічні стани воїнів на кожному етапі.

4. Алгоритм впливу на військовослужбовців, загальна методика і конкретні методи, прийоми і засоби психологічної підготовки, порядок їх включення в конкретні заняття за предметами бойової підготовки.

5. Дозування навантажень на військовослужбовців та їх залежність від індивідуальних особливостей і успішності проходження ними різних етапів процесу психологічної підготовки.

При організації процесу психологічної підготовки командир підрозділу, керівнику заняття (інструктору) слід керуватися наступними правилами:

вносити елементи, що ускладнюють діяльність, тільки після освоєння військовослужбовцями порядку виконання дій у нормальних умовах;

прийоми, засоби моделювання психологічних факторів (чинників) бою повинні відповідати за сенсом змісту дій, навчальним елементам, що відпрацьовуються за відповідною темою;

моделювати навчально-бойові ситуації (завдання) необхідно у випадковому порядку, раптово, несподівано для військовослужбовців, щоб не було звикання до послідовності моделювання, шаблонності дій, бажано постійно комплексно змінювати і поєднувати модельовані фактори (чинники) бойової обстановки;

найчастіше слід моделювати ті фактори (чинники) бою, вірогідність дії яких для військових фахівців відповідної спеціальності вища;

під час моделювання психологічних факторів (чинників) бою рівень психічного навантаження повинен дозволяти більшості особового складу отримати позитивний результат у подоланні напруженості і досягненні успіху. Таке дозування навантажень сприятиме формуванню у військовослужбовців віри в себе, стимулювати їх бажання отримати складніше завдання;

якщо військовослужбовець не впорався з бойовою ситуацією, йому на наступному тренуванні потрібно запропонувати більш простіше завдання за тими змодельованими факторами (чинниками), які виявилися причиною утруднення.

Для того, щоб оцінити, досягли чи ні військовослужбовці необхідного півня підготовленості, що дозволяє здійснювати перехід до наступного етапу психологічної підготовки, потрібне проведення контрольних заходів, виходячи з положення, згідно з яким будь-які якості людини проявляються в її діяльності, що здійснюється в умовах, які вимагають використання даних якостей. Не поставивши військовослужбовця в умови, в яких йому необхідно використовувати ті або інші якості, не можливо достовірно визначити їх наявність.

Етапи протікання процесу психологічної підготовки особового складу мають свої особливості як у різних родах військ, так і при підготовці різних військових фахівців.

На **першому етапі** переважно використовуються демонстраційні методи, що знижують нестачу інформації про умови реального бою і дають загальне орієнтування в засвоєваних діях.

На **другому етапі** починають інтенсивно застосовуватися умовно-ситуативні методи, які направлені на формування орієнтовної основи професійних дій окремого воїна і підрозділу загалом. Завершенням другого етапу слід вважати освоєння професійних дій, чітке їх виконання в нормальних умовах, тобто без моделювання різних перешкод.

Третій етап припускає поєднання умовно-ситуативних методів із використанням імітації вторинних факторів (чинників) бою. Таке поєднання дозволяє підвищити стійкість до зовнішніх впливів і сформувати упевненість військовослужбовців у своїх силах. Завершенням третього етапу психологічної підготовки слід вважати досягнення

військовослужбовцями такого рівня оволодіння військовою діяльністю, при якому її хід не порушується в результаті імітації різних впливів вторинних факторів (чинників) бою.

Четвертий етап – актуалізація мотивів бойової діяльності за допомогою внесення елементів небезпеки до навчально-бойової діяльності практичними методами “реальних” ситуацій. Даний етап підготовки може починатися і до завершення третього етапу, але обов’язково після другого етапу, після твердого освоєння дій у нормальних умовах. Основний же розвиток цей етап повинен отримати після завершення третього етапу психологічної підготовки. Завершенням четвертого етапу психологічної підготовки слід вважати формування у військовослужбовців готовності до бойової діяльності.

2. Процес моделювання психологічних факторів (чинників) бою за етапами підготовки.

Процес моделювання психологічних факторів (чинників) бою ділиться командиром підрозділу, керівником заняття (інструктором) на декілька етапів:

1. Етап підготовки (створення мотиваційної установки на занятті).
2. Навчально-бойова діяльність (застосування засобів моделювання за часом і місцем).
3. Закріплення (психологічне обґрунтування).

Етап підготовки. Головне, що зобов’язаний зробити командир підрозділу, керівник заняття (інструктор) на даному етапі – це створити певну мотиваційну установку військовослужбовців на заняття, що проводиться за відповідною темою. Від успішного вирішення цього питання повною мірою залежить те, наскільки повно будуть змодельовані психологічні фактори (чинники) бою.

Мотиваційна установка воїна – це схильність військовослужбовців діяти визначеним, потрібним для досягнення мети заняття, чином. Під цим, у свою чергу, розуміється бажання військовослужбовців брати участь у заняттях, розуміння ними сенсу його проведення (для чого це треба і чому вони повинні навчитися). Окрім цього, в ході підготовчого етапу створюється певний емоційний фон, що сприяє появі стану психічної напруженості в ході заняття.

Прийоми створення мотиваційної установки можуть розрізнятися залежно від того, які психологічні фактори (чинники) бою планується моделювати в ході заняття.

Наступним етапом у процесі моделювання є **етап навчально-бойової діяльності**. Це етап, у ході якого військовослужбовець виконує будь-яку діяльність і на нього командир підрозділу, керівник заняття (інструктор) здійснює вплив для моделювання психологічних факторів (чинників) бою. Метою такого впливу є створення ускладнень у діяльності, які, у свою чергу, призводять до виникнення психологічних чинників бою.

Командир підрозділу, керівник заняття (інструктор) може впливати на особовий склад через:

1. Зміну зовнішніх умов або їх вибір. До зовнішніх умов відносяться умови місцевості і фізико-хімічні умови середовища. Організуючи заняття доцільно вибирати важкопрохідні ділянки місцевості або створювати завали, пожежі, задимлення тощо. Можна змінити мікроклімат у бойових машинах шляхом імітації пожежі при поразці бойової техніки противником за допомогою димової шапки, що підкладена під відкритий люк, тощо.

2. Через постановку, формулювання навчально-бойових завдань та зміну умов в ході їх виконання. Навчально-бойове завдання, зазвичай, задається зовні, тобто ставиться командиром підрозділу, керівником заняття (інструктором). В процесі його вирішення воно може ним корегуватися або повністю змінюватися, окрім цього, може задаватися певний темп його виконання, що за часом призводить до збільшення психічних і фізичних навантажень особового складу. Сюди ж може відноситися і постановка несподіваних ввідних. Постанова завдання може здійснюватися перед початком або змінюватися в ході занять у прямій формі. В той же час можуть створюватися такі умови, коли військовослужбовець, поставлений в умови невизначеності (завдання поставлене у дуже приблизній формі або не поставлене зовсім), вимушений сам сформулювати завдання й ухвалити рішення щодо його виконання.

3. Через зміну побутових умов. Йдеться, перш за все, про режим сну і відпочинку, а іноді й харчування особового складу. В цьому випадку труднощі виникають тоді, коли військовослужбовець виконує навчально-бойові завдання на межі своїх фізичних і психічних сил. Природно, що в цьому випадку психічне і фізичне навантаження не повинне призводити до повного зриву діяльності, тобто навантаження повинні бути посильні для солдатів, не зважаючи на їх втому (дотримуватися принципу адекватності навантажень). Така дія більше за все характерна для багатоденних занять, навчань, нічних виходів тощо. Після них, коли військовослужбовці через спеціально створені умови не можуть повністю відновити сили, необхідно надавати додатковий час для відпочинку й організувати його.

Процес моделювання психологічних факторів (чинників) бою не закінчується проведенням заняття, в ході якого використовуються ті, або інші методи психологічної підготовки. Завершальним етапом цього процесу є етап **закріплення**. Основним завданням, що вирішується в ході його, виступає завдання психологічного обґрунтування досягнутих результатів. Для того, щоб у військовослужбовців формувалися і закріплювалися необхідні для бою якості, кожен солдат, долаючи труднощі, повинен досягати успіху, долаючи себе. В цьому випадку підвищується його самооцінка, людина відчуває задоволення. Саме тут важлива проста похвала, підбадьорювання або схвалення з боку командира підрозділу, керівника заняття (інструктора). У разі, коли з будь-яких причин військовослужбовцеві не вдалося подолати труднощі, але при цьому він докладав усіх зусиль для їх подолання, слід так само підбадьорити солдата, але ні в якому разі не сварити за те, що трапилося.

Окрім цього, на даному етапі необхідно провести детальний розбір всього заняття, вказуючи на помилки і причини їх здійснення. Матеріал заняття доцільно пов’язувати з прикладами з бойової практики, з тим, до чого можуть призводити допущені помилки в реальному бою. Розбір недоцільно будувати у формі нагнітання негативного відношення до військовослужбовця за прорахунки. Важливо, щоб у процесі розбору в особового складу формувалося чітке уявлення про те, як краще виконувати ту або іншу дію в обстановці, що склалася, і, головне, чому ця дія повинна виконуватися саме так, а не інакше.

3. Методичні рекомендації командирів підрозділу, керівників заняття (інструкторів) щодо процесу застосування прийомів моделювання психологічних факторів (чинників) бою.

Для того, щоб командирів підрозділу, керівників заняття (інструкторів) у повному обсязі змодельувати такий психологічний фактор (чинник) бою, як **небезпека** на майбутніх заняттях рекомендується застосовувати наступні прийоми, що створюють потрібний емоційний фон діяльності особового складу:

1. У ході інструктажу про заходи безпеки розповісти декілька випадків отримання травм у ході аналогічних занять. Можна зупинитися на подробицях цих травм та їх наслідках. Висвітлюючи ці події, не можна жартувати, розповідь повинна бути дуже серйозною.

2. Через військовослужбовців, що мають авторитет серед особового складу передати інформацію про реальну небезпеку майбутнього заняття. Інформація може розповсюджуватися у формі чуток. Одночасно повинні бути доведені під розпис заходи безпеки.

3. Практично показати, продемонструвати на манекенах (чучелах) або інших предметах можливих наслідків невірних дій, помилок, які можуть призвести до отримання травми військовослужбовцем у ході майбутнього заняття.

4. Довести різні легенди, які повинні викликати в особового складу враження реальної бойової ситуації.

5. Підвищити неспокій особового складу з приводу майбутнього заняття через ретельну підготовку (або перебільшено ретельну) до нього, здійснити зайвий детальний інструктаж, особливо сержантів, різко підвищити вимогливість до них за виконання наказів, розпоряджень, пов'язаних із організацією і дотриманням заходів безпеки. Інструктаж перед початком заняття повинен різко відрізнятися від всіх інших подібних заходів.

Отже, мотиваційна установка, створювана у військовослужбовця на етапі підготовки до заняття, полягає в тому, щоб він був підготовлений до зустрічі з небезпекою.

Для того, щоб змодельовати фактор (чинник) **раптовості**, також необхідно створювати мотиваційну установку, але вона відрізнятиметься від попередньої. Оскільки чинник раптовості вимагає від військовослужбовця швидкого застосування програми бойової діяльності, то на етапі підготовки необхідно зробити все для того, щоб у воїна була сформована чітка програма дій на майбутньому занятті. Він повинен чітко і конкретно уявляти собі алгоритм (послідовність) дій, операцій, які він виконуватиме. Треба буквально примусити його вивчити їх напам'ять. Саме ця засвоєна в розумовому плані програма діяльності повинна бути змінена самим військовослужбовцем при раптовій зміні обстановки. Вона і є свого роду мотиваційною установкою, необхідною для успішного моделювання чинника раптовості. У цьому випадку військовослужбовець буде менш схильний передбачати можливий характер зміни обстановки і дії, вузько розуміючи своє завдання. Можливо, це дещо парадоксально виглядає, але для того, щоб навчити солдата, сержанта, офіцера ефективно діяти в умовах раптовості, необхідно створювати такі умови, коли він не передбачає будь-яку зміну обстановки, що вимагає швидкої перебудови і створення нової програми дій. Це – один із можливих підходів, при якому у військовослужбовця можна виробити постійну внутрішню готовність до дій у непередбачених обставинах, сформувані свого роду “поправку на раптовість”.

Для його успішного моделювання фактору (чинника) **невизначеності** також необхідне створення певної мотиваційної установки. Краще за все використовувати прийом суперечності інформації, коли перед початком заняття військовослужбовцям нечітко ставиться завдання. Вони наперед мають бути попереджені про те, що обстановка на заняттях може різко змінюватися у бік ускладнення умов виконання вправи, це вимагає від них самостійності, нестандартності дій і нешаблонності мислення.

Установка на невизначеність може створюватися шляхом нечіткого визначення часу початку занять, закінчення і його змісту. В цьому випадку у військовослужбовців повинне створюватися таке враження, що щось станеться, а ось що – ніхто конкретно не знає. Командирів підрозділу, керівників занять (інструктору) в цьому випадку напевно варто вносити ясність до чуток, що розповсюджуються. При цьому ясність не повинна вноситися аж до початку занять.

Головне, чого повинен добитися командир підрозділу, керівник занять (інструктор) у цьому випадку, це викликати в особового складу відчуття тривожного очікування і легкого неспокою через те, що їм не ясно як, коли і що вони робитимуть. Для цього можна скористатися старим прийомом, який називається “зіпсований телефон”. У ролі джерела спотвореної інформації може виступати як сам командир, керівник заняття (інструктор), так і підготовлені військовослужбовці. Такий прийом у поєднанні з іншими сприятиме тому, що в особового складу поступово вироблятиметься уміння контролювати свій стан в умовах невизначеності.

У бойових умовах чинник **новизни** дуже часто поєднується з чинником раптовості. Тому створення мотиваційної установки для моделювання новизни не може відрізнятися від того, як це робиться при моделюванні раптовості. Виключення в цьому випадку складає те, що у процесі самого заняття вплив на військовослужбовця через зміну обстановки повинний бути не стільки раптовим (хоча і це теж), скільки новим для нього.

При моделюванні чинників **збільшення темпу дій** і **дефіциту часу** можна застосовувати ті ж самі прийоми створення мотиваційної установки на майбутнє заняття. Для цього перед початком заняття командир підрозділу, керівник заняття (інструктор), або під час інструктажу, чи у будь-якій іншій формі добивається від особового складу того, в якій послідовності за часом, в якому темпі вони повинні виконувати вправи або відпрацьовувати дії. Це як і при моделюванні чинника раптовості, вимагає формування в особового складу певної програми дій тільки ще і за часом.

Група соціально-психологічних, моральних факторів (чинників) бою є вторинною по відношенню до психологічних. Вони, зазвичай, моделюються без створення будь-якої мотиваційної установки, оскільки якщо ми добре моделюватимемо психологічні чинники бою, то вони неминуче призведуть до появи соціально-психологічних чинників. Хоча це не означає того, що в деяких окремих випадках командир підрозділу, керівник заняття (інструктор) не може удатися до створення певної мотиваційної установки саме з метою моделювання соціально-психологічних чинників бою.

Окремих питань, що завжди виникає у процесі психологічної підготовки особового складу, є те, як необхідно моделювати дії “противника”. Важливо, щоб “противник” не просто позначався стрільбою холостими набоями, іншими імітаційними засобами або групами, що “підіграють”. Це, звичайно теж можна і треба робити, але головне, щоб “противник” був активно протидіючим. У зв'язку з цим, зауважимо:

– протидія “противника” може імітуватися тільки в приховані форми. В даному випадку начебто є протидія, але немає самого “противника”. Як, наприклад, при імітації ураження техніки “противником” за допомогою димової шашки тощо.

– протидія “противника” здійснюється в явній формі. У цьому випадку є “реальний противник”, такий що діє. Для ілюстрації цього положення краще підходить приклад будь-яких спортивних змагань між двома командами. Звичайно така “протидія противника” може моделюватися на заняттях з фізичної підготовки під час вивчення прийомів рукопашного бою тощо. Але як “явний противник” він може виступати як образ в комп'ютерних іграх, навчаннях тощо.

Іншими словами моделювання **протидії** може здійснюватися вказаними вище способами.

Протидія “противника” у поєднанні з певними зовнішніми умовами створює можливість для виникнення психологічних факторів (чинників) бою, у процесі занять з бойової підготовки, наближених за своїм змістом до реальних.

Отже, труднощі можуть створюватися сукупністю прийомів, класифікація яких приводилася в Наставові. У кожному конкретному випадку той або інший прийом, засіб моделювання психологічних факторів (чинників) бою повинний спрямовуватися на зміну або вибір зовнішніх умов, постановку і зміну навчально-бойових завдань або на зміну побутових умов. Труднощі, за певних обставин, можуть виглядати як протидія противника. Вони можуть створюватися за допомогою певних конкретних методів психологічної підготовки. Кожний прийом, створюючи ускладнення у виконанні дій військовослужбовцем під час занять, сприяє моделюванню психологічних факторів (чинників) бою. Тому процес моделювання полягає у включенні в заняття тих або інших прийомів і засобів психологічної підготовки за часом, місцем, врахуванням рівня підготовленості особового складу.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Антипов В.В. Психофизиологическая адаптация к экстремальным ситуациям / В.В. Антипов – М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 173 с.
2. Бойко О. В., Гузенко І.М., Кожевніков В.М., Миценко Д.В., Муравська М.С., Романишин А. М. Психологічна підготовка Ч.1 (теоретичний аспект): Навчально-методичний посібник / – Львів: АСВ, 2010. – 200 с.
3. Бойовий статут Сухопутних військ Збройних Сил України. Частина II. Батальйон, рота. – К.: Міністерство оборони України., 2010. – 217 с.
4. Бойовий статут Сухопутних військ Збройних Сил України. Частина III. Взвод, відділення, екіпаж танка.–К.: Міністерство оборони України., 2010.-246 с.
5. Дьяченко М.И. Психологический словарь-справочник / М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович – Мн: Харвест, 2001. – 576 с.
6. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Психологический аспект. – Минск: изд-во Университетское, 1985. – 237 с.
7. Экстремальна психологія: [підручник] / [Євсюков О.П., Куфлієвський А.С., Лебедев Д.В. та ін.]; за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – К.: Август Трейд, 2007. – 502 с.
8. Замана В.М., Воробійов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
9. Караяни А.Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава частей Сухопутных войск в локальных военных конфликтах. – М., 1998. – 245 с.
10. Корчемный П.А. Психологическая подготовка личного состава военно-воздушных сил к активным боевым действиям в условиях современной войны. – М.: ВПА, 1990. – 260 с.
11. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості: [монографія] / В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
12. Курс стрільб зі стрілецької зброї і бойових машин (КС СЗіБМ – 09). – К.: Міністерство оборони України, 2009. – 191 с.
13. Макаревич О.П. Психологічна підготовка особистості до поведінки в складних ситуаціях: Навч.-метод. посіб. – К.: ВП НАОУ, 2000. – 188 с.
14. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации (справочник психолога). – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 570 с.
15. Підручник сержанта механізованих військ– К.: МО України, 2006.–454 с.
16. Психологическая подготовка подразделений специального назначения / К.Макнаб. – Пер. с англ. Ю.Бондарева. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 384 с.
17. Рекомендации по психологической подготовке личного состава сухопутных войск. – М.: Воениздат, 1972. – 127 с.
18. Тимченко А.В. Психогении в экстремальных условиях. Боевая психическая травма и методы ее коррекции / А.В. Тимченко. – Х.: ХВУ, 1995. – 182

Тема 14. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ. ОРГАНІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОТИДІЇ. ФОРМИ, СПОСОБИ ТА МЕТОДИ ЗАХИСТУ ВІД НЕГАТИВНОГО ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ПСИХІКУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ.

Питання, що розглядаються.

1. *Забезпечення інформаційної безпеки у Збройних Силах України.*
2. *Організація інформаційно-психологічної протидії.*
3. *Форми, способи та методи захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу на психіку військовослужбовця.*

Вступ.

Інформація у сучасному світі є таким атрибутом, від якого у визначальному плані залежить ефективність життєдіяльності сучасного суспільства.

Досвід сучасних воєнних конфліктів свідчить про зростання в них ролі інформаційної боротьби, яка набуває активного стратегічного характеру, ведеться і в мирний час задовго до розгортання бойових дій та після їх завершення, без обмежень у просторі та часі і характеризується економічною доцільністю та високою військово-політичною інформованістю.

Реальністю сьогодення стало застосування інформаційної зброї і ведення інформаційних війн. У сфері **інформаційної безпеки** це призводить до серйозних негативних наслідків, які ускладнюють підтримання необхідного балансу інтересів особи, суспільства та держави, формування конкурентоспроможних місцевих інформаційних агентств і засобів масової інформації.

Неухильно зростає залежність процесів у різних сферах воєнної діяльності від якості функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем. Масове оснащення державних установ, підприємств, організацій і приватних осіб засобами обчислювальної техніки і включення їх до світових інформаційних просторів містить у собі **реальну загрозу створення розгалужених систем регулярного несанкціонованого контролю за інформаційними процесами і ресурсами**, навмисного втручання в них.

Неналежне використання інформаційного простору усередині держави призводить до **зниження рівня внутрішньої інформаційної безпеки України**, прямим наслідком чого є дестабілізація соціально-політичної обстановки, проведення акцій опору прийняттю тих чи інших державних рішень.

Відставання вітчизняних інформаційних технологій змушує при створенні інформаційних систем закуповувати імпорту техніку і залучати іноземні фірми, через що підвищується імовірність несанкціонованого доступу до інформації, що обробляється, зростає залежність від іноземних виробників комп'ютерної і телекомунікаційної техніки, програмного забезпечення. Звичайно, що Збройні Сили України, як інститут держави зазнають такі самі ризики, попри існування розгалуженої мережі захисту інформації.

Побудова **Системи забезпечення інформаційної безпеки у Збройних Силах України**, як складової інформаційної безпеки держави, розглядається через створення та діяльність структурних підрозділів, одним з основних елементів якої є **організації інформаційно-психологічної протидії**.

1. Забезпечення інформаційної безпеки у Збройних Силах України.

Інформаційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. (Закон України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки”).

Інформаційна безпека держави у воєнній сфері – стан захищеності національних інтересів у воєнній сфері в умовах впливу внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз.

Забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері – скоординовані дії інформаційно-психологічного та інформаційно-технічного характеру, які здійснюються державою, збройними силами та іншими структурами в інтересах воєнної безпеки держави.

Вітчизняна законодавча база містить підґрунтя і вимоги щодо розвитку Системи інформаційної безпеки держави у воєнній сфері:

Закон України “Про оборону України”, в якому, зокрема визначено:

підготовка держави до оборони в мирний час включає захист інформаційного простору України та її входження у світовий інформаційний простір, створення розвинутої інфраструктури в інформаційній сфері.

Міністерство оборони України здійснює розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах національної безпеки та оборони держави, бере участь в аналізі воєнно-політичної обстановки.

Генеральний штаб Збройних Сил України:

бере участь в організації використання та контролю за повітряним, водним і інформаційним простором держави та здійснює його в особливий період;

бере участь в організації та контролює підготовку системи зв'язку, комунікацій і в цілому території держави до оборони;

здійснює розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах підтримання у готовності і бойового застосування Збройних Сил України, для чого має у своєму складі відповідний структурний підрозділ;

організовує використання національної системи зв'язку в інтересах оборони, здійснює відповідно до закону управління та регулювання в сфері використання радіочастотного ресурсу, виділеного для цілей оборони.

Указ Президента України № 514/2009 “Про Доктрину інформаційної безпеки України”, в якій визначені:

реальні та потенційні загрози інформаційній безпеці України у воєнній сфері:

порушення встановленого регламенту збирання, обробки, зберігання передачі інформації з обмеженим доступом в органах військового управління та на підприємствах оборонно-промислового комплексу України;

несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів, незаконне збирання та використання інформації з питань оборони;

реалізація програмно-математичних заходів з метою порушення функціонування інформаційних систем у сфері оборони України;

перехоплення інформації в телекомунікаційних мережах, радіоелектронне глушіння засобів зв'язку та управління;

інформаційно-психологічний вплив на населення України, у тому числі на особовий склад військових формувань, з метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби;

напрями державної політики у сфері інформаційної безпеки України у воєнній сфері:

проведення систематичного аналізу застосування засобів, форм та способів інформаційної боротьби у воєнній сфері, визначення напрямів забезпечення інформаційної безпеки держави;

удосконалення законодавства з питань інформаційної безпеки, координації діяльності органів державної влади та органів військового управління під час вирішення завдань забезпечення інформаційної безпеки.

удосконалення видів і засобів захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних мережах, що задіяні в управлінні військами і зброєю від несанкціонованого доступу;

удосконалення форм і способів протидії інформаційно-психологічним операціям, спрямованим на послаблення обороноздатності держави;

підготовка спеціалістів з питань інформаційної безпеки у воєнній сфері:

Указ Президента України № 406/2011 “Про Положення про Міністерство оборони України та Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України”, в якому визначено:

Міністерство оборони України відповідно до покладених на нього завдань:

здійснює аналіз воєнно-політичної обстановки та визначає рівень воєнної загрози національній безпеці України;

здійснює планування та реалізовує заходи протидії і нейтралізації загроз національним інтересам України у воєнній сфері;

проводить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах національної безпеки та оборони держави;

здійснює постійний моніторинг інформаційного середовища, виявляє потенційні та реальні інформаційні загрози в оборонній сфері, проводить попереджувальні інформаційні заходи;

забезпечує розвиток інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх інформаційних технологій у сфері оборони;

Генеральний штаб Збройних Сил України відповідно до покладених на нього завдань:

проводить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах підтримання у готовності і бойового застосування Збройних Сил;

організовує у Збройних Силах комплексне виконання завдань радіоелектронної боротьби та забезпечує радіоелектронний захист радіоелектронних засобів Збройних Сил, інших військових формувань та правоохоронних органів, Держспецтрансслужби та Держспецзв'язку;

організовує приховане управління військами (силами), засекреченого, шифрованого і кодованого зв'язку, контролює у Збройних Силах здійснення комплексу, заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці, інформації з обмеженим доступом, що є власністю держави;

забезпечує інформаційну безпеку у Збройних Силах;

бере участь у створенні та контролює стан системи управління державою в особливий період;

здійснює заходи щодо підготовки національної системи зв'язку до використання в інтересах оборони;

організовує, координує роботу зі створення єдиної автоматизованої системи управління Збройними Силами, впроваджує сучасні інформаційні технології в діяльність органів військового управління;

у питаннях виконання завдань особливого періоду: бере участь в організації використання повітряного, водного, інформаційного простору держави та здійснює контроль за їх використанням; здійснює управління телекомунікаційними мережами та радіочастотним ресурсом держави.

2. Організація інформаційно-психологічної протидії.

Інформаційно-психологічний вплив - це такий вплив на індивіда інформаційно-психологічними або іншими засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу.

Вплив інформаційного простору на особистість в умовах виконання миротворчого завдання за межами Батьківщини може здійснюватись різними способами, серед яких слід виділити: дезінформацію, поширення чуток, залякування, емоційне придушення, ініціювання агресивних емоційних станів, демонстрацію, маніпуляцію.

Сутність дезінформації полягає в навмисному наданні суб'єктом свідомо помилкової інформації об'єктові з метою його дезорієнтації.

З метою дезінформації особистості свідомо надаються помилкові дані. Помилкова інформація повинна носити правдоподібний характер. Дезінформації притаманні: відсутність шаблону у формах і змісті; уміле проведення заходів щодо введення особистості в оману за єдиним задумом, їхнє ретельне узгодження й максимальне використання правдоподібної інформації; уміле приховування дійсних намірів, мети і завдань.

Яскравим прикладом дезінформації служить кампанія стратегічного дезінформування окремих людей і світової спільноти в цілому, що здійснювалася США проти Іраку в 1990-1991 роках стосовно терміну початку операції і напряму головного удару військ (сил). У таких масштабах стратегічне дезінформування було застосовано вперше після Другої світової війни. Воно проводилося спільно спеціальними службами військових відомств США й союзних країн з метою введення в оману не тільки особового складу збройних сил Іраку, але і народів своїх держав, світової громадськості.

Основними інструментами стратегічного дезінформування були засоби масової інформації: *газети й журнали, радіо й телебачення*. При цьому США зуміли досить ефективно використати високий рівень дієвості своєї пропаганди, нав'язати міжнародним агентствам, а значить світовій громадськості, свою точку зору на хід розвитку подій, спираючись, головним чином, на домінуюче положення американських засобів масової інформації, що поставляють світові до 70 % міжнародної інформації.

Заходи щодо дезінформації проводилися комплексно в політичній, економічній і військовій галузях з активним використанням засобів масової інформації шляхом організації регулярних "витоків" змісту таємних документів і поширення "особистих думок" високопоставлених представників американської адміністрації й військово-політичного керівництва США.

Ще одним способом психологічного впливу є *поширення чуток*. Під чутками розуміємо специфічний вид міжособистісної комунікації, який виникає внаслідок утворення інформаційного вакууму, що заповнюється спонтанно або зусиллями пропаганди супротивника. Поширення чуток - один з найбільш ефективних способів поширення інформації при інформаційно-психологічному впливі, заснованого на збільшенні групової сугестивності під час впливу.

Чутки можна класифікувати за трьома параметрами: експресивному (емоційні стани, виражені в змісті чутки і відповідні типи емоційних реакцій), інформаційному (ступінь вірогідності сюжету чутки) і за ступенем впливу на психіку людей.

За експресивною характеристикою розрізняються чутки-бажання, чутки-залякування й агресивні чутки.

1. *Чутки-бажання*. Поширювана інформація має на меті викликати розчарування з приводу нездійснених очікувань і деморалізацію об'єкта впливу. Подібні чутки - бажання поширювалися під час II світової війни в оточеному Ленінграді. Наприклад, чутка про швидку висадку десанту союзників.

2. *Чутки-залякування*. При їхньому поширенні за допомогою інформації в особистості ініціюється стан тривоги, непевності. Ними можуть бути чутки про смертельну суперзброю, якою володіє супротивник (тобто сторона, що поширює чутки), чутки про недостачу продовольства, зараження місцевості, питної води і т.і.

3. **Роз'єднувальні агресивні чутки.** Розповсюджувана інформація має на меті внести розлад у військовий колектив, порушити соціальні зв'язки, викликати недовіру один до одного.

Спосіб залякування (ініціювання страху) полягає у формуванні станів неспокою, депресії або апатії, пробудження страху перед реальною або уявною загрозою, а також перед невідомістю.

Зупинимося на деяких видах страху докладніше. За ступенем реальності загрози розрізняється страх перед реальною і вигаданою небезпекою. Слід зазначити, що страх перед реальною небезпекою (допустимо, перед загрозою смерті або каліцтва) глибше, тому що базується на певному бойовому або життєвому досвіді. Страх перед вигаданою небезпекою також може істотно знизити морально-психологічний стан особистості.

За ступенем усвідомлення загрози розрізняють страх перед усвідомленою, невизначеною небезпекою і перед невідомим, у ході спостереження за поведінкою індивідів у період бойових дій було відзначено, що чим глибше вони усвідомлюють небезпеку, що насувається, тим більше можливостей для локалізації почуття страху й психологічної підготовки до усунення загрози. Солдатові страшні снаряди супротивника. Він іде в безпечне місце, веде вогонь, не біжить через страх, а вміло уникає небезпеки.

Найбільший страх відчувається перед невизначеною або невідомою небезпекою (тривога), з якою об'єкт впливу раніше не зустрічався або не має уявлення, яка небезпека йому загрожує. Страх перед невідомим значно знижує бойові можливості військ. Солдати можуть переконатися, що вони, в допущеннях, піддалися зараженню, якщо зброя масового ураження не застосовувалася. На основі перших потрясінь можуть з'явитися ознаки, що нагадують реальні симптоми ураження (слабкість, сліпота, нудота), а також острах уживати "заражену" їжу й воду.

Емоційне придушення. Емоційне придушення - спосіб психологічного впливу, що використовується з метою формування в особистості астеничних станів: тривоги, депресії, апатії. Кінцева мета емоційного придушення особистості - паралізація її волі і бездіяльність.

При здійсненні інформаційно-психологічного впливу, залякування й емоційне придушення часто застосовуються комплексно. Залякування спрямоване насамперед на ініціювання реакції страху, паніки серед людей з метою викликати певну поведінку індивіда. Емоційне придушення спрямоване на виклик астеничних станів тривоги, депресії, апатії і, у кінцевому підсумку, бездіяльності особистості, нездатності її адекватно сприймати дійсність.

Тривога - це емоційний стан, що виникає в ситуаціях з невідомим закінченням і пов'язаний з очікуванням несприятливого розвитку подій. Тривога проявляється як відчуття беспорядності, невпевненості в собі, безсилля перед зовнішніми факторами як перебільшення їхньої могутності й небезпечності.

Депресія - афективний емоційний стан, який характеризується негативним тлом. Людина в стані депресії зазнає важких, нестерпних переживань пригніченості, туги, відчаю. Її потяги, мотиви, воляова активність, самооцінка різко знижені. Зміненим виявляється й відчуття часу, який спливає нестерпно довго. Для поведінки людей у стані депресії є характерними уповільненість, безініціативність, швидка втомлюваність, що в сукупності призводить до різкого падіння продуктивності діяльності.

Апатія - це емоційний стан, що виникає внаслідок втрати перспективи, емоційного придушення, втрати віри в кінцеву мету, керівництво, успіх кампанії і т.ін. Апатія викликає емоційну пасивність, байдужість до навколишнього середовища, знижує фізичну й психічну активність.

Маніпуляція - спосіб психологічного впливу, що використовується для досягнення однобічного виграшу за допомогою прихованого спонукання кого-небудь до здійснення певних дій. Можна також визначити поняття "маніпуляція" як вид застосування влади, при якій той, хто володіє нею, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характеру поведінки, яку від них очікує.

Для маніпуляції важливо створити ілюзію незалежності об'єкта від стороннього впливу, самостійності прийнятих рішень і дій. Тому тут особливе значення має мистецтво маніпулювання, рівень володіння навичками. Одна з найбільш важливих особливостей маніпулювання - скритність впливу. Спроба маніпуляції лише тоді має шанси на успіх, коли факт впливу не усвідомлюється об'єктом і кінцева мета йому не відома. Можна маніпулювати, граючи і на певних недоліках людини, але вона не повинна знати про це.

Даний спосіб психологічного впливу стоїть трохи осторонь від перерахованих вище. Він розрахований не стільки на груповий об'єкт, скільки на індивідуальну роботу з конкретною людиною. Використання маніпуляції не обмежується воєнним часом, періодами загострення міждержавних відносин тощо.

Таким чином, **інформаційно-психологічний вплив** містить у собі сукупність методів, видів і способів, уміле використання яких дозволяє ефективно впливати на поведінку особистості, особливо в незвичайних умовах. Вплив на емоційну сферу свідомості миротворця є важливою складовою інформаційно-психологічного впливу.

Для реалізації інформаційно-психологічного впливу на свідомість військовослужбовців використовуються такі джерела, канали поширення й технології (засоби):

засоби масової інформації й спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості;
глобальні комп'ютерні мережі й програмні засоби швидкого поширення в мережі пропагандистських інформаційних матеріалів;

засоби, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення;

засоби створення віртуальної реальності;

засоби психосемантичного впливу;

засоби генерування акустичних й електромагнітних полів.

До спеціалізованих засобів інформаційно-пропагандистської спрямованості належать мобільні радіомовні і телевізійні центри, пропагандистські пересувні гучномовці, плакати, листівки. Технології їх застосування відпрацьовані й подальший їх розвиток пов'язаний насамперед з методами прихованого впливу на підсвідомість військовослужбовця.

Захист військ (сил) від негативного інформаційно-психологічного впливу – це комплекс погоджених за цілями, місцем та часом заходів, що проводяться у мирний і воєнний часи органами державного та військового управління усіх рівнів, командуючими (командирами) штабами, органами по роботі з особовим складом з метою запобігання, зриву, нейтралізації і усунення наслідків негативного інформаційно-психологічного впливу на особовий склад військ і населення країни.

Метою захисту є зниження небезпеки негативного інформаційно-психологічного впливу на органи військового управління, особовий склад військ (сил) та населення; забезпечення ефективного управління військами (силами); зміцнення морально-психологічного стану особового складу військ (сил).

Основними складовими завданнями захисту військ (сил) від інформаційно-психологічного впливу супротивника є:

- роз'яснення особовому складу військ рішень військово-політичного керівництва країни та задач, що стоять перед військами (силами);
- аналіз і прогнозування інформаційної обстановки в пунктах постійної дислокації (районах операцій (бойових дій)), рівня її впливу на війська (сили) та населення;
- збір і узагальнення інформації про вірогідні джерела та об'єкти негативного інформаційно-психологічного впливу;
- нейтралізація інформаційно-психологічного впливу з метою недопущення деморалізації, дезінформації військ (сил) та зниження їх морально-психологічного стану;
- проведення інформаційно-психологічних заходів (акцій), спрямованих на свої війська і населення в пунктах постійної дислокації (районах виконання завдань за призначенням);
- організація запобіжних (профілактичних) заходів щодо поширення неправдивих чуток серед особового складу, упередження неправдивих слухів, тривожних висловлювань і протиправних дій, спрямованих на зниження морально-психологічного стану військ (сил), та ін.

Аналіз та прогнозування інформаційно-психологічного впливу спрямовані на вивчення:

- особливостей і тенденцій розвитку інформаційної та морально-психологічної обстановки; наявних сил, засобів, способів і прийомів, особливостей змісту інформаційно-психологічного впливу на війська (сили);
- активності і спрямованості інформаційних потоків та комунікацій, можливих об'єктів і каналів потенційного негативного інформаційно-психологічного впливу на війська (сили);
- можливого рівня деморалізації і психогенних втрат особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу та оцінка ступеня уразливості своїх військ (сил);
- слабких місць у здійсненні негативного інформаційно-психологічного впливу.

Таким чином, **інформаційно-психологічна протидія** – це складова інформаційно-психологічної боротьби, спрямована на власну аудиторію, яка одночасно є мішенню для пропаганди (психологічних операцій) противника (опозиції), з метою нейтралізації або зведення до мінімуму ефекту від ворожого інформаційно-психологічного впливу.

Головною метою протидії інформаційно-психологічному негативному впливу на особовий склад є досягнення інформаційно-психологічної переваги над ним.

3. Форми, способи та методи захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу на психіку військовослужбовця.

З метою профілактики негативного інформаційно-психологічного впливу в бойовій обстановці на оперативнотактичному рівні особлива увага звертається на роз'ясненні військовослужбовцям воєнно-політичної і оперативнотактичної обстановки в районі виконання завдань, істинних цілей, завдань, тематики, форм, методів психологічних операцій.

Позитивний ефект дає ознайомлення військовослужбовців з конкретними фактами, що свідчать про найрізноманітніші прийоми, методи і наслідки інформаційно-психологічного впливу протиборчих сторін. Так, наприклад, розвиткові негативних реакцій в поведінці військовослужбовців можна запобігти, завчасно попередивши їх про можливість використання противником нових, невідомих до цього часу форм і способів впливу, застосування ним психотропних засобів тощо.

Роз'яснення військовослужбовцям можливих форм і способів інформаційно-психологічного впливу протиборчими сторонами, а також з боку сил психологічних операцій зумовлює надійне перекриття каналів цього впливу на особовий склад. Важливо тримати під постійним контролем людей, чия діяльність пов'язана з прийомом і передачею інформації.

Для підвищення психологічної стійкості особового складу доцільно виявляти лідерів, створювати неформальні групи військовослужбовців, які б формували відповідні стереотипи про армію противника, були б носіями високого морально-психологічного стану.

При виконанні завдань в оперативному районі може виникнути необхідність призначення у кожному підрозділі відповідальних осіб, в частинах - спеціальних команд по збору і знищенню агітаційно-пропагандистських матеріалів противника. Зарубіжні фахівці вважають листівки найбільш ефективним засобом психологічного впливу на людей, тому закриття цього каналу впливу на військовослужбовців дозволить значно знизити ефективність психологічного впливу на особовий склад.

Особлива увага командирів, військових психологів повинна приділятися вивченню змісту, тез та аргументів друкованої та телерадіомовної пропаганди противника, а також аналізу можливого негативного психологічного впливу на військовослужбовців з помітною нервово-психічною нестійкістю, високою "недовірливістю" і тривожністю, які в складних ситуаціях нерідко стають індукторами паніки.

Враховуючи зазначене протидія інформаційно-психологічному впливу містить:

- своєчасне визначення початку інформаційно-психологічних акцій (дій);
- безперервне й психологічно доцільне оперативне інформування особового складу, роз'яснення йому цілей і завдань негативного інформаційно-психологічного впливу;
- перекриття або встановлення повного контролю над каналами інформаційно-психологічного впливу;
- виявлення психічно нестійких військовослужбовців, що піддалися впливу, та робота з ними;
- ознайомлення військовослужбовців з прийомами й методами негативного інформаційно-психологічного впливу;
- виховання в особового складу вірності присязі, віри в командирів та начальників, упевненості в силі і надійності власної зброї;
- нарошування матеріально-технічної бази інформаційно-психологічного впливу на свої війська і населення.

Висновки.

1. За умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір. Сучасні інформаційні технології дають змогу державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці конкурентної держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів.

2. За сучасних умов інформаційна складова набуває дедалі більшої ваги і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та інформаційні технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку. Використання інформаційних технологій визначає структуру і якість озброєнь, необхідний рівень їх достатності, ефективність дій військ (сил).

Інформаційна безпека є невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки. Водночас інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки.

3. Одним з основних напрямів розв'язання розглянутих проблем є створення в Україні дієвої Системи інформаційної безпеки держави, спроможної забезпечити в сучасних умовах захист її національних інтересів у воєнній сфері. Така система сприятиме побудові і реалізації чіткої схеми координації ведення інформаційної боротьби на державному рівні, взаємодії між відомчими структурами інформаційної боротьби, а також підготовки і ведення інформаційної боротьби в інтересах безпосередньо завдань Збройних Сил.

4. Розвиток системи інформаційної боротьби у Збройних Силах України у напрямі її наближення до відповідних структур збройних сил провідних країн світу є необхідною умовою їх якісної трансформації.

5. Формування у військовослужбовців Збройних Сил України національної свідомості, набуття досвіду активної суспільної поведінки, забезпечення підтримання ними напрямів зовнішньої та внутрішньої політики держави, готовності до виконання завдань за призначенням забезпечить формування у них державницької самосвідомості та розвиток необхідних інтелектуальних, моральних і психологічних якостей.

Матеріали підготовлено в управлінні пропаганди Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України, виконавець – полковник ЛАТУТІН О.В.

Література.

1. Навчальний посібник / За загальною редакцією А.І. Міночкина. - К.: ВІТІ НТУУ "КПІ". 2006. - 188 с.
2. В.Б. Толубко та ін. Підготовка і ведення інформаційної боротьби в Збройних Силах: Навчальний посібник. - Київ: НАОУ, 2004. - 280 с.
3. Морально-психологічне забезпечення службової діяльності Прикордонних військ України: Підручник.- Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. - 448 с.
4. Попов М.О., Щербак В.А. Дезінформаційні заходи та їх вплив на функціонування системи добування даних і прийняття інформаційних рішень// Наука і оборона. - 2002. - № 4. - С. 42-51. 5. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій / Дзюба М.Т., Жарков Я.М., Ольховой І.О., Онищук М.І. Навчальний посібник // За загальною редакцією В.В. Балабіна. - К.: ВІТІ НТУУ "КПІ", 2006. - 472 с.
5. Вісник Київського національного Університету ім. Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки 18-19/2006 с.25-28.

Тема 15. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІЙСЬКОВОГО КОЛЕКТИВУ.

Питання, що розглядаються.

1. **Сутність військового колективу та його особливості.**
2. **Зміст і структура психології військового колективу.**

Вступ.

Сучасна військова техніка і озброєння достатньо складні і припускають колективне обслуговування. Наприклад, для нормальної експлуатації танкової техніки необхідний екіпаж, для використання можливостей артилерійської гармати – розрахунок. Тому однією з основних особливостей військово-професійної діяльності є те, що діяльність військовослужбовців завжди носить колективний характер. Це означає, що перемога в сучасному бою досягається лише за рахунок колективних зусиль, за рахунок координації дій всього особового складу. Отже, в своїй професійній повсякденній діяльності офіцер стикається не тільки з окремими військовослужбовцями, але і з військовим колективом в цілому. Розглянемо поняття, особливості і структуру військового колективу. В цьому і полягає актуальність вивчення теми.

1. Сутність військового колективу та його особливості.

Розглянемо, як класифікуються групи і колективи. В ході спільної діяльності люди практично завжди вступають в соціальні спільності – групи.

Групою прийнято називати певне об'єднання людей. Усе людське суспільство складається з безлічі груп, які розрізняються за цілим рядом ознак:

за цілями і змістом діяльності. Відповідно до цього критерію виділяють трудові, бойові, навчальні та інші групи;

за способом об'єднання, що дозволяє підрозділити їх на виробничі, побутові і т.п.;

за формою організації і виникнення групи можуть бути реальними, умовними, організованими, офіційними і неофіційними;

за характером і контактністю спілкування, відносин до особи всіх інших членів групи підрозділяються на контактні (первинні) і дистантні (вторинні).

Крім цього, виділяють великі і малі соціальні групи. **Великі соціальні групи** – це класи, прошарки, політичні групи (партії, професійні союзи, збройні сили), нації та інші (вікові, освітні) спільності і об'єднання.

Малі соціальні групи – це військовий підрозділ, цех, шкільний клас, студентський курс. Подібні групи прийнято називати первинними. Вони відрізняються від великих тим, що в них здійснюється постійне міжособистісне спілкування, контакт,

взаємодія. На його основі виникають різноманітні *соціально-психологічні (в середині групи) явища*, без урахування яких неможливе ефективне керівництво колективом.

Слід зазначити, що група – ширше поняття, ніж колектив. При цьому не всяка група може розглядатися як колектив. Головним критерієм колективу є наявність у групи соціально значущих цілей. Групи, цілі яких виникають тільки із внутрішніх потреб і інтересів групи та не виходять за їх рамки, на відміну від колективу називаються **корпораціями**.

Колектив – це організована група людей, об'єднана загальними цілями, спільною соціально-корисною діяльністю. Колектив відрізняє також особливий тип відносин – відповідальної соціальної взаємозалежності і товариської співпраці. Саме даний тип відносин обумовлює можливість впливу колективу на окрему особу.

Відомо, що особа формується в праці і спілкуванні з іншими людьми. Проте характер і форми праці визначаються не тільки особливостями макросередовища, яке включає соціально-економічні, політичні і виробничі відносини і багато в чому залежить від рівня науково-технічного прогресу, культури, ідеології і моралі, але і мікро середовищем, як сукупністю умов безпосереднього соціального оточення людини. Таким чином, найближче соціальне оточення людини, колектив, мікросередовище є одними з найважливіших чинників, що роблять вплив на формування особи.

Що входить у поняття найближчого соціального оточення? Перш за все, до найближчого соціального оточення слід віднести членів сім'ї. Сім'я, будучи малою соціальною групою, служить первинним регулятором відносин між дитиною і батьками. Залежно від характеру сімейних відносин спочатку формуються особливості особи дитини. При цьому слід зазначити, що у вихованні дитини важлива участь обох батьків. Дуже часто в неповних сім'ях особа дитини формується неправильно, однобічно. Не випадково аналіз стану військової дисципліни показує, що найчастіше дисциплінарне порушення скоюють військовослужбовці із так званих неблагополучних, зокрема неповних, сімей.

Під час вступу дитини до школи ступінь впливу сім'ї на формування її характеру поступово знижується. Все більше значення для неї набуває те, як до неї відносяться однолітки. Особливо значущими ці відносини стають у старших класах. Саме в цьому віці дитина підпадає під вплив соціального середовища у вигляді різноманітних груп. Одні з них – формальні (навчальні класи, спортивні секції й інші громадські організації) – сприяють розвитку соціально корисних якостей. Інші групи, так звані неформальні, іноді здійснюють сильніший, але не завжди позитивний, вплив на особу.

Звищесказаного можна зробити висновок про те, що молоді люди, що призиваються до лав Збройних Сил, володіють самими різними поглядами і переконаннями, оскільки вони росли в різних сім'ях і відчували різний вплив з боку найближчого соціального оточення. Офіцер зобов'язаний враховувати цей факт при організації виховної роботи з особовим складом.

Незалежно від виду суспільно корисної діяльності, що лежить в основі об'єднання і організації людей, кожний з колективів має не тільки своє специфічне, але і загальне для всіх своїх членів суспільно корисне завдання, певну організаційну структуру, своєрідне поєднання людей, різних за віком і національністю, певний стиль взаємостосунків. Не є виключенням і військовий колектив.

Військовий підрозділ як певна соціальна спільність виникає на базі організаційної структури частини (корабля) і включає ряд підсистем, яким властиві свої соціально-психологічні особливості. Серед таких підсистем є як формальні, так і неформальні групи. До перших відносяться стройові відділення, бойові розрахунки, екіпажі, вarti, до других – групи земляків, друзів, любителів музики, спорту і т.п.

Не є секретом і те, що багато командирів зазнають великих труднощів у процесі впливу на неформальні і неофіційні групи. Той самий командир успішно вирішує бойове завдання в полі і не володіє ситуацією в казармі. Це значною мірою обумовлено тим, що управління соціальними групами вимагає певних знань про закономірності їх формування і розвитку.

У зв'язку з цим командир підрозділу зобов'язаний знати і враховувати основні закономірності розвитку малих груп, сприяти перетворенню стихійно виниклих груп на згуртовані автономні групи, стежити за їх розвитком і вживати заходів щодо запобігання їх трансформації в хибний колектив.

Як і будь-який колектив, військовий має свої особливості розвитку.

Військовий колектив – високоорганізована група дисциплінованих військовослужбовців, здатних автономно виконувати службові, навчальні, бойові та інші завдання. Ця група може входити до складу підрозділу і називатися первинним колективом, якщо йдеться про бойовий розрахунок, екіпаж або взвод, або вторинним колективом, коли мається на увазі рота або батальйон.

Важливими ознаками колективу є висока дисциплінованість, взаємодія, співпраця, злагожденість у роботі, доброзичливість. Зв'язки, що поєднують різних за своєю індивідуальністю людей в єдиний колектив, різноманітні і в сукупності служать необхідною умовою для єдності дій.

Один із різновидів зв'язків у середині групи між воїнами полягає у *подібності і збігу їх поглядів, думок, позицій, інтересів і переконань*. Людей, погляди яких з певних питань близькі або співпадають, називають *одномудцями*.

Другий різновид зв'язків, що об'єднують воїнів в єдине ціле, формується в процесі їх спільної діяльності, обслуговування колективної зброї, узгодження індивідуальних дій при вирішенні загальних завдань. Ці зв'язки є *навичками й уміннями взаємодії і співпраці*, які є важливою стороною колективної військової майстерності.

Третій різновид зв'язків ґрунтується на *відчуттях, які воїни відчувають один до одного, на взаємних оцінках особи і тієї ролі, яку кожний з них відіграє в житті і діяльності колективу*. Переживаючи почуття пошани, довіри і симпатії до своїх товаришів, воїн виявляє прагнення до дружної роботи з ними, піклується про їх потреби, допомагає їм у службі і навчанні. Цей різновид зв'язків у середині колективу одержав назву взаємостосунків або військового товариства, бойової дружби, які спочатку формуються в рамках конкретного військового колективу.

У Збройних Силах України існує велика різноманітність низових (первинних) колективів. У їх структурі і психології багато загального. Всі вони – колективи військові. У той же час, подібно до того, як кожен воїн має свою індивідуальність, так і колективи відрізняються один від одного. Особливості, схожість і відмінність між військовими колективами обумовлюються низкою причин.

Як основна причина виступає різновид (форма, вид, тип) діяльності, тих завдань, для виконання яких даний колектив призначений, тобто його *військово-професійні особливості*. Оскільки колективна організація і зміст військової діяльності помітно відрізняються залежно від виду Збройних Сил (роду військ, спеціальних військ), то колективи, що до них відносяться (механізовані, розвідувальні, високомобільні десантні, танкові, артилерійські, авіаційні, військово-морські і інші підрозділи) правомірно розглядаються як такі, що мають велими значні соціально-психологічні особливості. Виділяється категорія військово-навчальних колективів (курсантські, слухацькі і ін.). Їх психологія визначається, головним чином, навчальною діяльністю і пов'язаними з нею чинниками. У навчальних закладах діють також військово-педагогічні (кафедральні) колективи.

Важливим критерієм диференціації військових колективів *розділення військовослужбовців на ряд службових категорій*: офіцерів, прапорщиків, сержантів, солдатів. Оскільки у цих категорій є загальні, специфічні інтереси і проблеми, вони об'єднуються і утворюють своєрідні колективи: офіцерські, сержантські, колективи прапорщиків, окремих військових фахівців (навідників, механіків-водіїв, ін.).

Залежно від характеру діяльності, особливостей особового складу (однорідність – різнорідність) та інших об'єктивних умов військові колективи розрізняються і рядом психологічних ознак. Перш за все це – **тип спілкування в середині колективу**. В одних колективах ділове спілкування, взаємодія утворюють основу колективної діяльності (перш за все там, де є колективна зброя, бойова техніка, що обслуговується групами воїнів, що тісно взаємодіють один з одним). В інших колективах спілкування можливо, в основному, у проміжках між виконанням завдань, під час відпочинку, а також на навчальних заняттях, оскільки члени колективу зайняті індивідуальною діяльністю. У більшості підрозділів форми індивідуальної і колективної діяльності переплітаються, відповідно і спілкування носить різноманітний характер.

Розрізняються колективи і за своїми якісними характеристиками: за рівнем ідейно-політичної й етичної зрілості, згуртованості, рівнем колективної бойової майстерності (злагожденості), за станом дисципліни, морально-психологічного клімату, досягненнями і результатами діяльності.

У своєму розвитку військовий колектив проходить певні стадії. Найчастіше виділяють три основні стадії розвитку колективу: соціальної єдності, військового товариства і соціальної зрілості.

Перша, **початкова стадія** розвитку військового колективу характеризується тим, що на даній стадії розвитку військовослужбовці встановлюють різноманітні контакти, які необхідні для успішного виконання службових і суспільних завдань. Ця стадія проходить не завжди легко. Як правило, виникають певні труднощі в об'єднанні колективу. Нерідкі випадки, коли одне невелике угруповання аморальних солдатів стає джерелом нестатутних взаємостосунків і непереборною перешкодою на шляху подальшого розвитку військового колективу. Тому командир підрозділу повинен не тільки контролювати процеси, що проходять на даній стадії, але і брати безпосередню участь в об'єднанні колективу.

На другій стадії, **стадії військового товариства**, як правило, завершується процес взаємного вивчення, встановлюються позитивні відносини між військовослужбовцями, формується достатньо стабільна структура колективу, яка включає колективну думку і настрої, взаємостосунки і згуртованість, дисциплінованість і колективні звички. Дана стадія створює вельми сприятливі умови для всебічного розвитку особистості воїна.

На цій стадії розвитку військового колективу командир зобов'язаний змінити стиль управління. Якщо на першій стадії офіцер сприймається колективом як зовнішня по відношенню до них сила, то тепер він повинен стати керівником, який поєднує вимогливість із турботою про підлеглих, єдиноначальність із опорою на колектив. Тому при проведенні виховної роботи командир зобов'язаний активно використовувати бойові, службові, спортивні, побутові традиції, які стають звичними нормами поведінки більшості воїнів і сприяють досягненню високих результатів у службі.

Стадія соціальної і бойової зрілості є третьою стадією розвитку військового колективу. На даній стадії досягається єдність волі і дій, знань і переконань, інтересів і ціннісних орієнтацій. Відносини між військовослужбовцями характеризуються наявністю взаємодопомоги, взаємної підтримки, взаємної замінюваності і безконфліктності. У колективі, що досяг даної стадії розвитку, переважає здоровий соціально-психологічний клімат, що благотворно впливає на всебічний розвиток особистості воїна.

Таким чином, закінчуючи розгляд першого питання, можна зробити висновок, що грамотне управління процесами, що відбуваються у військових колективах, сприяє не тільки цілеспрямованому формуванню професійно значущих особистих якостей військовослужбовців, але і забезпечує поступальний розвиток соціальної групи на шляху її перетворення у згуртований військовий колектив.

2. Зміст і структура психології військового колективу

У процесі об'єднання і розвитку військового колективу досягається морально-психологічна і організаційна **єдність** особового складу підрозділу. Вона виявляється в чіткості і високій ефективності сумісних дій зі зброєю і технікою, а також і у позаслужбовий час, і в різноманітних формах колективного духовного життя, у свідомості кожного воїна, що відчуває свою близькість і прихильність до товаришів, і відповідальність перед ними.

Цей бік єдності членів військового колективу виражається в його психології, яка є сукупністю різних зв'язків і відносин. Від змісту, спрямованості і стійкості психології колективу залежить якість виконання тих завдань, що стоять перед ним.

Практика показує, що для успішних дій колективу у складній обстановці важливі, перш за все, наступні умови:

а) загальні, узгоджені позиції членів колективу щодо головних питань повсякденного життя і військової служби, що формуються на основі моральної єдності воїнів, спільності їх світогляду, переконань і життєвих принципів;

б) навички взаємодії і спілкування як у процесі діяльності, так і в побуті, пов'язані з чіткою і гнучкою структурою розподілу обов'язків, керівництва і підпорядкування, а також норми і способи регуляції сумісного життя і діяльності;

в) військове товариство і бойова дружба, тобто взаємостосунки, обумовлені міжособистісними відчуттями взаємної довіри, пошани і відповідальності один за одного.

Важливою умовою діяльності і розвитку колективу є традиції, бойові реліквії і військові ритуали.

Все це в єдності і у взаємозв'язку окремих ланок утворює комплекс соціально-психологічних явищ або психологію військового колективу.

У повсякденному житті, коли мова заходить про психологію колективу, часто використовують таке поняття, як **соціально-психологічний клімат**, під яким розуміють сукупність його якостей і станів, які визначають самопочуття кожного його члена, ступінь задоволення їм своїх соціальних потреб (у спілкуванні, визнанні, пошані, дружбі, розкритті своїх здібностей і ін.) і переважаючі колективні настрої.

Розглянемо структуру соціально-психологічного клімату колективу. У структурі соціально-психологічного клімату виділяють дві основні складові: відношення людей до діяльності, заради виконання якої був створений колектив, і їх відношення один до одного. У свою чергу, відносини один до одного диференціюються на відношення по горизонталі (наприклад, у військовому колективі між рядовими, курсантами, офіцерами, товаришами по службі) і відносини по вертикалі в системі керівництва і підпорядкування.

Отже, безпосереднє контактне спілкування є не тільки невід'ємним елементом життєдіяльності будь-якого колективу, але і, по суті, разом із діяльністю – основою його існування. Якщо говорити про взаємостосунки військовослужбовців у цілому, то в їх структурі можна виділити декілька сфер: службову, суспільно-політичну, неслужбову (побутову), а також їх невід'ємний аспект – систему міжособистісних психологічних відносин.

Службові відносини – найважливіша основа взаємодії людей під час вирішення професійних завдань, у тому числі і військовослужбовців, у бою, на службі, у повсякденному житті. Система даних відносин припускає неухильне виконання бойових, службових, трудових обов'язків і ролей. Ці взаємостосунки офіційно закріплені в організаційній

структурі військового колективу, задаються у відповідних керівних документах: законах, наказах, статутах, правилах, настановах. Проте і на службі, і поза нею взаємодіють конкретні люди, що володіють розумом, відчуттями, волею, тому не можна відривати службові відносини від особистих, так само, як не можна ототожнювати особисті і неслужбові відносини.

Міжособистісні психологічні відносини є однією зі сторін об'єктивних відносин, що здійснює великий вплив на поведінку військовослужбовців. Проте роль міжособистісних відносин вельми значуща для вирішення службових проблем і завдань, тому вивчення структури відносин військовослужбовців у середині колективу потребує пильної уваги і систематичного управління з боку командира підрозділу. Дана необхідність обумовлена і тим, що в процесі міжособистісного спілкування виникають і розвиваються різні соціально-психологічні явища.

Одне з таких явищ — прагнення особи до **самоствердження**.

Самоствердження особи – це її прагнення зайняти і утримувати певну позицію в системі психологічних відносин у колективі, яка забезпечувала б даній особі пошану, визнання або довіру, прихильність або підтримку, допомогу або захист і тим самим сприяла б задоволенню потреби спілкування з іншими людьми, прояву індивідуальності особи, розкриттю її найбільш сильних сторін. Процес самоствердження особи – це активне прагнення людини усвідомити свої достоїнства у ряді переваг інших людей, порівняти і зіставити себе з іншими людьми з тим, щоб не розгубити свою індивідуальність, розкрити можливості, проявити себе, грати значущу роль у колективі.

Разом з тим слід мати на увазі, що у зв'язку з самоствердженням особи в середовищі собі подібних може виникати безліч різноманітних колізій, ситуацій, що відображаються не тільки на одній особі, але і на колективі в цілому, на його згуртованості, результативності його діяльності. В процесі самоствердження в колективі можуть, наприклад, стихійно складатися групи негативної спрямованості, яка може виражатися в прагненні за всяку ціну зайняти лідируюче положення. Виникнення такого соціально-психологічного феномена військового колективу, як “дівчина”, перш за все, пов'язано з прагненням до самоствердження. У зв'язку з цим робота командира підрозділу щодо надання допомоги своїм підлеглим у самоствердженні є одним із найбільш істотних елементів керівництва колективом.

Іншим соціально-психологічним явищем, що характерне для будь-якого колективу, є **колективна думка**. Колективна думка – це один із компонентів морально-психологічної атмосфери підрозділу (частини, корабля).

Думкою військового колективу називається єдина позиція, що поділяється всіма його членами, з конкретного, значущого для всіх питання. Вона виступає у формі знання, думки про цей предмет, відношення до нього у формі колективного рішення, тобто наміру зробити певну колективну дію. Для більшості людей думка оточуючих, відносно себе надзвичайно важлива, оскільки носить оцінюючий характер. Через цю призму відносин людина осмислює своє місце в колективі, виробляє правила своєї поведінки в ньому. Окрім цього, колективна думка може відображати основні принципи організації конкретного колективу. Тому досвідчені командири при проведенні виховної роботи завжди враховують і використовують колективну думку. Але слід мати на увазі, що психологічний механізм дії колективної думки може здійснювати не тільки позитивний, але і негативний вплив на особу. Так, наприклад, одні військовослужбовці оцінюють вчинки товаришів по службі, виходячи з норм і правил, встановлених законами і військовими статутами, інші ж користуються при цьому обивательськими критеріями. Тому в практиці нерідко трапляється так, що в повсякденному житті, на загальних зборах військовослужбовців раптом виявляються дві думки: одна – офіційна, зовнішня, інша – внутрішня, кулуарна, нерідко дієвіша, глибоко захована у середині міжособистісних відносин.

У процесі керівництва підрозділом офіцери обов'язково повинні вивчати думки колективу, оцінювати їх вплив на вирішення завдань, впливати на них особистим переконанням, через актив, за допомогою колективного обговорення цих завдань і заходів для їх виконання.

Колективні норми є різновидом стійких колективних думок, предметом яких є правила, вимоги до поведінки воїна в тих або інших умовах. У якості єдиних норм у колективній свідомості закріплюються вимоги законів, принципів моралі, військових статутів.

Іншим, не менш значущим, соціально-психологічним явищем, характерним для більшості колективів, є **колективний настрій**.

Колективні (групові) настрої – найважливіша складова психології колективу. Вони виражаються в сумісному переживанні тих або інших подій, фактів і, у свою чергу, підсилюють відчуття окремих людей. Тому практичне значення колективних настроїв велике. Вони впливають на поведінку і діяльність, на працездатність людей. При цьому одні настрої (ентузіазм, віра в загальний успіх, захопленість, стан загального підйому) сприяють успіху колективу; інші ж (стан занепаду, невіра в свої сили, смуток, нудьга, образа або незадоволеність) навпаки, різко знижують можливості колективу.

Колективні настрої сильно впливають на поведінку воїнів, відбиваються на рівні дисципліни й організованості частин і підрозділів, на ефективності їх ратної праці. Командири зобов'язані враховувати це у своїй роботі та проявляти активність у формуванні відповідних колективних настроїв.

Невід'ємною складовою соціально-психологічного клімату військового колективу, елементом структури його психології служать **традиції, які існують у середині колективу**.

Традиції – це властивість певних сторін психології колективу зберігати свою стійкість і розвиватися відносно незалежно від змін в особовому складі. Цією властивістю володіють колективні думки, що раніше сформувалися, норми, зокрема так звана норма досягнень, згідно з якою колектив, що добився високих результатів у тій або іншій області військової діяльності, має тенденцію зберігати і примножувати досягнуте (бойові традиції, спортивні й ін.).

До традицій відносять також деякі колективні звички, які забезпечують раціональне, засноване на досвіді, вирішення звичного круга завдань колективної діяльності (звичаї), або спеціально спрямовані на подальше зміцнення колективу, підвищення його згуртованості, залучення нових членів до його духовних цінностей – ритуали.

До колективних звичаїв відносяться деякі особливості внутрішнього порядку, військового побуту, сталого в підрозділі, стабільні форми сумісного відпочинку воїнів, система основних виховних заходів, що міцно увійшли до способу життя підрозділу, і ін.

Роль традицій колективу у вихованні особистості надзвичайно велика, оскільки людина непомітно для себе засвоює звички і буденні уявлення про суспільне буття, характерні для її соціального оточення. Отже, кожен командир зобов'язаний проявляти турботу про формування позитивних традицій свого підрозділу і підтримувати ці традиції, використовуючи їх можливості для виховання своїх підлеглих.

Висновок.

Таким чином, підбиваючи підсумки лекції, можна зробити висновок, що структура психології колективу дуже складна і різноманітна. При цьому кожен структурний елемент може мати свої особливості (наприклад, колективна думка може бути єдиною або різноплановою, відносини в колективі можуть бути принциповими або безпринципними, доброзичливими або напруженими; настрої колективу – тонізуючими або такими, що знижують активність людей тощо).

Тому сучасний офіцер повинен мати добрі знання психології, щоб не тільки знати особливості військового колективу і колективної психології, але й уміло використовувати дані особливості у практиці керівництва підрозділом і виховання своїх підлеглих.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Указ Президента України № 981/98 від 4 вересня 1998 року “Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях”.
2. *Копаниця О.В.* Рекомендації щодо системи заходів та контролю органами військового управління, командирами об’єднань, з’єднань, військових частин та підрозділів за станом військової дисципліни.
3. *Алещенко В.І.* Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил): становлення та сутність: Навчально-методичний посібник. – К.: Національна академія оборони України, 1999. - 32 с.
4. *Проценко О.Г.* Морально-психологічне забезпечення бойової підготовки з’єднань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України: Методичний посібник. – К.: Національна академія оборони України, 2000. - 30 с.
5. *Ягунов В.В.* Морально-психологічне забезпечення: Курс лекцій. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2002. – 250 с.
6. *Ягунов В.В.* Військова психологія: Підручник. – Київ: Тандем, 2004. – 656с. – Бібліогр.С. 623-627.
7. *Бородій А.* Сучасні погляди на організацію та зміст морально-психологічного забезпечення застосування військ (сил) // Народна Армія. – 2004. – 12 трав.
8. *Коупленд Н.* Психологія і солдат: – М.: Вища школа, 1991. – 29 с.
9. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка: Посібник / За заг.ред. М.Й.Варія. – Львів: Вид-во “Сполом”, 2003. – 624с.
10. Психология и педагогика. Военная психология / Под ред. А.Г. Маклакова. – СПб.: Питер, 2004. – 464с.: ил – (Серия «Учебник для вузов»).
11. “Военная психология и педагогика” под редакцией А.В. Барabanщикова, 1986 р.

Тема 16. ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ У ВІЙСЬКОВОМУ КОЛЕКТИВІ.

Питання, що розглядаються.

1. **Роль спілкування у діяльності військовослужбовців. Ділове спілкування.**
2. **Специфіка ділового спілкування у військовому середовищі.**

1. Роль спілкування у діяльності військовослужбовців. Ділове спілкування.

Людина не може задовольняти свої потреби, працювати, не спілкуючись з іншими людьми. Спілкування є необхідною умовою існування людини, одним із найважливіших чинників її соціального розвитку. Потреба у спілкуванні є тим вихідним пунктом, що пов’язує людину з людьми які її оточують, забезпечує її розвиток як особистості.

Проблема спілкування вельми глибока та широка, актуальна як для побутової розмови двох людей, так і для відносин між могутніми блоками держав. Актуальність проблеми спілкування постає досить рельєфно не лише з робіт психологів, але й з праць вчених природничого напрямку та філософів.

Сучасна дійсність потребує вироблення єдиної, психологічно обґрунтованої системи підготовки командирів до роботи з людьми, застосування ними адекватних засобів та способів спілкування, вміння впливати на підлеглих в цілях військової організації.

Професійна діяльність офіцера будь-якого рангу тісно пов’язана з практикою ділового спілкування. Уже на етапі навчання у військовому інституті майбутні офіцери мають самоудосконалюватися й розуміти, що успіх ділових контактів між людьми багато в чому залежить від ефективності ділового спілкування. Уміння досягти поставленої мети з мінімальними витратами засобів і часу – велике мистецтво, що вимагає не тільки глибоких професійних знань і умінь, але і удосконаленого володіння технікою ділового спілкування.

Ділове спілкування (як один із видів спілкування) – це цілеспрямована взаємодія між суб’єктом і об’єктом спілкування, яка орієнтована на порозуміння й досягнення згоди, і містить в собі такі форми поведінки, які дозволяють позитивно вирішувати поставлені або заплановані задачі.

Основні правила ділової взаємодії найчастіше встановлює сама військова організація. Вона визначає коло обов’язків, права, повноваження, міру відповідальності кожного, до кого і як варто звертатися в тій чи іншій ситуації. Існує коло специфічних вимог, що випливають з умов військової служби і закріплені військовими статутами.

Деякі закономірності ділового спілкування існують у виді неписаних законів. І все-таки, незважаючи на удавану простоту й обмеженість принципів ділового спілкування, усі вони спрямовані не тільки на досягнення взаєморозуміння, але і на духовне удосконалення людини. Визначаються не тільки економічні критерії ефективності

будь-якої форми ділового спілкування (ділової розмови колег, службової суперечки, службові наради і т.п.), але і психологічні, котрі відбивають духовно-моральні придбання людей. Будь-які форми ділового спілкування так чи інакше сприяють задоволенню духовних потреб людини.

Чим більше колектив і складніші його задачі, тим ділові зв'язки між людьми більш різноманітні, частіше виникає привід до ділового спілкування. Однак при цьому в процесі ділового спілкування в будь-якій його формі необхідна економія часу, взаєморозуміння, компетентність, чіткий виклад думок, психологічна сумісність співрозмовників.

Дослідження, які проведені в вузах, показують, що більшість студентів практично не володіють достатніми навичками ділового спілкування, хоча незабаром їм необхідно включитися у професійну діяльність.

Отже, офіцери повинні володіти навичками ділового спілкування, знати техніки ведення ділових бесід, як уникати конфліктів, вести переговори, спілкуватися по телефону, листуватися.

Ділова бесіда – це своєрідна психологічна п'єса з визначеною кількістю діючих осіб, діалогами, жестами. За допомогою ділової бесіди реалізується прагнення однієї людини або групи людей до дії, що змінить хоча б одну зі сторін певної ситуації або встановлять нові відносини між учасниками бесіди.

Ділові бесіди спрямовані на реалізацію наступних функцій:

- пошук нових напрямків і початок перспективних заходів;
- обмін інформацією;
- контроль розпочатих заходів;
- взаємне спілкування працівників з одного ділового середовища;
- пошуки й оперативна розробка робочих ідей і задумів;
- підтримка ділових контактів на рівні підприємств, фірм, галузей і навіть країн, тощо.

З чого ж складається ділова бесіда і як її будувати?

Перший етап – підготовчий.

Звичайно, домовляючись про ділову зустріч, ми сподіваємося на свій досвід і інтуїцію, тому спеціально не готуємося до майбутнього бесіди. Це неправильно. Треба попередньо скласти план бесіди, визначити питання співрозмовнику. Корисно заздалегідь згадати дати і номери документів, інші офіційні матеріали, що допоможуть аргументувати ваше повідомлення. Необхідно уміти вести розмову без блокнота. Час початку і закінчення розмови повинен бути обговореним заздалегідь.

Перш ніж приступити до основної частини ділової бесіди, потрібно створити невимушену обстановку. Зіставлення, спільне обговорення різних точок зору на яку-небудь нейтральну проблему можуть дати ефективний результат. Необхідно вміти “подумати за іншого”, глянути на ситуацію і на себе очима співрозмовника. В цьому контексті доречно використовувати **“Правило трьох плюсів”**. Існує звичайно безліч можливих “плюсів”, але найбільш універсальними із них є три: комплімент, посмішка, ім'я співрозмовника і підняття його значення.

Починаючи бесіду, треба розробити її модель. Навіть якщо ви не зробили цього спеціально, продумано, модель складеться, тільки менш виразно.

Доцільно визначити для себе ряд питань:

- яку мету я ставлю перед собою в бесіді?
- чи здивувався мій співрозмовник, коли я попросив його про зустріч?
- чи можу я обійтися без цієї розмови?
- чи готовий до обговорення теми мій співрозмовник?
- чи впевнений я в благополучному (для мене) результаті зустрічі?
- чи впевнений у тім же мій співрозмовник?
- який результат улаштує (чи не улаштує) мене, його, нас обох?
- які питання я буду задавати?
- які питання задасть співрозмовник?
- як я буду поводитися, якщо мій співрозмовник:
  - а) в усьому погодиться з мною?
  - б) рішуче заперечить, перейде на підвищений тон?
  - в) не відреагує на мої аргументи?
  - г) виявить недовіру до моїх слів?

Якщо заздалегідь передбачити такі ситуації, визначити свою позицію в них, співрозмовник буде цілком захоплений змістом розмови, стане уважно стежити за її ходом.

Починаючи розмову, треба враховувати ряд моментів:

- своє перше питання треба готувати так, щоб воно було коротким, цікавим, але не дискусійним;
- необхідно домагатися граничної стислості у викладенні думок;
- судження повинні бути обґрунтованими;
- необхідно, щоб питання містили слова: “чому”, “коли”, “як”, “так”, “ні”.

Основна частина ділової бесіди починається після того, як, усвідомивши всі передумови до даної розмови, один із співрозмовників приступає до викладу своєї позиції, а інший стає його опонентом.

Якщо ваші доводи виявилися непереконливими й у відповідь на них пішли заперечення співрозмовника, то бажано:

- вислухати відразу кілька заперечень і не поспішати з відповіддю, поки не буде зрозуміла їхня суть;
- з'ясувати, чи викликані заперечення різними точками зору чи неясною постановкою питання.

Варто також задати собі такі питання:

- чи не вплинув на характер бесіди мій настрій, не пов'язаний зі змістом бесіди?
- чи не проявилось за допомогою міміки чи невдалої пози моє невдоволення розмовою?
- чи не відволікався я під час бесіди?

Необхідно виражати свою реакцію на слова співрозмовника кивками голови, короткими зауваженнями “добре”, “розумію”, “це цікаво” чи стверджувальним поглядом, що свідчить, про ваше розуміння висловленої думки.

Американський дослідник Д. Карнегі у своїй книзі “Як здобувати друзів і впливати на людей” обґрунтував якщо не всі, то у всякому разі велику частину основних **принципів ділового спілкування**, способів вирішення конфліктів і манер поведінки під час бесіди. Усі свої постулати він підтверджує прикладами, узятими з реального життя. Переважна

більшість цих прикладів пов'язані або з діловою співпрацею бізнесменів, або зі спробами окремих людей вступити в діловий контакт із фірмами чи приватними особами.

Які ж принципи є життєво важливими для успішного завершення ділової угоди або дозволу ділової суперечки між партнерами?

Д. Карнегі виділяє кілька таких моментів.

Перший, і мабуть, основний: людина, особливо якщо це ваш потенційний діловий партнер, повинна бути зацікавлена у спілкуванні з вами. Тому нерозумно починати ділову бесіду з перерахування власних проблем і потреб: імовірно все це, вони нікому не будуть цікаві. Набагато скоріше людина погодиться вислухати вас за умови, якщо ви вкажете їй ті деталі своєї справи, що будуть цікаві і тим більше їй вигідні.

Другий момент. Якщо ви уже ведете ділові переговори, то ваш партнер повинний бути розташований саме до вас. Д. Карнегі перелічує **кілька основних способів розташувати до себе співрозмовника**:

- необхідно виявити щирий інтерес до особистих справ свого партнера (незалежно від характеру ваших з ним відносин);

- бажано знати повне ім'я співрозмовника і не лінуватися звертатися до нього по імені в процесі бесіди;

- необхідно дати людині можливість реалізувати прагнення до підтвердження власної значимості.

Третій. Під час ділових переговорів у відносинах між співробітниками або між начальником і підлеглим нерідко виникають конфлікти, суперечки. При цьому кожна зі сторін, що сперечаються, неодмінно хоче схилити співрозмовника до своєї точки зору. Як це зробити, не скривдивши партнера і не відпхнувши його від себе? Відповідаючи на це питання, Д. Карнегі називає ряд **способів**:

- перший і самий надійний спосіб виграти суперечку – ухилитися від неї;

- завжди і у всіх випадках потрібно поважати думку співрозмовника, некоректно (не варто) говорити людині, що вона не права; доречно використовувати "критику-комплімент".

- свою неправоту потрібно визнати відразу і щиро і серйозно;

- навіть якщо ви збираєтеся сперечатися з людиною, завжди на початку бесіди варто переконати її у вашому дружньому відношенні до неї;

- спробуйте направити розмову в таке русло, щоб на кожне ваше питання співрозмовник відповідав "так", і тоді він сам переконається у вашій правоті;

- намагайтеся, щоб співрозмовник говорив більше, ніж ви;

- дайте співрозмовнику зрозуміти, що ідея, висунута вами, належить йому, і він з радістю прийме неї;

- спробуйте розділити точку зору вашого співрозмовника, виявіть співчуття до його переживань;

- волайте до шляхетних спонукань співрозмовника;

- спробуйте додати вашим ідеям наочність.

Четвертий. Ніякі ділові відносини не обходяться без критики. Як зробити так, щоб ця критика була конструктивною і не торкалася самолюбства людини? Д. Карнегі пропонує кілька практичних способів:

- перш ніж критикувати, варто постаратися відшукати у партнера позитивні риси і щиро похвалити його;

- варто вказувати людям на їхні помилки в непрямій формі;

- перш ніж критикувати іншого, бажано покритикувати себе;

- важливо не скривдити підлеглого, краще задавати йому питання, чим віддавати накази;

- надати людині можливість зберегти своє обличчя;

- потрібно створити людині *добре ім'я*, щоб вона намагалася відповідати йому.

Усе перераховане потрібно враховувати, спілкуючись не тільки з друзями і близькими, але і з незнайомою людиною, співробітником, начальником чи підлеглим (у відносинах як по вертикалі, так і по горизонталі). Тоді зовсім чужа для вас людина буде відчувати себе вашим близьким і надійним другом. А це дуже важливо для створення сприятливої атмосфери спілкування.

2. Специфіка спілкування у військовому середовищі.

Військова служба у Збройних Силах – це дуже важливий вид діяльності, покликаний гарантувати національну безпеку України. За своєю суттю вона є діяльністю військовослужбовців з певними обмеженнями: відсутність звичних умов життя, наявність певного дискомфорту, особлива регламентованість поведінки, звуження кола людей, з якими спілкується юнак, тощо.

Військова діяльність, порівняно з іншими видами соціально значущої діяльності характеризується високою динамічністю: швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовими переходами з одного виду діяльності на інший, а також строгою регламентацією, чіткою організацією, суворою дисципліною (на основі вимог військових статутів, наказів), що обумовлено необхідністю підтримання високої боєготовності військ.

Їй притаманні несподіваність, раптовість, незвичність, здатність руйнувати сформовані до призову стереотипи поведінки, створювати негативні психічні стани (тривожність, страх, афект, стрес, депресія).

Військова діяльність є колективною діяльністю людей, яким держава довірила зброю і техніку для забезпечення миру та спокою.

Військовий колектив — це соціальна група, головною метою діяльності якої є військовий захист, оборона держави. Специфічні особливості військового колективу полягають у тому, що, по-перше, його діяльність має високу суспільну значущість, яка забезпечує успішне функціонування інших колективів (трудових, навчальних, сімейних) і суспільства в цілому; по-друге, ця діяльність детально регламентована і вимагає від воїнів чіткості, точності, узгодженості під час виконання наказів, розпоряджень; по-третє, стосунки між військовослужбовцями діляться на чітко обумовлені — службові, або офіційні (регламентуються статутами Збройних Сил України), та неслужбові, або неофіційні, емоційні (виникають між військовослужбовцями самі по собі, на основі симпатій, спільних інтересів, нахилів, а не з волі командирів (начальників).

Як офіційні, так і неофіційні стосунки військовослужбовців у військовому колективі існують не відокремлено, а паралельно, одночасно і певним чином впливають одні на інших.

Важливість використання психологічних засобів при діловому спілкуванні за **допомогою листів** є досить актуальною проблемою для сучасних військових керівників, менеджерів, соціологів, психологів та інших фахівців.

При написанні **ділових листів** будь-яким стилем на будь-якій мові варто використовувати принципи, сформульовані Д. Карнегі.

Безумовно, будь-якому адресату приємно одержати листа, у якому до нього звертаються шанобливо і зміст якого торкається його інтересів.

Наприклад, специфічні риси англійського класичного стилю ділових листів.

Існують загальні правила складання ділових паперів. Перш ніж приступити до складання листа, необхідно усвідомити для себе наступні моменти:

- вид листа (супровідний, лист-замовлення, вибачення і т.д.);
- чи передбачається відповідь (деякі ситуації відповідь не припускають, наприклад пряме рекламне розсилання);
- чи буде зміст листа зрозумілим адресату, чи не залишиться яких-небудь неясностей щодо питання переписування;
- чи впевнені ви, що лист прийде в термін (якщо ні, то краще скористатися телефоном чи телефаксом);
- необхідно ясно представляти, про що писати, як аргументувати свої думки, якої мети домагатися;
- зміст листа потрібно викладати в такій логічній послідовності, яка б у сполученні зі стислістю й переконливістю привела б читаючого до думки про необхідність належним чином вирішити порушене питання;
- тон листа повинен бути коректним;
- лист повинен бути бездоганним у всіх відносинах.

Типовий діловий лист повинен складатися із шести частин:

1. **Заголовок** містить адресу відправника. Переважно користатися фірмовими бланками. Для розсилання за рубіж адреси і назви фірми (підприємства) повинні бути продубльовані англійською мовою. Ставити вихідний номер на бланках для закордонних адресатів не рекомендується. Його краще проставити на дублікаті, призначеному для канцелярії.

2. Дата:

Для відправлення в Європу:	Для відправлення в США:
день місяць рік	місяць день рік

3. **Внутрішня адреса** складається з назви організації, посади чи адресата і його імені.

4. **Звертання**. При звертанні до окремої особи звичайно вживають неформальне – Дорогий, Шановний..

5. **Основний текст** листа складають відповідно до загальних правил. Що стосується оформлення, то необхідно враховувати наступне:

- імена, адреси, звертання, кожне слово назви організації, кожне слово офіційної назви посади, назва об'єктів переписування пишуть із заголовної букви;
- не можна використовувати скорочені форми модальних і допоміжних дієслів.

6. **Заключна формула ввічливості** повинна завжди відповідати звертанням.

Підпис звичайно супроводжується повним ім'ям автора з вказівкою його посади і звання.

Якщо є **додатки** до листа, то їх характер і розмір уточнюються у лівому нижньому куті листа після скорочення.

Однієї з різновидів ділового спілкування є спілкування за допомогою **телефону**. Як свідчить статистика, на ділове спілкування по телефону приходиться 70 % часу. Телефонна розмова — це свого роду перший підготовчий етап перед безпосередньою зустріччю. Тому необхідність у подальших зустрічах залежить від того, наскільки вдало пройшло перше спілкування по телефону. Оволодіння навичками ділового спілкування по телефону повною мірою значно розширює коло спілкування і дозволяє з більшою імовірністю сподіватися на успіх при мінімальних витратах часу.

У діловому житті кожний розмовляє по телефоні в середньому 20-30 разів у день. При цьому кожна розмова в середньому триває 3-5 хвилин. Деякі психологи стверджують, що тривалість телефонних розмов росте за рахунок їхнього емоційного забарвлення. Тривалі телефонні розмови формують у людей мовну неточність і позбавляють фрази діловитості. Американські психологи прийшли до висновку, що телефон при всіх його достоїнствах скорочує життя сучасної людини на 3-4 роки. При цьому неприємні звістки, про які ми довідуємося з телефонних розмов, тут не при чому, причина в постійній напрузі нервової системи при чеканні дзвінка, що може продзвеніти в будь-яку хвилину. Проте багато важливих контактів здійснюються по телефону. **Вважається, що добре підготовлена телефонна розмова може замінити чотири ділових листи.**

Як визначити, що те чи інше питання найкраще вирішувати по телефону? На цей рахунок навряд чи можуть існувати абсолютні рекомендації, але є деякі правила, що полегшують цей вид спілкування. Дзвонити потрібно, якщо:

- ви хочете швидко одержати чи повідомити визначену інформацію;
- потрібно з'ясувати думки тієї чи іншої посадової особи по питанню що вас цікавить;
- потрібно одержати чиюсь згоду на конкретну дію;
- треба уточнити, чи залишається в силі колишня домовленість.

До телефонної розмови потрібно готуватися завчасно.

Вважається, що оптимальний час телефонної розмови — 3 хв., з них:

- взаємне відрекомендування — 20±5 с;
- уведення співрозмовника в курс справи — 40±5 с;
- обговорення ситуації — 100±5 с;
- заключні слова — 20±5 с.

Зразкову модель розмови потрібно складати з урахуванням психології співрозмовника, якщо ділові партнери знайомі, або з урахуванням його передбачуваної реакції, зацікавленості, яку можна визначити для себе заздалегідь, керуючись існуючими даними про абонента. Завжди треба пам'ятати, що в телефонній розмові, як і взагалі в діловому спілкуванні, багато чого залежить від того емоційного забарвлення, яке він здобуває.

Під час телефонної розмови треба враховувати, що:

- слова звучать виразніше після міні-пауз;
- цифри, прізвища і навіть питання краще повторювати двічі;
- самі неприємні слова треба вимовляти звичайним голосом, щоб співрозмовник вдумався в їх зміст і відчув,

чому вони уживаються вами.

І на кінець важливою ознакою ділового спілкування є **вміння слухати** при спілкуванні.

Ділове спілкування не увінчається успіхом, якщо партнери не навчаться слухати один одного. Уміння слухати необхідно людині при будь-якій формі спілкування, і насамперед при діловому спілкуванні. Адже від правильності реакції на сказане кимось часто залежить успіх справи.

Важливо не просто слухати, але і прагнути почути кожне слово, зрозуміти його значення в конкретній фразі, закінченій пропозиції. Слухання ефективне тоді, коли йде безупинна оцінка сказаного кожним партнером.

Будь-яка ділова розмова повинна викликати в його учасників інтерес – емоційний прояв пізнавальних потреб особистості. Вона активізує увагу, стимулює мислення.

З психологічної точки зору *слухання* необхідне для задоволення власних інтересів і потреб. Слухаючи, треба намагатися зрозуміти психологію співрозмовника, хід його думок, оцінити його ділові можливості, тобто довідатися набагато більше, ніж він виражає за допомогою слів. При цьому потрібно стежити за собою, за своїми емоціями, тому що ваша неввірна поведінка може відвернути співрозмовника від його думок, стати причиною його замкнутості.

Навчитися ефективно слухати нелегко. Насамперед треба захотіти слухати і зрозуміти співрозмовника. По суті процес слухання подібний із процесом пізнання.

Основні правила ефективного слухання:

- викликати в собі зацікавленість у темі ділової бесіди чи суперечки;
- слухаючи, виділити для себе основні думки виступаючого чи співрозмовника і намагатися правильно зрозуміти їх;
- швидко зіставити отриману інформацію з власною, зібратися з думкою і повернутися до основного змісту суперечки, бесіди;
- уважно слухаючи, залишатися активним учасником бесіди;
- по можливості робити записи, щоб не спотворити логіку викладу військовослужбовця;
- слухаючи, контролювати свою міміку, щоб не скривдити військовослужбовця кривою усмішкою, недобррозичливим поглядом і т.п.

Уміння слухати співрозмовника – підстава взаєморозуміння, без якого взаємини можуть не скластися. Розуміння – насамперед здатність прогнозувати. Якщо ви, вислухавши співрозмовника, зможете представити, які дії підуть за розмовою, виходить, ви зуміли правильно зрозуміти його.

Однак, існує деяка протилежність дій *коли спілкуються чоловіки, або коли жінки*. Психологи вважають, що в розмові жінки мають потребу в зворотному зв'язку більше, ніж чоловіки, тому, слухаючи жінку, необхідно частіше дивитися їй в очі. Узагалі під час розмови не рекомендується дивитися на сторонні предмети, оскільки це відволікає співрозмовника.

Не варто поспішати з оцінкою висловлення, бесіди, суперечки. Необхідно усе вислухати, а вже потім оцінювати.

Висновок.

Таким чином, ділове спілкування допоможе офіцеру вирішувати складні завдання взаємодії між людьми, уникати всяких негараздів, добиватися високих результатів в особистому та службовому житті.

Вміння офіцерів налагоджувати ефективне міжособистісне спілкування в підлеглому колективі є необхідним елементом роботи з особовим складом, є складовою зміцнення морально-психологічного клімату у підрозділах та військових частинах, засобом підвищення рівня взаємодії під час виконання навчально-бойових завдань.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі військово-соціальної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Андреева Г.М. Соціальна психологія.-М.,1996.
2. Бороздіна Г.В. Психологія делового общения. Учебное пособие.- М.: ИНФРА – М,1998. – 224 с.
3. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания.-К.,1989.
4. Грехнев В.С. Культура педагогического общения.-М.,1990.
5. Добрович А.Б. Общение: наука и искусство.-М.,1978. Журавлев А.Л. "Роль общительности в руководстве коллективом"-В кн.: "Психологические исследования общения"-М.: Наука, 1985.
6. Качан М.С. Мир общения: Проблема межсубъективных отношений.-М.: Политиздат, 1988.
7. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник.-К.,1995. С. 57-103.
8. Культура взаимоотношений военнослужащих /Учебно-методическое пособие/.-М.: Воениздат,1990.
9. Леонтьев А.А. Общение как объект психологического исследования// В кн.: Методологические проблемы социальной психологии.-М.1975.
10. Леонтьев А.А. Педагогическое общение.-М.: Знание, 1979.
11. Перевалов В.Ф. Воинский коллектив: динамика отношений.-М.: Воениздат, 1991.
12. Чмут Т.К. Культура спілкування.- Хмельницький, ХІРУП,1996.
13. Ягупов В.В. Соціальна та військова психологія.-Київ.1998.
14. Чмут Т.К. Шляхи розвитку культури спілкування студентів вищих навчальних закладів / у кн. Ділове спілкування. Навчальний посібник. К.: 2002.

Тема 17. ПСИХОЛОГІЯ МАЛОЇ ГРУПИ. ВИЯВЛЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ І ГРУПОВИХ КОНФЛІКТІВ ТА ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У ПІДРОЗДІЛІ.

Питання, що розглядаються.

1. Передумови виникнення конфлікту.

2. Технологія профілактики, запобігання конфліктам та їх вирішення.

Вступ.

Військовому керівнику доводиться мати справу з безліччю конфліктів, які виникають між структурними підрозділами частини – підрозділами, відділами: між керівниками середнього й низового рівня, а також підлеглими їм військовослужбовцями тощо. Йому, за покладеними на нього обов'язками, потрібно бути активним запроваджувачем ефективного управління, суворим охоронцем військової, виконавчої, трудової, фінансової, правової дисципліни і чіткого порядку на робочих місцях, активно дбати про нормальні, доброзичливі відносини з людьми. Для цього керівник і має владні повноваження, розпоряджається засобами стимулювання й контролю, може визначати міру та форми покарання за недбалість у службі.

Треба виходити з того, що **колектив** – це об'єднання особистостей, взаємопов'язаних індивідуальностей, адже найчастіше люди не схильні до збігу міжособистісних інтересів, зближення внутрішньогрупових і міжгрупових позицій. Тому військовому керівнику дуже важливо уміти визначати методи та способи профілактики й запобігання виникненню конфліктів.

1. Передумови виникнення конфлікту.

Конфлікт – це стосунки між людьми (військовослужбовцями), які характеризуються протиборством за наявності протилежних мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок і т. п.).

Необхідними й достатніми умовами виникнення конфлікту є наявність у людей протилежно спрямованих мотивів і суджень, а також стан протиборства між ними.

Сторонами конфлікту вважають військовослужбовців, інтереси яких порушено безпосередньо, або суб'єкти, які явно (неявно) підтримують конфліктерів.

Предмет конфлікту – об'єктивно наявна чи уявна проблема, що служить причиною протиборства між сторонами (проблема влади, взаємин, першості співслужбовців, їхньої сумісності). Це саме та суперечність, яка є причиною виникнення конфлікту.

Мотиви конфлікту, як внутрішні спонукальні сили, підштовхують військовослужбовців до конфлікту. Мотиви виявляються у формі потреб, інтересів, цілей, переконань.

Позиції сторін-конфліктерів – це те, про що заявляють вони один одному в ході конфлікту чи в переговорному процесі.

Конфлікт виникає тільки там, де два чи більше військовослужбовця не тільки усвідомлюють розбіжність інтересів, але й активно протидіють один одному.

Передумовою для розгортання конфлікту є створення у військовому колективі конфліктної (спірної) ситуації.

Якщо ситуація, що виникла, несе в собі загрозу для досягнення мети навіть одному з учасників взаємодії, то виникає конфлікт.

Конфліктна ситуація - це накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю військовослужбовців, що об'єктивно створюють підґрунтя для реального протиборства між ними. *Наприклад*, проведення атестації перед майбутнім скороченням штатів, визначення кандидатури на підвищення та ін. Переростання даного протиріччя у конфліктну ситуацію може відбутися за таких умов:

- значимість ситуації для учасників конфліктної взаємодії;
- перешкоди збоку одного з опонентів у досягненні мети;
- можливість і бажання подолати цю перешкоду. Конфліктна ситуація - це основна умова виникнення конфлікту на підставі порушення балансу інтересів учасників взаємодії. Для переходу її у конфлікт необхідний зовнішній вплив або інцидент.

Інцидент (привід) характеризує активізацію діяльності однієї із сторін, яка ущемляє інтереси іншої сторони. Інцидентом можуть бути дії третьої сторони, *наприклад*, висловлення колеги, який підштовхує Вас до конфлікту після вашої розмови з начальством. Інцидент може виникнути незалежно від бажання учасників, внаслідок об'єктивних причин (дії інших військовослужбовців, зниження якості служби) або як результат неврахування психологічних особливостей іншої сторони.

Типи конфліктних ситуацій

Характер конфліктних ситуацій	Прояви
Несумлінне виконання обов'язків	Порушення трудової дисципліни. Брак у роботі.
Незадовільний стан управління	Помилки у підборі і розстановці кадрів. Помилки в організації контролю. Прорахунки у плануванні. Порушення етики спілкування.
Неадекватна уява про конкретні ситуації	Невірні оцінки, міркування про дію інших суб'єктів соціальної взаємодії. Помилки у висновках відносно конкретних ситуацій.
Індивідуально-психологічні особливості особистості	Порушення прийнятих у соціальній групі правил взаємовідношень. Порушення правил етики спілкування.
Низька професійна підготовка	Брак у роботі. Нездатність прийняти адекватне рішення.

Суб'єктами конфлікту виступає частина учасників конфліктної взаємодії, інтереси яких зачеплені. *Це, наприклад*, окремі особи (керівники, співслужбовці), групи, підрозділи. Вони захищають свої особисті інтереси.

Об'єкт конфлікту - це те, на що претендує кожна з конфліктуючих сторін і що спричинює їхню протидію. *Наприклад*, ресурси, право власності, право приймати рішення, нова посада. Для виникнення конфліктної ситуації необов'язкова наявність об'єкта конфлікту, він може початися і без нього. *Наприклад*, поганий настрій, ворожість до колеги по службі можуть сприяти конфлікту.

Деякі конфліктні ситуації існують тривалий час і не переростають у конфлікт тому, що індивіди не спілкуються один з одним.

Для з'ясування суті конфлікту важливо виділити основні ознаки його прояву. *Ознаками конфлікту є:*

- наявність ситуації, що сприймається учасниками як конфліктна;
- неподільність об'єкта конфлікту, тобто об'єкт конфлікту не може бути поділено між учасниками конфліктної взаємодії;
- бажання учасників продовжити конфліктну взаємодію для досягнення своїх цілей, а не вихід із наявної ситуації.

Початок конфлікту визначається за умов:

- перший учасник свідомо й активно діє, завдаючи шкоди іншому учаснику (опоненту), при цьому під дією розуміється як передача інформації, так і фізична дія;
- другий учасник (опонент) усвідомлює, що зазначені дії спрямовано проти його інтересів;
- другий учасник починає у відповідь агресивні дії, спрямовані проти першого. Тільки з цього моменту можна вважати, що конфлікт почався.

Розвиток конфлікту, як правило, відбувається з поступовим розширенням складу його учасників, іноді й предмета конфлікту: виникнення невеликої конфліктної ситуації втягує у взаємодію двох суб'єктів, ті залучають своїх захисників, свідків, адвокатів; зачіпаються інтереси свідків, розростається предмет конфлікту та склад його учасників.

Закінчення конфлікту — припинення дій усіх сторін-конфліктерів, незалежно від причин, з яких почався конфлікт.

Причини виникнення конфлікту - це явища, події, факти, ситуації, які передують конфлікту і, при визначених умовах діяльності суб'єктів соціальної взаємодії, спричиняють його. Серед великої кількості причин конфліктів передусім виділяють загальні причини, які так чи інакше проявляються практично в усіх виникаючих конфліктах. До них відносяться такі:

- ❖ соціально-політичні та економічні (пов'язані із соціально-політичною ситуацією в країні);
- ❖ соціально-демографічні (відмінності в установках і мотивах людей, зумовлені їх статтю, віком, приналежністю до етнічних груп);
- ❖ соціально-психологічні (соціально-психологічні явища у групах: взаємовідносини, лідерство, групові мотиви тощо);
- ❖ індивідуально-психологічні (відображають індивідуально-психологічні особливості особистості: здібності, темперамент, характер, потреби тощо).

Конфлікти споконвічно виникають внаслідок порушення балансу інтересів двох і більше сторін. У зв'язку з цим виділяють об'єктивні і суб'єктивні причини конфліктів.

Об'єктивні причини конфліктів існують незалежно від волі і бажання учасників взаємодії (обмеженість у ресурсах, погані комунікації тощо). Основні з них:

- обмеженість ресурсів, які треба ділити;
- взаємозалежність завдань;
- розбіжності в меті;
- розбіжності в уявленнях і цінностях;
- розбіжності у манері поведінки і життєвому досвіді;
- незадовільні комунікації.

Суб'єктивні причини конфліктів зумовлені передусім конкретною поведінкою індивіда та психологічною структурою особистості - характером, темпераментом, спрямованістю, ціннісними орієнтаціями, потребами тощо. Оскільки кожна людина як особистість багатогранна, суб'єктивні причини набувають різноманітних форм і видів. Вони проявляються як невідповідність цих факторів конкретній життєвій ситуації.

У військових колективах неминучі розбіжності, спори і навіть конфлікти, обумовлені відмінностями в розумінні нових ідей, методів і форм вирішення навчально-бойових і службових проблем. Вибір правильних рішень, стимулювання ініціативи можливі при дотриманні ряду етичних умов, особливо етики субординації, коли старший начальник не підкреслює своєї переваги, а молодший має право на власну точку зору і несе відповідальність за її аргументацію.

Керівникові часто доводиться стикатися з конфліктами, коли підлеглий пред'являє йому претензії за якісь обставини, що не задовольняють його: відсутність перспектив просування по службі, неможливість отримати відпустку в літній час, незабезпеченість житлом і т.п. В цій ситуації у керівника виникає у відповідь реакція протесту, пов'язана з тим, що або вирішення цієї проблеми від нього не залежить, або він вважає вимоги підлеглому невчасними. Невміння або небажання вирішити важку ситуацію, не доводячи її до конфлікту, ускладнює взаєморозуміння, що різко загострює відносини між начальником і підлеглим. Найчастіше сприяють конфліктам такі якості людей, як схильність наполягати на своєму, не зважаючи на доводи іншого, категоричність думок, імпульсивність, необдуманість слів, схильність до звинувачення партнера щодо.

Конфлікти, що спостерігаються у військових колективах носять службовий і неслужбовий характер. Як ви розумієте, *службові конфлікти* – це конфлікти між начальником і підлеглими, між підлеглим і начальником, між військовослужбовцями в рівних званнях і посадах. Нерідко приводом для конфлікту служать відступ від розпорядку дня; нерівномірний розподіл нарядів і господарських робіт; необ'єктивні оцінки результатів служби; перевищення влади і невміння нею користуватися; різного роду порушення принципів соціальної справедливості; грубість і упередженість тощо.

Неслужбові конфлікти стосуються самих різних сторін діяльності колективу. Це в основному міжособистісні конфлікти, в яких в першу чергу виявляються невміння воїнів взаємодіяти і спілкуватися один з одним, недоліки характеру і низька соціально-психологічна культура.

Давайте подивимось на основні **об'єктивні причини конфліктів у військових колективах згідно проведених опитувань:**

- недостатня забезпеченість підрозділу всім необхідним для нормальної життєдіяльності і виконання навчально-бойових завдань.
- порушення соціальної справедливості при розподілі матеріальних і духовних благ.
- слабка розробка правових шляхів вирішення міжособистісних протиріч, що виникають у взаєминах військовослужбовців.
- складність і динамічність військової діяльності.

- невідповідність нормативного (закріпленого статутом) характеру відносин військовослужбовців тому типу відносин, які виникають в процесі службової діяльності.

- складність соціальної і професійної адаптації командирів до свого посадового статусу.

Серед основних **суб'єктивних причин виникнення конфліктів** можна виділити **управлінські і психологічні**.

Управлінські причини:

- ухвалення необґрунтованих або помилкових рішень;
- зайва опіка старшими начальниками молодших у виконанні останніми своїх посадових обов'язків;
- невміння деяких керівників підкреслити престижність первинних командних посад;
- приблизна рівність начальників і підлеглих (наприклад, "офіцер-прапорщик", "сержант-солдат");
- недостатня професійна підготовка деяких військовослужбовців.

Психологічні причини:

- нестатутні відносини;
- недостатність культури спілкування, прояв грубості, нетактовності, нетерпимості до чужої думки;
- прагнення командира затвердити свій авторитет будь-якою ціною;
- упереджене відношення начальника до підлеглого;
- складні взаємини між військовослужбовцями;
- завищена самооцінка окремих військовослужбовців;
- прагнення стати лідером в колективі будь-якими шляхами;
- негативізм в поведінці;
- підвищена агресивність і дратівливість;
- емоційна нестійкість, зайва тривога, низька самоповага.

Аналіз 250 конфліктів в Сухопутних військах показав, що 48 % конфліктів між офіцерами підрозділів відбувається в ланці підлеглий – безпосередній начальник. Ще 30 % конфліктів мають місце в ланці підлеглий – прямий начальник. 19 % від загальної кількості конфліктів відбувається між офіцерами, що не знаходяться у відносинах підлеглих, а 3 % – між тимчасово підлеглими. З цього виходить, що типовим конфліктом для офіцерів підрозділу є конфлікт зі своїми підлеглими або начальниками.

Уявлення про конфлікт як про негативне соціально-психологічне явище пов'язано з негативним впливом його на настрої опонента, а також на соціально-психологічний клімат колективу. Аналіз реальних конфліктів показав, що в 85 % ситуацій настрої "правого" опонента вході конфлікту помітно погіршується. У "неправого" опонента погіршення відбувається в 70 % конфліктів. Конфлікт продовжує здійснювати негативний вплив на настрої учасників і після його вирішення приблизно в 50 % ситуацій. Таким чином, конфлікт здійснює помітний негативний вплив на психічний стан воїнів.

Конструктивні і стабілізуючі конфлікти відіграють інтегративну роль в оптимізації організаційної структури персоналу. Відомо, що за певних умов конфлікт об'єднує людей, стимулює ефективний вихід зі становища, що склалося.

Неконструктивним вважають конфлікт, що виникає у розпалі сварки, на засіданні, на зборах, коли людина вступає у суперечку лише тому, що не сперечатися не може.

Стабілізуючий конфлікт спрямований на усунення відхилень від прийнятих колективом норм, правил поведінки, таких ціннісних ознак, як задоволення потреб, забезпечення формальної ролі членів колективу, досягнення влади тощо.

Доцільно зафіксувати важливу закономірність динаміки ділових або службових конфліктів. Вона полягає в тому, що будь-який діловий конфлікт або безперервний ланцюг ділових конфліктів, опоненти в яких постійні, мають тенденцію переходити в емоційний конфлікт. Це велика небезпека, яка криється у конфліктах. Саме тому штучне затягування розвитку конфліктів, прагнення керівників не помічати або приглушити інциденти, призводять до стабілізації напруження між людьми та групами, а в кінцевому рахунку - до емоційного конфлікту. В такому випадку конфліктна ситуація не стане радикальним засобом для досягнення успіху.

Фаза конфлікту	Етап конфлікту	Можливості вирішення конфлікту
Початкова фаза	1. Виникнення і розвиток конфліктної ситуації 2. Усвідомлення конфліктної ситуації	90%
Фаза підйому	3. Початок відкритої конфліктної взаємодії	50%
Пік конфлікту	4. Розвиток відкритого конфлікту	5%
Фаза спаду	5. Вирішення конфлікту	20%

Аналіз реальних конфліктів, що мали місце у військових колективах, показує, що типовими серед них є наступні:

- 1) конфлікти, пов'язані з суперечністю між порядними військовослужбовцями і воїнами, що проявили в конкретному випадку елементи непорядності (до 30 % всіх конфліктів);
- 2) з боротьбою за соціальний статус в колективі (близько 50 % випадків);
- 3) з вирішенням у такий спосіб суперечностей між "новаторами" і "консерваторами" (близько 20 % конфліктів).

Досить поширеними є конфлікти, пов'язані з боротьбою між військовослужбовцями за збереження або завоювання певного соціального статусу в колективі. У воїнів строкової служби такі конфлікти можуть набувати особливо гострих форм і навіть приводять їх іноді до скоєння тяжких злочинів.

Для молодих офіцерів типовим конфліктом є конфлікт під час адаптації до нової посади. При призначенні на посаду командира підрозділу цей процес іноді ускладнюється прихованим або відкритим конфліктом з іншими офіцерами, що також претендують на цю посаду.

Висновок. Аналізуючи причини виникнення конфліктних ситуацій в колективі, командир (начальник) може стратегічно правильно організувати свою діяльність щодо профілактики конфліктних відносин та їх конструктивного розв'язання.

2. Технологія профілактики, запобігання конфліктам та їх вирішення.

Профілактика конфліктів — це вид управлінської діяльності, що полягає у своєчасному розпізнаванні, усуненні чи ослабленні конфліктогенних факторів і обмеженні таким чином можливості їх виникнення чи деструктивного розв'язання в майбутньому. Це така організація життєдіяльності суб'єктів соціальної взаємодії, що виключає чи зводить до мінімуму ймовірність виникнення конфліктів між ними.

Розв'язання конфлікту — це спільна діяльність його учасників, спрямована на припинення протидії й на вирішення проблеми, що призвела до зіткнення.

Розв'язання конфлікту передбачає активність обох сторін щодо перетворення умов, у яких вони взаємодіють, щодо усунення причин конфлікту. Для розв'язання конфлікту необхідна зміна самих опонентів (чи хоча б одного з них), позицій, які вони відстоювали в конфлікті. Часто розв'язання конфлікту ґрунтується на зміні ставлення опонентів до його об'єкта чи один до одного.

Необхідними умовами для розв'язання конфлікту є:

1) достатня зрілість конфлікту — усвідомлення протидіючими сторонами суперечностей, які об'єктивно існують між ними, а також розбіжностей і протидій, що вимагають оперативного втручання для їх налагодження;

2) потреба й зацікавленість кожного з учасників конфлікту в тому, щоб спільно перебороти суперечності, що виникли;

3) окремий чи спільний пошук і використання доступних сторонам методів, правил і способів розв'язання конфлікту, що відбувся між ними, тобто усунення його причин.

На практиці розв'язання конфлікту можливе шляхом силового придушення однієї зі сторін чи шляхом переговорів (компроміс, співробітництво, а іноді й поступки).

Робота командирів із попередження та подолання конфліктних ситуацій має носити систематичний комплексний характер. Тільки планомірна систематична виховна робота, якісна бойова підготовка, статутний порядок у військових підрозділах, вчасне та якісне забезпечення особового складу всіма видами постачання усуває причини виникнення конфліктних ситуацій. Безумовно, якщо ці заходи будуть проводитимуться з високою якістю, то здебільшого об'єктивні причини виникнення конфліктних ситуацій буде усунуто. Але через різноманітні об'єктивні та суб'єктивні причини не завжди буває так. У зв'язку з цим, зупинимося на *системі роботи командира підрозділу щодо попередження та подолання конфліктних ситуацій у підрозділі*. Ця робота повинна мати систематичний характер. У іншому випадку командир перетворюватиметься на "пожежного", який гасить вогнища конфліктів то в одному, то в іншому місці. Ця *система роботи складається з чотирьох тісно пов'язаних послідовних дій*: профілактика конфліктів; попередження конфліктних ситуацій; припинення конфліктів; ліквідація наслідків конфліктів.

Нагадаємо *зміст діяльності командира щодо попередження і розв'язання конфліктів у військовому підрозділі*. Тут у першу чергу маються на увазі змістовний та якісний навчально-виховний процес, широкий спектр різноманітних виховних заходів, твердий статутний порядок у підрозділі, спеціальні заходи із попередження типових для даного підрозділу порушень тощо.

До профілактичних заходів можна віднести:

- статутну організацію служби, що усуває причини виникнення суперечок, невдоволення;
- якісну бойову підготовку, яка поряд з освітянськими функціями виконує ефективну виховну функцію;
- підвищення психолого-педагогічної ерудиції офіцерського складу, який відіграє вирішальну роль у організації та проведенні роботи щодо попередження конфліктних ситуацій;
- навчання молодих командирів практиці навчально-виховної роботи, тому що відсутність у них цих навичок заважає їхній цілеспрямованій праці;
- удосконалення всієї виховної роботи;
- проведення планових попереджувальних заходів для запобігання типовим для даного підрозділу порушенням;
- формування та згуртування військового колективу;
- розумний розподіл особового складу за посадами та за фахом, виходячи з психологічної сумісності та індивідуально-психічних особливостей;
- посилення у особового складу мотивації до військової служби, тобто необхідно зацікавити їх змістом військової служби, широко застосовуючи різні прийоми для переконання та заохочення;
- цілеспрямовану виховну роботу з воїнами, які мають нахил до порушення військової дисципліни та надання їм різноманітної допомоги тощо.

Безумовно, така робота в основному виключає умови виникнення конфлікту. Але не завжди через різні обставини вдається їх уникнути. При цьому виникненню конфлікту передують *конфліктна ситуація*. Тому офіцер повинен добре уявляти ознаки конфліктної ситуації у підрозділі, сферу можливих міжособистісних суперечностей, а також потенційних джерел конфліктів. Попереджувальна робота ведеться у більш вузькому напрямі та з визначеною категорією особового складу. Особливо необхідна планова попереджувальна робота: по-перше, з воїнами, які схильні до порушення військової дисципліни; по-друге, у визначений час (наприклад, під час зміни особового складу в підрозділі); по-третє, з конкретною категорією командирів (начальників) (наприклад, із сержантами).

До загальних превентивних заходів конфліктних ситуацій відносять:

- з'ясування обставин та змісту розбіжностей, що виникли, їхніх причин, джерел тощо;
- опитування осіб, які мають інформацію про міжособистісну суперечність, яка виникла;
- проведення індивідуальних бесід з воїнами, між якими виникли розбіжності, з метою їх оцінки та визначення стратегії виховної роботи;
- використання рекомендацій з класифікації міжособистісних конфліктів, аналіз реальних відносин між цими воїнами та визначення можливих наслідків розбіжностей;
- усунення психічних бар'єрів у взаємовідносинах воїнів, надання їм допомоги у з'ясуванні об'єктивних причин виникнення розбіжностей;
- створення умов для визнання помилок;
- внесення змін у зміст своєї діяльності, а також діяльність усіх осіб, які були учасниками розбіжностей, протидіючі;
- усунення причин, умов, які створили конфліктну ситуацію, з використанням засобів педагогічного впливу тощо.

Знаючи класифікацію, основні причини виникнення конфлікту й етапи його перебігу, офіцеру доцільно для більш ефективного управління колективом сформулювати модель процесу розгортання конфліктної взаємодії з конкретним указуванням своїх дій на кожному етапі. Як уже зазначалося, конфлікт спричиняють суперечності, які закладено у службових або міжособистісних відносинах опонентів. Вони призводять до конфліктної ситуації, яка супроводжується психічною напруженістю. За наявності детонуючого прецеденту виникає конфлікт із конструктивними (позитивними) або неконструктивними (негативними) наслідками. Така система роботи допомагає попередити конфлікт. Проте як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини не завжди вдається визначити початок конфлікту.

У випадку, коли конфлікт уже виник, командир необхідно:

виконати роботу для попередження конфліктної ситуації;
вжити заходів, які виключають нанесення моральних або матеріальних збитків, можливих антисупільних дій як з боку однієї, так із обох протидіючих сторін;
провести розбір (особистий, службовий, загальний) щодо змісту міжособистісного конфлікту;
досягти фактичного усунення гострих суперечностей, застосовуючи передусім психолого-педагогічні, а якщо необхідно, то й адміністративні засоби.

На даному етапі офіцер успішно може застосовувати перевірені практикою методи, за допомогою яких вдається успішно вирішити конфлікт. Наприклад, *американські психологи виділяють п'ять стилів розв'язання міжособистісного конфлікту*. Дана система дає змогу офіцеру розробити оптимальний стиль вирішення міжособистісного конфлікту. Стиль поведінки у конкретному конфлікті визначається тією мірою, в якій опоненти прагнуть задовольнити власні інтереси (дія активна чи пасивна) й інтереси іншої сторони (діючи спільно або індивідуально). Тут ми бачимо такі *стили розв'язання конфліктів*: конкуренція, ухилення, співпраця, пристосування та компроміс.

Стиль конкуренції використовується тоді, коли опонент намагається в першу чергу задовольнити свої інтереси всупереч інтересам інших, примушуючи їх приймати корисні для нього рішення.

Стиль ухилення використовується, коли опонент не відстоює свої права, не співпрацює ні з ким для знаходження вирішення проблеми, або просто ухиляється від розв'язання конфлікту.

Стиль пристосування від попереднього стилю відрізняється тим, що опоненти діють разом, при цьому один із них пасивний у розв'язанні ситуації та згодний робити те, чого прагне інший опонент: він не відстоює своїх інтересів, поступається перед опонентом.

Стиль співпраці найтяжчий, проте він дає змогу виробити рішення, яке цілком задовольняє обидві сторони. Тут обидва опоненти активно беруть активну участь у розв'язанні конфлікту та відстоюють свої інтереси. Але, при цьому вони намагаються співпрацювати один з одним.

Стиль компромісу від стилю співпраці відрізняється тим, що компроміс досягається на більш поверхневому рівні. Опоненти не шукають приховані потреби, як у випадку застосування стилю співпраці. Тут обидві сторони роблять невеликі поступки своїми інтересами, щоб задовольнити їх частково.

Таким чином, об'єктивне розв'язання конфлікту сприяє знаходженню істини, усуненню причин, за яких виник цей конфлікт. Тому офіцер повинен вжити заходів як педагогічного, так і організаційного характеру для ліквідації наслідків конфлікту, тобто в будь-якому випадку офіцер, керуючи конфліктом, має намагатися покласти йому край, тому що припинення конфлікту в разі відмови опонентів від своїх зазіхань не завжди є його закінченням.

На завершення теми зупинімося та розглянемо *шляхи попередження та управління конфліктом*:

отримання психологічних знань у галузі проблеми психології особистості та військового колективу;
вивчення основ конфліктології;
організація вивчення соціально-психологічного клімату в певному військовому колективі;
вжиття превентивних заходів на стадії виникнення суперечностей у спілкуванні військовослужбовців та зростання психологічної напруженості;
організаційна зміна складу формальних та неформальних малочисельних груп з метою усунення психологічних бар'єрів.

З метою розв'язання та подолання конфліктів у військових колективах офіцерам можна рекомендувати такі напрями роботи:

суворе виконання вимог статутів усіма категоріями воїнів;
систематичне вивчення взаємовідносин між різними категоріями особового складу;
залучення до розв'язання конфліктів авторитетних воїнів;
виключення упередженості під час вивчення конфліктів;
всебічне вивчення передумов, причин та умов виникнення конфлікту;
об'єктивний аналіз поведінки учасників конфлікту, урахування їхніх психічних станів;
спрямування опонентів на конструктивний пошук виходу з конфлікту;
врахування індивідуально-психічних особливостей конфліктуючих і насамперед тих, які можуть посилити конфлікт;
старанний аналіз інформації, яка стосується динаміки розвитку та розгортання конфлікту;
конфіденційність інформації щодо даного конфлікту;
вміле використання впливу військового колективу на розв'язання конфлікту;
індивідуальна психологічна допомога воїнам, які вийшли з конфлікту, корекція їхніх дій, контроль та допомога.

Висновок. Командир слід усвідомити, що не існує готового рецепту розв'язання міжособистісних конфліктів. Тут життєва мудрість полягає у тому, щоб адекватно використовувати вищевикладені стилі та методики розв'язання конфліктів з урахуванням конкретних обставин. Найоптимальніший підхід визначається конкретною ситуативною ситуацією.

Даний методичний матеріал підготовлено начальником кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Академії сухопутних військ імені гетьмана П.Сагайдачного полковником Романишиним А.М., кандидатом педагогічних наук, доцентом.

Література.

1. В.М. Нагаєв “Конфліктологія”;
2. М.В. Цюрупа “Основи конфліктології та теорії переговорів”;

3. М. Пірен “Основи конфліктології”;
4. Б.С. Волков “Конфліктологія”;
5. Л.Ємельяненко “Конфліктологія”;
6. Т.Дуткевич “Конфліктологія з основами психології управління”;
7. Т.Равчина “Конфлікти без насильства”;
8. П.Ткачук, О.Сивак “Конфліктологія”
9. Д. Торопчин Конфлікти ділового спілкування: навч.-метод. посібник
10. <http://psychology.net.ru>

Додаткова література для самостійної роботи по темі

Д. Скотт “Конфликты: пути их преодоления”.

Тема 18. ВПЛИВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ.

Питання, що розглядаються.

1. Сутність девіантної поведінки на війні.

2. Характеристика видів девіантної поведінки в бойовій обстановці.

Вступ.

Питання про девіантну (відхильну) поведінку на війні не однозначне, складне для точного психологічного, етичного і правового аналізу і непопулярне як предмет психологічного дослідження. Це обумовлено загальними причинами, що стримували розвиток вітчизняної психології війни, але особливо ідеологічними догмами і стереотипами. Впродовж багатьох років після 1917 р. вважалося, що радянський солдат не допускає відхилень у поведінці на війні. А якщо вони і мають місце, то тільки як виключення і, отже, не складають актуальну проблему наукового дослідження.

Проте постановка питання про відхилення на війні цілком виправдана, оскільки від деяких девіантних вчинків нерідко залежить життя багатьох військовослужбовців і успіх бойових операцій (наприклад, від зради). Інші відхилення здійснюють пригноблюючий (наприклад, самогубства) або розкладовий (наприклад, мародерство) вплив на учасників бойових дій. Треті руйнують психічне здоров'я воїнів, дезорганізують їх взаємодію (пияцтво, наркотизм), унаслідок чого значно зростає бойове навантаження на добросовісних учасників бойових дій (дезертирство, симуляція тощо).

1. Сутність девіантної поведінки на війні.

Як відомо, під девіантною поведінкою в психології прийнято розуміти систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийняттю у суспільстві соціальним нормам (правовим, етичним) або нормам психічного здоров'я. Проте, з одного боку, війна в суспільній свідомості сама по собі відноситься до ряду явищ, що відхиляються від норми. При цьому як норма виступає мир. З іншого боку, на сьогоднішній день дуже слабо сформульовані і не знайшли абсолютного розповсюдження положення про норму поведінки на війні.

Існує декілька уявлень про норму поведінки.

1. Норма як типова (усереднена) поведінка, характерна для більшості представників даної соціальної групи, визнається в цій групі як прийнятна. Ця норма вдягається в зручну і деколи елегантну упаковку, що містить у собі механізм соціального пробачення за відхилення. Найбільш відомими з таких “фантиків” є: “на війні як на війні”, “війна все спливе” й ін. Вивчення показує, що така норма практично завжди виробляється у військових колективах і служить могутнім засобом неформальної регуляції поведінки військовослужбовців у бойовій обстановці. У підрозділі, де нормою поведінки є колективізм, всякі тенденції до егоїзму, самоізоляції жорстко засуджуються, а нерідко піддаються груповим санкціям. У підрозділах, слабо підготовлених до ведення бойових дій, морально дезорганізованих, ніхто не пред'явить претензій воїнові, що допустив боязкість. Ясно, що таке розуміння норми не може служити для офіційної оцінки поведінки військовослужбовців у військовий час.

2. Норма як оптимальна поведінка, що забезпечує стійке соціальне і професійне функціонування людини і групи в конкретних умовах. Безумовно, таке трактування норми функціональне, але лише в ідеальному військовому підрозділі, в ідеальній армії. Насправді весь досвід бойових дій свідчить про те, що людина не може стійко функціонувати як бездоганно налагоджена машина, що підкоряється надвимогам протягом нескінченного довгого часу і в умовах граничних навантажень.

Реальність життя така: жодна з воєн не обходилася без найгрубіших і жорстокіших відступів від правових і моральних норм, які вироблені “мирним” суспільством.

3. Норма як відсутність неприпустимих відхилень від встановлених законом, суспільною і групою мораллю схем, моделей, правил поведінки. Коли йдеться про девіації військового часу офіційно, то найчастіше як норма використовується цей, третій варіант.

Нормальною в бойовій обстановці вважається поведінка, яка здійснюється в правовому просторі, орієнтована на основні етичні настанови воєнного часу, не вносить дезорганізацію у діяльність колективу і не ставить під загрозу життя і здоров'я самого суб'єкта поведінки і товаришів по службі.

Девіантна поведінка багатообразна, багатоаспектна. Залежно від того, які норми порушуються або не виконуються військовослужбовцем у військовий час, його поведінка може кваліфікуватися як:

1) *асоціальна поведінка*, що пов'язана з невиконанням перш за все правових, моральних, культурних норм, але що не переступає меж закону. Дане визначення дуже тісно пов'язане з поняттям протиправної поведінки;

2) *антисоціальна поведінка*, що спрямована проти суспільства, його інтересів, грубо порушує його правові і моральні вимоги. Це поняття близько сходиться з поняттям делінквентної поведінки;

3) *делінквентна поведінка* – кримінальна, злочинна поведінка.

Девіантну поведінку необхідно чітко відмежовувати від поведінки аномальної. Аномальна поведінка пов'язана з відхиленням від норми психічного здоров'я. Якщо психічно хвора людина, найчастіше не усвідомлює можливі згубні наслідки своєї поведінки, то людина з девіантною поведінкою в більшості випадків усвідомлює у своїй дії та її можливі наслідки, але через різні причини (боязкості, байдужості, пошуку особистої вигоди й ін.) здійснює девіантний вчинок.

Готовність людини до девіантних вчинків по-різному пояснюється представниками різних наукових традицій і шкіл у психології. Представники біогенетичного підходу пояснюють її несприятливою спадковістю. Прихильники психоаналізу пов'язують причини девіацій із дефектами раннього розвитку особи, апологети біхевіоризму – з недоліками соціального навчання. Швидше за все, в девіації виявляються як дефекти особистісного розвитку, так і помилки виховання, що поєднуються з несприятливою ситуацією.

2. Характеристика видів девіантної поведінки в бойовій обстановці

Загальна класифікація девіацій воєнного часу, побудована на підставі їх спрямованості, може мати наступний вигляд (рис.1). Із рисунка видно, що мають місце своєрідні групи девіантних вчинків, що переслідують різні цілі. Так, одні з них орієнтовані на отримання девіантами особистої вигоди у вигляді задоволення ідеологічних потреб, реалізації ідеологічних, етнічних і релігійних настанов, отримання матеріальної винагороди від супротивника, зміни у сприятливий бік умов свого існування, збереження життя й ін. До цієї групи девіацій можна віднести *боязкість, зраду, добровільну здачу в полон, мародерство*.

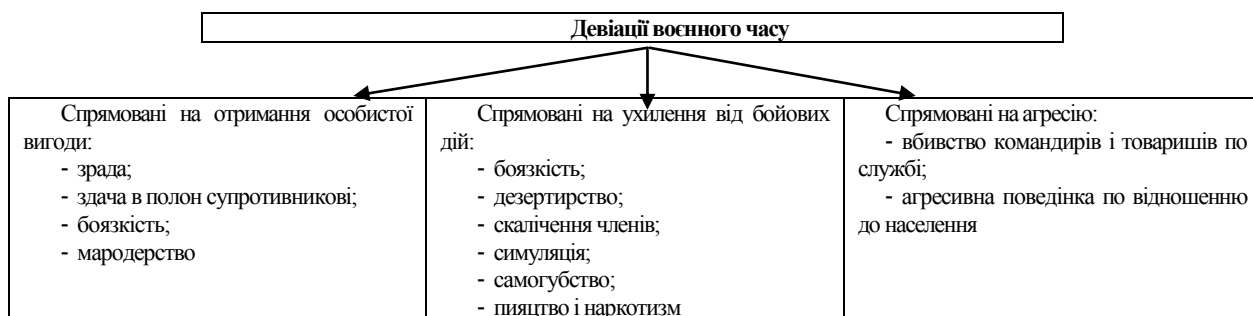

Рис.1 Класифікація девіантної поведінки військовослужбовців в бойовій обстановці.

Іншу групу відхилень складають вчинки, спрямовані на ухилення від участі в бойових діях з метою збереження життя, здоров'я, за ідеологічними, релігійними та іншими міркуваннями. Це, перш за все, – *дезертирство, симуляція нездатності участі в бою, скалічення членів, пияцтво, і самогубство*.

У третю групу включені девіації, пов'язані з агресивними проявами особи і спрямовані на вирішення тих або інших особистісних проблем за допомогою *насильства над місцевим населенням, вбивства негідних товаришів по службі і командирів*, інше.

Ясно, що всяка класифікація має свої вади і обмеження, проте навіть просте перелічення цих психологічних феноменів відкриває командирам, військовим психологам цілий світ психологічного життя армії в бойовій обстановці, укаже напрями профілактичної і психокорегувальної роботи.

Розглянемо докладніше основні види девіантної поведінки.

Боязкість – поведінка, у процесі якої під впливом страху зневажаються як етичні, так і моральні норми, створюється загроза життю, соціальному статусу суб'єкта активності або безпеки інших людей.

Боязкість є самостійною девіацією, що виявляється в самостійному припиненні бойової активності і занятті безпечного укриття або залишенні поля бою. При цьому одним із психологічних механізмів реалізації поведінки виступає самозаспокоєння за типом: "Будь що буде, головне – вижити". Боязкість може також бути причиною або фоном інших видів відхильної поведінки: дезертирства, самогубства, вбивства товаришів по службі і командирів тощо.

Боязкість не тотожна страху. Страх на війні зазнають практично всі психічно здорові люди. Проте обставини бойової обстановки, бойове завдання, внутрішньогруповий розподіл бойових функцій, можливі трагічні наслідки а інше не дають учасникові бойових дій права підкорятися страху.

Боягуз же ігнорує решту всіх спонукачів, своє минуле і майбутнє, долі товаришів по службі, результат бою і віддається страху до останку.

Дезертирство в більшості відомих визначень визначається як самовільне залишення військової служби або ухилення від призову в армію. З психологічної точки зору, дезертирство є спосіб виходу з гострої внутрішньоособистісної кризи шляхом украй конфліктного розриву із звичним соціальним оточенням, його нормами, що припускає настання соціальних санкцій.

Причинами дезертирства можуть стати самі різні обставини – від боязкості, психологічної та професійної невідповідності до бойових дій, гіпертрофованого бажання "допомогти мамі заготовити сіно".

Своєрідною формою дезертирства є невмотивована відмова військовослужбовця брати участь у бойових діях, у виконанні конкретного бойового завдання.

У разі "спрацювання" у груповій поведінці військовослужбовців психологічних законів натовпу можливе масове залишення ними поля бою. Особливо гостро і масово дезертирство виявляється в періоди загального зниження морально-психологічного стану військ, різкого падіння військової дисципліни, зниження популярності війни і зростання антиармійських настроїв у суспільстві, тривалих невдач (поразки, великі втрати) в збройному протиборстві із супротивником.

Наголошується, що як своєрідні каталізатори масового дезертирства, виступають негативні явища в національних і соціальних відносинах, в області матеріально-побутового і бойового забезпечення й управління військами. Масові дезертирства мали місце в армії Наполеона в 1812 році після втечі французьких військ з Москви, в армії Росії після революційних подій у 1917 році і практично в усіх воюючих арміях в роки Першої і Другої світових воєн. В американській армії в останні роки її участі в бойових діях у В'єтнамі дезертирували майже 43 чоловіки з кожної тисячі воїнів.

Враховуючи величезну шкоду, яка заподіюється дезертирством навіть окремих військовослужбовців морально-психологічному стану військ, їх боєздатності, в усіх арміях світу вживаються найжорстокіші заходи з його попередження та припинення (аж до розстрілу).

Психологічними "пружинами" *зради* найчастіше виступають ідеологічні, релігійні розбіжності, різного роду образи, відчуття ненависті, презирства, помсти, а також прогнозування переходу до супротивника як вигіднішого в

матеріальному, моральному й іншому відношенні. Зрада може полягати в повідомленні супротивнику стратегічно і тактично важливої інформації, проведенні акцій саботажу, диверсій тощо.

Добровільна здача в полон є одним із різновидів зради. Психологічними спонукачами до здачі в полон супротивникові виступають різні феномени, наприклад: особисті переконання, релігійна віра, упевненість у перемозі супротивника, ненависть, відчай, боязкість, конфлікти з командирами і товаришами по службі, неприйняття норм і цінностей, незадоволеність соціальним статусом, і ін.

Скалічення членів полягає в нанесенні військовослужбовцем самому собі травм, поранень і каліцтв, що дозволяють уникнути або припинити участь у бойових діях.

Найчастіше головною причиною скалічення є боязкість, хворобливе переживання за свою долю. При цьому обираються такі способи нанесення собі шкоди, щоб вони значною мірою не перешкоджали життю і діяльності у мирних умовах. У цих девіаціях часто виявляється логіка меншого із двох зол, тобто врятування життя за рахунок каліцтва. Основні різновиди скалічення членів: нанесення собі каліцтв, самоотруєння, самозараження, самообмороження і ін.

Нанесення собі каліцтв військовослужбовцем здійснюється шляхом нанесення поранень сам себе або товаришем по службі в ті частини тіла, вихід з ладу яких призводить до обов'язкової демобілізації, але дозволяє більш-менш соціально і професійно функціонувати в мирних умовах. Цей спосіб уникнення участі у війні старий як світ.

Відомі дані про те, що ще в II в. до н.е. у римській армії існували випадки нанесення воїнами собі поранень з метою ухилення від участі в бою. Щоб уникнути поголового ухилення у такий спосіб від участі у війнах було ухвалено рішення про застосування страти за такі дії.

В одній із частин радянських військ, що діяли в Афганістані, швидко виявилася тактика симуляції офіцера А: перед кожним виходом на бойову операцію він "випадково" ламав один з пальців правої руки. Причому ці "нешастя" так і не дозволили А за весь строк служби взяти участь у серйозній бойовій операції.

Не менш витонченим способом скалічення членів є **самоотруєння**. Він зводиться до замаскованого під бойову поразку ОР свідомого нанесення на власне тіло або прийом усередину нелетальних доз бойових хімічних речовин, що дозволяють отримати травму, пов'язану з подальшою евакуацією з поля бою. Приклади таких девіацій наголошувалися ще в роки Першої світової війни, коли солдати різних армій наносили на своє тіло за допомогою спеціальних паличок невеликі дози іприту, що викликали утворення виразок і всю симптоматику бойової поразки ОР. За деякими даними, таким чином бойові ряди покинули тисячі військовослужбовців.

Самозараження полягає в добровільному зараженні себе вірусами хвороб, що вимагають тимчасової евакуації з поля бою або повної демобілізації. Таке зараження здійснюється шляхом навмисного контакту з інфекційними хворими без дотримання заходів особистої гігієни. Існують і витонченіші способи самозараження. Деякі учасники бойових дій в Афганістані відзначали, що окремі наші військовослужбовці, хворі на гепатит, зуміли зробити на цьому своєрідний "навар". Вони продавали свою сечу охочим заразитися цією інфекцією.

Не менше винахідливості, терпіння і, як не дивно, волі вимагає такий спосіб скалічення членів, як **самообмороження**. Сутність його полягає в тому, що солдат виставляє на лютий мороз, найчастіше вночі, одну зі своїх кінцівок і чекає доти, поки процес обмороження набере характеру травми. При цьому доводиться долати жорстокі муки, проте мета, поставлена девіантом, виправдовує засоби.

Широкий круг способів ухилення об'єднаний під назвою "**симуляція неможливості участі в бойових діях**". Можна виділити наступні різновиди симуляції:

- симуляція соматичних захворювань;
- симуляція психічних захворювань;
- симуляція виходу з ладу бойової техніки і зброї;
- псевдосанітарія;
- псевдоманевр і ін.

Стисло зупинимось на їх характеристиках.

Симуляція соматичних захворювань полягає в постійному відтворенні вивчених симптомів захворювання, що дає можливість симулянтові на якийсь час або назавжди припинити свою участь у бойових діях або у виконанні найбільш небезпечних бойових завдань. Такі військовослужбовці регулярно скаржаться на різкий біль, на неймовірну слабкість, на запаморочення і ін. Вони практично "прописуються" в медичних пунктах, вимагають глибокого обстеження, скерування в госпіталь тощо. У товаришів по службі створюється образ такого воїна, як хронічно хворої людини. Йому поступово перестають довіряти відповідальну і складну роботу і поступово виключають із числа учасників активних бойових дій.

Факти симуляції психічних захворювань наголошувалися ще в стародавні часи, а в роки Першої і Другої світових воєн набули масового характеру. Зокрема, багатьма дослідниками наголошувався той факт, що симулянти швидко "обчислювали", які симптоми вважалися лікарем конкретного полку показниками психічного розладу, і навчалися переконливо демонструвати їх. Таким чином, виходило, що залежно від теоретичної орієнтації лікаря полку з його частини демобілізували на психологічних підставах особи, що демонстрували однакові симптоми.

Не менш старим видом симуляції неможливості брати участь у бою є імітація **виходу з ладу бойової техніки і зброї**. Так, ще в глибокому Середньовіччі наголошувалися факти перерізання тятиви на арбалетах, пізніше виводилися з ладу особиста зброя, гарматні системи і бойова техніка. Досвід показує, що багато учасників бойових дій в Афганістані і Чечні особисто зустрічалися з цим явищем.

Свого часу ще Наполеон звернув увагу і жорстоко викорінював такий вид симулятивної поведінки, як **псевдосанітарія**. Сутність його полягає в тому, що симулянти використовують для залишення поля бою факт поранення товариша по службі. Як правило, знаходиться декілька чоловік, охочих евакуювати постраждалого товариша в тил. Свідки стверджують, що іноді деякі з них вважають за необхідне винести з поля бою і речі пораненого. Кількість таких "санітарів" може досягати десяти і більше чоловік.

Нерідко в бойовій обстановці можна зустріти симулянтів, що використовують такий прийом ухилення від колективних дій в бою, як **псевдоманевр**. Як правило, коли після бою починається уточнення, де був у процесі виконання бойового завдання такий симулянт, він малює картину його тактично грамотного розташування на вигідній позиції, ефективного бойового контакту з супротивником, по суті, врятування бойових товаришів від смерті. Насправді в бою він не брав участь, а відсиджувався в безпечному місці. Досвід Афганістану і Чечні свідчить про те, що нерідко такі симулянти повертаються з поля бою з повним комплектом боеприпасів, тобто не витративши жодного патрона.

Жорстоке відношення до населення, особливо нелояльного по відношенню до військ, є питанням украй складним для етичної оцінки. Якщо використовувати критерії мирного часу, то, безумовно, неактуальну, не викликану конкретними діями мирного населення жорстокість слід віднести до девіантної поведінки. Проте змінена система цінностей і моральних критеріїв, що формується в учасників війни, якби виводить агресію до нелояльного населення з переліку девіацій. Особливо це характерно для випадків, коли населення веде активну партизанську, диверсійну боротьбу, здійснює терористичні акти проти військ. Як правило, вдень бойовики є мирними жителями, а вночі — диверсантами, терористами, партизанами, підпільниками.

Жорстокі розправи над населенням, які так або інакше сприяли ворогові, мали місце у всі історичні епохи. Так, якщо вірити переказам, при взятті Трої греки-тріумфатори страчували всіх осіб чоловічої статі старше десяти років, а ті, що залишилися в живих, тобто жінки і діти, були продані в рабство. Аналізуючи причини жорстокості по відношенню до мирного населення на війні, фахівці відзначають, що однією з основних причин цього є ірреальність, невловимість образу противника-некомбатанта – снайпера, терориста. Вони стверджують, що страх під прицілом снайпера створює психічний зсув, перенесення образу ворога з неусвідомлюваного снайпера на реальні несприятливі чинники. Проти них мимоволі виплискується дратівливість, агресивність, злість.

Нерідко як об'єкт такої агресії виступає той, хто найбільш асоціюється з образом невидимого супротивника. При цьому важливу роль відіграють ситуативні чинники. Наприклад, якщо перед бойовим рейдом або “зачисткою” мав місце випадок упіймання снайпера-жінки, від рук якої загинули декілька військовослужбовців, то агресія, крім волі, орієнтується на жіноче населення. Якщо ж у замаху на воїнів беруть участь підлітки, то агресія може адресуватися цій групі цивільного населення.

Безумовно, важливу роль у формуванні жорстокого відношення до населення має і загальне озлоблення людей на війні.

От як про це пише Е. М. Ремарк словами одного з своїх героїв. “Ми перетворилися на небезпечних звірів... тепер ми можемо руйнувати і вбивати, щоб врятуватися самим, щоб врятуватися і помститися за себе”.

Мародерство є девіацією, що полягає в пограбуванні трупів.

В основі мародерства можуть лежати різні причини. Однією з них є прагнення заволодіти давно і гостро бажаною річчю. Іншою причиною є загальна тенденція особи девіанта до наживи. Третя причина пов'язана з цікавістю володіння “річчю з війни”. Четверта причина криється у прагненні девіанта психологічно зафіксувати перемогу, перевагу над поверженим супротивником. П'ята причина обумовлена такими соціально-психологічними явищами, як традиція і мода накопичення особистих “трофеїв”. Загальною умовою, яка сприяє розвитку цього відхилення, є відсутність дисципліни у військах, граничне падіння влад, що перетворюють війну на грабїж.

Пияцтво — надмірне вживання спиртних напоїв, що не досягло рівня фізичної залежності організму від алкоголю. З психологічної точки зору є явищем своєрідної компенсації, спробою психологічно вимкнути із ситуації смертельної небезпеки, подолати страх, забути про втрати.

Розвитку пияцтва на війні певною мірою сприяє офіційна позиція військового керівництва з цього питання, наприклад, систематична видача особовому складу спиртного “для сміливості”, “для зняття напруженості” та ін. У роки російсько-японської війни Г. Е. Шумков дуже ретельно і сумлінно досліджував вплив алкоголю на бойову ефективність і встановив украй згубні наслідки вживання спиртного перед боєм. Зокрема, їм наголошувалося, що вже в перші хвилини бою в осіб, що спожили алкоголь, виникає почастищення дихання, з'являється загальна слабкість, тремтіння кінцівок, порушення основних якостей уваги, сприйняття, емоційних процесів ін. Такий воїн бачить лише малу частину поля бою, не може вести прицільний вогонь по супротивникові, не здатний точно регулювати свої дії тощо. Тому проти пияцтва в бойовій обстановці ведуть активну боротьбу практично у всіх арміях миру.

Наркотизм (аддиктивна поведінка) – поведінка, що характеризується психічною залежністю від психоактивних речовин. Тобто це той рівень вживання наркотичних препаратів і речовин, при якому у людини ще не сформувалася фізична залежність від них.

У дослідженнях фахівців показано, що аддиктивна поведінка складала близько 50 % всіх психічних дисгармоній, що фіксувалися у радянських військах, що діяли в Афганістані. Істотне місце в загальній картині психічних порушень вони посідали і в період бойових дій в Чечні.

Основними причинами поширеності цього виду девіацій є:

- прагнення учасників бойових дій понизити рівень тривоги (51,9 % обстежених);
- бажання отримати задоволення (48,7 %).

Серед сприяючих чинників виділені: легкість придбання наркотичних речовин (59,5%); відрив від домівки (40,4%); напружена бойова обстановка (26,2%).

Вбивство командирів і товаришів по службі – є крайній спосіб усунення перешкоди на шляху збереження або піднесення особового статусу девіанта.

Такі вбивства найчастіше відбуваються тоді, коли командир або товариш по службі виступає для девіанта як своєрідна зовнішня інстанція совісті провини, моральний суддя, що заважає реалізувати будь-які аморальні або такі, що відхиляються від соціальної норми, цілі.

Самогубство на війні явище особливе і важкопояснене. По суті, воно є формою інфантильної втечі з психотравмуючої ситуації.

Сам факт того, що в ситуації, коли при бажанні можна практично у будь-який час розлучитися з життям героїчно, “на миру”, залишивши по собі добру пам'ять, чоловік вибирає інший варіант смерті – засуджуваний за вірою і мораллю, – складний, суперечливий і важкий для осмислення. Адже нерідко людина зводить рахунки з життям саме через страх смерті. Тобто через боязнь бути убитим чоловік кінчає життя самогубством. Безумовно, є безліч інших причин, з яких людина на війні здійснює самогубство. Їх круг вельми широкий: від боязні бути викритим в боязкості, зраді, некомпетентності, скоєному злочині до страждань, викликаних подіями, що відбулися зі значущими людьми за тисячі кілометрів від лінії фронту. Але практично завжди пусковим механізмом суїциду є наявність такої внутрішньоособистісної кризи, яку людина не може вирішити всіма наявними в її розпорядженні засобами і яка переживається як могутня емоційна драма. Конфліктна ситуація стає суїцидонебезпечною, коли військовослужбовець усвідомлює її як високозначущу, гранично складну, а свої можливості щодо її вирішення недостатніми. Слід мати на увазі, що однією з причин суїциду на війні є психічне захворювання військовослужбовця, що створює помилкову суб'єктивну картину кризової ситуації. Прийнято виділяти наступні різновиди суїциду:

- істинний (усвідомлений, «твердий», планований, цілеспрямований);

- афектний (що виник під впливом раптової гострої психотравмуючої події);
- демонстративний (помилковий, розрахований “на переляк” значущих осіб, що не передбачає зведення рахунків із життям).

Це поділення вельми умовно, адже на війні будь-яка суїцидальна поведінка містить у собі деякий демонстративний аспект, розрахований на підкреслення причини, що викликала його. Не випадково тут особливо чітко виділяються фази, що передують самому суїциду, - суїцидальні думки, суїцидальні настрої, суїцидальні наміри й ін., за якими суїцидальна поведінка може бути своєчасно виявлена командирами, військовими психологами і товаришами по службі.

Братання з супротивником є досить екзотичною формою відхилень бойової поведінки, що полягає в поодинокому або масовому входженні в мирний контакт з супротивником. У явищі братання виявляються такі психологічні феномени, як:

- непомірна втома від війни і прагнення хоча би на короткий час розслабитися;
- інтуїтивні дії протестного характеру, спрямовані проти непопулярної в солдатських масах війни;
- соціально-психологічне розшарування між командним і рядовим складом;
- вирішення побутових проблем (обмін предметами побуту, речами, сувенірами тощо, що отримати іншим способом солдатіві украй скрутно);
- результати розкладаючої інформаційно-психологічної дії органів психологічної війни супротивника або внутрішніх політичних релігійних і інших сил, що знаходяться в активній опозиції до війни, ін. Особливо широкого розповсюдження братання набуло в роки Першої світової війни 1914-1918 рр.

Сексуальне питання на війні здатне набувати особливо гострих рис і породжувати девіації у вигляді насильства над жіночою частиною населення (особливо на території супротивника), а також мужолозтво. Мужолозтво може застосовуватися у вигляді насильницького зниження статусу військовослужбовця (опускання) за довершено або уявну провину (наприклад, відмова від участі в бойових діях).

Висновок

Таким чином, поведінка людини на війні характеризується не тільки героїчними вчинками, що прославляють душу, і самопожертвуванням, але і негативними проявами людської природи, проявами пороків виховання, деструктивним впливом соціальних і бойових ситуацій. Існує великий клас поведінкових схем, що відхиляються від моральних і правових норм, що визначають поведінку учасників війни. Кожна з них має власні і загальні причини, внутрішню логіку, функцію, але головне, що їх об'єднує в окрему категорію, — це аномальність вчинків і психічна повноцінність їх суб'єктів. Знання видів і форм прояву девіацій дозволяє вести їх цілеспрямовану профілактику і викорінення.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Кримінальний Кодекс України.
2. *Алещенко В.І.* “Методичні рекомендації командирам військових частин (підрозділів) щодо організації профілактики порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями”. – Київ, 2003р.
3. *Змановская Е.В.* Девіантологія (Психологія відхильної поведінки). – М.:2004.
4. Робота командира підрозділу щодо зміцнення військової дисципліни (Методичні рекомендації). – Харків: ХВУ, 1998.
5. *Темко Г.* Методологічні основи виховання воїнів Збройних Сил України. Монографія. – К.: Варта, 1997.
6. *Темко Г.* Виховна робота в Збройних Силах України: історія і сучасність. – К.: Варта, 1996.

РОЗДІЛ II. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА.

Тема 1. ОБОВ'ЯЗКИ ПОСАДОВИХ ОСІБ ЩОДО КЕРІВНИЦТВА ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ.

Питання, що розглядаються.

1. **Організація і зміст психологічної роботи у військовій частині.**
2. **Обов'язки командира частини (з'єднання) щодо керівництва та організації психологічної підготовки особового складу.**
3. **Обов'язки начальника штабу військової частини щодо організації психологічної підготовки особового складу.**
4. **Обов'язки заступника командира частини (з'єднання) по роботі з особовим складом щодо організації психологічної підготовки особового складу.**
5. **Обов'язки командирів підрозділів, заступників командира частини (з'єднання), начальники служб і родів військ, що мають безпосередньо підлеглі підрозділи, в організації психологічної підготовки особового складу.**

1. Організація і зміст психологічної роботи у військовій частині.

Психологічна робота у військових частинах і підрозділах виступає, перш за все, як система регулювання процесів особливого типу — психологічних і соціально-психологічних.

Основним змістом психологічної роботи є психологічне вивчення і психологічне управління об'єктом.

Як об'єкт психологічної роботи виступають військовослужбовці і цивільний персонал військової частини, члени їх сімей, а також основні види військової діяльності.

Залежно від об'єкта виділяються наступні організаційні рівні психологічної роботи у військовій частині:

- рівень окремого військовослужбовця;
- рівень військового колективу (підрозділу);
- рівень військової частини.

Психологічне вивчення об'єкта припускає наукове дослідження, опис, пояснення і прогнозування психологічних процесів, явищ і станів окремих військовослужбовців і військових колективів на основі достовірної інформації, отриманої за допомогою надійних методів. Результатом цієї діяльності є психологічний діагноз, що припускає опис актуального і перспективного станів об'єкта вивчення, а також пропоновані заходи керівного впливу.

Психологічне управління об'єктом має на меті оптимізувати наявні умови життєдіяльності військовослужбовців із урахуванням її психологічних аспектів, на основі впровадження практичних рекомендацій і надання безпосередньої допомоги керівникам, військовим колективам, окремим військовослужбовцям, членам їх сімей і цивільному персоналу. Слід зазначити, що психологічне управління може бути *прямим*, що включає спеціальні психологічні методи впливу на особу, колектив, і *непрямим*, яке здійснюється спільними зусиллями всіх суб'єктів психологічної роботи через зміну умов життєдіяльності, підбір військовослужбовців, зміну технології і режиму діяльності.

Реалізація конкретних завдань, що відносяться до даних напрямів, здійснюється *суб'єктами* психологічної роботи. У військовій частині до них відноситься досить широке коло органів керівництва, що тою чи іншою мірою здійснюють психологічний вплив на військовослужбовців. Такими, зокрема, є *командири, штаби, органи по роботі з особовим складом, медична служба, військовослужбовці, військові колективи, громадські організації*. Від узгодженості їх дій багато в чому залежить ефективність психологічної роботи в цілому.

Стисло охарактеризуємо основні функції деяких із вказаних категорій.

1. *Командири всіх рівнів* відповідають за організацію і керівництво психологічною роботою у ввірених підрозділах і частинах. Здійснюючи комплексний, системний підхід до вирішення різних проблем, вони ставлять завдання підлеглим посадовцям щодо організації і проведення психологічної роботи, підтриманні здорового і керованого морально-психологічного стану особового складу, об'єднання військових колективів, зміцнення військової дисципліни і правопорядку, самі безпосередньо беруть участь у реалізації основних заходів, контролюють якість їх виконання.

Командири (військові керівники) зобов'язані:

- систематично підвищувати особистий рівень психолого-педагогічних знань, вимагати цього від підлеглих;
- всебічно вивчати особовий склад шляхом особистого спілкування з ним, знати ділові і морально-психологічні якості підлеглих, повсякденно займатися їх вихованням;
- формувати і підтримувати у підлеглих високий морально-психологічний стан, моральну і психологічну готовність до захисту Вітчизни, а також якості, необхідні для виконання військового обов'язку;
- при організації бойового навчання добиватися від підлеглих посадовців використання розроблених форм і методів психологічної підготовки;
- піклуватися про об'єднання військових колективів, удосконалювати культуру міжнаціонального спілкування військовослужбовців;
- проявляти чуйність та уважність до підлеглих, не допускати у взаєминах нетактовності і грубості, поєднувати високу вимогливість і принциповість із повагою їх особистої гідності;
- у роботі з кадрами спиратися на результати професійного психологічного відбору військовослужбовців, враховувати психолого-педагогічні знання, професійні навички й уміння, здібності і досвід підлеглих посадовців при кадрових переміщеннях;
- зберігати конфіденційність отриманої психологічної інформації;
- вживати заходів щодо збереження і зміцнення психічного і фізичного здоров'я військовослужбовців, направляти військовослужбовців з відхиленнями у психічному розвитку на психіатричний огляд, а при необхідності, за висновком лікаря-психіатра, і на лікування;
- керувати діяльністю психолога, систематично заслуховувати його про стан психологічної роботи, проблеми у проведенні її заходів, і вживати заходів щодо їх своєчасного рішення;
- здійснювати контроль за дієвістю заходів із психологічної роботи;
- вживати своєчасних заходів для всебічного забезпечення психологічної роботи (кадрового, науково-методичного, матеріально-технічного, фінансового).

2. *Штаби*, спільно з органами по роботі з особовим складом, забезпечують єдність планування, узгодженість проведення заходів із психологічної роботи і взаємодію відповідальних виконавців. На основі аналізу морально-психологічного стану особового складу вносять пропозиції щодо його зміцнення і беруть участь в їх реалізації.

3. *Органи по роботі з особовим складом* несуть відповідальність за планування, методичне забезпечення, організацію, безпосереднє проведення і дієвість заходів із психологічної роботи з військовослужбовцями, членами їх сімей і цивільним персоналом.

4. *Медична служба* у взаємодії з психологами, командирами і посадовцями органів по роботі з особовим складом здійснює заходи щодо психогієни і психопрофілактики з метою створення оптимальних умов для збереження психічного і фізичного здоров'я військовослужбовців, попередження психічних розладів і раннього виявлення військовослужбовців з нервово-психічною нестійкістю і психічними захворюваннями.

Володіючи необхідним рівнем професійної кваліфікації, офіцер-психолог у частині несе *персональну відповідальність* за зміст і наукове забезпечення заходів із психологічної роботи, а також за обґрунтованість і якість застосування методів і процедур психологічного вивчення і управління, достовірність психологічних висновків і рекомендацій. У його обов'язки входить здійснення заходів, що припускають застосування спеціальних психологічних процедур і методів, а також надання методичної допомоги іншим посадовцям.

Окрім цього, у військовій частині на нештатній основі функціонує *центр* (пункт) *психологічної допомоги і реабілітації*, який підпорядкований заступнику командира по роботі з особовим складом. Він об'єднує у своєму складі психолога частини і офіцерів, що мають високий рівень психолого-педагогічної компетентності, а також психологічний актив із числа сержантів і рядового складу (бажано з психологічною, медичною або педагогічною освітою).

Початковим, направляючим елементом технологічного циклу психологічної роботи у військовій частині є визначення її цілей і завдань, тобто формулювання кінцевого висновку, результату, до досягнення якого прагнуть

суб'єкти психологічної роботи. Мету спрямовує діяльність, примушує у процесі роботи порівнювати отримані результати з поставленими завданнями і вносити необхідні корективи.

Визначення мети залежить від багатьох чинників: від професійної компетентності та узгодженості дій посадовців із психологічної роботи, її матеріально-технічного забезпечення, специфіки завдань, що стоять перед особовим складом підрозділів, початкового рівня психологічної готовності і стійкості військовослужбовців, відповідності їх психологічних якостей вимогам військової діяльності і професії тощо.

Цілі і завдання психологічної роботи можуть бути: кінцевими і проміжними; найближчими і перспективними; короткостроковими і довгостроковими; тимчасовими і постійними; приватними і загальними та ін. Вони визначаються на *різний період*: на навчальний рік; на період навчання; на час виконання певного навчального або службового завдання (стрільба, пуски ракет, водіння бойових машин, парашутні стрибки, навчання, польоти, морські походи, прийом молодого поповнення та ін.).

Цілі і завдання психологічної роботи формулюються стосовно *різних категорій військовослужбовців*.

Важливо визначати цілі і завдання так, щоб вони були реально досяжними, враховували результати психологічної роботи попереднього етапу.

Невід'ємною складовою технології психологічної роботи є *планування*. Конкретне, цілеспрямоване планування дозволяє визначити головні напрями в роботі, забезпечити послідовність і спадкоємність дій усіх суб'єктів і посадовців із психологічної роботи.

Планування психологічної роботи здійснюється на основі вказівок і розпоряджень командира військової частини, вищих органів по роботі з особовим складом, виходячи з конкретної обстановки. Заходи із психологічної роботи розробляються психологом і є складовою частиною (розділом) плану роботи з особовим складом на навчальний рік та місяць. План *підписується* заступником командира частини по роботі з особовим складом і *затверджується* командиром військової частини.

У планах обов'язково повинні визначатися цілі і завдання психологічної роботи, порядок їх реалізації посадовцями, основні заходи із психологічної роботи і відповідальні за них, а також терміни і відмітка про їх виконання. При плануванні необхідно враховувати найбільш відповідальні періоди в життєдіяльності військових колективів:

- прибуття у військову частину поповнення;
- звільнення військовослужбовців у запас;
- прибуття в полк випускників навчальних центрів;
- планові навчання;
- заступання особового складу на бойове чергування, у варту;
- отримання і освоєння нової бойової техніки і озброєння;
- передислокацію полку, організаційно-штатні зміни тощо.

Окрім плануючих документів, психолог з метою впорядкування своєї діяльності повинен вести відповідну документацію, в якій визначаються різноманітні аспекти його діяльності з різними категоріями військовослужбовців і членами їх сімей.

Матеріали вивчення особового складу, військових колективів, сформовані у справі (папки, журнали) за категоріями і підрозділами, зберігаються відповідно до вимог, що висувуються до зберігання службової документації. Відповідальність за дотримання вимог щодо ведення документів з психологічної роботи несе психолог військової частини.

Таким чином, ми бачимо, що психологічна робота є найважливішим елементом системи морально-психологічного забезпечення різних аспектів життєдіяльності військовослужбовців і здійснюється на всіх організаційних рівнях військової діяльності.

Методика планування включає ряд етапів:

1. Вивчення керівних документів та усвідомлення вихідних даних для планування, а саме:

- стан виконання завдань бойової та мобілізаційної готовності, бойової підготовки за минулий період;
- оцінка МПС особового складу та стану військової дисципліни;
- оцінка ефективності системи виховної роботи у минулому періоді;
- стан виховної роботи з різними категоріями військовослужбовців;
- рівень задоволення духовних та соціальних потреб військовослужбовців;
- вимоги керівних документів щодо організації бойової підготовки та виховної роботи;
- завдання військових частин, підрозділів на наступний навчальний рік, цикл навчання;
- вказівки старших начальників;
- особливості навчального року, циклу навчання;
- заходи, які проводяться старшими начальниками, побажання підлеглих командирів (начальників) та ін.

2. Визначення загальної мети та пріоритетних напрямів в організації виховної роботи на певний період, форм та методів виховної роботи, заходів, які доцільно провести з метою ефективного впливу на вирішення завдань бойової і мобілізаційної готовності, бойової підготовки, зміцнення військової дисципліни та правопорядку, згуртування військових колективів, термінів проведення заходів та виконавців, ін.

3. Узгодження заходів, які плануються, та термінів їх проведення зі старшим начальником. З метою організації виконання плану здійснюють:

- ознайомлення з планом усіх командирів підрозділів;
- доведення до виконавців завдань та обов'язків щодо проведення запланованих заходів;
- розпорядчу діяльність;
- методичну допомогу виконавцям у підготовці до проведення заходу;
- координацію, встановлення та підтримання взаємозв'язків між виконавцями щодо проведення запланованого заходу;

облік та аналіз проведених заходів, оцінку їх ефективності та впливу на вирішення завдань, які стоять перед військовою частиною, підрозділом;

контроль за організацією і проведенням виховних заходів і надання своєчасної допомоги;

визначення заходів щодо усунення недоліків в організації виховної роботи, внесення змін та доповнень до плану роботи з особовим складом.

2. Обов'язки командира частини (з'єднання) щодо керівництва та організації психологічної підготовки особового складу.

Командир частини (з'єднання) ухвалює рішення з морально-психологічного забезпечення бойової підготовки і затверджує план його організації і проведення з метою досягнення професійної і психологічної підготовленості кожного військовослужбовця в частині (з'єднання): необхідного рівня професійної майстерності, фізичної і психологічної стійкості і готовності особового складу до виконання поставлених завдань.

На основі ухваленого рішення **ставить завдання** командирам підрозділів, своїм заступникам, начальникам служб і родів військ, що мають у підпорядкуванні підрозділи, з його реалізації в ході підготовки до занять з бойової підготовки, під час їх проведення і після завершення – з метою досягнення професійної і психологічної підготовленості до бойової роботи всіх категорій особового складу частини (з'єднання).

Під час занять: контролює і аналізує діяльність підрозділів частини (з'єднання) з формування в них професійної і психологічної підготовленості кожного фахівця (рівня розвитку навичок професійної діяльності, фізичної витривалості і психологічної стійкості і готовності до виконання завдань за призначенням).

Здійснює підведення підсумків організації і проведення занять з бойової підготовки з урахуванням рівня професійної і психологічної підготовленості до виконання бойових завдань кожного фахівця частини (з'єднання) при дії на нього всієї сукупності психогенних факторів сучасного бою.

Ставить завдання командирам батальйонів (дивізіонів) частини (з'єднання) щодо моделювання труднощів (психогенних факторів) майбутньої діяльності для кожного військового фахівця в умовах сучасного бою щодо формування у воїнів професійної підготовленості, фізичної витривалості і психологічної стійкості.

Начальникові штабу – з організації взаємодії всіх посадових осіб частини (з'єднання), відповідальних за формування професійної підготовленості, фізичної витривалості і психологічної стійкості кожного військового фахівця на етапах планування труднощів (психогенних факторів) їх професійної діяльності у всіх видах бойової підготовки, в ході її організації і проведення, а також врахування їх при підведенні підсумків проведених занять.

Заступникові командира частини (з'єднання) – на опрацювання методичного задуму кожного планового заняття з бойової підготовки особового складу бойових підрозділів з метою досягнення у нього професійної підготовленості, фізичної витривалості і психологічної стійкості при виконанні професійної діяльності в сучасному бою; на організацію контролю і надання допомоги командирам цих підрозділів при підготовці і проведенні кожного заняття в суворій відповідності з його методичним задумом; на необхідність аналізу навчальної діяльності кожного фахівця з метою досягнення ним відповідного рівня професійної підготовленості, фізичної витривалості і психологічної стійкості в умовах впливу психогенних факторів реального бою; на участь в підведенні підсумків занять з бойової підготовки.

Заступникам командира частини (з'єднання), начальникам родів військ і служб, що мають безпосередньо підлегли підрозділи: з психологічного забезпечення всіх видів занять з бойової підготовки особового складу частини спільно з начальником штабу, заступниками командира частини (з'єднання), начальниками родів військ і служб з метою досягнення методичного задуму кожного заняття щодо формування у воїнів професійної підготовленості, фізичної витривалості і психологічної стійкості в умовах впливу на них психогенних факторів реального сучасного бою при виконанні ними професійної діяльності.

Начальникові штабу і заступникові командира частини (з'єднання) по роботі з особовим складом: ставить завдання з планування, організації і проведення занять з начальниками служб, командирами підрозділів з вивчення рівнів психічної напруженості воїнів, форм прояву негативних психічних станів при виконанні ними професійної діяльності в умовах впливу на них психогенних факторів сучасного бою; ступенів розладу при цьому психіки людини і психології військового колективу; з оволодіння прийомами і способами попередження і подолання цих станів, а також припинення і ліквідації їх наслідків в крайніх випадках; з надання методичної допомоги командирам підрозділів і начальникам служб в застосуванні на практиці проведення конкретних занять з бойової підготовки різних психолого-педагогічних теорій, прийомів, способів і засобів для ефективного навчання підлеглих їм військових фахівців.

Всім посадовим особам: ставить завдання з аналізу рівнів психічної напруженості військових фахівців в динаміці дій при виконанні ними професійних (функціональних) обов'язків на кожному занятті з бойової підготовки; з оцінки їх професійної підготовленості, фізичної витривалості і психологічної стійкості до діяльності в умовах впливу на них психогенних факторів реального бою (у взаємодії з іншими посадовими особами частини (з'єднання)); з володіння навичками самостійно управляти своїми психічними станами.

3. Обов'язки начальника штабу військової частини (з'єднання) щодо організації психологічної підготовки особового складу.

На етапі планування:

для забезпечення психологічної безпеки військовослужбовців, стану захищеності їх психіки від різного роду загроз організовує взаємодію офіцерів штабу частини (з'єднання), заступника командира частини (з'єднання), заступника командира частини (з'єднання) по роботі з особовим складом при аналізі основних заходів бойової підготовки, що рекомендуються загальним планом вищого штабу, з метою охоплення ними всіх фахівців частини (з'єднання): від командира частини (з'єднання) до солдата і створення умов для можливості моделювання психогенних факторів сучасного бою;

забезпечує їх доведення до командирів підрозділів, які на основі плану частини (з'єднання) готують свій план бойової підготовки, деталізований для кожного військового фахівця з урахуванням впливу на нього психогенних факторів бою в ході кожного заняття;

при плануванні конкретного заняття враховує моделювання психогенних факторів бою на заняттях для впливу на кожного фахівця;

враховує рекомендації заступника командира частини (з'єднання) по роботі з особовим складом щодо планування заходів для навчання командирів підрозділів, їх заступників по роботі з особовим складом управління психічними станами підлеглих військовослужбовців при впливі на них, в ході бойової підготовки, психогенних факторів бою, а також щодо навчання всього особового складу частини (з'єднання) методикам саморегулювання своїх станів з урахуванням специфіки їх функціональних обов'язків;

визначає командирам підрозділів порядок підготовки і заповнення психологічного паспорту бойового (навчально-бойового) ситуаційного завдання.

В ході занять штаб частини (з'єднання) спільно з офіцерами органів по роботі з особовим складом, із заступниками і начальниками служб здійснює контроль, аналіз і корекцію поведінки тих, хто навчається. При цьому за допомогою психологічного аналізу виявляється динаміка розвитку в кожній навчально-бойовій ситуації психічних станів фахівців, що беруть участь в ній та фіксується на спеціальних бланках. За їх допомогою розкривають причини труднощів і помилок в професійній підготовці, невідповідності обстановки щодо рівня психічних станів військовослужбовців, перевантаження і зривів в їх діяльності.

Надалі ці завдання повинні бути враховані методикою психологічної дії при підготовці воїнів відповідних спеціальностей для формування у них психологічної стійкості в подібних ситуаціях діяльності в процесі цільової психологічної підготовки.

Після виконання кожного заняття з бойової підготовки (або кожного етапу) оцінюється:

ступінь сформованості рівня знань, навичок та вмінь діяльності в подібних ситуаціях, в реальному бою і ступінь психологічної стійкості до впливу психогенних факторів;

формується банк ситуаційних завдань навчальної діяльності фахівців, ввідних щодо навчально-бойових завдань, на основі системно-ситуативного аналізу і методу послідовної динамічної оцінки діяльності, з обов'язковим врахуванням динаміки мотивів, психічних станів військовослужбовців;

у подальшому банк ситуацій використовується у формуванні військової майстерності в системі підготовки професіоналів військової справи шляхом їх моделювання у відповідних формах бойової підготовки;

контролює заповнення командирами підрозділів психологічного паспорту бойового (навчально-бойового) ситуаційного завдання і визначає порядок оформлення і ведення звітності.

4. Обов'язки заступника командира частини (з'єднання) по роботі з особовим складом щодо організації психологічної підготовки особового складу.

На етапі планування занять з бойової підготовки.

Спільно з офіцерами органів по роботі з особовим складом частини (з'єднання) формує методичний задум кожного заняття з бойової підготовки на користь формування у воїнів професійної і психологічної підготовленості (стани захищеності психіки від різних загроз сучасного бою); організує навчання командирів підрозділів, начальників служб і родів військ прийомам, способам і засобам для здійснення психологічної підготовки в ході всіх занять з бойової підготовки. Надає допомогу командирам з підготовки психологічного паспорту бойового (навчально-бойового) ситуаційного завдання.

При плануванні занять з фізпідготовки добивається поєднання елементів професійної діяльності, спеціальної, фізичної підготовки і психологічного регулювання станів військовослужбовців.

У ході кожного заняття організує контроль за рівнем досягнення військовослужбовцями професійної майстерності, фізичної витривалості і психологічної стійкості і готовності кожною категорією військових фахівців з урахуванням терміну служби (попереднього досвіду) і конкретної специфіки діяльності;

аналізує діяльність керівників занять щодо: застосування прийомів, способів і засобів, що забезпечують формування у підлеглих військових фахівців професійної майстерності і фізичної витривалості; володіння навичками регуляції їх психічних станів в ході професійної діяльності; навчання їх навичкам саморегуляції свого стану.

При підведенні підсумків здійснює аналіз і оцінку рівня методичного забезпечення кожного заняття адекватним набором прийомів, способів і засобів для формування у кожного військового фахівця необхідної підготовленості до ефективного виконання професійних функцій, фізичної витривалості і володіння навичками регулювання своїх психічних станів в умовах напруженості, а також навички командирів з управління психічними станами своїх підлеглих в ході виконання професійних дій.

Після проведення занять:

організує діяльність командирів підрозділів щодо заповнення бланків методики послідовної динамічної оцінки діяльності військових фахівців в ході конкретних занять з різних видів бойової підготовки;

спільно з офіцерами органів по роботі з особовим складом частини (з'єднання) створює банк ситуаційних завдань професійної діяльності фахівців в різних видах бойової підготовки;

спільно з штабом частини (з'єднання) планує використання банку накопичених ситуаційних завдань діяльності фахівців шляхом їх моделювання для формування військової майстерності (професіоналізму) в процесі занять з бойової підготовки та контролює заповнення командирами підрозділів психологічних паспортів бойових (навчально-бойових) ситуацій та бланків методики послідовної динамічної оцінки діяльності військових фахівців.

5. Обов'язки командирів підрозділів, заступників командира частини (з'єднання), начальники служб і родів військ, що мають безпосередньо підлегли підрозділи, в організації психологічної підготовки особового складу.

На етапі планування:

виходячи з основних заходів плану бойової підготовки з урахуванням специфіки різних категорій військовослужбовців і терміну їх служби, планують набір прийомів, способів і засобів моделювання впливу на кожного фахівця всієї сукупності психогенних факторів сучасного бою і професійної діяльності, прогнозують динаміку розвитку їх станів при цьому, рівні психічної напруженості, передбачають заходи попередження, припинення і ліквідації наслідків, можливих негативних психічних реакцій окремих воїнів і груп;

забезпечують в плані поєднання заходів професійної діяльності кожного фахівця фізичного навантаження і при цьому необхідного рівня психічної напруги;

ускладнюють план кожного подальшого заняття, доповнюють його елементами новизни з метою досягнення військовослужбовцями навичок професійної діяльності, фізичної витривалості і психічної стійкості.

В ході занять:

навчають воїнів професійній діяльності в умовах фізичного навантаження, впливу на них психогенних факторів сучасного бою і самої повсякденної діяльності фахівців, фіксують рівні їх психічної напруженості при цьому, застосовують прийоми, способи і засоби регулювання їх психічних станів і навчають підлеглих методами саморегулювання своїх психічних станів в процесі діяльності;

у динаміці занять посилюють професійні і фізичні навантаження, що збільшують психічну напругу, вводять елементи новизни;

аналізують і оцінюють рівні професійної підготовленості до діяльності кожного фахівця, його фізичної витривалості, навички саморегулювання своїх психічних станів і рівні психічної стійкості при цьому.

При підведенні підсумків: оцінюють професійну підготовленість, фізичну витривалість і психологічну стійкість кожного фахівця в ході дій, що ним виконуються.

Після проведення занять з бойової підготовки заповнюють психологічні паспорти бойової (навчально-бойової) ситуації та бланки методики послідовної динамічної оцінки діяльності підлеглих їм військових фахівців в умовах впливу на них моделей психогенних факторів реального бою в процесі занять з бойової підготовки з урахуванням динаміки мотивів і психічних станів воїнів.

Використовують створений банк ситуаційних завдань професійної діяльності військових фахівців для подальшого їх моделювання молодим воїнам з метою формування у них професійної підготовленості, фізичної витривалості і психологічної стійкості.

Начальник медичної служби.

У мирний час:

аналізує рівень психофізіологічних навантажень на військовослужбовців з урахуванням термінів їх служби в ході занять з фізичної підготовки і в процесі професійної підготовки, здійснює контроль психофізіологічних станів військовослужбовців;

планує заходи щодо дотримання особистої гігієни військовослужбовцями, умов адекватного відпочинку і відновлення фізичних і психічних сил і контролює їх виконання посадовими особами частини (з'єднання).

При плануванні занять з бойової підготовки в особливих умовах (у перервах між виконанням завдань за призначенням, у разі фізичної і психічної перевтоми, зниження працездатності психіки):

планує застосування фармакологічних препаратів для забезпечення стійкості і концентрації уваги, виключення ознак сонливості, для посилення обміну речовин і поліпшення споживання кисню мозком;

планує заходи щодо дотримання особистої гігієни військовослужбовцями, якісного приготування їжі;

створює умови для спокійного сну, зокрема із застосуванням стимуляторів сну.

Начальник фізичної підготовки і спорту.

При плануванні занять з фізичної підготовки:

формулює методичний задум кожного заняття з фізичної підготовки на користь формування у воїнів фізичної витривалості, емоційно-вольових якостей і психологічної стійкості в умовах впливу фізичних і психічних навантажень;

планує застосування прийомів, способів і засобів регулювання психічних станів військовослужбовців як керівником заняття, так і самостійно (методи саморегулювання) відповідно до динаміки самого заняття.

У ході занять з фізичної підготовки аналізує і контролює реалізацію спланованих заходів відповідно до методичного задуму.

При плануванні занять з професійної підготовки фахівців враховує в плані кожного заняття заходи, що необхідні для формування високої фізичної витривалості і психологічної стійкості до перенесення навантажень професійної діяльності військовослужбовців.

При проведенні занять аналізує і оцінює рівень психічної напруженості воїнів при подоланні змодельованих труднощів професійної діяльності, їх здатність долати фізичні і психічні навантаження (саморегулювати свої стани), а також навички регулювання психічних станів підлеглих командирами підрозділів, як організаторами занять.

Заступник командира підрозділу по роботі з особовим складом (психолог):

забезпечує психологічну безпеку військовослужбовців, стан захищеності психіки від різного роду загроз факторів сучасного бою, з цією метою здійснює психологічну експертизу кожного планового заходу (завдання), що дозволяє визначити кількість включених в нього психогенних факторів із загального їх числа, для впливу на кожного військового фахівця підрозділу в ході бойової підготовки;

прогнозує рівні психічної напруженості, які виникнуть або можуть виникнути при цьому у конкретних воїнів в динаміці виконання завдань, об'єм необхідної їм психологічної допомоги, а також рівні можливої професійної і психологічної їх підготовленості після завершення навчальних дій, прогнозує ефективність майбутньої діяльності військових фахівців або її можливий зрив;

пропонує заходи щодо навчання командирів підрозділів (сержантів) щодо управління психічними станами підлеглих їм військовослужбовців при впливі на них психогенних факторів бою;

рекомендує заходи щодо навчання військовослужбовців підрозділу методикам саморегулювання своїх психічних станів, з урахуванням специфіки їх функціональних обов'язків;

надає допомогу командирам підрозділів в застосуванні в практиці бойової підготовки різних сучасних теорій, прийомів і способів ефективного навчання підлеглих їм військових фахівців (з урахуванням закономірностей ефективного функціонування людської психіки);

з урахуванням заходів мобілізаційної готовності надає допомогу в організації і проведенні занять з новоприбулими військовослужбовцями для доукомплектування частини (з'єднання).

У ході занять:

планує, організовує і проводить заняття з командирами підрозділів з вивчення рівнів психічної напруженості, форм прояву негативних психічних станів воїнів в умовах впливу на них факторів сучасного бою, ступенів розладу психіки людини і психології військового колективу, а також заходи щодо їх попередження, припинення і, в крайніх випадках, з ліквідації наслідків;

навчає командирів підрозділів прогнозувати динаміку розвитку психічних станів воїнів в різних ситуаціях бойової підготовки;

виявляє психологічні контури розповсюдження неофіційної інформації, що об'єктивно існує у військових колективах, чуток, незадоволеності, в якій завжди можна виявити генератора чуток і передавальні ланки розповсюдження негативної інформації;

спільно із заступником командира частини по роботі з особовим складом формулює методичний задум кожного заняття з бойової підготовки на користь формування у воїнів професійної і психологічної підготовленості, готує набір прийомів, способів і засобів для організації психологічної підготовки в ході занять з бойової підготовки для кожного фахівця з урахуванням специфіки його діяльності;

в ході занять оцінює ступінь захищеності їх психіки від різних загроз сучасного бою;

забезпечує командирів підрозділів знаннями про симптоми бойових психічних травм, про поведінку осіб, що відносяться до категорії “тимчасові психічні втрати” і “санітарні психічні втрати”, про методи надання їм першої і подальшої психологічної допомоги;

планує, організовує і проводить заняття з командирами підрозділів щодо оволодіння методами переконання, роз’яснення, навіювання, активізації інтелектуально-професійних і моторних дій воїнів: заклик, використання особистого прикладу в складних ситуаціях, правильного доведення мотивуючої інформації, застосування заохочень, примушень, відвернення уваги від несприятливих чинників, проведення психокорегувального спілкування в ситуаціях напруженої діяльності, а також методам групової і індивідуальної психотерапії;

планує організовує і проводить заняття з командирами підрозділів щодо навчання методам самовпливу для подальшого навчання цього воїнів: самопереконання, самонавіювання, самозаохочення, самопримушення, аутогенних прийомів саморегуляції, самокорекції, медитації тощо;

планує, організовує і проводить заходи щодо підготовки фахівців нештатних груп психологічної допомоги підрозділів частини (з’єднання);

виявляє військовослужбовців не придатних для психологічної підготовки та надає рекомендації щодо їх використання;

надає методичну допомогу командирам підрозділів в заповненні психологічного паспорту бойової (навално-бойової) ситуації та бланків послідовної динамічної оцінки діяльності для подальшого їх використання при підготовці воїнів відповідних спеціальностей для формування у них професійної підготовленості і психологічної стійкості в діяльності в подібних навчальних ситуаціях і в реальному бою;

здійснює аналіз, надає допомогу і корегує діяльність командирів підрозділів щодо застосування ними методів впливу на воїнів з метою управління їх психічними станами і навчання фахівців методам саморегулювання своїх станів в умовах впливу труднощів професійної діяльності і психогенних факторів сучасного бою. Вживає заходи для запобігання психічному перенапруженню воїнів, зриву діяльності, розкладання психології військового колективу.

готує рекомендації командирам підрозділів з психологічного забезпечення ефективності бойового навчання воїнів. Цими рекомендаціями повинна закінчуватися доповідь заступника командира підрозділу по роботі з особовим складом при аналізі будь-якого заняття з бойової підготовки або стану бойової підготовки в підрозділі за певний період часу.

Висновок.

Отже, психологічна робота у військовій частині та підрозділі спрямована на оптимізацію психологічних умов життєдіяльності особового складу, які сприяють підвищенню ефективності функціонування психіки військовослужбовців і протікання різноманітних соціально-психологічних явищ військового колективу під час виконання специфічних завдань військової діяльності.

Даний методичний матеріал підготовлено в Соціально-психологічному центрі Збройних Сил України.

Література.

1. *Бородій А.* Сучасні погляди на організацію та зміст морально-психологічного забезпечення застосування військ (сил) // Народна Армія. – 2004. – 12 трав.
2. *Коупленд Н.* Психологія і солдат: – М.: Вища школа, 1991. – 29 с.
3. *Трифонов Е.В., Трифонов І.Е.* Психофізіологія професійної діяльності: Словарь. – Санкт-Петербург: Інститут психофізіології, 1998.
4. *Алещенко В.І.* Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил): становлення та сутність: Навчально-методичний посібник. – К.: Національна академія оборони України, 1999. - 32 с.
5. *Замана В.М., Воробійов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М.* Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
6. *Проценко О.Г.* Морально-психологічне забезпечення бойової підготовки з’єднань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України: Методичний посібник. – К.: Національна академія оборони України, 2000. - 30 с.
7. *Ягутов В.В.* Морально-психологічне забезпечення: Курс лекцій. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 250 с.

Тема 2. ЗАХОДИ БЕЗПЕКИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ І НАВЧАНЬ (ТРЕНУВАНЬ).

Виконання завдань психологічної підготовки і активне впровадження в практику навчання особового складу елементів небезпеки і ризику передбачає чітку організацію і точне дотримання всіма військовослужбовцями встановлених правил і заходів безпеки, що визначені у відповідних настановах, інструкціях і керівництвах родів військ і спеціальних військ, а також в Курсах стрільб і водіння.

Суворе дотримання заходів безпеки на всіх заняттях (навчаннях, бойових стрільбах) повинно бути спрямовано **не на відмову від небезпечних і ризикованих ситуацій, а на попередження і виключення нещасних випадків і пригод**, що пов’язані з каліцтвом і загибеллю людей, пошкодженням бойової техніки і озброєння.

Чітка організація заходів безпеки досягається:

завчасним визначенням конкретних заходів безпеки, що визначені темою занять (навчань, бойових стрільб) і попередньою підготовкою до них на місцевості, техніці і озброєнні;

визначенням з усім особовим складом, що задіюються на заняттях (навчаннях, бойових стрільбах) заходів безпеки і прийняттям (за необхідністю) заходів;

правильною методикою проведення занять (навчань, бойових стрільб), твердим і впевненим керівництвом ними з боку командирів (начальників);

справним станом техніки та озброєння, що виводиться на заняття (навчання, бойові стрільби); високою дисципліною військовослужбовців, задоволення знання ними конкретних прийомів і правил, що забезпечують безпеку дій зі зброєю і бойовою технікою;

систематичним і суворим контролем за дотриманням встановлених правил і заходів безпеки з боку керівників занять, командирів, що проводять навчання і бойові стрільби, помічників з імітації, начальників полігонів тощо.

Керівники занять, командири, що проводять навчання, бойові стрільби, при підготовці до них зобов'язані визначати кількість і характер застосування елементів ризику і небезпеки, передбачати заходи, що виключають можливість нещасних випадків і пригод. З цією метою напередодні занять (навчань, бойових стрільб) може проходити перевірка безпеки заходів, що плануються та імітаційних засобів, які застосовуються із залученням для цього найбільш досвідчених і підготовлених військовослужбовців, а також здійснюється ретельний інструктаж вогневих посередників і осіб відповідальних за імітацію.

Одночасно з цим організується ретельна та евакювальна служба, а також встановлюється взаємодія з медичною службою.

Безпека під час навчальних занять досягається чіткою організацією, точним дотриманням правил та вимог безпеки, високою дисциплінованістю всіх військовослужбовців.

Кожний військовослужбовець повинен беззаперечно та точно виконувати всі правила та вимоги безпеки під час виконання вправ психологічної підготовки.

Стрільба холостими набоями та застосування імітаційних засобів негайно припиняється за командою керівника або самостійно кожним військовослужбовцем у разі:

- появи людей, тварин і машин на маршруті руху, низьколітаючих апаратів, вертольотів над комплексом;
- доповіді або подання встановленого сигналу з поста оточення про небезпеку продовження стрільби;
- підняття білого прапора (відповідного кольору світла ліхтарів) на командному пункті;
- виникнення пожежі на території навчально-тренувального комплексу та на території полігона;
- втрати орієнтування тими, хто стріляє.

За командою “Стій! Припинити вогонь” ті, хто стріляє, припиняють вогонь. Зброю розряджають та ставлять на запобіжник.

Категорично забороняється:

заряджати зброю бойовими набоями;
заряджати зброю холостими набоями, а також інертними гранатами до сигналу “Вогонь” (команди керівника занять, командира);

направляти зброю на людей незалежно від того, заряджена вона чи ні;

відкривати та вести вогонь: з несправної зброї, несправними боеприпасами або боеприпасами непередбаченими для неї; за межі небезпечних напрямків стрільби; при піднятому білому прапорі на командному (дільничному) пункті: по спорудах (вишках, тригонометричних пунктах та декоративному обладнанні); під час перебування людей на навчальних об'єктах, а також при відсутності керівника занять;

залишати де б то не було заряджену зброю або передавати її іншим особам; залишати на місці для стрільби індивідуальну зброю без команди керівника (командира).

Попередження травматизму особового складу при подоланні перешкод смуги психологічної підготовки забезпечується:

перевіркою технічного стану обладнання та інвентарю;
якісною підготовкою до занять місць приземлення (постійне перекопування і засипанням їх тирсою або піском);

дотриманням встановленої послідовності виконання прийомів, дій і вправ, оптимальних інтервалів і дистанцій між тими, хто навчається, при виконанні прийомів зі зброєю в русі і в темний час доби;

винесенням цілей для метання гранат у бік від напрямку бігу;

якісним планування проведення занять (заняття з подолання перешкод плануються в теплі, бездошові місяці);

не проведенням занять контрольним і змагальним методом на мокрій або вологій смузі перешкод;

суворим дотриманням правил застосування імітаційних засобів;

перевіркою технічного стану навчальних об'єктів (канатів, розтяжок, карабінів, тарлепів, стопорних пристроїв тощо);

правильним застосуванням прийомів страхівки і самострахівки;

застосуванням макетів ножів, піхотних лопат, автоматів тощо;

дотриманням правил застосування імітаційних засобів;

старанною підготовкою взуття, обмундирування, спорядження і зброї та постійним контролем за станом тих, хто навчається;

рахуванням величини фізичного навантаження;

спостереженням за тими, хто навчається, їх взаємним спостереженням, наданням негайної допомоги (медичної, психологічної) у разі виявлення ознак незадовільного стану.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.

Тема 3. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ БОЙОВОГО СТРЕСУ І ЙОГО ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ. ПОСТТРАВМАТИЧНІ СТРЕСОВІ РОЗЛАДИ, ШЛЯХИ І ЗАСОБИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.

Питання, що розглядаються.

1. Поняття та основні характеристики бойового стресу.

2. Посттравматичні стресові розлади, шляхи і засоби їх подолання.

1. Поняття та основні характеристики бойового стресу.

Сучасні бойові дії, як правило, супроводжуються підвищеним стресогенним впливом на психіку військовослужбовців.

Саме з вивчення наслідків воєнних конфліктів почалося планове дослідження посттравматичного стресового синдрому (ПТСД – синдрому).

Було встановлено, що у 25 % тих військовослужбовців, які воювали у В'єтнамі і не мали каліцтва, досвід бойових дій слугував причиною розвитку негативних психічних наслідків. Серед поранених і калік кількість осіб, яка потерпає від ПТСД складає 45-50 %. За сучасними даними від 58 до 108 тис. ветеранів В'єтнаму у різний час покінчили життя самогубством, а від 35 до 45 тис. ведуть замкнутий спосіб життя, практично не спілкуються між собою. Алкогольно залежних осіб серед ветеранів в'єтнамської війни нараховується близько 70 %. За даними американських психологів, на кінець 1994 року 30 % в'язнів у тюрмах США склали саме вони, відсоток розлучених у шлюбі серед ветеранів також складав близько 70 %.

Військові психологи визначили, що пік боєздатності припадає на 10-20 добу бойових дій, потім вона катастрофічно падає і через 30-40 днів підрозділ треба відводити на відпочинок. Через 8-12 місяців війни серед особового складу мають місце прояви гострих невротичних станів і неможливості воювати далі.

Психологи ЗС США Ж.Атрелл та В.Мокор досліджуючи вплив війни у В'єтнамі на психологічний стан військовослужбовців США, виявили, що у бойовій обстановці у 90 % воїнів страх спостерігався у виразній формі (у 45 % вояків – блонання, небажане виділення сечі і калу). При цьому у 30 % із них пік страху відмічався перед боем, у 35 % – у бою. Лише 15 % особового складу вело вогонь по противнику. Якщо до цієї частини безпосередньо діючих бійців додати тих, хто проявляє ініціативу, то відсоток реальних учасників бою із сумнівом може бути доведений до 25 %. У 10-25 % особового складу страх не проходить і після бою, а переростає у бойову психічну травму.

З удосконаленням методів та засобів ведення бойових дій кількість особового складу, який не може ефективно вести бойові дії внаслідок впливу негативних умов, зростає (див. табл. 1).

Таблиця 1

Психологічні втрати серед особового складу у війнах ХХ ст.

Війна і країна-учасниця	% психологічних втрат
Перша світова війна, США	≈ до 10 %
Друга світова війна, США	17 %
Війна в Кореї, США	24,2 %
Війна у В'єтнамі, США	30 %
Сучасний прогноз на Західноєвропейському ТВД	40-50 %

Так, незважаючи на значні фінансові витрати на профілактичні заходи і заходи бойової підготовки у збройних силах армії США психологічні втрати американських військ під час проведення операції "Буря у пустелі" (1991 рік) значно перевищили бойові втрати особового складу.

Якщо серед ветеранів війни на території Афганістану ПТСД діагностовано у 10-15 % учасників цих подій, а часткові симптоми виявлені ще у 20-30 %, то відповідні цифри у ветеранів чеченських подій складають 30-35 % та 50-60 %.

Більше половини осіб, які пройшли війну у Афганістані, через 10-15 років після повернення із районів бойових дій регулярно зловживали спиртними напоями і наркотичними речовинами.

Через рік після повернення з Афганістану у 14 % льотного складу визначалася схильність до алкоголізації, 4 % льотчиків протягом року розірвали шлюб. У 24 % льотчиків виявлялися симптоми, що входили до складу клінічної картини посттравматичного синдрому. Після 10 років з завершення війни схильність до алкоголізації визначалася практично у 45 % льотного складу, а розірвало шлюб внаслідок аддиктивної поведінки 30 % комбатантів.

За даними співробітників кафедри Військово-медичної академії Російської Федерації у військовослужбовців, що приймали участь у бойових діях на території Північного Кавказу і виведених на відпочинок, в 71 % випадків спостерігався високий рівень психічної напруги, а більш ніж 17 % учасників цих подій потребували психіатричного нагляду з приводу присутніх у них граничних нервово-психічних розладів.

Що стосується льотчиків, що приймали участь у бойових діях на Північному Кавказі, то через 2 роки після участі у збройному конфлікті окремі прояви ПТСР спостерігалися у 31 % військових, 26 % з них звільнилося за станом здоров'я.

Тільки станом на травень 2004 року під час військової операції у Іраку загинуло більш ніж 800 військовослужбовців американської армії. За різними даними від 21 до 40 військовослужбовця з цієї чисельності покінчили життя самогубством (з них два офіцери військової розвідки). Крім того, за територією Іраку у 2003-2004 рр. добровільно пішли з життя 67 військовослужбовців США (17 випадків на 100 тис. особового складу. Середнім вважається рівень 8-9 самогубств). Цікаво, що 2003 рік у США був проголошений роком профілактики самогубств.

На кінець 2003 р. внаслідок психічних розладів з зони бойових дій було евакуйовано близько 600 американських солдатів, а 2690 тисяч військових, з тих, хто повернувся до США пройшли курс лікування.

Продстали перед військовим трибуналом або було покарано дисциплінарною владою 18 американських військовослужбовців (з них 3 офіцери) за зловживання алкоголем, крадіжки, порушення статуту та більш 100 – за контрабанду зброї до США. 87 американських військовослужбовців-жінок були згвалтовані співслужбовцями у 2003 році під час служби у Іраку, Кувейті, Афганістані.

Негативні фактори бою також впливають і на психологічну готовність та емоційно-вольову стійкість того особового складу, який ще не знаходився у зоні бойових дій. Так, у 2004 р. кожний четвертий американський резервіст заявив про намір залишити службу, якщо йому запропонують відрядження на Близький схід (у 2003 р. таких було 16 %). Не кращим чином виглядає ситуація і в іракській армії, що комплектується за допомогою американських фахівців. Наприкінці 2003 року з її рядів дезертирувало близько 30 % особового складу.

Не слід забувати що у 2003-2004 рр. два військовослужбовця Збройних Сил України із складу контингенту сил антиіракської коаліції покінчили життя самогубством.

Загальна неготовність військовослужбовців до впливу екстремальних умов змушує їх компенсувати різними способами свої страхи і негативні психологічні стани перед боем та після нього. Наприклад, у В'єтнамі, із загальної

кількості військовослужбовців, які вживали наркотичні речовини (35-40 % контингенту бойових частин) 59 % військовослужбовців вживало маріхуану, 30,8 % використовувало галюциногенні препарати, 31,9 % використовувало депресанти (транквілізатори), 28,4 % – опіумні похідні. Наркотики, алкоголь та збочені статеві стосунки, мародерство були характерні для значної кількості російських військових, які воювали у Чечні у 1995-98 р, а зміни психіки спостерігались у всіх, хто більше місяця приймав участь у бойових діях.

Це обумовлюється тим, що постійна присутність загрози для життя, яка обумовлена підвищеним фактором ризику загинути під час виконання бойового завдання, може викликати у військовослужбовців різні психічні реакції – від стану тривоги до розвитку неврозів і психозів. На людей, які знаходяться в екстремальних умовах, разом з різними уражаючими факторами діють і психотравмуючі обставини, які уявляють собою, зазвичай, комплекс надсильних подразників, що викликають порушення психічної діяльності у вигляді так званих реактивних (психогенних) станів. Потрібно підкреслити, що психогенний вплив екстремальних умов складається не тільки з прямої, безпосередньої загрози життю людини, але й опосередкованої, яка пов'язана з очікуванням її реалізації.

Стрес – (анг. “напряга”, “тиск”) є поняттям, яке використовується для визначення широкого кола станів і дій людини, які виникли внаслідок відповіді на різноманітні екстремальні впливи (стресори). Стресори зазвичай поділяють на фізіологічні (біль, холод, спрага, надмірні фізичні навантаження, висока або низька температура та ін.) і психологічні (фактори, які впливають своїм сигнальним значенням, такі як небезпека, загроза, інформаційне перевантаження та ін.). Залежно від виду стресору і характеру його впливу визначають різні види стресів, які в узагальненій кваліфікації є фізіологічними і психологічними. Останні, у свою чергу, поділяють на інформаційні та емоційні.

У більшості випадків, емоційний стрес має місце у випадках, які загрожують фізичній безпеці людини (війни, злочини, аварії, катастрофи, тяжкі хвороби), його економічному і соціальному статусу, сімейним відносинам.

Доктори Р.Холмс та К.Раге вивчили залежність психічних і фізичних захворювань від різних стресогенних факторів та прийшли до висновку, що попереду фізичних і психічних хвороб завжди з'являються серйозні зміни у житті людини. На підставі цього вони склали шкалу, у якій кожному важливому явищу у житті людини визначена відповідна кількість балів, залежно від ступеню стресогенності події.

Як видно з таблиці 2 на особовий склад Збройних Сил України під час виконання бойових завдань можуть впливати значні стресогенні фактори.

Таблиця 2

Шкала соціальної адаптації	
Події життя	Значення у балах
1. Смерть дружини	100
2. Поранення, травма, тяжка хвороба	53
3. Смерть близького товариша	37
4. Зміна умов життя	25
5. Зміна умов та годин праці	20
6. Зміна індивідуальних звичок, які пов'язані:	
– із сном	16
– з харчуванням	19

Залежно від різновидності стресів, психологи вивчають наслідки, які вони викликають на фізіологічному, психологічному і поведінковому рівні. За рідким виключенням, наслідки ці є негативними.

Заслугове на увагу класифікація психічних станів та рівня готовності особливості, яка запропонована колишнім морським піхотинцем США Д.Купером. Ця система відома на Заході як “Кольори Купера” та викладається співробітникам спецпідрозділів служб безпеки та збройних сил (див. табл. 3).

Таким чином негативний вплив загальних факторів бою на психіку військовослужбовців може мати як яскравий так і слабо виражений характер, є тривалим за часом і може тривати роки після закінчення стресової ситуації.

Отже, необхідною умовою забезпечення формування стійкої психологічної готовності особового складу є необхідність врахування у процесі бойової підготовки можливого впливу на воїнів факторів і умов військової служби і сучасного бою.

Бойовий стрес являє собою сукупність субреактивних станів, пережитих військовослужбовцями в процесі адаптації до несприятливого для їхньої життєдіяльності факторам, що загрожують життєво важливим цінностям в умовах бойової обстановки.

Таблиця 3

Психологічні стани особистості в екстремальних умовах (“кольори Купера”)

Стан, колір	Характеристика стану
Стан білий	Не знайомий з ситуацією. Нульова успішність дій.
Стан жовтий	Загальне знайомство з оточуючими обставинами. Людина сприймає умови навколо себе. Може знаходитись в такому стані 24 години на добу.
Стан жовтогарячий	Підвищений стан готовності. Визначена можлива загроза та розроблений план дій. Загроза визначається для усвідомлення потреби в діях. Людина може залишатися в цьому стані 2-3 години
Стан червоний	Стан дій “битися або втекти”. Людина готова до дій або діє. Фізична реакція на стрес (напруженість). Людина може знаходитись в цьому стані декілька хвилин
Стан чорний	Шок. Відсутність необхідної реакції

Інтенсивність переживання військовослужбовцем бойового стресу залежить від взаємодії **двох основних факторів**:

сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів; особливостей реагування військовослужбовця на їхній вплив.

Різні **бойові стресори поділяються на специфічні й неспецифічні для бойової обстановки**. Перші мають підвищений рівень стресогенності і включають:

ситуації, що загрожують життю і фізичній цілісності військовослужбовця;

поранення, контузії, каліцтва й дози опромінення;

загибель близьких людей і товаришів по службі;

жахливі картини смерті й людських мук;

випадки загибелі товаришів по службі, мирних громадян, відповідальність за які військовослужбовець приписує собі;

події, у результаті яких постраждали честь і достоїнство військовослужбовця.

До другої групи відносяться стресори, властиві як бойовій обстановці, так і іншим видам стресових ситуацій:

підвищений рівень потенційної загрози для життя;

тривале виконання напруженої діяльності;

тривале обмеження основних біологічних і соціальних потреб;

різкі й несподівані зміни умов служби й життєдіяльності;

важкі екологічні умови життєдіяльності;

відсутність контактів із близькими;

неможливість змінити умови свого існування;

інтенсивні й тривалі міжособистісні конфлікти;

підвищена відповідальність за свої дії;

можливість загинути, одержати поранення або потрапити в полон.

Реакція військовослужбовця на вплив стресорів бойової обстановки залежить як від їхньої значущості як для конкретного учасника бойових дій, так і від особливостей його поведінки. Значущість впливу на психіку військовослужбовця тих або інших бойових стресорів визначається його індивідуально-психологічними особливостями й особистісними властивостями, психологічною і професійною готовністю до ведення бойових дій, характером і рівнем бойової мотивації, особливостями сприйняття військовослужбовцем місця й ролі бойових дій в історії й перспективі його системи життєдіяльності.

У свою чергу, ефективність поведінки військовослужбовця залежить від рівня його активності, спрямованої на протидію негативному впливу стрес-факторів бойової обстановки; характеру способів подолання дестабілізуючого впливу бойових стресорів на психіку, поведінка і життєдіяльність у цілому; наявності у військовослужбовця досвіду поведінки в бойовій обстановці і його змісту.

Як характеристики бойової діяльності, що впливають на інтенсивність бойового стресу, виділяють:

а) ступінь бойової активності конкретного військовослужбовця, що визначається, як правило, по кількості бойових операцій, у яких військовослужбовець брав безпосередню участь і які супроводжувалися реальною загрозою для його життя;

б) значущістю бойових дій, у яких брав участь військовослужбовець, для виконання більше масштабних бойових завдань;

в) ступінь напруженості й характер бойових дій військовослужбовця (при цьому особливе значення надається участі військовослужбовця в бойових діях із супротивником, що значно перевершує чисельно, в умовах змушеного відступу, в оточенні);

г) кількість бойових втрат у частині, підрозділі, де проходив службу військовослужбовець, а також сприйняття ним їхньої доцільності й обумовленості об'єктивними умовами бойової діяльності.

Особливий вплив на рівень прояву бойового стресу конкретного військовослужбовця здійснюють такі фактори, як: кількість перенесених їм поранень, контузій, отриманих травм, доз опромінення; обставини (якщо це мало місце) узяття його в полон, тривалість і умови знаходження в полоні.

Поряд з перерахованими факторами виділяються також деякі соціальні, етнічні, релігійні, сімейні й інші обставини, що додатково сприяють інтенсифікації проявів бойового стресу у військовослужбовців.

До них відносяться:

а) непопулярність війни в країні, громадянином якої є військовослужбовець, що бере участь у бойових діях;

б) наявність у військовослужбовця негативного досвіду переживання бойового стресу в минулому;

в) незначний особистий досвід співпадаючої поведінки, що був у військовослужбовця в добойовій життєдіяльності;

г) належність учасника бойових дій до національності етнічно близької до національності солдатів супротивника (особливо, якщо військовослужбовець належить до національних меншостей у своїй країні);

д) подібність або близькість віросповідання учасника бойових дій до віросповідання солдатів супротивника (особливо, якщо військовослужбовець належить до релігійних меншостей у своїй країні);

е) належність учасника бойових дій до військовослужбовців жіночої статі;

ж) складна ситуація в родині військовослужбовця;

з) складний матеріальний і соціальний стан військовослужбовців і його близьких.

Бойовий стрес невисокої інтенсивності, як правило, ефективно переборюється більшістю військовослужбовців і на початковому етапі може сприяти підвищенню їхньої бойової активності. Надалі він або стає звичним для учасників бойових дій, або переходить у бойовий стрес підвищеної інтенсивності.

Бойовий стрес підвищеної інтенсивності може значно ускладнити діяльність як окремого військовослужбовця, так і військових колективів.

На індивідуальному рівні він проявляється в таких формах, як:

різке, неадекватне бойовій обстановці підвищення або, навпаки, зниження бойової активності;

неадекватне бойової ситуації підвищення емоційного збудження або, навпроти, емоційне заціпеніння, емоційна “тупість”;

поява деструктивних форм мотивації бойової діяльності або, навпаки, бажання “вийти” з бою, за всяку ціну зберегти своє життя;

втрата орієнтації в ситуації бою;

відчуття нереальності бойової ситуації;

самовідчуження;
 різке зниження дисциплінованості, поява порушень, що не спостерігалися раніше, зміна моральних норм міжособистісних відносин, поява деструктивних форм спілкування з навколишніми, розв'язності поведінки; високий рівень необґрунтованої дратівливості, агресивності;
 різке зростання тривожності або, навпаки, необґрунтована зневага небезпекою;
 нездатність упоратися з переживаннями страху;
 поява помітної замкнутості, пригніченості, апатії;
 втрата інтересу до життя, виникнення думок про самогубство;
 значне підвищення психічної напруженості й сторожкості;
 розосередженість уваги або труднощі її швидкого перемикавання;
 різке зниження психологічної стійкості або, навпроти, зростання ригідності психічних процесів;
 поява схильності до панічних настроїв тощо.

Такого роду прояви бойового стресу сприяють помітному зростанню помилок і зривів у здійсненні військовослужбовцем бойової діяльності, її дезорганізації.

Бойовий стрес підвищеної інтенсивності, як правило, впливає на протікання фізіологічних процесів в організмах військовослужбовців, що виражається в помітному погіршенні стану здоров'я, виникненні нових або загостренні тих захворювань, що були раніше.

На груповому рівні він проявляється не тільки в збільшенні кількості військовослужбовців, що мають його прояви, але також у якісній зміні соціально-психологічної ситуації у військових колективах.

Це може виражатися в таких негативних явищах, як: різке погіршення соціально-психологічного клімату й значне зростання конфліктності у військових колективах, помітне зниження рівня згуртованості й взаємовиручки військовослужбовців, поширення серед них негативного відношення до виконання бойового завдання, командування, формування у військових колективах соціально-психологічних передумов до поширення в них панічних настроїв тощо.

У той же час високий рівень групового розвитку військового колективу, професійна й психологічна готовність його членів до спільних бойових дій, наявність позитивного досвіду міжгрупової взаємодії в бойовій обстановці можуть сприяти зниженню дезорганізуючого впливу бойового стресу підвищеної інтенсивності.

Найбільш інтенсивно бойовий стрес проявляється у формах, що перешкоджають здійсненню бойової діяльності на відносно тривалий час (більше доби). Крайніми формами його прояву є невротичні й психотичні розлади. При цьому, чим більше військовослужбовців відчуває інтенсивні (психотравмуючі) форми бойового стресу, тим більше психологічних втрат у підрозділі, частині, з'єднанні.

Очевидно, що чим більш інтенсивний бойовий стрес пережив військовослужбовець у бойовій обстановці, тим більше ймовірність виникнення в нього негативних психологічних наслідків після припинення впливу бойових стресорів.

Наслідки бойового стресу у військовослужбовців можуть проявлятися в таких формах, як:

нав'язливі спогади, переживання, образи, відчуття, що нагадують про психотравмуючі ситуації бойових дій, що виникають, нерідко, спонтанно й здійснюють сильне враження на самого військовослужбовця своєю схожістю з пережитим їм реально;

нездатність відтворити в пам'яті події або їхні окремі обставини, що відбулися в психотравмуючій ситуації;
 труднощі засипання, розлади сну, кошмарні сновидіння; різного роду страхи (страх темряви, висоти, самотності тощо);

різкі коливання настрою від підвищено-припіднятого до придушено-тужливого;
 неконтрольовані вибухи гніву й злобно-агресивні реакції;
 "застравання" на певних думках, переживаннях, діях, необґрунтована дріб'язкова прискіпливість до оточуючих;

загальмованість мислення;
 нездатність повністю сконцентруватися на рішенні того або іншого завдання, на виконанні однієї діяльності;
 труднощі запам'ятовування нескладної інформації;

різке зниження працездатності й продуктивності діяльності;
 Наслідки бойового стресу нерідко супроводжуються: виникненням головного болю й запаморочень; болючими або неприємними відчуттями в області серця, шлунка; підвищеною пітливістю; різким зниженням або підвищенням апетиту, статевої активності; відчуттям розбитості; неконтрольованим тремтінням рук, ніг, голови, вік і інших частин тіла, а також загостренням соматичних захворювань, що були раніше.

2. Посттравматичні стресові розлади, шляхи і засоби їх подолання.

Психологічна допомога військовослужбовцям у подоланні наслідків бойового стресу має на увазі проведення комплексу відповідних психореабілітаційних заходів.

Психологічна реабілітація військовослужбовців, що брали участь у бойових діях, проводиться в комплексі з медичною й соціальною реабілітацією, і являє собою **процес організованого психологічного впливу, спрямований на відновлення такого стану психічного здоров'я військовослужбовців, що дозволяє їм досить ефективно вирішувати бойові й службові завдання. Завдання визначаються характером наслідків бойового стресу.**

Реабілітація може мати специфічний і неспецифічний характер, що визначається складністю наявних у військовослужбовця психологічних проблем і ступенем спеціалізації способів психологічного впливу, необхідних військовому психологу для рішення психологічної реабілітації.

Неспецифічна психологічна реабілітація може здійснюватися підготовленим психологом в умовах військової частини у взаємодії з військовими медиками й командуванням частини без тривалого відриву військовослужбовця від виконання військової діяльності. У тих же випадках, коли військовослужбовець не в змозі подолати негативний вплив психологічних наслідків психотравмуючого бойового стресу на його психічне здоров'я і життєдіяльність, необхідне проведення специфічної реабілітації на базі центрів психологічної реабілітації з обов'язковим відривом військовослужбовця від виконання службових обов'язків.

Психологічна реабілітація включає чотири основних етапи:

- 1) діагностичний;
- 2) психотерапевтичний;
- 3) реадaptaційний;

4) етап супроводу.

При цьому реадaptaційний етап здійснюється переважно при проведенні специфічної реабілітації.

Змістом діагностичного етапу є вивчення характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, ступеня їх впливу на психічне здоров'я й життєдіяльність, визначення способів психологічного впливу, необхідних для психологічної допомоги конкретному військовослужбовцю, що проходить реабілітацію.

Здійснення психотерапевтичного етапу має на увазі цілеспрямоване використання конкретних форм і методів впливу на психіку військовослужбовців, реадaptaційно-психологічну підготовку військовослужбовців, що проходять реабілітацію, до майбутньої військової діяльності й міжособистісної взаємодії з оточуючими людьми.

Етап супроводу включає спостереження за військовослужбовцями, їхнє консультування, і, за потреби, надання їм додаткової психологічної допомоги в процесі наступної після психологічної реабілітації життєдіяльності.

Основними принципами проведення психологічної реабілітації є: оперативність; системність; гнучкість; багатоступеневість.

До вивчення психічного стану військовослужбовців можуть залучатися, крім військових психологів, командири (начальники) різного рівня, заступники командирів по роботі з особовим складом, військові медики, спеціально підготовлені військовослужбовці із числа воїнів строкової служби, а також, якщо це можливо, цивільні психологи. Вивчення психічного стану військовослужбовців здійснюється шляхом спостереження й спілкування з ними, проведення з військовослужбовцями індивідуальних і групових психологічно-орієнтованих бесід, усного опитування їхніх товаришів по службі, членів родин і родичів. Військові психологи, крім того, використовують діагностичні бесіди, опитувальники і тести, проєктивні методики, методи аналізу особливостей і результатів діяльності, експериментальні методи тощо.

Психологічна допомога військовослужбовцем може виявлятися індивідуально, у психотерапевтичній групі (11-13 чоловік), у колективі, що складається з декількох невеликих груп, у родині. При цьому використовуються методи і техніки, розроблені в таких видах психотерапії, як психодинамічна, поведінкова, гештальт-терапія, нейролінгвістичне програмування, терапія мистецтвом і творчим самовираженням, логотерапія, ігротерапія тощо.

Використання психологом у процесі психологічної реабілітації тих або інших психологічних методів залежить від характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, готовності психолога використовувати той або інший метод, а також особистісних особливостей того, кому надається допомога, і того, хто надає допомогу.

Велике значення для ефективної психологічної реабілітації має проведення на її першому етапі діагностичної бесіди, що сприяє рішенням не тільки діагностичних, але й психотерапевтичних завдань. Процес здійснення діагностичної бесіди можливий за умов подолання комунікативного бар'єру, який, як правило, виникає у військовослужбовців щодо надання інформації, пов'язаної з пережитим психотравмуючим досвідом. Проведення діагностичної бесіди дозволяє військовослужбовцям розповісти про те, що з ними відбулося в психотравмуючих обставинах бойових дій, відреагувати емоції, пов'язані з важким для спогадів періодом їхнього життя, глянути на те, що відбулося як би зі сторони, відновити цілісну картину значущих для їх актуального психічного стану подій, глибше усвідомити і переосмислити те, що вони пережили в психотравмуючій ситуації й те, як це вплинуло на їхні подальші вчинки, життєдіяльність і здоров'я. Повноцінне проведення діагностичної бесіди сприяє також психологічній підготовці військовослужбовців до подальшої участі в реабілітаційній роботі.

Дослідниками доведено, що на психічному, фізіологічному й біохімічному рівнях функціонування людини під впливом гострого або хронічного стресу відбувається необоротні зміни, що здійснюють вплив в цілому на особистість.

Ці зміни залежно від об'єктивних умов і суб'єктивних причин мають різний за часом, але обов'язковий латентний (схований) період. Простіше говорячи, якщо людина пережила гострий і хронічний стрес (особливо трагічно значимого характеру, а таким є участь людини у війні, бойових діях), те рано або пізно, через рік або десять, через п'ять або двадцять п'ять років, але цей витиснутий на час стрес особистої значимості однаково виявиться, обов'язково "наздожене" людину. У цьому й складається страшна, але необхідна правда про посттравматичні стресові розлади (порушення), тобто розладах, що наступають після травматичних стресових подій життя людини.

Специфічний стан, що розвивається в учасників бойових дій, має потребу у своїй класифікації. Звичайні методи діагностики й лікування не підходять або дають слабкі результати. Однією з особливостей посттравматичного стресового розладу (ПТСР) є також акумуляція стресогенних факторів травматичного характеру цивільного життя й бойових стресових факторів при наявності істотних розходжень ПТСР загальногромадянського життя й психічних наслідків бойового стресу.

Гострий стан травматичного стресу переживання психотравмуючої ситуації відбувається протягом деякого часу (від декількох днів до місяця), після чого більшість людей приходять у звичайний для них стан психіки.

Однак вплив пережитого стресу продовжує впливати на психосоматичну сферу людей, переходить у стан посттравматичного стресу, дезадаптуючи психічну, соматичну сферу особистості та видозмінюючи духовні цінності. Невизначена відтермінованість виникнення ПТСР має загальні закономірності протікання та виходу зі стану ПТСР, до яких ставляться й невідворотні явища (зміни особистості під впливом алкоголю й наркотиків, суїциди, підвищений травматизм із летальним результатом тощо). Індивідуальний спектр травматичних реакцій людини визначає змістовну сторону травматичного стресу.

Комплекси симптомів, викликаних впливом на психіку людини різних стресових факторів, як правило, що виходять за рамки звичайного людського досвіду, називається **синдромом посттравматичних стресових порушень** (розладів). Цей психофізіологічний стан людини є відповідною реакцією (у тому числі відтермінованою) на травматичний вплив зовнішнього середовища. Деякі автори визначають ПТСР як звичайну реакцію людини на **невичайні умови життєдіяльності**.

Розглянемо докладніше клініку проявів і діагностику ПТСР.

1. Наявність у житті подій, що виходить за рамки звичайного людського досвіду.

При діагностиці важливе виділення травматичного образу. Механізм заміщення (витиснення) подій, що травмують, в основному не дозволяє самій людині, яка має ПТСР визначити реальний травмуючий фактор.

Наявність у життєвому досвіді людини події, що для більшості людей є фактором, що травмує, дозволяє включити людину в групу ризику щодо виникнення ПТСР.

2. Регулярне повернення психіки людини до переживань, пов'язаних із травмуючими подіями.

Переживання носять нав'язливий характер, повторюються постійно, викликають неприємні емоційні спогади із прогресуючим вербальним негативізмом теперішнього часу. Наявність фантазійного підґрунтя, неможливість детально на всіх рівнях сприйняття відновити ситуацію, що травмувала. У гострих фазах ПТСР схильність до аутоагресії,

самотності, порушення комунікативної сфери, відродження в пам'яті різних аспектів подій, що травмували, раптове, невмотивоване, як удар (ефект “спалаху”). Найчастіше це провокується якими-небудь подібними подіями, або обставинами, що асоціюються із травматичними факторами.

3. Постійне повторення снів і нічних кошмарів, пов'язаних з подіями, що травмували. Як правило, це 1-2 ситуації, які незначно відрізняються від сновидіння до сновидіння. Пов'язані із загрозою життю. Одне з найдужчих вражень - неможливість запобігти реально сприйману в сні загрозу життю (м'язова слабкість у сні) – пересмикнути затвор, нажати на спусковий гачок, витягтися ніж, тікати, тощо. Напруга психіки й м'язів у момент пробудження, відчуття панічної безвихідності й невідворотності лиха створюють стан кошмару, що швидко виснажує психіку й поглиблює процес психосоматичних негативних змін в організмі.

Військові ПТСР домінують у створюваних психікою образах навіть у випадках інтеграції військових і загальногромадянських ПТСР.

Психотравмуючі сні і нічні кошмари поєднуються з іншими видами порушень сну.

4. Стійке прагнення людини уникнути або “блокувати” усе, що хоча б віддалено нагадує йому про травми.

Поєднання прагнення повернення психіки до психотравмуючих переживань і стійке їх уникнення приводить до стану амбівалентності, що підсилює внутрішній дискомфорт та субдепресивність (мала депресивність) поведінкових реакцій.

Амбівалентність (від лат. *ambo* — “обидва” и лат. *valentia* – “сила”) – подвійність відношення до чого-небудь, особливо – подвійність переживань, яка має прояв у тому, що один об'єкт викликає у людини одночасно два протилежних почуття.

Амбівалентність є причиною відмови від улюбленого хобі (до травмоподії), зміни видів діяльності й місць роботи, проживання. Цей стан з високим негативізмом є причиною крайньої не обов'язковості людини із ПТСР у спілкуванні й професійній діяльності. Характерна емоційна блокада, що сприймається оточуючими як спокій, витримка, емоційна врівноваженість. Насправді це захисний тип поведінки, що має назву “заціпеніння”.

Виникає почуття відчуженості, ізольованості від усіх оточуючих, що підсилюються порушеннями у спілкуванні, у тому числі із близькими – дружиною дітьми, друзями, родителями. У відносинах превалують різкість або негативізм, злий сарказм, підвищена вимогливість, демонструється різкий розрив відносин. У взаєминах із близькими людьми проглядається чергування спалаху любові й турботи з відторгненням, емоційною несприйнятливістю.

У подальшому даний стиль поведінки у спілкуванні все більше закріплюється, з'являється відчуття “укороченого” майбутнього, “відсутності завтрашнього дня”.

5. Стійкі симптоми, що відбивають перевагу процесів порушення над гальмуванням і з'явилися після травми. Характеризуються: порушеннями сну; підвищеною дратівливістю й гнівливістю; ускладненнями уваги, пам'яті, ситуативною неуважністю; гіпертрофованою пильністю у звичайній життєдіяльності; невмотивованою схильністю до ризику і швидкою психофізичною виснажливістю при протіканні реакцій; гіпертрофованою стартовою реакцією на раптовий подразник; високий рівень фізіологічної реактивності на події, асоціативно подібні до психотравмуючих.

На думку закордонних психологів для діагностики ПТСР необхідна наявність не менш двох з перерахованих симптомів, що відображають підвищений рівень збудливості.

6. Підвищена здатність появи алкогольної або наркотичної залежності.

Перераховані вище симптоми створюють сприятливе підґрунтя для алкоголізації або наркотизації організму, причому це відбувається більш непомітно й глибоко для того, хто страждає на ПТСР. Приміром, алкогольна залежність організму з'являється у постраждалих від ПТСР за 4-5 тижнів, що в 10-12 разів вище, ніж у людини без наявності посттравматичних стресових розладів.

7. Реальний дуже великий відсоток сексуальних розладів різного характеру на психологічному ґрунті в сполученні зі швидкою фізіологічною виснажливістю під впливом симптомів ПТСР.

8. Почуття провини. Воно, як правило пов'язане із травматичними подіями, переноситься на звичайну життєдіяльність. Психологічно “розмиває” соціально значущий “Я – образ”, створює відчуття внутрішньої вразливості і ущербності. Вербально часто виражається в самонавчанні, що є прихованою формою підвищеної потреби у підтвердженні значущості самої особистості, свого “Я”. Самоприпинення може поєднуватися із хвастощами, аналогічними прикладами власної значущості.

Підвищена сугестивність.

Слід зазначити, що на рівні соматичних захворювань в осіб, що мають ПТСР існують закономірності й особливості протікання.

Зокрема:

об'єктивні методи досліджень на початковому етапі не підтверджують наявності захворювання;

звичайні методи лікування при виявлених захворюваннях дають короткотерміновий результат покращання самопочуття;

оскільки ПТСР має психологічну основу, тільки з поєднанням психотерапевтичних методів досягаються надійні результати локалізації ПТСР.

З метою локалізації посттравматичних стресових розладів застосовуються спеціальні методи, опанувати й кваліфіковано застосовувати які можуть тільки фахівці. Як правило, це методи витиснення (заміщення) образу, гетеросугістивна терапія “тимчасова лінія”; групи психологічної підтримки з моделюванням діяльності, спеціальні методики психофізіологічної регуляції (саморегуляції) тощо. застосовуються з медикаментозними, терапевтичними методами лікування, загальними методами відновлення й зміцнення здоров'я.

Для військових психологів, офіцерів по роботі з особовим складом рекомендуються **наступні методи** зниження і локалізації ПТСР серед військовослужбовців.

Метод “обговорення стресу” є необхідним як під час звичайної життєдіяльності військ, так і в ході бойових дій, по виходу з них. Цілями є:

озброєння військовослужбовців знаннями про закономірний характер проявів астеничних реакцій в ході виконання завдань, формах їх проявів, способах і методах ліквідації наслідків стресу;

надання непрямої і прямої групової підтримки;

обмін досвідом переживання стресових факторів, набуття психологічного досвіду співпереживання, підкріплення (формування) впевненості в закономірності психологічних реакцій у більшості військовослужбовців; отримання нового досвіду подолання астеничних реакцій на фактори екстремальної обстановки.

Метод перемикання уваги, включення в діяльність шляхом деталізації і персональної чіткості команд, зміна діяльності.

Реалізується шляхом формування бойових груп, розрахунків з урахуванням психологічної стійкості військовослужбовців, характеру передбачуваних психогенів, наявності посттравматичного досвіду попередньої служби.

По можливості здійснюється використання засобів відновлення й зміцнення здоров'я військовослужбовців (досвід показує, що це локалізує до 70% швидких реакцій ПТСР).

Включення в діяльність підрозділів, військовослужбовців елементів перебіжок, прискорених пересувань, можливості фізичних вправ і особливо колективних спортивних ігор з метою "спалювання" накопичених в організмі під впливом стресових факторів бою адреналіну й порадреналіну. Особлива увага приділяється військовослужбовцям, які перебувають у процесі бою в стані змушеної обмеженої рухливості – в окопах, у засідці, у бронетехніці тощо.

Навчання старших бойових груп, сержантського складу, офіцерів ротної ланки розпізнаванню реакцій ПТСР і правильному реагуванню на них, наданню найпростішої первинної допомоги й підтримки.

Визначення військовослужбовців з гострими реакціями ПТСР і спрямування їх у тил для стаціонарного відновлення або лікування.

Застосування спеціальних медикаментозних засобів, що підвищують і підтримують психологічну стійкість військовослужбовців.

Організація в місцях відпочинку військовослужбовців або ротації підрозділів пунктів надання первинної психологічної допомоги й підтримки.

Своєчасне виявлення і облік військовослужбовців, які раніше одержали ПТСР.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. М.: Наука, 1983
2. Китаев-Смык Л.А. Психология "чеченской войны" // Архетип. 1995, №2; 1996, №№2, 3, 4; 1997, №1
3. Лысиков П.Т. Психологическое обеспечение служебно-боевой деятельности... // Психологические обеспечения профессиональной деятельности сотрудников внутренних дел и внутренних войск МВД России. М., 2000. С.65-75
4. Лысиков П.Т. Психологическое обеспечение служебно-боевой деятельности... С.69-70
5. Трошев Г.Н. Моя война. Чеченский дневник окопного генерала. М.: ВАГРИУС, 2001. С.15

Тема 4. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ СТАНІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРИ ПІДГОТОВЦІ І В ХОДІ БОЙОВИХ ДІЙ.

Питання, що розглядаються.

1. *Особливості психологічних станів військовослужбовців при підготовці і в ході ведення бойових дій у наступі.*
2. *Особливості психологічних станів військовослужбовців при підготовці і в ході ведення бойових дій у обороні.*

1. Особливості психологічних станів військовослужбовців при підготовці і в ході ведення бойових дій у наступі.

Наступальний бій поряд з обороною є одним з **основних видів бойових дій**.

Наступ у військовослужбовців асоціюється з бойовою і духовною перевагою сторони, що його розпочала.

Солдатська мудрість сформулювала великий закон війни: "Краща оборона – це наступ", визначивши тим самим найбільш психологічно прийнятний вид бойових дій.

Особливості підготовки наступального бою обумовлюються специфікою цілей, загальними і спеціальними завданнями й умовами застосування засобів збройної боротьби, що використовуються під час наступу.

Наступ полягає в поразці противника всіма наявними засобами, рішучій атаці переднього краю противника, стрімкому просуванні підрозділів в глибину його бойового порядку, захопленні озброєння, техніки і намічених районів (рубежів) місцевості.

Наступ повинен здійснюватися у високому темпі, безупинно вдень і вночі, в будь-яку погоду з повною напругою сил, при тісній взаємодії частин і підрозділів родів військ і спеціальних військ.

Це багато в чому визначає особливості мотивації, психічних станів, бойової активності і взаємодії військовослужбовців під час підготовки та ведення наступального бою. На підставі завдань наступу він має низку психологічних особливостей. Це пояснюється тим, що наступ асоціюється з бойовою і духовною перевагою, переважаючою волею тощо.

Під час підготовки до наступу.

Під час підготовки до наступу визначають наступні психологічні закономірності емоційних проявів, які відображають динаміку психічних станів воїнів: *наступ викликає бойове збудження, азарт, душевний підйом, пригнічує в людині страх*, коливання, загострені реакції на пригноблючі чинники бойової обстановки. Наступ мобілізує всі можливості воїнів, їх волю, посилює почуття ненависті до ворога.

В той же час, виконання значної кількості завдань, які стоять перед військовослужбовцями і пов'язані із підготовкою озброєння і військової техніки, зброї, спорядження до бою, на якийсь час відволікають їх від психотравмуючих переживань.

Підготовка до наступальних бойових дій накладає свій **відбиток на поведінкову активність воїнів:**

а) енергія, динаміка наступального руху сприяють розвитку масового героїзму, творчої бойової ініціативи воїнів. Цьому значною мірою сприяють процеси психічного зараження і наслідування. Вони лежать в основі відомої психологічної закономірності: на фоні загальних бойових успіхів, масового бойового ентузіазму навіть нершучі люди проявляють активність і самостійність. За деякими даними, навіть рани, отримані в наступі, заживають швидше, ніж в обороні;

б) учасники бойових дій завжди вказували на те, що перехід до наступу супроводжується помітним посиленням і активізацією соціально-психологічних зв'язків між військовослужбовцями, підвищенням “керованості”, дисципліни серед особового складу.

Відносини колективізму, взаємодопомоги, взаємовиручки психологічно як би “втягують” воїнів в рішення складних і небезпечних задач, в тому числі і з меншими психологічними витратами, створюючи для цього додаткову мотивацію;

г) досвід воєн і інших збройних конфліктів говорить про те, що воїни надають перевагу наступу ще і тому, у ході наступу використовують психологічний ефект раптовості, який за деякими даними, слугує причиною перемоги в 65 % боїв і операцій;

д) під час наступу істотно знижується психологічна “вага” бойових втрат. Результати досліджень військових фахівців показують, що в середньому атакуючі війська припиняють наступ лише тоді, коли їх втрати удвічі перевищують втрати тих, що обороняються, тоді як ті, що перебувають у обороні, зазнають поразки, коли втрати складають лише 25 % від втрат наступаючих.

Перераховані психологічні особливості поведінки під час підготовки наступальних бойових дій дозволяють зробити висновок про те, вони сприяють формуванню у воїнів бойових установок, високого наступального пориву.

Тому психологічна підготовка займає важливе місце в загальній системі психологічного забезпечення наступу.

Слід відмітити, що за видами психологічну підготовку поділяють на загальну, спеціальну і цільову.

Загальна психологічна підготовка під час підготовки наступального бою має на меті формування у військовослужбовців:

світогляду, способу життя і мислення військовослужбовця як воїна-бійця;

всебічних уявлень про сучасний наступальний бій;

вольових якостей і навичок регуляції власних емоційно-вольових станів у ході наступу.

Спеціальна психологічна підготовка до наступального бою спрямовується на формування і розвиток у військовослужбовців психічних функцій, необхідних для ефективного виконання ними специфічних завдань, обумовлених особливостями їхньої бойової спеціальності в ході наступу.

Цільова психологічна підготовка до наступу має головним завданням максимальну деталізацію динамічного образу наступального бою у військовослужбовців, які готуються до виконання конкретних бойових завдань.

Особливості психологічного забезпечення наступального бою в першу чергу визначаються особливостями бойових завдань; умовами їх виконання; морально-психологічним станом всіх категорій військовослужбовців; наявними силами та засобами, що є у розпорядженні командира для виконання поставлених бойових задач; інтенсивністю та змістом інформаційно-психологічного впливу з боку противника на війська та населення району бойового застосування.

Під час ведення бойових дій у наступі.

З психологічної точки зору наступальні дії характеризуються низкою психологічних складнощів та особливостей.

По-перше, внаслідок того, що наступ здійснюють на території, займаній противником, чимале значення має чинник невідомості. Наступаючим важко припускати з яким вогневим опором, системою інженерних загород, різного роду “пастками” вони зіткнуться в глибині оборони противника. Тому кожний куц, горбок, зруйнований об'єкт сприймаються воїнами під час наступу як джерело небезпеки. Особливо складними в цьому плані є бойові дії в місті.

По-друге, беручи участь в наступальних бойових діях кожний військовослужбовець повинен однозначно зробити вибір йти назустріч ризику, небезпечі. Практика показує, що це украй складно. В дослідженнях російських, американських, німецьких і французьких військових фахівців указується на те, що в бою лише 20-25 % воїнів проявляють необхідну активність (ведуть прицільний вогонь, доцільно переміщуються на полі бою і ін), інші проявляють активність, лише знаходячись на очах у командира. В його відсутності вони ховаються в безпечне місце, імітують вихід з бою техніки, зброї, психічну або фізичну травму “супроводжують” в тил поранених товаришів по службі.

В цих умовах велике психологічне навантаження лягає на сержантсько-старшинський склад підрозділів. Молодші командири покликані не тільки всіма способами спонукати підлеглих до активних бойових дій, але і самі демонструвати приклад безстрашності.

В процесі підготовки до наступального бою слід звертати увагу на психічний стан та психічну готовність до бою командирів підрозділів.

Локальні війни показують, що під час виконання наступальних задач командир підрозділу виконує майже одночасно безліч різноманітних дій: здійснює постійне коректування дій своїх підлеглих виходячи із змін умов наступу та вогневого впливу противника; підтримує взаємодію між підрозділами, здійснює заміну вибухлих зі строю військовослужбовців та перерозподіл у виконанні наступальних завдань, особисто веде вогонь по противнику із стрілецької зброї.

В бойовій обстановці молодший командир відчуває вплив безлічі ситуаційних чинників, які значно ускладнюють його діяльність.

На першому місці по психологічному впливу відзначена *відповідальність* перед товаришами і командуванням за надійне виконання дорученої справи. Іноді чинник відповідальності так сильно впливає на командира підрозділу, що він починає необгрунтовано хвилюватися і проявляти негативні емоції. Якщо ж військовослужбовці добре підготовлені до виконання бойової задачі, цей чинник сприяє концентрації уваги і чіткості дій. Часто відповідальність за життя підлеглих витісняла у сержантів страх за своє життя. Результати дослідження показали, що 89,7 % військовослужбовців за своє життя боялися менше ніж за життя підлеглих і товаришів.

Невизначеність, як протиріччя між обсягом наявної та необхідної інформації, супроводжує діяльність підрозділів в більшості бойових ситуацій і знаходиться на другому місці по значенню. Специфіка наступального бою часто накладає жорсткі обмеження на можливості ведення спостереження, збору додаткових даних про дії противника, про навколишню місцевість і ін.

На третьому місці відзначається чинник *раптовості (несподіванки)* за часом, місцю і умовам. В наступі раптовий вогонь противника супроводжується різким підвищенням інтенсивності когнітивної і моторної діяльності військовослужбовця на фоні емоційного сплеску (переляку).

Небезпека командиром підрозділу сприймається як об'єктивно існуючий збіг обставин, що загрожують життю і здоров'ю його і його підлеглих. Вона може бути реальною або уявною, її можна як недооцінити, так і перебільшити. В процесі виконання бойової задачі воїнам доводиться постійно балансувати на межі потенційної і реальної небезпеки, що вимагає постійно і адекватно оцінювати ситуацію. Чинник небезпеки у командирів, на відміну від їх підлеглих, витісняється чинниками, пов'язаними з необхідністю керівництва особовим складом (відповідальністю, невизначеністю, раптовістю).

Між припущенням про хід майбутньої бойової діяльності і її реальним розвитком існує невідповідність. Це – *новизна обстановки (нестандартність)*, яка на є сьомому місці. По суті справи військовослужбовці постійно діють в новій обстановці, оскільки вимушені весь час пересуватись на полі бою, міняти місце дислокації, а за рахунок цього змінюється оточуюче їх простір (рельєф місцевості тощо). Новизна присуття також і в діях противника, якій прагне удосконалювати способи і засоби активної протидії. Посиленню цього чинника можуть сприяти упущення при підготовці до наступу.

Погодно-кліматичні умови (неприємні фізичні відчуття, психологічний дискомфорт, прагнення до більш комфортних умов) знаходяться на десятому місці. Майже всі військовослужбовці, що брали участь в наступальних бойових діях, даний чинник виділили трохи. Це зв'язано з тим, що в ситуаціях повсякденної діяльності військовослужбовцям доводиться постійно зіткнутися з цим чинником, і у зв'язку з цим він для них незначущий.

Сукупність перерахованих вище особливостей створює психологічне навантаження на сержантсько-старшинський склад підрозділів при виконанні задач наступального бою. Її величина в кожній конкретній ситуації залежить від сумарного впливу чинників, але з обов'язковим домінуванням в загальному навантаженні окремих з них. В наступі найбільшу стресову напругу створюють чинники відповідальності і невизначеності. Найбільшу складність для командира підрозділу при виконанні наступальних задач надають такі інтелектуальні задачі, як прогнозування подальших змін в тактичній обстановці, визначення характеру найвірогідніших дій противника. Командир підрозділу вирішує ці складні інтелектуальні задачі в умовах обстановки, гострого дефіциту часу і неоліку інформації, що динамічно розвивається.

Слід враховувати, що на психічні процеси напередодні наступального бою природним чином накладається такий світоглядний феномен, як **фаталізм**. Ступінь фатальності пропорційний об'єктивній можливості людини впливати на динаміку свого життя, змінювати її.

Одним з чинників формування фаталізму є поведінка противника, яка надійно не прогнозується. Для воїна на полі бою противник з своїм прагненням до життя – це втілення образу смерті, як і сам воїн для свого противника.

В бойових умовах фаталізм – це трансформація особистості, яка грає швидше позитивну, ніж негативну роль. Фатальні установки зовсім не є девіантною поведінкою, вони були властиві різним народам і в будь-які часи. Це доводять виниклі в далекій старовині і існуючі в народі прислів'я і приказки: “Двом смертям не бувати, а однієї не минути”; “Або груди в хрестах, або голова в куцах”; “Або пан, або пропав”; “Раніше смерті не помреш”; “Ризик – благородна справа”; “Всі під Богом ходимо”; “Чому бути, того не минути” і інші.

Військовослужбовець може мати високу готовність прийняти смерть під час наступального бою, коли він одержує високу моральну оцінку суспільства. Смерть друзів, бойових товаришів разом з гіркотою втрати романтизується. На рівні суспільної свідомості і особливо моральності загибель воїнів в бою набуває форму соціально значущого, трагічного, але необхідного явища, подвигу. На особовому рівні виникає відчуття втрати і вини, яке трансформується напередодні наступу в почуття обов'язку.

Досвід локальних війн на початку 21-го століття показує намагання армій провідних країн світу вести “мережні наступальні бойові дії”. Для цього здійснюється розділ підрозділів на “трійки”, “п'ятірки” на чолі з досвідченими, вольовими військовослужбовцями, здатними психічно підтримати і мобілізувати товаришів в ході атаки. У такому разі кожний воїн знаходиться на очах у товаришів і жорстко пов'язаний з ними відносинами функціональної залежності.

По-третє, науково встановлено, що практично всі військовослужбовці відчувають під час атаки **сильний стрес**.

Стресовий стан досягає піку в той момент, коли воїн ухвалює рішення піднятися в атаку, покинути укриття. В цей період він потребує додаткових спонукач. І тут велике значення мають емоційно і етично забарвлений заклик, бойовий клич, приклад товаришів по службі, але і уміння воїна виконати прийоми екстреної вольової мобілізації, психічної саморегуляції.

Як свідчать учасники бойових дій, момент виходу з укриття і вступу до бою багато разів програється в свідомості, що обумовлює його істотне звуження і зосередження на одному-двох об'єктах бойової обстановки. В цей момент воїн знаходиться в особливому нервовому стані, який можна назвати **“шоком”**.

Разом з тим, **шок** – це не повне вимкнення свідомості, втрата чутливості і загальмованість нервової системи, яка спостерігається при важких пораненнях і психічних травмах, а деяке відчуття, схоже на сп'яніння, цілком поглинаюча істота людини. Це відчуття швидкоплинне. Військовослужбовці беруть участь в спільній бойовій діяльності без чіткого контролю свідомості, автоматично і практично некеровані. Їх орієнтування в обстановці бою може бути неадекватним, що викличе посилення внутрішніх труднощів, зростання числа помилок в діях.

По мірі наближення до противника, уявна небезпека росте, вплив бою з часом збільшується, воїн все більш перетворюється на суб'єкта групових, масових дій, поступово знижується його свідомо діяльність, підвищується навіюваність, людина “перетворюється на автомат”. Коли на відстані приблизно 200 кроків до супротивника бійці кидаються бігом, у них розвивається сила, яка рухає вперед, долаючи будь-які перешкоди, вони вже не відступлять.

Після атаки, як правило, наступає сильна амнезія. Учасники бойових дій відзначають, що не “зустрічали жодної особи, яка б могла зв'язно і послідовно розказати про що вони думали, і що відчували під час битви”. В цей період особливе значення мають авторитет, особистий приклад і психічна підтримка командира, бойового активу, досвідчених психічно стійких воїнів.

Особлива увага слід уділити тому, щоб у разі успішного наступу, переслідування, оточення супротивника у воїнів не виникло стану ейфорії, недооцінки можливостей супротивника, зниження пильності і бойової настороженості.

Важлива психологічна закономірність наступу полягає в тому, що “порив не терпить перерви”. В ході наступального бою особливості діяльності військовослужбовців визначаються їх індивідуальними характеристиками, рівнем підготовленості, згуртованості відділень (груп), екіпажів, розрахунків, авторитетом командирів, розвитком бойових подій, об'ємом і співвідношенням втрач, характером дій противника і ін.

Як свідчать учасники наступальних бойових дій, момент виходу з укриття і вступу в бій багаторазово програється у свідомості, що обумовлює його істотне звуження і зосередження на одному-двох об'єктах бойової обстановки.

У військовій психології немає єдиної класифікації психічних реакцій і станів воїнів в бойовій обстановці. Останнім часом психологи все частіше сходяться на тому, що **стан, що переживає воїн в бою, є стрес** (психологічна напруга). Під *стресом* розуміється різні стани людини, що є відповіддю на різноманітні несприятливі дії - стресори (стрес-фактори). Це комплекс біохімічних, фізіологічних, психологічних, поведінкових реакцій людини на все, що для нього шкідливо. Стресом є неспецифічна відповідь організму на будь-яку пред'явлене йому вимогу, який допомагає йому пристосуватися до стресу, справитися з трудностю. Стрес супроводжується енергійною мобілізацією організму і викликає значні зміни в серцево-судинній, дихальній, м'язово-руховій і ендокринно-біологічній функціях. Одночасно відбуваються зміни в протіканні психічних процесів, емоційні, мотиваційні зсуви і ін. Помірний стрес сприяє мобілізації фізичних і психічних можливостей, захисних сил організму, активізує інтелектуальні процеси, створює оптимальне бойове збудження, інтенсифікує доцільну діяльність воїна. Тривала і інтенсивна дія негативних бойових чинників, висока їх значущість для військовослужбовця здатні породжувати непродуктивні стресові стани (дистрес).

Дистрес виникає при таких варіантах стресу, при яких мають місце безпорадність, безсилля, безнадійність, пригніченість. Він нерідко супроводжується порушенням психічних процесів – відчуттів, сприйняття, пам'яті, мислення; виникненням негативних емоцій (страх, байдужість, агресивність); збоями в координації рухів (метушливість, тремор, заціпеніння і ін.); тимчасовими або тривалими особовими трансформаціями (пасивність, втрата волі до життя, упевненості в перемозі, довір'я до товаришів і командирів по службі; схильність до шаблонних дій і примітивного наслідування; надмірний прояв інстинкту самозбереження і ін.). Дистрес може викликати різні психогенні патологічні реакції і психологічні розлади. Стрес суб'єктивно усвідомлюється як переживання страху, тривоги, гніву, образи, туги, ейфорії, відчаю, нелюдською перевтомою і ін. Значне місце в широкому діапазоні негативних переживань воїна в бою в стані стресу займає страх.

Страх являє собою емоцію, що виникає в стані загрози біологічному або соціальному існуванню людини, спрямовану на джерело реальної або уявної небезпеки. Емоція страху це корисне надбання людини в процесі філо- та онтогенетичного розвитку. Він служить попередженням людині про майбутню небезпеку, дозволяє мобілізувати внутрішні сили і резерви для її уникнення або подолання. За змістом переживання страху виявляється у вигляді страху смерті, болу, поранення страху залишитися калікою, страху втрати боєздатності і пошани товаришів і ін. по службі.

Стан страху може варіювати в широкому діапазоні переживання. Виділяють *наступні форми страху*:

переляк;
тривога;
боязнь;
афектний страх;
індивідуальна і групова паніка.

Кожна з форм страху виконує свою функцію, має специфічну динаміку прояву.

Переляк – це миттєва реалізація природної, інстинктивної програми дій в цілях збереження цілісності організму в ситуації впливу загрожуючих подразників. Якби люди не володіли цією охоронною, захисною реакцією, вони загинули б, не встигнувши оцінити загрожуючій небезпеці.

Тривога це емоційний стан, виникаючий в ситуації невизначеної небезпеки і що виявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. Її нерідко називають безпричинним страхом, оскільки вона пов'язана з неусвідомленим джерелом небезпеки. Тривога не тільки сигналізує про можливу небезпеку, але і спонукає воїнів до пошуку і конкретизації її джерел, до активному дослідженню обстановки бою. Вона може виявлятися як почуття безпорадності, невпевненості в собі, безсилля перед небезпекою, що насувається та перебільшення загрози. Стан боязні є як би конкретизована тривога і є реакцією на безпосередню небезпеку.

Афективний страх (тваринний жах) – найсильніший страх, що викликаний надзвичайно небезпечними, складними обставинами, паралізуючий на якийсь час здібність до довільних дій. У кожної людини існує індивідуальна межа психічного напруги, після якої починають переважати захисні реакції: камуфляж (спроба сховатися, замаскуватися), прагнення ухилитись від небезпеки, покинути загрожуючу обстановку, як би зменшитись в розмірах, зайнявши ембріональну позу. Відчуваючи афектний страх, воїн або ціпеніє, не може зсунутися з місця, або біжить нерідко у бік джерела небезпеки.

Військовою психологією встановлено, що безстрашних психічно нормальних людей не буває. Вся справа в миттєвостях часу, необхідного для подолання розгубленості, для раціонального ухвалення рішення під час цілеспрямованих дій. За оцінками американських експертів, близько 90% військовослужбовців відчують в бою страх в явно вираженій формі. При цьому у 25% з них страх супроводжується нудотою, блювотою, у 20% нездатністю контролювати функції сечовипускання і кишечника. Реакція на страх, як наголошувалося раніше, залежать як від особливостей нервової системи, так і від рівня психологічної підготовленості військовослужбовців до зустрічі з небезпекою, від характеристики їх мотиваційної сфери.

Індивідуально-психологічна специфіка реагування людей на небезпеку виявляється і в тому, що вони випробовують пік негативного переживання в різний час. У збройних конфліктах встановлено, що приблизно 30% воїнів відчують найбільший страх перед боєм 35% - в бою і 16% - після бою.

Особливо небезпечною реакцією на бойові чинники наступу може бути групова паніка. Це стан страху, що оволодів групою військовослужбовців, що розповсюджується й нарощується в процесі взаємного зараження і що супроводжується втратою здібності до раціональної оцінки обстановки, мобілізації внутрішніх резервів, доцільної спільної діяльності. Бойова обстановка створює благодатний ґрунт для розвитку панічних настроїв. Цьому сприяють раптові, несподівані дії противника, його могутні вогневі удари, психологічна, психотропна, психотропна зброя та її вплив, надмірна втомленість, перенапруга військовослужбовців, розповсюдження деморалізуючих чуток, настроїв за відсутності офіційної інформації і ін. Каталізаторами паніки виступають панікери – військовослужбовці, володіючи істеричними рисами особи, підвищеною зарозумілістю, помилковою упевненістю в доцільності своїх дій, високою психосоматичною провідністю, виразними рухами і гіпнотичною силою крику. Вони здатні в короткий час "інфіціювати" панічними настроями великі маси людей і повністю дезорганізувати їх діяльність.

В груповій паніці можна виділити несподіване загальне сум'яття з миттєвою втратою боєздатності; втрату волі до боротьби і втеча від дійсної або уявної небезпеки; припинення взаємодії, тимчасова криза морально-психологічної стійкості підрозділів.

Знання природи страху, динаміки його прояву, умов виникнення групової паніки дозволяє командирам доцільно планувати бойові дії, диференційований підходити до розстановки людей і розподілу бойових задач, прогнозувати реакції і поведінку військовослужбовців в бою, розробляти і здійснювати експрес-програми попередження і подолання негативних психічних станів військовослужбовців.

Основними завданнями психологічного забезпечення супроводження наступального бою є постійний аналіз змін МПС підрозділів, особливо тих, що діють в 1-му ешелоні, прийняття заходів по підтриманню їх морально-психологічного стану, оперативне доведення змін в обстановці, організація практичної допомоги офіцерам підрозділів з питань ПЗ наступу; пропаганда передового досвіду; своєчасне надання медичної і психологічної допомоги.

Хід й результат наступу багато в чому визначає поведінку і психічні стани військових після бою. У цей період звичайно спостерігається поступове повернення спроможності воїнів критично мислити, прагнення відвернутися від переживань бою шляхом виконання якої-небудь роботи (робота на бойовій техніці, обслуговування зброї, упорядкування спорядження й одягу, написання листів і ін.) деяке зниження комунікативної активності, сонливості, бажання відпочити. У випадку невдалого завершення наступу у військових можуть розвиватися стани *невпевненості* у своїх силах і перемозі над противником, у компетентності командирів і ін. Ці переживання набувають великої гостроти у випадку великих втрат у людях і бойовій техніці.

Подолання таких станів сприяють роз'яснення військових причин невдач, шляхів і засобів відновлення боєздатності; активна підготовка особового складу до подальших дій; збудження ненависті до ворога; надання психологічної допомоги військовим, що отримали психологічні травми; актуалізація широких соціальних мотивів поведіння воїнів і ін.

Про зміни психологічного стану військовослужбовців свідчать також їх практичні дії та негативні психічні явища і стани: прагнення ухилитись від участі в бою, сховатись; неупорядкована стрільба; зниження рівня бойової майстерності, ефективності застосування зброї; метушливість, нерішучість, втрата почуття безпеки; суперечки, скарги.

З метою попередження і усунення негативних явищ оборонного бою, відновлення морально-психологічного стану особового складу, його бойової активності, подолання дезорганізуючих факторів необхідно своєчасно надавати допомогу тим, хто отримав психологічні травми, тобто травми, отримані не від куль і осколків, а від порушення психіки та особливостей протікання психічних процесів і душевних станів.

Способи надання психологічної допомоги:

медикометозні;

психофізіологічні (гіпноз, тренування, відпочинок, сон);

комунікативні (інформування, консультування, психокорекція, схвалення словом, репліка, гумор, жарт);

аутогенні (саморегуляція, самокорекція, самоаналіз);

організаційні (переміщення особового складу, переформування деяких підрозділів, зміна керівництва, вивід із бою, включення в групу, підтримка найбільш досвідченого, заборона підходити до трупів, пропаганда передового досвіду);

стимулюючі (окрик, накази, особистий приклад, забезпеченням усім необхідним для бою);

активізуючі (заняття з бойової і психологічної підготовки); психотерапевтичні (реабілітація і інше).

Первинна психологічна допомога надається в підрозділах, на пункті первинної психологічної допомоги і реабілітації при медичній роті.

Висновок. Таким чином, наступальні бойові дії мають низку своїх психологічних особливостей. Їх врахування дає змогу побудувати якісну підготовку до наступу, ефективно впливати через позитивний стан психіки військовослужбовців, військових колективів на виконання бойових завдань.

2. Особливості психологічних станів військовослужбовців при підготовці і в ході ведення бойових дій в обороні.

Під час підготовки до ведення бойових дій в обороні.

Врахування психологічних особливостей бойових дій у обороні, вирішення проблеми психогенних втрат є важливою передумовою досягнення перемоги над противником.

Підготовка психіки військовослужбовців має будуватись з урахуванням специфіки цілей, завдань, засобів і способів оборонного бою. Вона повинна зберігати патріотичне піднесення, визивати максимальне напруження фізичних і духовних сил, запобігати почуттю страху і відчаю в зв'язку з загрозою життя.

За оцінкою зарубіжних спеціалістів, в сучасних конфліктах із застосуванням звичайних видів зброї, бойові **психічні травми** складають в середньому 20 %. В загальній структурі **санітарних втрат** розлади психіатричного профілю можуть дорівнювати 10-14 %, або 0,3-0,5 від численності особового складу, який приймає участь в активних бойових діях. При цьому більшість складають особи з короткочасними і незначними проявами порушень, тобто з психіатричними стресовими і короткочасними невротичними реакціями.

Оборонні бойові дії сприймаються особовим складом як момент втрати ініціативи, досягнення противником бойової переваги, тобто той, хто готується до оборонних дій знає, що противник сильніше за нього і диктує свою волю.

Суттєвою психологічною особливістю психології оборонних дій є те, що можливості противника як правило перебільшуються. В разі вмілого і активного психологічного впливу противника на підрозділи, що обороняються у них може сформуватись міф про його непереможність.

З емоційної точки зору оборонні бойові дії відрізняються тим, що пропорційно їх тривалості зростає невпевненість особового складу, що обороняється в своїх можливостях, відбувається розвиток стану безвихіддя, безсилля. Це може вплинути негативно на авторитет командирів (начальників), може сприяти розвитку станів роздратованості, песимізму у частки особового складу тощо.

Масовані артилерійські, ракетно-бомбові удари противника, розриви снарядів в розташуванні підрозділів, руйнування інженерних споруд і загороджень, пожежі, щільний автоматичний вогонь противника, поява поранених і вбитих підсилюють негативний психологічний вплив.

Він знаходить прояв у виникненні значної психологічної напруги у військових колективах. Напруга *викликає такі стани*, як занепокоєність, страх, афекти, фрустрацію і паніку. Підраховано, що оборона закінчується невдачею при темпі росту втрат 0,4 % особового складу на годину.

В обороні створюються умови для підвищення впливу ефективності психологічних операцій противника (розповсюдження листівок, звуко-. радіомовлення), розповсюдження панічних чуток і настроїв. Це може відбуватись в умовах поспішного заняття оборони, під час відсутності часу на її створення, в умовах ізоляції підрозділів, потужного психологічного тиску противника, під час бою в умовах ізоляції від своїх підрозділів, зараженої місцевості.

З іншого боку в обороні у військовослужбовців може виникати така позитивна реакція, як “ілюзія закриття”. Зміст її полягає в тому, що смертельна небезпека породжує намагання військовослужбовця до закритих місць в обороні (ліс, укриття, бугри, траншеї тощо, котрі закривають від противника, хоча і не зберігають від ураження вогнем). Така ілюзія сприяє збереженню в бою духовних сил військовослужбовців. Вважаючи себе вкритим від спостереження противника, вони почивають себе в достатній мірі захищеним від вогневого впливу противника.

В поведінковому відношенні оборонні бойові дії характеризуються деяким зниженням керованості, військової дисципліни військовослужбовців, згуртованості військових підрозділів.

До основних негативних психологічних факторів оборонного бою належать небезпека, напруженість, дефіцит інформації і часу (раптовість, новизна обстановки, інформаційне перевантаження, збільшення темпу діяльності тощо), висока відповідальність, втрата бойових товаришів, необхідність знищення противника й інші. В разі вклинення противника та розчленування оборони як правило втрачається зв'язок з підрозділами, зростає ізольованість окремих груп військовослужбовців, що може привести до появи “синдрому оточення”.

В разі відступу підрозділів може розвинутисть почуття вини перед цивільним населенням, відступ завжди різко підриває моральний дух, відступ навіть за наказом негативно впливає на сусідів.

Досвід оборонних бойових дій свідчить про те, що психічні стани і поведінка військовослужбовців в обороні *в повній мірі визначаються* якістю інженерного обладнання позицій, забезпечення боєприпасами, засобами індивідуального захисту, добрим харчуванням, своєчасним відпочинком, недопущенням розповсюдження негативних настроїв, пияцтва, бездіяльності тощо.

Важливе значення для формування стійкості в обороні мають глибоке роз'яснення її цілей, завдань підрозділів і кожного військовослужбовця, груповий аналіз попередніх бойових дій, організація бойової і психологічної підготовки з урахуванням набутого досвіду попередніх боїв тощо.

Особлива увага звертається на подолання таких негативних явищ, як боязнь танків, літаків тощо.

Метою психологічного забезпечення оборонного бою є формування у особового складу високої готовності психіки до відбиття наступу переважаючих сил противника, нанесення йому максимальних втрат, підтримка у військовослужбовців стійкості, витримки, ініціативи, активності при утриманні смуги оборони, захопленні і утриманні психологічної переваги над противником та створення умов для проведення контратак.

На організацію психологічного забезпечення оборони суттєвим чином будуть впливати конкретні умови, в яких підрозділи будуть переходити до оборони.

Перехід до оборони може бути передбаченим, вимушеним і тимчасовим.

Найважливішим завданням психологічної підготовки особового складу до оборонного бою є формування у військовослужбовців *бойової стійкості психіки* (адаптованої до психотравмуючих факторів сучасного оборонного бою).

Практика показує, що найчастіше просто знання тих психологічних явищ, з якими може зіткнутися військовослужбовець у складних умовах оборонного бою, дозволяє психологічно підготуватися до зустрічі з несприятливими подіями.

Ознайомлення особового складу з типами можливих реакцій на бойові стрес-фактори виконує функцію своєрідного “щеплення”, що діє за принципом “попереджений – захищений”, знижують рівень психічних переживань, почуттях тривоги і страху.

Учасники бойових дій у Чечні свідчать про те, що багато хто з них зовсім не очікували запеклого опору з боку бойовиків у Чечні і психологічно не були готові до важких кровопролитних оборонних боїв. Мало хто думав про можливість участі в бойових діях мирних жителів.

Вивчення бойової практики армій провідних країн світу показує, що *діючою формою психологічної освіти воїнів є “показ поля бою”.*

Використання на навчальному полі бою імітаційних засобів, магнітофонних записів стогонів поранених, муляжі з кров'ю і нутрощами. Перший час у ході занять на таких полях психічно нестійкі солдати можуть знепритомніти. Але, занурившись в “бруд полігонної війни”, військовослужбовці більш впевнено й ефективно діють під час оборонного бою.

Основними негативними психологічними факторами оборонного бою є небезпека, напруженість, дефіцит інформації і часу (раптовість, новизна обстановки, інформаційне перевантаження, збільшення темпу діяльності тощо), висока відповідальність, втрата бойових товаришів, необхідність знищення противника й інші.

Перед оборонним боєм свідомість військовослужбовців істотно звужена і “завантажена” думками про себе, тому командири повинні терпляче і наполегливо роз'яснювати підлеглим, що, як, коли, в якій послідовності, у взаємодії з ким і де зробити.

Дії військових частин та підрозділів в обороні здійснюється на фоні зниження впливу на особистість військовослужбовця соціальних цінностей і емоцій забарвлених загальнодержавних ідей, разом з тим, достатньо тривалий час зберігаються мотиви військового обов'язку, професіоналізму, колективізму (внутрішньогрупові цінності, традиції, норми, самооцінка, санкції, стосунки й ін.), бойового азарту, суперництва з противником, особистої помсти та ін.

Збереження належного емоційного настрою – це не лише джерело психічної енергії але й умова якості дій військовослужбовців. Доведено, що сприятливий емоційний стан підвищує ефективність дій приблизно на 20 %, м'язову силу – до 90 %, чутливість зору і слуху – на 35-65 %, дозволяє в 5-10 разів зменшити кількість помилок у воїнів деяких бойових спеціальностей.

Під час ведення бойових дій в обороні.

Початок оборонного бою розпочне викликати у особового складу появу негативних психологічних явищ.

Слід пам'ятати, що **появі негативних психологічних явищ і станів в обороні сприяють:**

поранення, контузія і смерть товаришів;

крики і стогони поранених;

психічні і фізичні перевантаження і виснаження;

невпевненість в собі, зброї, бойовій техніці, в командирах, товаришах і підлеглих;

відсутність інформації про противника (тактики, прийомів ведення ними наступу, сильних і слабких боків);

ведення бойових дій вночі;

раптовість ударів противника;

застосування противником нових невідомих видів зброї і способів ведення бойових дій;

бойові дії у відриві від своїх частин і підрозділів;
 недостача боєприпасів;
 невіра в командирів;
 шумові ефекти бою;
 неточні команди командирів, їх нерішучість;
 відсутність бойового досвіду;
 інформаційно-психологічний вплив противника;
 несприятливі кліматичні умови тощо.

Психічні стани підлеглих в обороні можливо судити по зовнішнім ознакам: виразу обличчя, жестикуляції, рухам, зміні дихання, кровообігу і діям особового складу.

Зовнішніми проявами змін у психологічному стані військовослужбовців є:

мімічні прояви (тремтіння пальців рук, порушення координації рухів, асиметрія в позі, поява непотрібних рухів або виражена скутість);

мовні зміни (зміни тембру голосу, переважання в ньому низькочастотних або високочастотних складових, заїкання, порушення звичайного темпу мови);

вегетативні реакції (часте серцебиття, посилення потовиділення, порушення ритму дихання, почервоніння шкіри, обличчя, або поява блідості, підвищений артеріальний тиск, блювота, зникнення голосу, відчуття кому в горлі, хвилювання).

практичні дії: прагнення ухилитись від участі в бою, схватись, ведення невпорядкованої стрільби; зниження рівня бойової майстерності, ефективності застосування зброї; метушливість, нерішучість; втрата почуття безпеки; суперечки, скарги.

З метою попередження і усунення негативних психічних явищ оборонного бою, відновлення бойової активності, подолання дезорганізуючих факторів необхідно своєчасно надавати допомогу тим, хто отримав **психологічні травми**, тобто травми, отримані не від куль і осколків, а від порушення психіки, протікання психічних процесів і негативних душевних станів.

Психологічна допомога в обороні - це система дій, цілеспрямованих на безпосереднє подолання психотравмуючого впливу оборонного бою на психіку військовослужбовців і психологію військових колективів, відновлення їх боєздатності.

Визначені способи надання психологічної допомоги:

медикометозні;

психофізіологічні (гіпноз, тренування, відпочинок, сон);

комунікативні (інформування, консультування, психокорекція, схвалення словом, репліка, гумор, жарт);

аутогенні (саморегуляція, самокорекція, самоаналіз);

організаційні (переміщення особового складу, переформування, зміна керівництва, вивід із бою, включення в групу, підтримка найбільш досвідченого, заборона підходити до трупів, пропаганда передового досвіду);

стимулюючі (окрик, накази, особистий приклад, забезпеченням усім необхідним для бою);

активізуючі (заняття з бойової і психологічної підготовки);

психотерапевтичні (реабілітація і інше).

При виявленні у військовослужбовців таких симптомів як надмірна м'язова напруга, пітливість, часте січепускання, понос, занепокоєність, необхідно відволікти увагу військовослужбовця від його внутрішнього стану, зобов'язати його виконати легку роботу, роз'яснити сенс майбутніх дій, організувати його спілкування з товаришами. Не рекомендується надавати надлишкову увагу, обговоренню його симптомів, підкреслювати серйозність положення, висміювати, або залишатись байдужим.

У випадках, **коли військовослужбовці знаходяться в ступорозному стані** (сидять або стоять без рухів, роблять безрозсудні спроби до втечі, мечуться, плачуть, проявляють непотрібну активність) - рекомендується встановити м'який контакт з потерпілим, оцінити його стан, проявити участь до його стану, надати просту роботу, забезпечити теплим чаєм, їжею, сигаретами, надати можливість виговоритися. Вважається неприпустимим проявляти жалість, грубість, обливати водою, акцентувати увагу на стані військовослужбовця, призначати заспокоючі засоби.

У разі коли у військовослужбовця спостерігається неконтрольований параліч слід евакуювати його в медустанову. Не рекомендується відчитувати і висміювати потерпілого, говорити про те, що з ним нічого серйозного не трапилось, акцентувати увагу на симптомах його стану.

Потенційним джерелом реактивних станів, що розвиваються за деяких екстремальних умов є військовослужбовці з нервово-психологічною нестійкістю. Тому робота з цією категорією військово-службовців потребує особливої уваги. За результатами обстежень військовослужбовців федеральних військ Росії у Чечні тільки 26 % обстежених були практично здорові, у решти ж виявлено різні приховані патологічні форми порушень психічної діяльності, з них у 40% - нервово-психічна нестійкість.

Висновок.

Психологічне забезпечення оборонного бою має чітко визначене коло завдань, форм і методів, сил і засобів психологічного впливу на особовий склад напередодні оборонного бою, значного обсягу заходів загальної, спеціальної і цільової психологічної підготовки військовослужбовців до нього. Психологічна підготовка підрозділів повинна проводитися задовго до безпосередньо оборонних дій. Вона призначена для подолання психотравмуючого впливу оборонного бою на психіку військовослужбовців і психологію військових колективів, відновлення їх боєздатності.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Беленки Г., Ной Ш., Соломон З. Стресс на поле боя опыт Израйля // Милитари ревью. – 1985. – № 7. – С. 28-37.
2. Блінов О.А. Організація надання психологічної допомоги військовослужбовцям у воєнний час. НАОУ. 2006. – С.87-88.

3. Габриэль Р.А. Героев больше нет. Умственные расстройства и проблемы военной психиатрии в условиях войны / Пер. с англ. – Нью-Йорк – Хилли Вонг. – 1986.
4. Захаров Б.В., Кучер А.А. Особенности боевой психической травмы и способы психологической реабилитации военнослужащих // Мир психологии. – 1998. – № 2. – С. 23-35.
5. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. Навчальний посібник. К. – 2006. – 576 с.
6. Корчемный П.А. Психические состояния личного состава в экстремальных ситуациях и управление ими // Гуманизация взаимоотношений военнослужащих разрешение конфликтов и психотерапия. – М.: ВУ, 1995. – С. 21-24.
7. Криворучко П.П. Вияви негативних психічних станів у військовослужбовців в екстремальних умовах // 36. наук. праць. Проблеми загальної та педагогічної психології. - Т. 3. Ч. 2. / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2001. – 232 с.
8. Стасюк В.В. Формування емоційної стійкості військовослужбовців аеромобільних військ в бойових умовах. Дис.канд.психол.наук.– К.1999. – 216 с.
9. Тімченко О.В. Синдром посттравматичних стресових порушень: концептуалізація, діагностика, корекція та прогнозування: Монографія. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 268 с.

Тема 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ БОЮ У МІСТІ (ЛІСІ, ГІРСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ).

Питання, що розглядаються.

1. *Специфіка бою у місті (лісі, гірській місцевості).*
2. *Психологічні особливості бойових дій військовослужбовців під час ведення бойових дій у місті (лісі, гірській місцевості).*

1. Специфіка бою у місті (лісі, гірській місцевості).

В майбутніх війнах і збройних конфліктах **військові дії на урбанізованій місцевості** можуть зайняти домінуюче положення, відтіснивши класичні військові дії, що здійснюються на відкритій місцевості, на другий план.

До 2015 року на Землі буде 23 міста з населенням більш ніж 10 млн. чоловік та 564 міста, у яких буде мешкати понад 1 млн. жителів.

До 2025 року у містах буде проживати біля 60 % населення Землі.

Найбільш інтенсивно процеси урбанізації спостерігаються в Центральній та Західній Європі, де вже на цей час 50 % площі всіх земель зайнято під території міст та селищ. Йде процес **створення єдиного урбанізованого регіону Європи**.

Процеси урбанізації та глобалізації незворотно відобразяться на умовах і характері ведення бойових дій у майбутніх війнах та збройних конфліктах. Війни, коли противники уникали прямих зіткнень у містах та намагалися “вийти у поле”, йдуть у минуле.

Вважається, що **урбанізована місцевість буде найбільш вірогідним районом проведення військових операцій по всьому світу**.

Бойовим діям у населеному пункті характерні **три типи операцій**:

бойові дії **проти регулярних військ** противника;

бойові дії **проти нерегулярних озброєних формувань** (повстанців, партизанів);

операції із стабілізації обстановки (миротворчі функції).

“Кам’яні джунглі” міст створюють **ідеальне середовище для ведення повстанської (партизанської) війни** іррегулярними військовими формуваннями, тому що на вулицях міста перевага регулярних збройних сил, перш за все у техніці, значною мірою нейтралізується.

Під час війни міста перетворюються у специфічне “поле бою” та створюють величезну кількість проблем для регулярних збройних сил.

На відміну від “плоского” уявлення про поле бою (фронт, тил, фланги), бій у місті, крім характеристик довжини та ширини, включає висоту та глибину. **Міський простір бою**, крім об’єктів, звичних для всіх, включає в себе дахи будівель, їх внутрішні приміщення, підземні комунікації та об’єкти.

Бойові зіткнення у містах, як правило, набувають запеклого характеру. Можуть вестися навіть у одному будинку на різних поверхах та сходових ділянках.

Головним фактором, який потребує врахування під час ведення бойових дій у містах, є наявність цивільного населення, історичні, культурні (цивілізаційні), релігійні та демографічні особливості, а також ступень його ворожості у разі ведення бойових дій на території противника.

Присутність безпосередньо в зоні військових дій цивільного населення робить операції в міській місцевості несхожими на “нормальні” бойові дії.

Також, під час ведення бойових дій у населених пунктах, їх мешканці потрапляють у надзвичайно важкі та **небезпечні соціальні і побутові умови, спричинені:**

масовими руйнуваннями;

жертвами серед мирного населення;

порушенням системи медичного забезпечення;

перебоями чи повною відсутністю постачання продовольства і питної води;

пошкодженням чи виведенням із ладу комунальної та транспортної інфраструктури;

появою груп біженців;

поширенням випадків насильства і злочинності;

небезпекою випадків масових захворювань та поширення епідемій тощо.

Зазначені фактори негативно впливатимуть як на населення у зоні бойових дій, так і на особовий склад, пригнічуючи психіку та позитивні настрої військовослужбовців.

Специфіка бою в населеному пункті вимагає від військовослужбовців і командирів здатності та вміння **діяти у складі штурмових угруповань, які складаються з різних підрозділів військових частин**. Зазвичай ці підрозділи змушені вести бойові дії самостійно та ізольовано від головних сил.

За цих умов **зростають роль і значення молодших командирів**, здатних правильно оцінити обстановку і миттєво прийняти необхідні рішення, успіш виконання яких може мати стратегічне значення.

Постає важливе питання психологічної готовності молодших командирів до дій у відриві від основних сил, без допомоги старших начальників.

Особовий склад штурмових груп і загонів повинен мати високий рівень професійної і психологічної підготовки, навички рішучих індивідуальних дій у ближньому бою або рукопашній сутичці.

Під час “зачистки” житлових кварталів від ворога, у середньому, з кожних десяти військовослужбовців тільки троє мають можливість застосувати зброю. Під час підготовки до дій в умовах міста потрібен ретельний розподіл ролей у бою, організація чіткої взаємодії і взаємодопомоги.

Бойові дії на урбанізованій місцевості вимагають найтіснішої взаємодії механізованих і танкових підрозділів. Дія танків на вулицях сучасних міст без підтримки піхоти, в умовах вуличних боїв призводить до втрати бойових машин. В той же час, самостійні дії піхоти без безпосередньої вогневої підтримки і бронезахисту з боку танків можуть виявитися неефективними.

Особливо важливу роль в умовах бою в місті відіграє **постійна і багаторівнева розвідка сил і намірів супротивника, характеру місцевості та руйнувань на її території.**

Досвід бойових дій в містах свідчить про появу **проблеми ідентифікація свого особового складу і супротивника.**

Специфіка ближнього бою в міських умовах, прочісування, “зачисток”, вимагає миттєвої реакції на будь-яку потенційну загрозу. При цьому, враховуючи мінімальні відстані та змішування бойових порядків противників, неминучі випадкові “дружні втрати” від вогню своїх засобів. Військовослужбовцям та зразкам техніки необхідно мати чіткі, добре помітні розпізнавальні знаки або індивідуальні електронні засоби розпізнавання типу “свій-чужий”. В той же час такі знаки призводять до погіршення маскувальних властивостей та полегшенню прицільного ведення вогню.

Бойові дії у великих містах супроводжуються значними втратами в живій силі і бойовій техніці. Ці втрати будуть викликані не лише безпосередньо вогневими засобами противника, широким застосуванням мінно-вибухових загороджень, “мін-пасток”, а також внаслідок травм та uszkodжень, заподіяних уламками будівель, інженерних і транспортних комунікацій, пожежами, завалами тощо.

Для розшуку, визволення (розкопування) з-під руїн будівель і споруд поранених і убитих, їх евакуації потрібне залучення додаткових сил і засобів, причому не лише з числа військовослужбовців, але і мирного населення.

З метою зменшення числа психологічних втрат необхідно попередньо готувати психіку військовослужбовців до емоційної стійкості до впливу негативних факторів, пов'язаних із спогляданням наслідків застосування вогневих та мінно-вибухових засобів, в тому числі і жертв серед військовослужбовців та мирного населення.

Умови ведення бойових дій у містах та їх характер обумовлюють **специфічні вимоги до застосування озброєння та бойовій техніці:**

стрілецьке озброєння, як індивідуальне так і групове (важке), а також гранатомети (вогнемети) набувають більш важливого значення під час бойових дій у місті, чим під час дій на відкритій місцевості;

бронезилети значно знижують втрати особового складу;

артилерія на вулицях міст застосовується головним чином для стрільби прямою наводкою;

високоточна зброя не може широкого застосування;

значно підвищується значення ролі снайперів, вогневих засідок;

танки в умовах міських забудов стають легко уразливими цілями та не можуть діяти самостійно, без підтримки піхоти;

броньований захист бойових та спеціальних машин в умовах бою у місті не забезпечує повного кругового захисту та захисту від влучень зверху і знизу, робить броньовану техніку легкими цілями для ручних гранатометів та саморобних вибухових пристроїв;

колісна бойова техніка має перевагу перед гусеничними бойовими машинами, однак при наявності великих зон руйнувань ефективними є гусеничні машини;

засоби зв'язку, у тому числі і індивідуальні, можуть мати менший радіус дії, чим відстань до основних сил, а зв'язок втрачати стійкість через наявність перешкод та значну кількість металоконструкцій в руїнах споруд;

широке застосування **мінометів та вогнеметів,** які дозволяють ефективно вражати живу силу у укриттях або за ними;

засоби боротьби з повітряним противником безпосередньо в місті матимуть обмежене застосування. Найбільш ефективними засобами боротьби з вертольотами та іншими літальними апаратами противника, що летять низько, є переносні ЗРК і самохідні зенітні артилерійські установки невеликого калібру;

застосування армійської авіації в міській місцевості залежить від наявності у супротивника відповідних сил і засобів ППО. В цілому, бойові вертольоти вважаються дуже ефективним засобом вогневої поразки супротивника як точкової, так і по площині, особливо у висотних будівлях і міських спорудах. Проте, за наявності у противника переносних ЗРК втрати вертольотів можуть досягти показника 50-75 % і застосування вертольотів в таких умовах може виявитися недоцільним;

інженерне забезпечення також має свої особливості. Військам доведеться діяти в умовах суцільних розвалин, комплексних інженерних загороджень супротивника. Необхідно готувати психіку військовослужбовців до подолання таких перешкод під сильним вогнем противника. Крім того успіх виконання бойових завдань в місті багато в чому визначається наявністю інженерних засобів мінування, розмінування, розгороджень та умлім їх застосуванням;

тилове забезпечення військ при діях в умовах урбанізованої місцевості, за відсутністю лінії фронту і тилу характеризується потребою поповнення збільшених витрат боєприпасів та матеріальних засобів. У більшості випадків підвезення до штурмових груп усіх видів матеріальних засобів, води та боєприпасів вимагає застосування броньованих транспортних засобів. Особовий склад повинен бути морально готовим діяти в умовах тривалої відсутності їжі взагалі і гарячої їжі зокрема.

Особливо складними в умовах міст є **бойові дії вночі.** Їх проведення потребує додаткової підготовки, постачання додаткових видів боєприпасів (освітлювальних, сигнальних) та обладнання, удосконалення організації взаємодії, забезпечення психологічної готовності особового складу до дій в темну пору доби.

Необхідно враховувати, що улюбленою тактикою **ірегулярних збройних формувань** є дії невеликих груп за принципом “удар-відхід”. Під час таких дій активно використовується фактори несподіванки та військової хитрості. Такі

форми і методи ведення бойових дій вимагають, в першу чергу від командирів, відходу від шаблонів та звичних стереотипів організації бою у польових умовах.

Застосування в міських боях зброї і бойової техніки має свої певні обмеження, обумовлені вимогами міжнародного гуманітарного права стосовно поводження з цивільним населенням, збереженням пам'ятників культури, релігійних споруд та можливою наявністю екологічно небезпечних об'єктів.

Норми міжнародного гуманітарного права повинні бути доведені до кожного військовослужбовця та враховуватися під час прийняття рішення командирами стосовно уникнення ударів по таких об'єктах або заподіяння для них мінімальної шкоди.

Висновок.

Специфіка організації та ведення бойових дій у місті (лісі, гірській місцевості), критичні фізичні та психологічні навантаження особового складу потребують проведення цільової професійної та психологічної підготовки, врахування потреб у видах та характеристиках озброєння, бойової та спеціальної техніки, екіпіровки військовослужбовців.

2. Психологічні особливості бойових дій військовослужбовців під час ведення бойових дій у місті (лісі, гірській місцевості).

Моральна та психологічна підготовка особового складу до бойових дій у місті повинна спрямовуватися на формування у військовослужбовців високого бойового духу, готовності до виконання завдань в умовах вуличних бойових зіткнень.

Досвід бойових дій вказує, що на початковому етапі бойових дій 10-20 % військовослужбовців виявляють так званий **“комплекс Рембо”** – пов'язування косинки на лоб, відривання рукавів з обмундирування та бравування зброєю.

У подальшому, надзвичайно складний та гранично напружений характер бойових дій фізично та морально швидко втомлюють особовий склад.

Під час війни у Іраці **перші ознаки психологічної втоми** військ коаліції, як і прогнозували спеціалісти, виявилися вже на 5-8 день бойових дій.

Переважна більшість військовослужбовців адаптувалася до бойовій обстановки приблизно через 15-25 діб.

Після 30-40 діб безперервних бойових зіткнень з противником наступив швидкий психологічний спад, пов'язаний з виснаженням духовних та фізичних сил військовослужбовців.

Після 45 діб безперервних бойових дій, за своїми психофізіологічними можливостями військовослужбовці стають неідездатними, у 98 % з них виникають певні психологічні розлади.

Враховуючи це, командуванням регулюється термін перебування військовослужбовців безпосередньо в зоні бойових дій.

В умовах бойових дій у місті, через постійну загрозу нападу противника з-за рогу, активні дії снайперів, гранатометників, ведення бою невеликими групами в обмеженому просторі (будівлі, підвали, підземні комунікації), пожежі та руйнування, мінну безпеку тощо, виснаження (“перегорання”) духовних та фізичних сил військовослужбовців відбувається швидше ніж зазвичай у 1,2 рази.

Війська припиняють активні бойові дії під час наступу при втратах 40 % особового складу, в обороні – 80 %.

Розглядаючи фактори, які негативно впливають на військовослужбовців, слід відмітити такий, як **необґрунтована впевненість у своїх силах та недооцінка противника.**

Розслабленість, втрата необхідної пильності, безтурботність є головними причинами невинуватих бойових втрат.

Так, під час першої Чеченської кампанії, в ході висунення військ Російської Федерації до Грозного, вони зустріли наполегливий опір дудаївських збройних формувань. У ході підготовки до висунення командирам не вдалося подолати у частини особового складу уявлення про слабкість противника і легкість перемоги над ним. Це призвело до “шапкозакидацьких” настроїв, безпечності, втрати пильності, розхлябаності і, в підсумку, до невинуватих втрат серед особового складу, невиконання бойових завдань.

Прикладом подібної поведінки особового складу можуть служити бойові дії 131-ї окремої мотострілецької бригади, яка під час новорічного штурму Грозного “сквозняком” пройшла по всьому місту, без втрат вийшла до вокзалу і зайняла його. Удавана легкість перемоги запаморочила голову командирам і підлеглим. Порахувавши завдання виконаним, люди розслабилися і, не виставивши бойової охорони і кинувши техніку, розбрелися по привокзальній площі, за що жорстоко поплатилися.

Зібравши сили, противник завдав по бригаді раптовий потужний удар. Протягом доби військовослужбовці бригади і прибувшого на допомогу 81-го полку перебували під шквальним вогнем артилерії, мінометів і протитанкових засобів чеченських бойовиків.

В жорстокому бою військам дорого обійшлися втрата пильності, безпечність і розхлябаність в бойовій обстановці: бригада втратила 80 % особового складу, втрати Об'єднаного угруповання склали 20 танків з 26; 102 БМП з 120.

Пригнічуючим фактором для психологічного стану військовослужбовців є вид великої кількості втрат своїх військовослужбовців, трупів противника та осіб з числа цивільного населення (дітей, жінок, стариків), сморід трупного тління, чад від пожеж та руйнувань.

Військовослужбовці відчувають сильні **моральні хвилювання у випадках ненавмисного вбивства цивільних осіб** під час штурму будівель, коли, перш ніж увійти у приміщення кидається граната або, через нецивілізовану тактику бойовиків, які використовують для прориву у будівлю полонених, цивільних або заручників.

Суттєвий вплив на бойову активність військ має **режим відпочинку.**

Працездатність військовослужбовців напряму залежить від тривалості та якості сну.

Наприклад, якщо особовому складу взагалі не вдалося поспати, то боездатність зберігається протягом трьох днів, на четвертий день весь особовий склад стає неготовим для виконання поставлених бойових завдань.

Якщо тривалість сну не перевищує півтори години на добу, то 50 % боездатності військовослужбовців буде зберігатися протягом шести діб, на сьомий день із строю виходить 50 % особового складу. За умов тривалості сну по 3 години на добу боездатність 91 % військовослужбовців зберігається біля 9 діб.

Бойові дії в місті вносять корективи у класичні співвідношення сил, які використовуються у польових умовах:

зменшується значення переваги над стороною, яка в обороні, у чисельності, мобільності, вогневій потужності та в наявності високотехнологічної зброї. Для сторони, яка в обороні суттєво зростає ефективність застосування застарілих зразків озброєння, саморобних вибухових пристроїв.

Сторона, яка перебуває в обороні використовує свої переваги, що пов'язано кращим орієнтуванням на місцевості, ретельній підготовці вузлів оборони, пристосуванні об'єктів до активних оборонних дій, використанням маневру силами і вогнем в умовах вуличних боїв.

Слід відмітити, що моральний стан військовослужбовців наступаючої сторони постійно знаходиться під впливом таких факторів, як усвідомлення рівня переваги над противником у бою, ступені відповідності готовності особового складу, бойової техніки та озброєння характеру завдань, які покладені на військові частини та підрозділи.

Танк, БМП на нічних вулицях міста – надзвичайно вразливий об'єкт у бою. Через обмежені можливості кругового огляду, вести постійне спостереження за бойовою обстановкою, бачити вести прицільний вогонь екіпажі відчують відчуття ізольованості від своїх сил, можливого раптового удару із сторони, яка поза оглядом (в спину) і, як наслідок, посилення стану занепокоєння, тривоги, страху.

Додатково такі видовища можуть породжувати впевненість про значну перевагу бойових можливостей противника. В той же час, вид захопленої або підбитої бойової техніки противника зміцнюють відчуття переваги, впевненості у своїх силах, викликають позитивні психологічні емоції та задоволення своїми діями.

До важливих аспектів вуличних боїв необхідно віднести **психологічну готовність особового складу до дій у відриві від основних сил**, без взаємодії з основними силами.

Такі бойові дії, пов'язані з раптовими і різкими змінами обстановки, вимагають від військовослужбовців швидкості реакції, зосередженості, уваги, спритності й ініціативності в діях.

Психологічна стійкість у зазначених умовах повинна підкріплюватися відомостями про наявність постійного зв'язку з вищими штабами, інформацією про успішні дії на сусідніх ділянках бою, наявністю у близькому тилу достатньої кількості матеріально-технічних засобів, налагодженим медичним забезпеченням, присутністю поблизу достатньої кількості резервів.

За дослідницькими даними бойова спроможність ізольованого від своїх військ підрозділу втрачається на 50 % вже через 48 годин бойових дій через зниження морально-психологічного стану особового складу.

Під час ведення бойових дій у місті, до звичних факторів, які породжують бойові стресові стани військовослужбовців додаються такі **специфічні стресогени**:

постійне чередування ситуацій, які загрожують життю і здоров'я військовослужбовця, різкі та несподівані зміни обстановки;

висока вірогідність отримання поранення, каліцтва, контузії, загибелі товаришів по службі;

ведення бойових дій серед посеред скупчень цивільного населення, жахливі картини смерті та людських страждань;

випадки загибелі співслужбовців, мирних громадян від вогню своїх військ;

думки про бойові втрати, у заподіянні яких військовослужбовець бачить свою вину чи вважає, що сталися через його помилки;

значні фізичні навантаження, тривалі дії у стані втоми, зміщення біологічних ритмів дня і ночі, обмежене тилове забезпечення.

Найважливішими завданнями психологічної підготовки до ведення бойових дій в урбанізованих районах місцевості є:

формування психологічної готовності до виконання завдань, подолання страху до дій у місті;

налагодження та зміцнення позитивних взаємовідносин між військовослужбовцями у групах, які діятимуть відокремлено;

формування психологічних якостей командирів первинної ланки, готовності здійснювати безперервне та стійке управління, здатність приймати рішення (оцінюючи командира, солдати віддають перше місце його умінню керувати – 56 %, мужності — 30 %).

Бойова і психологічна підготовка особового складу до дій в умовах урбанізованої місцевості повинна **орієнтуватися на стандарти і вимоги прийняті в частинах спеціального призначення** з нахилом на мінно-вибухову підготовку, протидиверсійні дії, антіснайперську боротьбу тощо.

Серед методів підвищення морально-психологічної стійкості військ основними є:

підвищення фізичної готовності особового складу;

підвищення рівня всебічної навченості;

поліпшення стійкості та безперервності управління;

зміцнення внутрішньогрупової злагодженості.

Згуртованість військових підрозділів є вирішальним фактором бойової стійкості підрозділів.

Аналіз бойових дій в Афганістані, Ізраїлі, на Близькому Сході, у Чечні свідчать, що відділення, екіпажі, які складаються із військовослужбовців, між якими склалися дружні, братерські взаємовідносини виявляють більшу бойову активність, ініціативу, стійкість.

Страх втратити довіру бойової групи, стати в очах співслужбовців боягузом, опинитися у моральній ізоляції, підпасти під моральний осуд товаришів часто спонукає до активних дій, дозволяє вчиняти героїчні вчинки.

Тому сьогодні, у мирний час, у Збройних Силах України приділяється така підвищена увага впровадженню статутних взаємовідносин у військових колективах, встановленню системи товариської підтримки та готовності до негайної психологічної допомоги.

Впевненість у співслужбовцях, виправданий розрахунок на їх допомогу у необхідний момент є важливою умовою військової служби та хороброї поведінки під час бойових дій кожного військовослужбовця.

Організація психологічної підготовки до бойових дій у місті проводиться у загальній системі морально-психологічної підготовки.

Для досягнення результативності підготовки до ведення бойових дій у місті вище там, **основну увагу слід зосередити на:**

ретельному психологічному аналізу бойових дій та особливостях їх організації, вивченні досвіду учасників збройних конфліктів;

розробці та впровадженні рекомендацій щодо формування необхідних професійно-важливих якостей військовослужбовця для ведення вуличних бойових дій;

створенні оптимального рівня психологічного напруження під час проведення занять з бойової підготовки, пристосування психіки військовослужбовців до умов реального бою через імітацію стресогенних факторів, зниження рівня психологічних травм;

підвищенні рівня психологічного загартування та фізичної витривалості військовослужбовців, вироблення невибагливості, помірності у потребах, вміння виживати і діяти в умовах обмеженого матеріально-технічного забезпечення;

організації ефективної протидії інформаційно-психологічним акціям противника;

вирішенні проблеми щодо запобігання трансформації стану бойового збудження у негативний стан перезбудження (перенапруження).

Під час ведення бойових дій у місті робота з особовим складом організовується і проводиться за формами і методами морально-психологічного забезпечення бойових дій у наступі та обороні, разом з тим має низку особливостей.

Виходячи з того, що бойові дії у місті розсіюються на ряд невеликих, ізольованих один від одного бойових зіткнень, які вестимуться окремими бійцями, відділеннями, взводами, **основна увага повинна приділятися індивідуальній фізичній та професійній підготовці особового складу**, особливо тих, хто діє у відриві від підрозділів.

Створення високого наступального запалу досягається всебічною морально-психологічною підготовкою, проведенням тренувань з виконання завдань:

проникнення у будинок через проломи;

ведення бою у будинку, що горить;

використання карнизів, балконів, вікон для проникнення під час штурму верхніх поверхів будинків;

використання підземних комунікацій;

удосконалення навиків рукопашного двобою;

вмінню боротьби з танками, ураження його протитанкових засобів;

підтримки стійкого та безперервного зв'язку та взаємодії з підрозділами інших родів військ;

встановлення системи взаємодопомоги та підтримки;

удосконалення вмінь щодо медичної самопомоги та допомоги пораненим.

Наприклад, в 9-му гвардійському кавалерійському полку 3-й гвардійської кавалерійської дивізії, під час підготовки та проведення наступу з метою визволення польського міста Седлець у червні 1944 року з особовим складом, особливо зі старшими груп, проводилися заняття, під час яких були ретельно вивчені об'єкти штурму, система підземних комунікацій, подступів, система вогню противника.

З метою зведення до мінімуму бойового напруження особового складу, якому передбачалося діяти в основному самостійно, було поінформовано про бойову обстановку, особливості дій противника, напередодні штурму було проведено виступи учасників боїв, які відзначилися під час визволення міста Мінськ-Мазовецький, відпрацьовані питання взаємного інформування та оповіщення.

Командирами підрозділів у індивідуальних та групових бесідах, під час тактичних занять досягали формування у особового складу високого наступального запалу, рішучості, ініціативи, сміливості. Тематикою бесід було: "Одноставний кидок у атаку – запорука успіху", "Взаємна виручка підрозділів всіх родів військ", "Особливості ведення бойових дій у місті в день та вночі", "Особливості штурму будинків", "Сильні та слабкі сторони противника" тощо.

На випадок загибелі військовослужбовців, які повинні були першими піднятися в атаку, у кожній групі було визначено "дублерів".

Особлива увага приділялася підрозділам розвідки та тим, які виконували окремі завдання з забезпечення бойових дій.

Під час бою постійно уточнювалася обстановка, що склалася, про її зміни своєчасно інформувався весь особовий склад, для чого використовувався випуск спеціальних радіопередач, "листівок-блискавок", передавання інформації по від одного до іншого.

Зазначені заходи сприяли успішному виконанню бойового завдання.

Висновки.

Психологічна підготовка особового складу до бойових дій у місті здійснюється у загальній системі психологічної підготовки та має ряд особливостей, пов'язаних з специфічним характером ведення бойових дій у населених пунктах.

Враховуючи тенденції до збільшення числа боїв (збройних сутичок), які проходять у населених пунктах у воєнних конфліктах останнього часу, роль психологічної підготовки до дій у зазначених умовах невіддільно зростає.

Під час формувань психологічних якостей, необхідних для бою у місті, доцільне застосування спеціальної навчально-матеріальної бази, використання специфічних імітаційних засобів, муляжів, декорацій, спеціально підготовлених споруд та комунікацій.

Психологічна готовність особового складу до бойових дій у місті є одним із вирішальних факторів досягнення мети у ході виконання бойових завдань у сучасних умовах.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі військово-соціальної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Армстронг Н. Использование местности снаружи и разведка. - М.: Воениздат, 1947. - 240 с.
2. Берн Е. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных. Симферополь, 1998.
3. Гарбуз А. Служба капеланов в армии Великобритании // Заруб. воен. обозрение. - № 6, 1998. - С. 6 – 9.

4. Дубровина, И. В. Психология [Текст] : учебник / И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан ; ред. И. В. Дубровина. – 2-е изд., стереот. – М. Академия, 2002. – 464 с. – (Педагогическое образование).
5. Зеленков М. С. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран. - Москва: Общие военные проблемы, №12, 2002.
6. Коробейников М.П. Современный бой и проблемы психологии. – М., 1972.
7. Коупленд Н. Психология и солдат. - М.: Воениздат, 1991, - 91 с.
8. Кузьмин А. А. Психологическая подготовка солдат империалистических армий к войне // Зарубежное военное обозрение. - М. - 1975. - №7. - С. 17 – 23.
9. Кузьмин А. А. Война со страхом / Солдат удачи. - 1997. - №5 – 6. - С. 20 – 22, 23 – 27.
10. Кулакова В.Ф. Военная психология и педагогика / под общ. ред. – М., 1998.
11. Е. Литвиненко. Теоретико-методологічні основи психологічної підготовки воїнів. К.: ВГІ НАОУ. ЗНП №3. - 2001. - С. 38 – 45.
12. Лебедев В.И. Личность в экстремальных ситуациях. – М., 1989.
13. Монидов С. Комплектование вооруженных сил Великобритании рядовым составом // Заруб. воен. обозрение. - № 1., 1997. - С. 23 – 25.
14. Полозов А.В. Проблемы морально-психологической подготовки личного состава к действиям в экстремальных ситуациях. – Новосибирск, 1990.
15. Полевые уставы иностранных армий. - М.: Воениздат, 1936. - 604 с.
16. Савинцев В. І. Морально-психологічне забезпечення бойових дій.- К.: ВГІ НАОУ, 1997.

Тема 6. ШЛЯХИ І СПОСОБИ ПІДТРИМКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ І БОЙОВОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ.

Питання, що розглядаються.

1. Фактори, що визначають виникнення бойових психічних травм.

2. Зміст психологічної роботи у бойовій ситуації.

3. Зарубіжний і вітчизняний досвід діагностики та корегування психологічних наслідків участі військовослужбовців у бойових діях.

Вступ.

Попавши в світ війни, людина підсвідомо відчуває дихання смерті. Навіть на відстані від місця бойових дій, займаючись звичайною повсякденною діяльністю, військовослужбовці перебувають в стані безперервного морально-психологічного стресу. Думка про те, що смерть бродить десь поряд, тримає їх в постійному напруженні. Знаходячись в нестерпному очікуванні того, що твоя смерть так чи інакше, коли-небудь станеться, організм з часом стомлюється, і стає просто на все наплювати. Нове загострення відчуттів виникає безпосередньо під час бою, коли, як говориться “смерть дивиться в обличчя”. Страшно стає всім, проте кожний веде себе по-своєму. Тільки той, хто психологічно зуміє скоріше пройти очікування і перейде “порог страху”, зможе холоднокріво приймати правильні рішення і тверезо діяти на полі бою. Значить, у нього буде більше шансів вийти з бою переможцем. Характер сучасного бою і нова зброя ускладнили бойову діяльність, пред'являють підвищені вимоги до моральної і психологічної готовності особового складу досягнувши цілей озброєної боротьби. При цьому слід розрізнити перебування людини в районі бойових дій і його безпосередню участь в бою. Не викликає сумніву, що участь в бою здійснює більш сильний вплив на психіку людини, ніж просте перебування в районі бойових дій. Тому зусилля командира в процесі підготовки особового складу до діяльності в екстремальних умовах перш за все повинні бути спрямовані на формування у військовослужбовців психологічної готовності виконати свої обов'язки в умовах бою. Що ж чекає людину на полі бою?

Сьогодні ми розглянемо, який вплив здійснює сучасний бій на психіку військовослужбовця. Знання цього допоможе вам більш якісно проводити профілактичну психологічну роботу з військовослужбовцями в бойових умовах.

1. Фактори, що визначають виникнення бойових психічних травм.

Наприклад, на особовий склад українського контингенту в Іраку впливав цілий комплекс, як несприятливих екологічних чинників, так і специфічних умов професійної діяльності, а також ряд соціальних і психологічних чинників. Основними чинниками адаптації до бойової обстановки були наступні:

- **клімато-географічні чинники регіону**, де здійснюється професійна діяльність (наприклад, вплив на організм людини високих і низьких температур і др);

- **професійні чинники** – особовий склад, де б він не знаходився, мав при собі зброю та боеприпаси протягом доби, військовослужбовці постійно знаходились в очікуванні команди на відкриття вогню, хронічна психічна напруга, викликана реальною загрозою для життя, тривале, ненормоване навантаження, відсутність повноцінного відпочинку, додатковий вплив на організм військовослужбовців, що експлуатують об'єкти техніки, фізичних і хімічних чинників (шуму, вібрації, різноспрямованих прискорень, продуктів ГСМ, порохових газів і ін.);

- **соціально-психологічні чинники** – спільні дії з військовослужбовцями інших держав, постійна взаємна оцінка характеру та результатів діяльності, побутові незручності, пов'язані з особливостями розміщення, харчування і водопостачання, відносна сенсорна і інформаційна ізоляція, тривалий відрив від сімей, звичних умов життя і ін.

Крім загальних негативних чинників, окремі підрозділи мали свої особливі чинники. Наприклад, психологічні особливості виконання бойових завдань особового складу 72 омб полягали в наступному:

думки про “фатальну долю” тих, хто там служить (дивлячись на кількість втрат 52, 62 омб);

небезпечні умови виконання миротворчих завдань: систематичні випадки обстрілів табору “Зулу”, закладання фугасів на маршрутах руху та обстріли конвоїв і патрулів;

відрив від основних частин коаліційних сил;

найбільша зона відповідальності батальйону, що зумовлювало в свою чергу частий відрив особового складу для здійснення патрулювання на великі відстані;

великий відрив особового складу для забезпечення охорони табору у нічний час;

складні побутові та кліматичні умови розташування батальйону.

Багаторічне вивчення особливостей психофізіологічного стану і поведінкових реакцій у військовослужбовців, що здійснювали професійну діяльність в бойових умовах (Афганістан, бойові дії на Північному Кавказі, миротворчі

операції і ін.), дозволили виявити певну закономірність в динаміці адаптації військовослужбовців до екстремальних умов. Зокрема, виявлено **три основні періоди: початковий період адаптації, період відносної нормалізації функціональних можливостей організму і завершальний період** (так званий період дезадаптаційних проявів).

Початковий період адаптації характеризується загальними адаптивними перебудовами організму і особи до несприятливих екологічних і соціально-психологічних чинників екстремальної діяльності. Даний період супроводжується тимчасовим зниженням функціональних можливостей організму і рівня професійної працездатності. Цей період продовжується від 2 тижнів до 1-1,5 місяців залежно від конкретних умов діяльності військовослужбовців.

Тривалість періодів адаптації багато в чому залежить від рівня нервово-психічного навантаження. Так, розвиток виражених дезадаптаційних порушень у військовослужбовців, що здійснювали надзвичайно напружену професійну діяльність на фоні реальної смертельної загрози, відмічалось вже до 3-6 місяців перебування в даних умовах. При цьому в розвитку дезадаптаційних порушень виявлена наступна закономірність: на початку бойових дій у військовослужбовців наголошуються переважно астено-депресивні реакції і стани, а для пізнього періоду участі в бойових діях, і особливо для періоду відразу після виходу з них найбільш характерні психотичні реакції.

Так, дані психофізіологічного обстеження військовослужбовців, що брали участь в миротворчих операціях в республіках Закавказзі (1988-1999 рр.), показали, що рівень вираженості астено-депресивних реакцій і тривожно-фобічних проявів наголошувався практично у 30% військовослужбовців строкової служби миротворчих підрозділів. При цьому була виявлена зворотна залежність між терміном служби в миротворчих підрозділах і вираженістю вказаних проявів. У недавньо призваних миротворців вираженість вказаних проявів була вище, ніж у осіб, що мали більший термін служби в даних умовах.

Значна кількість російських офіцерів в період проходження служби у складі миротворчої дивізії, розташованої в Таджикистані, пред'являли скарги на зниження самопочуття, порушення сну і апетиту, що часто супроводжуються нав'язливими проявами фобічного характеру. Аналогічні дані були одержані і при обстеженні великої групи офіцерів мотострілкових частин, що брали протягом місяця участь в бойових діях у Чечні в 1995 р. Зокрема, результати їх комплексного обстеження дозволили виявити у 81 % військовослужбовців виражену асенізацію (втомленість), яка вимагала заходів психофізіологічної і фармакологічної корекції.

Психотичні реакції, що виражаються в порушенні регуляції поведінки, починають виявлятися у учасників бойових дій вже на пізніх термінах перебування в екстремальній обстановці, проте найбільшої виразності їх прояви досягають після виводу військовослужбовців з району бойових дій.

Як показав аналіз, збільшення кількості уражених, отримавших бойові психічні травми пояснюється раптовістю, швидкодією і напруженістю бойових зіткнень в ході виконання миротворчих завдань, а звідси довготривалими фізичними і психологічними навантаженнями, що пред'являють до психіки військовослужбовця вимоги, які часто перебільшують її захисні можливості.

Тривалий стрес або недостатня здатність до пристосування можуть привести до того, що організм людини перестане справлятися з негативними наслідками, викликаними сильним збудником або перевтомою. В цьому випадку спостерігається хворобливий стан, нудота, порушення діяльності шлунково-кишкового тракту. Здатність військовослужбовця до активних та усвідомлених дій стрімко падає.

Повністю подолати страх неможливо, йому підвладні всі. У 90 % приймаючих участь у бойових діях він має яскраво виражені форми: у 25 % спостерігається нудота, у 20 % - порушення здатності контролювати функцію кишечника і т.п.

В цілому, за оцінкою експертів, в сучасних миротворчих конфліктах із застосуванням звичайних видів зброї бойові психічні травми (БПТ) складають в середньому 20 % всіх бойових санітарних втрат (БСВ) на протязі перших 30 діб бойових дій і переважають кількість санітарних втрат інших категорій в наступний період. Таким чином, бойові психічні травми будуть в значній мірі впливати на боєздатність частин і підрозділів.

В сукупності факторів, що сприяють розвитку стресу, важливе місце займають умови служби, особливості встановленого розпорядку дня і дисциплінарних вимог, організація побуту, ступінь задоволення потреб і запитів військовослужбовців. Сильно відбивається на психічному стані військовослужбовця характер морально-психологічної атмосфери, що утворилася у військовому колективі, стиль відношень командирів з підлеглими, суспільна думка, переважаючі особисті і групові настрої і традиції.

Серед найважливіших факторів морально-психологічної і психогенної властивостей, що визначають поведінку солдата в бою, виділяють наступні:

- ступінь моральної і фізичної перевтоми;
- вплив стресу;
- наявність почуття страху;
- рівень мотивації;
- бойовий настрій.

2. Зміст психологічної роботи у бойовій ситуації.

На системному рівні психологічна робота у бойовій ситуації включає проведення аналізу, прогнозування, психологічний вплив. Ця робота здійснюється на всіх етапах бойових дій, на різних їх рівнях (діяльність окремого воїна, групи військовослужбовців, військового підрозділу, військової частини, угруповання військ тощо), з урахуванням специфіки функціонування як свідомої, так і безсвідомої сфер діяльності психіки воїна.

Як спосіб діяльності, психологічна робота включає два взаємопов'язаних *методи: психологічне проектування і психологічне корегування.*

Психологічне проектування полягає у прогнозуванні психологічного змісту майбутньої бойової діяльності, передбаченні його психологічних наслідків і закладенні оптимальних психологічних умов її здійснення. Сутність психологічного проектування полягає у передбаченні всієї сукупності факторів майбутнього бою, які будуть мати певний вплив на настанови, мотиви, мотивацію, духовні, психічні, психофізіологічні та фізичні стани, бойову активність військовослужбовців і побудування адекватних їм психодіагностичних, психопрофілактичних і психокорегувальних програм роботи з воїнами та військовими підрозділами.

Психологічний зміст майбутньої бойової діяльності дозволяє передбачити:

- а) які психічні та психофізіологічні властивості повинні мати воїни для її виконання;
- б) які військово-професійні якості у них слід розвивати для виконання власне цього бойового завдання;
- в) яким чином нейтралізувати чи оптимізувати умови цієї діяльності.

На основі цієї роботи здійснюється:

психологічний відбір військовослужбовців;

розподіл воїнів по підрозділах і спеціальностях, виходячи з їх психологічної сумісності;

цільова психологічна підготовка до виконання конкретного бойового завдання (в умовах, максимально наближених до реальних умов майбутнього бойового завдання: соціально-психологічних, природно-географічних, погодно-кліматичних, тактично-оперативного характеру та особливостей бойового завдання тощо).

Психологічне корегування у бойовій обстановці передбачає виявлення, оцінювання і зміну психологічних умов дій, які здійснюються в даний момент. Для цього командири, їх заступники, військові психологи повинні мати певну еталонну модель оптимальних психологічних умов для певних видів бойової діяльності військовослужбовців. Виявляючи певні відхилення у психічних і психофізіологічних станах військовослужбовців від цих еталонних норм, командири мають здійснити їх корегування.

Психологічному корегуванню мають піддаватися:

система бойових настанов і мотивів військовослужбовців;

психічні стани як окремих воїнів, так і цілих військових підрозділів;

стани психофізіологічного здоров'я військовослужбовців;

взаємини між військовослужбовцями;

поведінка як окремих військовослужбовців, так і групи воїнів тощо.

Таке корегування відбувається за двома напрямками:

оптимізація зовнішніх умов бойової діяльності: попередження, нейтралізація і ліквідування наслідків психологічних операцій противника; оптимізація середовища бойової діяльності;

психологічна допомога військовослужбовцям щодо подолання стрес-факторів сучасного бою: психологічна підтримка, психологічна реабілітація.

Досвід сучасних воєнних конфліктів свідчить про те, що як би якісно не були підготовлені війська, яким би вміли не було воєнне управління їх бойовими діями, психіка військовослужбовців не завжди витримує ті психологічні перевантаження, які створює сучасний бій. Яскраві приклади – це бойові дії американських військ у Кореї, В'єтнамі, де психічні втрати на 1000 військовослужбовців складали 6-8 чоловік. У сучасній війні внаслідок дій психотравмуючих факторів і психологічних операцій противника психічні втрати військ можуть перевищити фізичні. Підтвердженням даного положення є психічні втрати іракських військ від психологічних операцій США та їх союзників під час здійснення операції “Буря в пустелі” чи російських військ у Чечні. Сьогодні психологічна перемога над противником є головною умовою перемоги над ним.

Практично, у сучасній війні всі військовослужбовці піддаються психологічному впливу противника, і тому їм усім у певному обсязі необхідна психологічна допомога. Цей обсяг визначається психічною стійкістю воїна до стрес-факторів сучасного бою і конкретно отриманими ним психічними та психофізіологічними травмами. *Психологічна допомога* – це комплекс психічних, психологічних, організаційних, медичних та інших заходів, що спрямовані на забезпечення успішного подолання військовослужбовцями обставин сучасного бою, що травмують психіку, на збереження боєздатності та попередження розвитку у них посттравматичних психічних розладів. *Вона включає психологічну підтримку і психологічну реабілітацію.*

Психологічна підтримка спрямована на активізацію психічних ресурсів, що є в наявності, та на створення додаткових, які забезпечують активні дії військовослужбовців в умовах сучасного бою. Вона, переважно, має профілактичний характер і спрямована на попередження розвитку негативних психічних явищ у військовослужбовців. Психологічна допомога використовується цілеспрямовано у відношенні тих військовослужбовців, які схильні до непатологічних і патологічних психогенних реакцій.

Основними способами та засобами психологічної підтримки є комунікативні, організаційні, медикаментозні, аутогенні.

Комунікативні способи психологічної допомоги:

вербальні (у формі повідомлення певної інформації, переконань у вигляді висловлювання: “Ми подолаємо ці труднощі!”; навіювання: “Ти справишся з цим завданням”, “Ти мужик чи ні?”; підбадьорення “Герой”, “Багатир”; жартів, наказів, погроз тощо);

візуальні – контакт очима, підбадьорення мімікою, пантомімікою тощо;

тактильні – дотик, потиск руки, плескання по плечу тощо;

емоційні – знаходження разом із підлеглим у важку хвилину, співпереживання, приязна усмішка тощо;

діяльні – особистий приклад командирів в активних і рішучих діях, підтримка вогнем і діями, пригощання сигаретою тощо.

Організаційні способи психологічної підтримки:

зупинення чи послаблення інтенсивності дій факторів, що травмують психіку військовослужбовців у бойовій обстановці (виведення військовослужбовців у небезпечне місце, ліквідація або усунення джерела травматизму тощо);

попередження контактів військовослужбовців з деморалізованими особами;

тверде і постійне управління діями підлеглих, постановка конкретних завдань на продовження виконання бойового завдання;

оптимальне чергування різних видів діяльності військовослужбовців, сну, відпочинку тощо.

Медикаментозні (фармакологічні) способи. Ці засоби здавна відомі. Наприклад, воїни племені каяків для зняття надмірної психічної напруги та страху використовували наркотичний засіб, що був зроблений на основі мухомора, який має у своєму складі міцну речовину, що утамує біль. Вона, практично, робить організм людини не чутливим до болю. Ще більш анестезуючий засіб вони отримували від сечі оленів, що годувалися мухоморами. Цей засіб сприяв значному збільшенню сили, витривалості, покращенню сну, відпочинку воїнів. У різних племенах індіанців для боротьби зі страхом до сьогоднішнього дня широко використовують гашиш, алкоголь й інші наркотичні речовини.

У сучасних розвинених арміях широко застосовується медикаментозний спосіб допомоги військовослужбовцям, які отримали бойову психічну травму. Це вони пов'язують з тим, що в умовах дії довготривалих стрес-факторів на психіку військовослужбовців тільки 2 % учасників бою практично не отримують психічні розлади. У цьому аспекті багатий досвід мають ізраїльські та американські збройні сили. Наприклад, в американській армії тісно поєднують поняття психічні травми та посттравматичні стресові реакції. Відповідно, ці реакції в американській армії поєднують із фактом ненадання оперативної психологічної допомоги воїнам, що отримали бойові психічні травми, у

безпосередній близькості від району бойових дій. Тому що, на думку американських спеціалістів, факт евакуації таких військовослужбовців у тил і звільнення від необхідності брати участь у бойових діях, по-перше, породжує явище масової симуляції психічного травмування, по-друге, сприяє переходу цього негативного психічного стану в хронічну форму. У зв'язку з цим в американській армії у В'єтнамі при наданні психіатричної допомоги керувалися двома основними принципами: "негайності" та "воєнних потреб". У результаті були отримані найнижчі психічні втрати в історії армії США – 12 випадків на 1000 солдатів на рік. Для надання медикаментозної допомоги вони широко використовують рослинні препарати, вітаміни, психотропні засоби тощо. Наприклад, для цих цілей у В'єтнамі широко використовувалися такі психотропні засоби: нейтролептики; транквілізатори; антидепресанти тощо. Для надання такої кваліфікованої допомоги створені відповідні штатні структури. Наприклад, у медичній роті американської дивізії є психіатр, психолог і соціолог. До груп підвищеного ризику вони відносять військовослужбовців, які вже отримували поранення, військовополонених, представників етнічних меншин, жінок, батьків маленьких дітей тощо. Наприклад, за дослідженнями Н.Спейда, у 29 % військовополонених і після 40 років звільнення з полону були виявлені посттравматичні психічні розлади. За даними П.Саткера та його колег по дослідженню ветеранів в'єтнамської війни, які були у полоні, через 5 років посттравматичні психічні розлади були у 86% обстежених.

Аутогенні способи психологічної підтримки (самопомога). Як свідчить сучасний бойовий досвід, війна висуває до психіки кожного воїна великі вимоги та накладає надзвичайно важкі психічні, психофізіологічні та фізичні перевантаження. Тому наявність навичок і вмінь самоуправління протіканням психічних процесів, оптимального встановлення рівня самопочуття та психічного стану є важливою передумовою як ефективного виконання завдань сучасного бою, так і збереження психічного здоров'я кожного окремого військовослужбовця. Бойова обстановка пред'являє жорсткі вимоги до прийомів і методів саморегуляції психіки. По-перше, вони мають бути простими й ефективними (за короткий строк, наприклад, 3-5 хв., давати позитивний результат). По-друге, не повинні давати побічний результат (наприклад, розслабленості, в'ялості, зниження уваги, пам'яті, швидкості розумових операцій, а навпаки – підвищувати їх).

У випадку отримання військовослужбовцями більш важких психічних розладів необхідно здійснити заходи психологічної реабілітації, які ми з вами розглянемо у наступному навчальному питанні.

3. Зарубіжний і вітчизняний досвід діагностики та корегування психологічних наслідків участі військовослужбовців у бойових діях.

Отже, в ході розгляду другого питання ми з вами побачили, що існує досить чітка система надання психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців, що мають певні проблеми з психічним здоров'ям чи отримали суттєві бойові психічні травми. На сьогоднішній день мається *три концептуальних підходи* до надання психологічної допомоги у бойових ситуаціях – це американська, ізраїльська та російська системи.

Американська система надання психологічної допомоги організована наступним чином: командир підрозділу, молодший медичний спеціаліст виявляють осіб з бойовими психічними травмами і надають їм негайну психологічну допомогу, після чого відправляють постраждалого в батальйонний медичний пункт. Тут їм надається долікарська психологічна допомога (сон, тепло, якісне годування, відпочинок і мінімальна кількість фармакологічних препаратів) протягом кількох годин. Після цього ті військовослужбовці, в яких нормалізувалася психічна діяльність, відправляються у підрозділи, а тих, у кого зберігаються симптоми психічних розладів, – у медичний евакуаційний пункт тилової зони бригади. Протягом двох діб з ними проводиться психотерапія, використовуються медикаментозні засоби, їм надається добре годування, відпочинок тощо.

Ті військовослужбовці, в яких психічний стан нормалізувався, повертаються до строю, а інші – направляються у дивізійну медичну роту. Протягом двох тижнів, окрім вищеперелічених заходів, із постраждалими проводяться ненапружені заняття з бойової підготовки, організуються зустрічі з товаришами по службі, заходи психологічної та психіатричної допомоги. Для надання такої допомоги в медичній роті є психолог, психіатр і соціолог. Обов'язковою умовою відбудови психічного здоров'я вважається збереження чіткого режиму дня і військової форми одягу. При відсутності позитивних результатів лікування продовжується у психіатричному закладі чи стаціонарному шпиталі. За оцінками спеціалістів, ефективність такої допомоги складає 45-75 %.

Ізраїльська система психологічної допомоги має комплексний характер і передбачає виявлення командирами безпосередньо у підрозділі осіб із ознаками бойових психічних травм. Ці військовослужбовці відправляються в батальйонний медичний пункт, де з ними здійснюється психотерапевтична робота протягом кількох годин. Військовослужбовці, які подолали бойову психічну травму, звертаються до власного підрозділу, а інші – направляються в медичний евакуаційний пункт, де з ними протягом кількох днів працюють психологи та медичні працівники. З цією метою можуть використовуватися психотерапія, за необхідності – медикаментозні засоби, в основному, снотворні, організується зв'язок з командирами, товаришами по службі. Якщо така система заходів не дає позитивного результату, постраждали направляються в дивізійну медичну роту на строк до двох тижнів. Окрім вищевизначених заходів, можуть організуватися навчальні стрільби та інші навчально-бойові заняття. Тільки після цього військовослужбовці з остаточними негативними ознаками психологічних наслідків направляються на лікування в стаціонарний військовий шпиталь. Зберігаючи традиційну систему, ізраїльські спеціалісти включають у неї нові елементи. Так, для надання психологічної допомоги воїнам медичним батальйонам додаються команди Управління психіатрії військово-медичної служби збройних сил. А самі батальйони обслуговують частини ланки "дивізії" і знаходяться в 2-5 кілометрах від лінії фронту. Кожна команда складається із 5 спеціалістів: 1 психіатр, 1-2 психологи, 2-3 соціологи. Методами роботи групи є: сон, психотерапія, душ, щедра годування й ін. Використовуючи ці засоби, група повертає у строй протягом 72 годин до 60 % психотравмованих військовослужбовців.

Російська система психологічної допомоги веде свої традиції з російсько-японської війни 1905 року. Вона отримала певне вдосконалення в роки Першої світової та Великої Вітчизняної війн. Ця система характеризується тим, що психологічна допомога надається переважно воїнам із психотичними та психічними розладами, що розвиваються на тлі фізичних поранень і травм. У ході бойових дій у "гарячих точках" апробована робота спеціальної групи психологічної (психофізіологічної) допомоги, яка складається з психіатрів, психофізіологів, психофармакологів. Вони довели власну життєздатність і корисність. Суттєвим недоліком цієї системи є той факт, що значна кількість командирів вилучаються з системи надання психологічної допомоги через те, що вони не підготовлені для надання такої допомоги.

Висновок.

Проведений аналіз надання психологічної допомоги та психологічної реабілітації свідчить про те, що існує певний алгоритм цієї роботи, маються спеціалізовані прийоми, способи та форми надання цієї допомоги, які можуть широко використовуватися у Збройних Силах України для підтримання бойової готовності військових підрозділів і частин, зменшення бойових психічних травм і підвищення ефективності надання своєчасної психологічної допомоги та психічної реабілітації. Наявність проблеми “афганського синдрому” у нашому суспільстві та негативних його наслідків у ряді випадків свідчить про те, що є гостра потреба створення у державі та її Збройних Силах ефективної системи психологічної реабілітації учасників бойових дій. Цього вимагають також особливості військової діяльності у Збройних Силах України, їх участь у миротворчих силах ООН у Югославії, інших регіонах, а особливо в таких “гарячих точках” світу, як Ірак, Ліберія, які, на жаль, сприяють виникненню певних психічних розладів в українських військовослужбовців.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. *Алещенко В.І.* “Методичні рекомендації командирам військових частин (підрозділів) щодо організації профілактики порушень статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями”. – Київ, 2003р.
2. *Проценко О.Г.* Морально-психологічне забезпечення бойової підготовки з’єднань, військових частин та підрозділів Збройних сил України: Методичний посібник. – К.: Національна академія оборони України, 2000. - 30 с.
3. *Змановская Е.В.* Девіантологія (Психологія відхильної поведінки). – М.:2004.
4. Психологія и педагогіка. Военная психологія / Под ред. А.Г. Маклакова. – СПб.: Питер, 2004. – 464с.: ил – (Серия “Учебник для вузов”).
5. “Практическая военная психологія”, под ред. А.Г. Караян.
6. Робота командира підрозділу щодо зміцнення військової дисципліни (Методичні рекомендації). – Харків: ХВУ, 1998.
7. *Темко Г.* Методологічні основи виховання воїнів Збройних Сил України. Монографія. – К.: Варта, 1997.

Тема 7. САМОРЕГУЛЯЦІЯ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ.

Питання, що розглядаються.

1. *Групи методів саморегуляції та їх сутність.*
2. *Рекомендації щодо управління стресами та розвитку стресостійкості.*

Вступ.

Саморегуляція (лат. *regulare* – впорядковувати) – властивість усіх живих систем, що забезпечує їх доцільне функціонування. Це здатність військовослужбовця керувати собою на основі сприймання і усвідомлення власних психічних станів і поведінки.

Саморегуляція має таку структуру:

- 1) визначення суб’єктом мети своєї довільної активності;
- 2) програму виконавських дій, узгоджену з умовами діяльності;
- 3) неперервний контроль за ходом її реалізації;
- 4) оцінку досягнутих результатів;
- 5) рішення про необхідність корекції і характер колекційної діяльності.

Це замкнутий контур регулювання активності організму військовослужбовця, який функціонує на основі інформації, носіями якої є психічні форми відображення дійсності (образи сприймання, уявлення, поняття).

Прийнята військовослужбовцем ціль не визначає однозначно умов для чіткого планування виконавського процесу. Навіть за однакових умов можливі різні способи досягнення мети. Залежно від індивідуальних особливостей військовослужбовця, його звичок і особистісних якостей програма саморегуляції і процес її реалізації у різних людей відбувається неоднаково.

Дієвість психічної саморегуляції можлива лише при певних фізіологічних умовах м’язового розслаблення й деякого зниження рівня активності мозку, у зв’язку з чим формуються так звані “зони рапорту”. Останні дають можливість активного застосування словесних формулювань в умовах, які спонукають реалізацію вербального самонавіювання. В основі як навіювання, так і самонавіювання лежить зниження свідомого контролю за інформацією, що сприймається. Якщо при навіюванні зона концентрованого збудження у корі головного мозку виникає в результаті дії зовнішніх подразників, то при самонавіюванні вона може утворюватися внаслідок погравлення й тренування внутрішніх асоціативних зв’язків. Самонавіювання – це процес адресований самому собі. Самонавіювання дозволяє суб’єктові викликати у себе ті або інші відчуття, управляти процесами уваги, пам’яті, емоційними й соматичними реакціями.

Самонавіювання може бути мимовільним і довільним. Мимовільне самонавіювання звичайно опосередковане додатковими, посилюючими факторами й несе в собі потужний емоційний заряд. Довільне самонавіювання можливе, якщо зосередити думки й увагу на якому-небудь одному уявленні.

1. Групи методів саморегуляції та їх сутність.

Методи саморегуляції діляться на такі групи:

1. Методи, спрямовані на оптимізацію психічних і вегетативних функцій організму (довільне самонавіювання (метод Е.Кюе), самогіпноз, аутогенне тренування (метод Й.Шульца), психорегулююче тренування, ідеомоторне тренування, метод ритмогенної концентрації уваги (за О.Соколовим), медитація, спеціальні методи – психом’язове тренування за О.В.Алексєєвим, психотехніка бойового трансу за О.Є.Тарасом).

2. Методи, спрямовані на керування м'язовим тонусом організму (прогресивна м'язова релаксація (метод Е.Джекобсона), активна м'язова релаксація, пасивна м'язова релаксація, вплив на біологічно активні точки).

3. Фізичні методи психічної саморегуляції (самомасаж, вплив на біологічно активні точки, дихальні вправи).

4. Змішані методи (методика психофізичної гімнастики (за О.Л.Гройсманом), комплексні вправи).

Навчання особового складу релаксації доцільно планувати на період природного зниження активності військовослужбовців в **14.00-15.00 годин**.

Навчання техніки мобілізації і входження у специфічні (особливі) стани свідомості краще проводити в **16.00-18.00**, коли підвищується функціональна активність організму і витривалість.

Тренінги спілкування (комунікації) і техніки управління емоціями і взаєминами нагально рекомендується проводити в **18.00-20.00** годин, коли підвищується позитивність сприйняття оточуючих.

Ідеомоторні тренування навичок руху (техніка рухів) надають найбільшого ефекту в **10.00-12.00** годин, коли загострюється активність нейромоторних механізмів, а енергетика – максимальна.

У загальному вигляді **алгоритм засвоєння методів саморегуляції** військовослужбовцем може бути таким:

1. Необхідно створити карту психічних станів – виділити і систематизувати основні відомі стани, означити їх зручним для себе чином, запам'ятати об'єктивні ознаки і суб'єктивні переживання.

2. Навчитися легко розрізняти їх як якісно, так і кількісно.

3. Навчитися переходити з одного стану до іншого: спочатку у сусідні стани, потім у все більше і більше віддалені.

4. Спочатку необхідно користуватися опосередкованими прийомами саморегуляції – рухом, диханням, зовнішніми впливами тощо. З часом треба навчитися переходити із стану в стан.

Принцип підбору більшості методів саморегуляції відбувається за принципом – “внутрішнє – зовнішнє – внутрішнє”. Виділяється який-небудь параметр поведінки військовослужбовця, що відображає внутрішній стан людини, але який вольовим зусиллям можна контролювати (дихання, міміка, характер рухів, порядок дій тощо). Після чого вольовим зусиллям цей параметр змінюють в той бік, у який бажано змінити стан.

Основними формами саморегуляції є такі: рух, дихання, медитація, вербалізація, візуалізація, зовнішні впливи. Крім того, негативний психічний стан можна відрегулювати за рахунок зміни контексту, за рахунок переносу уваги тощо. У якості ще одного методу, можна виділити, так звані “якорі” – знаки, що пов'язані у свідомості з бажаними станами.

Під час корекції початкових (стартових) психічних станів, як і при будь-якій саморегуляції військовослужбовцеві доцільно діяти за таким алгоритмом:

визначити характер та ступінь прояву свого психічного стану;

оцінити характер своєї нинішньої або майбутньої діяльності;

визначити свій оптимальний психічний стан;

обрати зі свого арсеналу або придумати метод саморегуляції, адекватний завданню і ситуації (психічному стану, запасу часу, обстановці);

застосувати обраний метод саморегуляції, відслідковуючи ефект. За необхідністю внести в метод корективи або замінити його на інший.

Командирам підрозділам необхідно пам'ятати, якщо військовослужбовець знаходиться у виснаженому фізичному або психічному стані, якщо він хворий, якщо у нього період депресії, тоді швидко змінити психічний стан буде важко. Проте це можливо, якщо впровадити в свою життєдіяльність комплексну програму управління власними психічними станами, тоді зросте не тільки ефективність оперативної саморегуляції, але й покращиться загальний емоційний (морально-психологічний клімат) фон військової служби та діяльності.

Умовно практика саморегуляції психічного стану військовослужбовців може бути поділена на чотири частини:

1) профілактика негативних психічних станів;

2) підтримка позитивних психічних станів;

3) корекція психічного стану у випадку його погіршення;

4) покращення базового психічного стану.

Профілактика негативних психічних станів військовослужбовців складається з двох основних підходів:

а) зміцнення психофізіологічного здоров'я;

б) раціональної побудови службової діяльності (життя).

Основними напрямками цієї частини саморегуляції психічного стану військовослужбовців є:

фізичне навантаження;

відпочинок і сон;

харчування;

спеціальні процедури;

покращення екологічності умов служби (життя);

психогігієна.

Підтримка позитивних психічних станів військовослужбовців потребує постійного моніторингу – військовослужбовцю необхідно постійно “тримати руку на пульсі” свого психічного стану. Проте цього недостатньо. Для підтримки постійного позитивного психічного стану потребується постійне внутрішнє зусилля. Якщо в будь-якій ситуації дозволити послаблення – психічний стан буде погіршуватися. І чим гостріше, стресогенніше ситуація, тим більше зусилля потребується.

Корекція психічного стану військовослужбовцю потрібна тоді, коли не вдалося проконтролювати свій стан. Причому, чим раніше виявити погіршення психічного стану, тим меншими силами його можна відновити. Легке роздратування і глибока депресія потребують різних зусиль для регулювання. У ранній стадії погіршення психічного стану його можна відрегулювати одним лише вольовим зусиллям. Пізніше, у “запущеній” фазі може допомогти процес “обдумування” стану – рефлексія текучого стану та аналіз причин його погіршення. Але якщо цього не зробити, тоді негативний стан стабілізується, і для його регуляції будуть потрібні спеціальні прийоми.

Покращення базового психічного стану військовослужбовця відбувається за принципом: “Роби добре – погано і так вийде!” Рецепт простий: військовослужбовцю не тільки треба постійно утримувати необхідний психічний стан, але й постійно його покращувати. Ця ідея – ідея надзавдання – дозволяє військовослужбовцю автоматично “відпрацювати” всі попередні рівні регуляції психічних станів. Навіть якщо не вдасться “здвинути” свій базовий психічний стан, то він і не погіршиться, як кажуть: “Щоб залишатися на місці – треба бігти зі всіх сил!”

У покращенні базового психічного стану військовослужбовців можна виділити два основних напрямки:

1. Покращення якості психічного стану. Прагнення від більш простих і слабо ресурсних станів до станів більш складних і більш ресурсних. Природно, що для постановки і вирішення його завдання необхідно мати шкалу психічних станів.
2. Підвищення стабільності психічного стану військовослужбовця. Необхідно знижувати ситуаційних емоційних коливань або, так званих перепадів настрою.

2. Рекомендації щодо управління стресами та розвитку стресостійкості.

В управлінні стресами військовослужбовців важливе місце займає система відновлення. Заходи з відновлення організму допомагають швидше прийти у форму, особливо коли військова служба та діяльність насичена стресовими ситуаціями, які чергуються та накладаються одна на одну.

Відновлювальні заходи можна умовно поділити на два типи. Перший тип відновлення образно можна назвати “коловоротом”, другий – “другим диханням”. Перший тип передбачає повне відновлення організму від дії негативної стресової ситуації, другий тип – часткове відновлення, достатнє для продовження боротьби.

Обрання типу відновлення залежить від особистого вибору, але треба враховувати ступінь відновлення, обставини, індивідуальні особливості особистості військовослужбовця тощо. Необхідно пам'ятати, що під час тренування стресостійкості не слід приділяти багато уваги засобам відновлення. Організм повинен справлятися з навантаженнями самостійно.

Основними засобами відновлення організму військовослужбовця від дії негативних стрес-факторів можуть бути такі:

1. Психологічні засоби: аутогенне тренування, м'язова релаксація, музика і світломузика, психорегуляція, гіпноз тощо.
2. Психогігієнічні засоби: цікаве дозвілля, позитивні відео-, кінофільми, спілкування з природою, комфортні умови життя, гарне спілкування тощо.
3. Організаційні засоби: збалансована активність, правильний режим дня, планування діяльності тощо.
4. Медико-біологічні засоби: масаж, водні процедури (сауна, баня), раціональне харчування, повноцінний відпочинок і сон тощо.
5. Фармакологічні засоби: препарати женьшеня, золотого кореня, вітаміни і мінеральні речовини, біоактивні добавки, аромамасла, зелений чай, ненаркотичні стимулятори.

Командирам підрозділів при плануванні відновлення (а також інших заходів управління стресами), необхідно пам'ятати про ефективність комплексного підходу. Застосовуючи по кожному заходу із різних груп, можна отримати більш значущий ефект, витративши загалом менше часу і зусиль.

Для мінімізації зусиль командира підрозділу щодо управління стресами військовослужбовців слід вести мову про найефективніший метод відновлення – **аналіз ситуації**, що викликала стрес.

При перенасиченні енергії – це відмінний спосіб спрямувати цю енергію на користь психічного стану військовослужбовців. При нестачі енергії – це спосіб її мобілізувати. Ця діяльність повинна бути спрямована з минулого у майбутнє.

Типовим алгоритмом аналізу подій для будь-якого військовослужбовця може бути:

- повторний перегляд ситуації (Що відбувалося? Що ви відчували? Що переживали? Що зрозуміли?);
- усвідомлення (Що ви взнали нового про себе, про оточуюче середовище, про діяльність? Як можна використати ці знання, щоб ситуація стала кращою? Куди ви можете або бажаєте рухатися далі?);
- вибір і цілевизначення (поставте мету і сформулюйте установку досягнути її за будь-яку ціну. Не забувайте про конкретність мети);
- планування (визначте: що, як, скільки, коли ви будете робити? Утримуйте зв'язок планів із рішеннями, а рішення – із досвідом вихідної ситуації);
- облік (відмічайте ті із запланованих дій, які ви виконали, у випадку невиконання повертайтеся подумки до аналізу ситуації, підтримуйте свою мотивацію).

Одночасно із засвоєнням навичок управління стресом у військовослужбовців необхідно розвивати стресостійкість, яка дозволить їм успішно протистояти стресу хоча б середнього рівня нетривалий час. Тільки це дозволить військовослужбовцю проаналізувати й оцінити те, що відбувається, підібрати ефективний спосіб корегування ситуації, своєї поведінки або стану та успішно застосувати цей спосіб і вийти зі стану стресу.

Основний підхід до розвитку стресостійкості – це добровільні свідомі регулярні дозовані стресові впливи, на фоні яких цілеспрямовано виконується будь-яка діяльність. Методика розвитку стресостійкості збігається із загальними принципами тренування (свідомість, цілеспрямованість, регулярність, систематичність тощо), складність полягає у підборі вправ. Оскільки стрижневим переживанням стресу є напруга і дискомфорт, то саме ці ознаки допомагають підбирати вправи на розвиток стресостійкості у військовослужбовців.

Основними принципами підбору вправ на підвищення стресостійкості військовослужбовців є наступні:

- екологічність (відсутність шкоди для тіла, бажано користь);
- запас навантаження (тренувальне навантаження можна підсилювати на заняттях практично без обмежень);
- дозування (навантаження легко дозувати, підбираючи оптимальний “крок”);
- простота (проста техніка виконання і надійний інвентар дозволяють зосередитися на вправі).

Основні підходи щодо підвищення стресостійкості військовослужбовців наступні:

1. Основний метод: “Тяжко в навчанні – легко в бою!”

Командирам підрозділів необхідно розрахувати, організувати і культивувати високий рівень психічного тиску на воїнів, причому так, щоб цей тиск не припинявся ні на хвилину. В результаті військовослужбовці, які адаптуються до даного стресу, починають відноситися до такого рівня навантаження як до норми.

2. Додатковий метод: “Щеплення від стресу”.

Командири підрозділів періодично організовують збільшення понад норми фізичне і психічне навантаження на воїнів.

Основними засобами і методами підвищення стресостійкості військовослужбовців є:

Фізичне навантаження. Виконання вправ “до межі” – через біль.

Температурні впливи. Як холодні, так і гарячі. В гарячій воді нарощувати навантаження за рахунок підвищення температури, часу перебування (5-10 хв). У холодній воді підвищення навантаження за рахунок збільшення тривалості процедури, температура мінімальна.

Затримка дихання. На вдиху і видиху “до упору”. Сидячи, зберігаючи нерухомість і розслабленість. Концентруватися на відчуттях.

Голодування. 1-2 рази в неділю без припинення повсякденної діяльності.

Больові впливи. Масаж віником у бані. Масаж ногами. Іплікатори. Ударне закалювання тіла та інші вправи з арсеналу бойових мистецтв.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Абдурахманов Р. и др. Военная психология: методология, теория, практика. – Режим доступу до журн.: http://www.syntone-spb.ru/library/books/?item_id=3761&current_book_page=1
2. Александров А.А. Аутотренинг: справочник / А.А. Александров. – СПб: Питер, 2007. – 272с.
3. Апчел В.Я. Стресс и стрессоустойчивость человека / В.Я. Апчел, В.Н. Циган. – СПб.: ВМА, 2002. – 86 с.
4. Бойко О. В., Гузенко І.М., Кожевніков В.М., Миценко Д.В., Муравська М.С., Романишин А. М. Психологічна підготовка Ч.1 (теоретичний аспект): Навчально-методичний посібник / – Львів: АСВ, 2010. – 200 с.
5. Дикая Л.Г. Психическая саморегуляция функционального состояния человека (системно-деятельностный подход) / Л.Г. Дикая. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2003. – 318 с.
6. Экстремальная психология: [підручник] / [Євсюков О.П., Куфлієвський А.С., Лебедев Д.В. та ін.]; за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – К.: Август Трейд, 2007. – 502 с.
7. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
8. Каменюкин А. П., Ковпак Д. В. Антистресс-тренинг. – СПб.: Питер, 2004. – 194 с.
9. Караяни А.Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава частей Сухопутных войск в локальных военных конфликтах. – М., 1998. – 245 с.
10. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса / Л.А. Китаев-Смык. – М.: Наука, 1984. – 360 с.
11. Кокурин А. Психологическое обеспечение экстремальной деятельности. – Режим доступу до журн.: <http://rl-online.ru/articles/1-04/421.html>
12. Корчемный П.А. Психологическая подготовка личного состава военно-воздушных сил к активным боевым действиям в условиях современной войны. – М.: ВПА, 1990. – 260 с.
13. Лебедев В. И. Экстремальная психология. Психическая деятельность в технических и экологически замкнутых системах. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 431 с.

Тема 8. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ В ХОДІ ТАКТИЧНИХ (ТАКТИКО-СПЕЦІАЛЬНИХ) НАВЧАНЬ.

Питання, що розглядаються.

1. Рекомендації командирам (начальникам) щодо ефективної організації психологічної підготовки у ході тактичних (тактико-спеціальних) навчань, тренувань за сигналами бойової готовності.

2. Особливості організації психологічної підготовки у ході тактичних (тактико-спеціальних) навчань.

Вступ.

Тактичні (тактико-спеціальні) навчання є вищою формою цілеспрямованого формування необхідних особовому складу психологічних якостей. На навчаннях в особового складу проявляються комплексні знання, навички та вміння, а також морально-психологічні якості, набуті у процесі навчання і виховання, виникають психічні стани і почуття, близькі до тих, які характерні для бойової обстановки.

Все це дозволяє не тільки вдосконалювати психіку особового складу, але й перевіряти його психологічну готовність до ведення бойових дій.

До початку тактичних (тактико-спеціальних) навчань з особовим складом повинні бути вивчені способи і прийоми сучасної збройної боротьби, а також проведені тактико-стройові (тактичні) заняття, на яких окрім дій у різних видах бою відпрацьовуються окремі прийоми, спрямовані на вирішення завдань психологічної підготовки.

До них відносяться такі:

подолання під впливом противника різноманітних загороджень, перешкод, вогнищ пожеж і зон заражень; дії за встановленими сигналами оповіщення щодо радіаційного і хімічного зараження, при застосуванні противником високоточної зброї;

надання самопомоги і взаємодопомоги при опіках, пораненнях;

дії десантуванням;

обкатка танками;

вихід із пошкоджених танків (БМП, БТР) під вогнем противника;

евакуація поранених тощо.

На цих заняттях для засвоєння особовим складом кожного навчального питання необхідно створювати тактичну обстановку, що вимагає від особового складу психічної напруги, активних і рішучих дій. Противника необхідно позначати мішенями, манекенами, макетами озброєння і військової техніки, виділяти для цього необхідну кількість особового складу та засоби імітації.

1. Рекомендації командирам (начальникам) щодо ефективної організації психологічної підготовки у ході тактичних (тактико-спеціальних) навчань, тренувань за сигналами бойової готовності.

Навчання будуть справжньою школою психологічної підготовки військ тільки у тому випадку, якщо на них будуть створюватися умови, що потребують від особового складу активної діяльності, уміло відтворюватися зовнішня картина бою, якщо є противник, що активно чинить опір, фізичні труднощі (навантаження) і психічні переживання, моделюватимуться елементи раптовості, небезпеки, ризику, дефіциту часу, які забезпечують умови для формування у воїнів необхідних емоційно-вольових якостей.

Навчання повинні проводитись за комплексною тематикою, у високому темпі, днем і вночі, у складних погодних умовах (дощ, сніг, туман, мороз, ожеледиця тощо), в обстановці, яка швидко змінюється, з виконанням (імітацією) бойової стрільби артилерії і мінометів, бомбових ударів авіації, проходженням техніки (танків, БМП, БТР) через зайняті позиції і райони, польотами вертольотів і літаків над особовим складом, стрільбою зі всіх видів стрілецької зброї, метанням бойових гранат, форсуванням водних перешкод, проходженням заболочених ділянок місцевості, десантуванням, подоланням зон ураження, руйнувань і пожеж, різноманітних інженерних загороджень, діями в засобах захисту і в умовах активних радіоперешкод.

Під час навчань особовий склад повинен вміти вести боротьбу з танками, БМП, БТР, низьколітаючими повітряними цілями противника, його диверсійно-розвідувальними групами і десантами, захищатися від запалювальних речовин, нести "втрати" живої сили і техніки, надавати допомогу "постраждалим", "пораненим" і відновлювати свою боєздатність.

З метою активізації дій особового складу і виховання у нього високої пильності на навчаннях треба практикувати також передачу хибних команд, інформацію про обстановку тощо.

Командири повинні вносити в кожне навчання максимум творчості, щоб створити обстановку, яка наближена до умов реального бою.

Першочергове значення мають вибір і обладнання району навчань, не знайома і найбільш характерна для театру бойових дій місцевість із природними перешкодами і місцевими предметами сприяє створенню складної повчальної обстановки.

Створити модель сучасного бою і успішно вирішити поставлені перед навчанням цілі і завдання дозволяє широке використання різноманітних засобів імітації (імітаційних комплектів вибухових речовин, навчальних рецептур отруйних речовин, імітаторів радіаційного зараження місцевості, імітаційних гранат та фугасів, вибухових пакетів, петард, димових шашок і гранат, сигнальних та освітлювальних ракет, вогневих сумішей, холостих набойів і пострілів, навчальних мін), трансляції акустичних (шумових) ефектів бою (звуків стрільби, вибухів, стогонів поранених, двигунів техніки, літаків та вертольотів), а також використання різноманітних інженерних загороджень і перешкод, які застосовуються для військ раптово (імітаційних мінних полів, дротяних і малопомітних перешкод, ровів, колійних мостів, завалів, пасток, барикад, зруйнованих ділянок доріг і мостів), пожеж, макетів пошкодженої техніки і манекенів з муляжами поранень і трупів.

Двосторонній характер бойових дій підрозділів передбачає доцільність мати на тактичних навчаннях реального противника, який повинен бути достатньо сильним, хитрим, активним діючим і озброєним сучасною зброєю.

Постійна протидія такого противника створює атмосферу напруги і раптовості, яка властива бойовій обстановці, змушує особовий склад проявляти бойову активність і пильність, виховує в нього винахідливість, ініціативу, сміливість і рішучість.

Під час проведення двосторонніх тактичних навчань відсутність на них протидіючого противника повинна компенсуватись додатковими заходами з обладнання місцевості, захисту від високоточної зброї і зброї масового ураження противника, імітації, інтенсивною роботою командира, який проводить навчання, і його помічників.

У сучасних умовах залишається важливим **інженерне обладнання** місцевості, яке не тільки створює сприятливі умови для ведення бою, але є важливим фактором збереження боєздатності військ, захисту особового складу як звичайних, так і високоточних засобів ураження.

Крім того, заходи з обладнання та заняття з подолання інженерних загороджень на місцевості сприяє формуванню в особового складу вірного уявлення про сучасний бій, виховує у воїнів самовладання, стійкість, наполегливість в досягненні поставлених цілей.

На кожному тактичному (тактико-спеціальному) навчанні необхідно вимагати, щоб особовий склад виконував у повному обсязі завдання з інженерного обладнання місцевості у відповідності до обстановки, для цього виділяти необхідний час, ресурси і здійснювати контроль за їх виконанням.

Крім цього, тренування за сигналами бойової готовності сприяє вихованню особового складу у душі високої пильності і особистої відповідальності за підтримання бойової готовності свого підрозділу або частини (з'єднання).

Виходячи з інтересів психологічної підготовки, тренування за сигналами бойової готовності необхідно проводити раптово для всього особового складу і, як правило, імітуючи дії повітряного і наземного супротивника.

Раптовість забезпечується збереженням в таємниці термінів оголошення сигналів бойової готовності, підйомом особового складу в несподіваний час (в ході занять з бойової підготовки, господарських робіт, проведення культурно-масових заходів, в дні відпочинку тощо), залученням для цього обмеженого кола осіб і їх умілими діями.

Для створення обстановки напруженості і раптовості при підйомі особового складу за сигналами бойової готовності доцільно також ставити їм завдання по знищенню десантів і диверсійних груп супротивника, завчасно позначених і приховано розташованих в районі пунктів дислокації підрозділів, частин (з'єднань), що виводяться на навчання.

2. Особливості організації психологічної підготовки у ході тактичних (тактико-спеціальних) навчань.

Досягнення впевнених дій особового складу в умовах **застосування противником високоточної зброї, засобів масового ураження і запалювальних сумішей** є вагомим завданням психологічної підготовки підрозділів, частин (з'єднань).

На навчаннях, де моделюються умови застосування вищезначеної зброї і засобів, повинні вирішуватися наступні завдання психологічної підготовки особового складу:

формування у військовослужбовців правильного уявлення про характер бою із застосуванням ядерної, лазерної, хімічної та інших видів зброї;

виховання впевненості в можливості виконання поставлених бойових завдань в умовах застосування противником цих видів зброї, а також в надійності захисних властивостей техніки, місцевості, інженерних споруд та індивідуальних засобів захисту;

формування навичок у подоланні і веденні бойових дій в зонах, заражених радіаційними та отруйними речовинами противника або вогневих зон, без зниження бойової активності і темпів наступу;

формуванню навичок і вмінь в самодопомозі і взаємодопомозі, у швидкій ліквідації наслідків застосування противником зброї масового ураження, високоточної зброї і відновлення боєздатності підрозділів, частин (з'єднань);

виховання стійкості, мужності, здатності довгий час діяти в індивідуальних засобах захисту, вміння проводити заходи з інженерного обладнання місцевості, аварійно-рятувальні роботи, санітарної обробки, дезактивації, дегазації і дезінфекції.

Для формування у особового складу правильного уявлення про характер бойових дій із застосуванням зброї масового ураження, необхідно в ході навчань здійснювати імітацію як самої зброї, так і зовнішньої картини наслідків її застосування.

Недостатній психологічний вплив на особовий склад імітаторів зброї масового ураження повинен компенсуватися складністю тактичної обстановки, фізичною і розумовою напругою, а також динамічністю і безперервністю дій.

Світлове випромінювання можна імітувати застосуванням протягом 10-15 сек. направлених променів від фар або інших джерел яскравого світла, а за допомогою імітаторів радіаційного зараження створювати умови для роботи дозиметричних приладів і ведення радіаційної розвідки.

Все це вимагає від особового складу прояву не тільки швидкості реакції і винахідливості, але й самовладання. При цьому особливу увагу слід звертати на умлі дії тих, хто навчається і збереження ними бойової активності.

На навчаннях з підрозділами можна допускати імітацію ядерного вибуху за допомогою ШИРАС або освітлювальних ракет, добиваючись швидкості і правильності дій військовослужбовців. Імітацію слід супроводжувати підривом зарядів вибухових речовин, розташованих на безпечному віддаленні від особового складу.

Імітація зовнішньої картини наслідків застосування зброї масового ураження повинна полягати у створенні вогнищ пожеж, займанні макетів бойової техніки, "виводу з ладу" особового складу, озброєння і бойової техніки, руйнувань оборонних споруд, макетів будівель, мостів тощо.

Все це повинно здійснюватися в цілях створення умов для активних практичних дій тих, хто навчається: визначення рівнів радіації і меж радіоактивного зараження; рятуванням екіпажів техніки, що "горить", і "пошкоджених" машин; гасіння вогнищ пожеж і подолання завалів і руйнувань; евакуації і ремонту бойової техніки; надання допомоги "постраждалим"; відновлення боєздатності частин і підрозділів, а також пунктів управління; подолання в засобах захисту ділянок місцевості, "заражених" радіоактивними речовинами та пилом; відновлення оборонних споруд; проведення часткової спеціальної обробки; відображення контратак "супротивника", що використовує результати ядерних ударів у своїх цілях.

Використання на навчаннях знаків з написами "завали", "зруйновано", "заражене" повинно бути мінімальним, оскільки це є елементом умовності і не сприяє формуванню необхідних психологічних якостей особового складу.

Ліквідацію наслідків ядерних ударів доцільно відпрацьовувати з особовим складом не тільки в кінці навчань, але й в ході їх, добиваючись кожного разу повного і якісного виконання передбачених планом робіт.

Для швидкого і правильного визначення "втрат" рекомендується завчасно вивчати можливі варіанти використання місцевості, бойової техніки і інженерних споруд в районі наміченого вибуху, підготувати картки "втрат". Залежно від дій тих, хто навчається слід "виводити з ладу" особовий склад, бойову техніку і оцінювати боєздатність тих, хто знаходився в укриттях.

Особовий склад, "виведений з ладу", повинен прямувати при необхідності на пункти спеціальної обробки або відпрацьовувати питання надання медичної допомоги, ремонту і евакуації озброєння і техніки. З ним слід проводити спеціальний розбір, на якому вказати на конкретні недоліки в діях, що послужили причиною "виводу їх з ладу". Такий розбір сприятиме формуванню в особового складу впевненості в можливості захищатися від ядерних ударів.

У тих випадках, коли імітується застосування супротивником *хімічної зброї*, виконання завдань психологічної підготовки досягається:

створенням хімічної обстановки, наближеної до реальної дійсності;

тренуванням особового складу в діях із захисту з отриманням сигналу сповіщення, що подається раптово в ході виконання підрозділами бойових завдань;

тривалим знаходженням в протигазах і засобах захисту при веденні бойових дій;

визначенням "втрат" в живій силі з урахуванням конкретних заходів захисту, що виконуються особовим складом по сигналу сповіщення;

постійним контролем за виконанням особовим складом заходів захисту, що відповідають реальній обстановці, з обов'язковим "виведенням з ладу" осіб, що не виконали заходів захисту, і евакуацією їх з "зараженого району";

формуванням в особового складу віри в надійність індивідуальних і колективних засобів захисту, а також захисних властивостей техніки;

проведенням в повному обсязі комплексу профілактичних і лікувальних заходів і показом ефективності їх застосування різними способами.

Створення в ході навчань хімічної обстановки, наближеної до реальної дійсності, здійснюється за допомогою добре продуманої системи імітації, що дозволяє в потрібний момент викликати у тих, хто навчається психологічну напруженість.

З цією метою доцільно застосовувати імітаційні засоби в періоди найбільш активних і напружених дій особового складу – під час виконання інженерних робіт, при подоланні різних перешкод, заболочених ділянок, гірсько-лісистих районів місцевості, при розгортанні для атаки з ходу і відбитті контратаки в ході ведення нічних бойових дій, при переслідуванні, а також під час відпочинку або прийому їжі.

Залежно від виду бойових дій імітаційні засоби можуть застосовуватися:

при знаходженні підрозділів в районах зосередження і при веденні оборонних дій – за допомогою вертольотів з використанням імітаційних засобів;

при здійсненні маршу – шляхом підриву імітаційних фугасів або гранат з одночасним підривом зарядів вибухових речовин для імітації ударів авіації і вогню артилерії;

при переслідуванні противника, що відходить, шляхом завчасного створення заражених ділянок місцевості.

Залежно від обстановки можуть застосовуватися одночасно всі перераховані вище способи імітації.

Формування в особового складу віри в надійність індивідуальних і колективних засобів захисту, а також захисних властивостей техніки, що має спеціальну захисну систему, досягається:

проведенням перевірки протигазів і відпрацюванням напередодні навчань нормативів з користування протигазом в зараженій атмосфері;

знаходженням особового складу (для їжі, відпочинку тощо) в місцях, забезпечених фільтровентиляційними установками;

подоланням заражених ділянок на машинах з включеною системою захисту без протигазів.

Показ особовому складу *ефективності профілактичних і лікувальних заходів* проводиться зазвичай на пунктах спеціальної обробки шляхом дегазації озброєння і бойової техніки з подальшою перевіркою відсутності на них навчальних рецептур імітації отруйних речовин супротивника за допомогою приладів хімічної розвідки, а також проведенням санітарної обробки відкритих ділянок шкіри за допомогою індивідуального протихімічного пакету.

На навчаннях, що проводяться в умовах *застосування супротивником запалювальних речовин*, вогнища пожеж створюються підривом імітаційних засобів, споряджених вогневою сумішшю, а також обробкою поверхні навчальних об'єктів спеціально приготовленою вогневою сумішшю.

При навчанні особового складу захисту від запалювальних речовин його слід підвести до розставлених зразків (макетів) бойової техніки. На поверхні цієї техніки (макетів) необхідно заздалегідь нанести вогневу суміш, яку слід підпалити раптово для тих, хто навчається. Ефект горіння можна підсилити застосуванням гранат (шашок) чорного диму.

За командою командирів підрозділів особовий склад повинен за допомогою табельних і підручних засобів (вогнегасники, брезенти, пісок, сніг тощо) швидко ліквідувати вогнища пожеж і продовжувати виконувати бойове завдання.

Крім того, особовий склад може долати вогнища пожеж в пішому порядку.

При навчанні діям із захисту від запалювальних речовин в обороні особовий склад розміщується в траншеї (окопах) з підготовленими вогнищами горіння на перекриттях, одязі, дні або бруствері. Після раптового для тих, хто навчається спалаху вогневої суміші (підриву імітаційних фугасів) вони повинні приступити до гасіння пожежі: засипати вогнища пожежі землею, піском, мулом або снігом, накрити вогонь підручними засобами, збити полум'я свіжозрубаними гілками дерев або чагарнику тощо.

У всіх випадках необхідно також тренувати особовий склад в гасінні вогневих сумішей, що горять на манекенах і на собі.

При відпрацюванні питань розташування військ на місці основну увагу слід приділяти вихованню в особового складу високої пильності і постійного прагнення до укритого розміщення і маскуванню. Від кожного військовослужбовця необхідно вимагати умілого використання захисних і маскувальних властивостей місцевості, щілин, укриттів, окопів, постійної готовності до захисту від зброї масового ураження, відбиття атак наземного і повітряного супротивника, пильного несення служби в охороні.

В цілях повного і якісного відпрацювання цих питань командири повинні надавати тим, хто навчається необхідний час, здійснювати контроль за ходом робіт, а також проводити огляди готовності підрозділів і частин в районах розташування.

При розташуванні військ на місці повинні широко практикуватися *імітація нальотів авіації із застосуванням різних видів зброї супротивника*, дії його десантів і диверсійно-розвідувальних груп, "виведення з ладу" осіб, що недбало відносяться до служби охорони (дозорних і патрулів), а також техніки, що погано охороняється.

Необхідно розігрувати бої сторожових застав і загонів, особливо в нічний час і в умовах обмеженої видимості.

При відпрацюванні питань *маршової підготовки військ* повинні вирішуватися завдання виховання в особового складу постійної готовності до зустрічі з супротивником, моральної і фізичної витривалості, рішучості і наполегливості в досягненні поставлених цілей.

Для цього всі маршові пересування військ необхідно здійснювати в передбаченні зустрічі з супротивником і проводити їх, як правило, на великій відстані.

Маршрути руху підрозділів повинні вибиратися на характерній для театру військових дій місцевості, що вивчається, з широким використанням ґрунтових польових, гірських і лісових доріг з наявністю заболочених ділянок, місць з сипким піщаним ґрунтом, завалів, ярів, крутих підйомів і спусків, канав і водних перешкод.

У ході маршруту особовий склад повинен переправлятися убрід і по збудованих мостах, відбивати нальоти авіації, напад диверсійних груп і десантів, захищатися від запальних засобів і зброї масового ураження супротивника.

На окремих ділянках маршруту доцільно імітувати "вихід з ладу" транспортних засобів і продовжувати здійснення маршруту в пішому порядку із застосуванням марш-кидків.

При відпрацюванні питань *наступального бою* у особового складу повинне формуватися правильне уявлення про нього, виховуватися високий наступальний порив і непохитна рішучість активними діями розгромити супротивника всіма наявними засобами, військово товариство і взаємовиручка в бою, сміливість і відвага, рішучість і ініціативність.

Залежно від теми і цілей навчань необхідно передбачати відпрацювання з особовим складом наступних навчальних питань:

проведення вогневої підготовки з широким використанням вогневих засобів, ведучих вогонь із закритих позицій і прямим наведенням;

подолання перешкод та інженерних загороджень при веденні бойових дій;

бойова стрільба зі всіх видів зброї механізованих і танкових підрозділів, метання бойових гранат, стрільба артилерії, мінометів і бомбометання авіації при виконанні наступальних і оборонних дій;

відбиття контратак супротивника як з бойовою стрільбою, так і без неї;

боротьба з повітряними цілями супротивника, що летять низько;

ведення бойових дій в умовах застосування зброї масового ураження супротивника і його запалювальних засобів і захист від них;

подолання водних перешкод з ходу;

дії підрозділів в умовах задимлення місцевості і в нічних умовах;

дії механізованих підрозділів без підтримки артилерії та авіації в оточенні супротивника;

порятунок екіпажів пошкоджених машин, надання допомоги пораненим і ремонт бойової техніки.

При русі в атаку і при розвитку наступу в глибині оборони супротивника підрозділи повинні долати імітаційні протипіхотні і протитанкові мінні поля, на яких “підрив” особового складу і бойової техніки позначається кольоровими димами.

Особовий склад і бойову техніку, що “підірвалася” на мінах слід “виводити з ладу” і евакуювати з поля бою.

Необхідно добиватися, щоб особовий склад при атаці в пішому порядку пересувався на полі бою бігом у поєднанні з прискореним кроком, а при бойових діях в ході атаки опорних пунктів – чергуванням перебігань і переповзання.

У ході переслідування і здійснення маневру на полі бою слід частіше практикувати прискорені пересування особового складу пішим порядком і на лижах (марш-кидки), а також дії десантом на БМП, БТР.

При відпрацюванні питань **форсування водних перешкод** окрім переправи танків під водою і убрід слід широко практикувати переправу розвідувальних і механізованих підрозділів убрід і уплав на підручних засобах.

У ході форсування на переправних засобах, крім того, доцільно створювати умови, що примушують особовий склад спішуватися, не доходячи до берега, стрибати у воду і також продовжувати переправу убрід або уплав.

Плаваючі засоби, “виведені з ладу” перед водою і на воді, можуть використовуватися в якості рятувальних і слідувати за особовим складом, маючи на борту спеціально підготовлених плавців і засоби порятунку потоплюючих.

Форсування повинне проводитися під впливом вогневих засобів супротивника і супроводжуватися імітацією його вогню.

Розриви снарядів, мін і бомб на воді доцільно імітувати послідовним підривом електричним способом зарядів вибухових речовин, встановлених на якорях на глибині 10-15 см від поверхні води в 30-50 м за межами ділянок форсування, а також за допомогою вибухових пакетів і димових шашок, що скидаються з переправних засобів або запускаються за течією від верхньої межі ділянки форсування.

В ході форсування водних перешкод слід практикувати обліт особового складу низько летючими літаками і вертольотами, а при здійсненні переправ в межах полігонів відпрацювати відбиття нальотів авіації супротивника бойовими патронами з використанням радіокерованих мішеней.

При **веденні військами оборонних дій** для формування в особового складу стійкості і мужності основні зусилля необхідно зосередити на проведенні в повному обсязі інженерного обладнання позицій, відбиття масованих атак бронетехніки, літаків, вертольотів, проведення контратак, а також відпрацювати з особовим складом обкатку його танками, обліт літаками та вертольотами, захист від запалювальних засобів і зброї масового ураження супротивника.

У ході оборонного бою слід відпрацювати гасіння вогнищ пожеж, порятунок екіпажів “пошкоджених” бойових машин і надання допомоги “пораненим” і “ураженим”, евакуацію і ремонт бойової техніки в польових умовах і підвезення боєприпасів.

Підрозділи, що не виконали в повному обсязі у встановлені терміни завдання з інженерного забезпечення і що не організували систему вогню, слід вважати не підготовленими до ведення оборонного бою. Залежно від обстановки і наявності часу ці підрозділи повинні знов організувати оборону або відпрацювати ці питання після навчань на додаткових заняттях.

Найбільші можливості для психологічного гартування особового складу надаються **на навчаннях з бойовою стрільбою**. Вони насичені елементами реальної безпеки і дозволяють особовому складу накопичувати необхідний досвід активної діяльності в умовах бою.

Ведення вогню зі всіх видів стрілецької зброї, танків, БМП, БТР, застосування бойових снарядів, мін і бомб, метання бойових гранат і рух особового складу в безпосередній близькості до розривів – все це викликає у воїнів бойове збудження, при якому зосереджуються і виявляються на практиці їхні знання, навички, уміння і емоційно-вольові якості, основні психологічні риси особистості. Дії особового складу в такій обстановці сприяють формуванню у воїнів самовладання, рішучості, мужності, сміливості і відваги.

Максимальне наближення обстановки навчань з бойовою стрільбиною до реальної дійсності досягається в тих випадках, коли бойова стрільба поєднується з практичними діями особового складу на полі бою, якщо навчання не зводиться тільки до бойової стрільби, а основна увага акцентується на тактичних прийомах і діях тих, хто навчається.

Слід широко практикувати ведення вогню з кулеметів і гранатометів із-за флангів бойових порядків підрозділів, “виводити з ладу” окремих військовослужбовців і бойової техніки в цілях їх евакуації, а також ремонт техніки при польотах снарядів і літаків над бойовими порядками.

Дуже важливо, щоб особовий склад рухався в атаку і наступав за розривами снарядів і мін на допустимому в мирних умовах мінімальному видаленні.

Особовий склад артилерійських і мінометних підрозділів повинен до автоматизму відпрацювати порядок ведення вогню в період артилерійської підтримки атаки і вогневого супроводу наступаючих підрозділів, щоб уникнути помилок при бойовій стрільбі і виключити нещасні випадки в ході навчань.

Психологічні якості, необхідні для бою, успішно розвиваються у особового складу в результаті дій, пов’язаних з **несподіваною зміною обстановки**. До таких несподіванок відносяться контратаки супротивника, що наносяться раптово для тих, хто навчається у фланг і тил бойового порядку, появу над полем бою низьколітаючих повітряних цілей, застосування супротивником зброї масового ураження, високоточної зброї, запалювальних засобів і різних перешкод в періоди найбільш напружених дій особового складу, а також зміни в способах переміщення його на полі бою.

Раптовість контратаки забезпечується прихованістю її підготовки і проведення для тих, хто навчається.

Таким же порядком повинні з’являтися над полем бою літаки і вертольоти.

У ході наступу (рейду) особовий склад повинен несподівано натрапляти на малопомітні перешкоди, завали, рови, міни-сюрпризи, пастки для танків і бойових машин тощо. З цієї метою контратакуючі групи, десанти, диверсійно-розвідувальні групи, імітаційні групи створення загороджень можуть до моменту їх використання приховано розміщуватися у вибіжувальних районах і застосовуватися в найнесподіваніших для особового складу моментах.

Розбір навчань займає важливе місце в психологічній підготовці особового складу.

Грунтовний розбір дій і вчинків особового складу підвищує відчуття відповідальності, упевненість в собі і в своєму колективі, укріплює віру в ефективність застосування своєї зброї і військової майстерності.

Під час розбору дій особового складу командирам слід аналізувати поведінку воїнів в напружених умовах обстановки, що вимагають від них прояву високих вольових якостей – активності, ініціативи, винахідливості, сміливості.

Моделювання командирами тривожної ситуації в процесі навчання воїнів сприяє швидкій активізації всіх психічних процесів особового складу, привчає до подолання несподіваних труднощів і тим самим формує внутрішню психологічну готовність до ведення негайних бойових дій, що важливо в сучасних умовах.

Даний методичний матеріал підготовлено в Соціально-психологічному центрі Збройних Сил України.

Література.

1. Барабаш В.И., Баронів В.А., Лобастов О.С. Психоневрологічна допомога в умовах сучасної війни.- Л.:ВМА,1968.-С.88-89.
2. Військова педагогіка й психологія. -М.: Воєніздат, 1986. -С.113- 123.(Бібліотека офіцера).
3. Воробйов А.И. Розробка методів і засобів профілактики бойової психічної травми в армії США. // Військово-медичний журнал,1993.-N 12.-С.62.
4. Глушко А.Н., Овчинников Б.В., Яньшин Л.А., Чермянин С.В., Булько В.И. Про проблему психофізіологічної реабілітації./Воєн.-мед.журн.,1994.-N 3.-С.46.
5. Ерохин И.А. Деякі "уроки" надання медичної допомоги пораненим у РА./Хірургічна допомога пораненим по досвіду війни в Республіці Афганістан. Тім 232.-С.-П.:ВМА,1993.-С.11.
6. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
7. Лобастов О.С., Спивак Л.И. Організація психоневрологічної допомоги під час Великої Вітчизняної війни. / Радянська психіатрія в роки Великої Вітчизняної війни. Збірник наукових праць. - Л.: Изд. Ленингр. НДІ ім.В.М.Бехтерева,1985.-С.8.
8. Съедин С.И.,Абурахманов Р.А. Психологічні наслідки впливу бойової обстановки.-М.:МО РФ, 1992.-С.20.

Тема 9. ПСИХОЛОГІЧНЕ ГАРТУВАННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ВПРАВ ВОГНЕВОЇ ПІДГОТОВКИ.

Питання, що розглядаються.

1. *Рекомендації командирам (начальникам) щодо ефективної організації психологічної підготовки у ході виконання вправ вогневої підготовки.*
2. *Особливості організації психологічної підготовки у ході виконання вправ вогневої підготовки.*

Вступ.

На заняттях з вогневої підготовки, поряд із формуванням у особового складу навичок і вмінь у діях зі зброєю, воїнів психологічно готують до виконання бойових завдань, розвивають у них швидкість реакції, увагу, пам'ять і мислення, виховують цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, рішучість і сміливість.

1. Рекомендації командирам (начальникам) щодо ефективної організації психологічної підготовки у ході виконання вправ вогневої підготовки.

Головне в психологічному гартуванні на заняттях з вогневої підготовки **це формування у особового складу впевненості у своїй зброї, ефективності її застосування, виховання активності, рішучості і самостійності в знищенні противника.**

Впевненість у зброї формують, насамперед, домагаючись твердого знання її тактико-технічних характеристик, можливостей і матеріальної частини, постійно підкреслюючи перевагу її над аналогічними зразками зброї, навчаючи усуненню характерних затримок і несправностей при стрільбі в різних умовах обстановки, а також домагаючись твердого знання і вміння застосування правил стрільби при вирішенні вогневих завдань.

З цією метою необхідно підвищувати інтерес особового складу до вивчення зброї і правил стрільби з неї: демонструвати її можливості і ефективність вогню; організовувати змагання на правильність і швидкість виконання нормативів; навчати в обмежений час усунути несправності і затримки при стрільбі; тренувати в підготовці вихідних даних в корегуванні вогню в обмежений час, у складних умовах обстановки, під впливом перешкод тощо.

Розбирання і збирання зброї, усунення несправностей і спорядження стрічок (магазинів) набоями необхідно здійснювати в різних природнокліматичних умовах, вдень і вночі; розбирання ударного механізму затвору гармати, розбирання і збирання кулемету, заміну ударника, спорядження стрічок робити не на столах (стелажах), а безпосередньо в танку (БМП, БТР) чи на брезентах, біля машин; розбирання і збирання стрілецької зброї й усунення несправностей у ній робити в окопі, траншеях, обмеженому просторі техніки (БМП, БТР), а також у ході вирішення вогневих завдань у темряві й у засобах індивідуального захисту. Дії особового складу повинні обмежуватися за часом і обов'язково оцінюватися командиром на кожному занятті.

Вихованню активності і швидкості у вирішенні вогневих завдань у значній мірі сприяє постійний контроль за діями військовослужбовців. При навчанні прийомам і правилам стрільби командири повинні фіксувати час виявлення і відкриття вогню по кожній цілі, а також стежити за правильністю установки прицільних пристосувань і прицілювання. Оголошення військовослужбовцям досягнутих ними результатів підвищує прагнення займатися з повною напругою сил.

Здійснюючи контроль за діями підлеглих, командири повинні враховувати їхні індивідуальні здібності і розвивати психологічні якості, характерні для кожної штатної спеціальності.

Впевненість у діях зі зброєю приходить у результаті багаторазових тренувань, ефективність яких значно підвищується, якщо особовий склад навчений навичкам самоконтролю. Для розвитку навичок самоконтролю під час стрільби доцільно розміщати окремі мішені на великих дерев'яних (фанерних) щитах, що дозволяють військовослужбовцям, бачити усі свої пробірки, самим визначати середню позначку влучення, помилку і її причину. Цей спосіб дає можливість наочно навчати особовий склад веденню влучного вогню.

Розвитку в особового складу звички до самоконтролю сприяють доповіді військовослужбовців після закінчення стрільби, у яких вони дають оцінку своїм діям. Змісту цих доповідей доцільно надавати великого значення і використовувати їх при проведенні розборів.

Навички самоконтролю доцільно розвивати і під час занять на тренажерах, за допомогою спеціального обладнання і навчальних приладів, що дозволяють контролювати свої дії.

2. Особливості організації психологічної підготовки у ході виконання вправ вогневої підготовки.

Сучасні технології визначили динамічний розвиток методик вогневої підготовки особового складу. Психологічна готовність до ефективного ведення вогню зі стрілецької зброї і стійкість окремого воїна до ведення вогню по живим цілям краще формується за допомогою лазерних імітаторів вогню. Їхніми елементами обладнується зброя та обмундирування військовослужбовців. Під час тренування військовослужбовців ведеться вогонь по живим цілям з використанням холостих набоїв, лазерний промінь точно відтворює траєкторію кулі. При ураженні цілі приймальний пристрій на обмундируванні солдата сприймає лазерний сигнал та ідентифікує вражену ціль, відсилаючи інформацію на центральний комп'ютер. Одночасно лазерний пристрій “жертви” відключає його зброю, що імітує втрату боєздатності і, відповідно, “смерть”. Ці пристрої не тільки дозволяють воїну відчувати динаміку бою, але й побачити противника на мушці і зробити прицільний постріл. Військовослужбовці, що проходять таку підготовку, значно швидше набувають навички ведення стрільби з урахуванням людських факторів.

Психологічні тренінги під час вогневої підготовки значно збагачують знання ефективності застосування вогнепальної зброї. Наприклад, стрільба з напівавтоматичної зброї на відстані, що перевищує 50 м, більш ефективна у порівнянні із застосуванням автоматичного вогню. У нічний час, під час ведення вогню з будь-якої відстані, найбільш ефективною є стрільба короткими чергами (по три постріли). Смушка білої плівки, що наклеєна вздовж стволу, покращуватиме показники нічних стрільб; при цьому солдати, що звикли до корегування вогню за слідом трасуючих куль, під час стрільби звичайними патронами показують гірші результати, чим ті, хто ніколи не використовував трасуючі кулі.

До сучасних тренінгових розробок відносяться методики перевірки здатності до ведення вогню у стресових ситуаціях.

Виховання активності і самостійності в знищенні супротивника вогнем зі зброї досягається виключенням шаблонів дій в організації і проведенні стрільб, а також широким впровадженням системи імітації влучення чи поразки цілі, що дозволяє військовослужбовцю безпосередньо спостерігати за результатами своєї стрільби.

У ході тренувань механізованих і танкових підрозділів доцільно показувати цілі в різній комбінації, щоб особовий склад самостійно вирішував вогневі завдання, виявляючи активність і винахідливість у знищенні цілей у залежності від їхньої важливості. Для виключення шаблону дій в організації і проведенні стрільб необхідно кожному стріляючому змінювати місце для стрільби, порядок показу, місцезнаходження і напрямку руху цілей, способи освітлення цілей і місцевості.

Обладнання вогневих містечок, військових стрільбищ і директрис повинне забезпечувати вирішення різноманітних вогневих завдань на дальності дійсного вогню штатної зброї. Важливе значення має і те, як установлені, пофарбовані і замасковані мішені. Яскраве фарбування мішеней, що не відповідає фону навколишньої місцевості, установа їх вище рівня землі на горбах, відкритих рівних площадках, поблизу орієнтирів, що добре спостерігаються, спотворюють уяву воїнів про реальну картину бою і наносять шкоду психологічній підготовці. Необхідно робити так, щоб особовий склад до початку стрільби не знав і не бачив дійсного розташування цілей. Для цього підготовка мішеневого поля до стрільби повинна проводитися приховано від військовослужбовців. З цією же метою доцільно практикувати проведення стрільб на незнайомих для військовослужбовців, стрільбищах і директрисах.

Для формування в особового складу психологічної стійкості в ході занять необхідно створювати військовослужбовцям, зовнішні перешкоди: частіше проводити тренування в індивідуальних засобах захисту, в умовах поганої видимості і погоди, встановлювати на шляху руху військовослужбовців різні перешкоди і загородження, обмежувати їхні дії за часом, впливати на них звуковими ефектами тощо. З метою удосконалення психологічних якостей підлеглих, командири, при проведенні занять повинні нарощувати обстановку: змінювати характер цілей, місце і час їхньої появи, спосіб імітації або освітлення і ступінь маскуваності, ділянку місцевості і напрямку руху стріляючих, положення для стрільби і дії військовослужбовців (у пішому порядку, на БМП, БТР, з місця, у русі, у залежності від бойового завдання, що виконують), фізичне навантаження, характер впливу на військовослужбовців зовнішніх подразників. З цією метою при проведенні занять зі спостереження і визначення відстаней необхідно імітувати (за допомогою акустичних систем) вогонь зі стрілецької зброї, розриви снарядів і мін, шум двигунів техніки, що рухається, літаків, вертольотів, а в нічний час періодично освітлювати місцевість ракетами й іншими джерелами світла, застосовувати манекени з муляжами поранень і травм.

Готуючи особовий склад до стрільби різними способами, доцільно поступово збільшувати швидкість руху військовослужбовців (техніки), зменшувати час показу цілей, одночасно показувати на різних відстанях кілька цілей, змінювати способи маскуваності, показ цілей здійснювати в момент “вогневого впливу” супротивника і подолання різних перешкод і загороджень. Заняття доцільно проводити в будь-яку погоду (дощ, снігопад, туман тощо), у різний час доби, а також, при задимленні і запиленні місцевості.

На мішеневому полі доцільно встановлювати й обладнувати перешкоди і загородження у вигляді окопів, протитанкових ровів, стінок і заборів, дротових загороджень, малопомітних перешкод, імітувати розриви снарядів і мін за допомогою вибухових пакетів та імітаційних зарядів вибухових речовин, а в глибині мішеневого поля створювати контрольовані вогнища пожеж, задимлення місцевості і проводити інші заходи, що відтворюють картину бою.

При підготовці гранатометників ручних протитанкових гранатометів доцільно практикувати стрільби інертними гранатами по танках навчально-бойової групи, що рухаються на військовослужбовців. З танків необхідно попередньо знімати прилади освітлення, предмети ЗІП і устаткування, що закріплене на корпусі.

Даний методичний матеріал підготовлено в Соціально-психологічному центрі Збройних Сил України.

Література.

1. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.

Тема 10. ПСИХОЛОГІЧНЕ ГАРТУВАННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ЗАНЯТЬ З ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ.

Питання, що розглядаються.

1. Рекомендації командирам (начальникам) щодо ефективної організації психологічної підготовки під час занять з фізичної підготовки.

2. Особливості побічного фізичного тренування та ранкової фізичної зарядки.

1. Рекомендації командирам (начальникам) щодо ефективної організації психологічної підготовки під час занять з фізичної підготовки.

Успішне формування психологічної стійкості, що дозволяє переборювати негативні психічні стани і впевнено діяти в бойовій обстановці, можливо за умови перенесення тривалих фізичних навантажень і систематичних тренувань у будь-який час року, доби і при будь-якій погоді. Тому на заняттях з фізичної підготовки рекомендується створювати напружену обстановку з поступовим нарощуванням навантаження, доводячи її до граничного (виснаження).

У процесі фізичної підготовки і спорту з метою виховання у військовослужбовців загальної психологічної стійкості, насамперед, сміливості, рішучості, наполегливості і впевненості у своїх силах, повною мірою використовуються заняття з подолання перешкод, відпрацювання прийомів нападу і самозахисту, гімнастики, крос і марш-кидки, лижна підготовка, плавання, фізичне тренування в ході повсякденного життя, а також ранкова фізична зарядка.

На заняттях з подолання перешкод необхідно **більше уваги приділяти тренуванню солдатів і сержантів у виконанні стрибків через глибокі і широкі перешкоди, охоплені вогнем чи наповнені водою.** Психологічний вплив при стрибках через рів можна підсилувати за рахунок створення помилкового візуального ефекту. Наприклад, можна стрибати через рів шириною 3 м, довжина якого не 6 м, а 2 м. Дуже ефективні стрибки з високих перешкод (з балок, з вікон зруйнованих будівель), пересування по вузькій чи хиткій опорі, біг по палаючих балках з розривами, по зруйнованим сходам, місткам тощо. Необхідно систематично урізноманітнювати проведення таких занять зміною розміщення перешкод і порядку їхнього подолання.

Для підвищення психологічної напруги можуть створюватися (на полях родів військ – ЗЗМУ, інженерному тощо) вогневі смуги, а також ділянки руйнувань і загороджень, раптові шумові і світлові ефекти (вибухові пакети, петарди, димові шашки, спалахи яскравого світла, сирени, трансляція звукозапису бою). Для виховання стійкості і наполегливості доцільно тренувати особовий склад у подоланні смуги перешкод після значного фізичного стомлення і нервової напруги. Подолання вогневої смуги перешкод може проводитися після кросу, марш-кидка, занять з рукопашного бою, в ході занять з тактики, вогневої підготовки тощо.

Засобом вольового гартування служать також заняття в горах і систематичні тренування в подоланні гірських перешкод з ускладненням обстановки (лазіння по скельних стінах значної крутості і ділянкам з негативними кутами, переправа через гірські ріки, тренування у виконанні прийомів самозатримки при зривах на сніжних схилах тощо).

На заняттях з **рукопашного бою** створюються найбільш сприятливі умови для розвитку в особового складу швидкості реакції, спритності, рішучості і сміливості. Психологічна готовність до зустрічі із супротивником у рукопашній сутичці багато в чому залежить від віри кожного військовослужбовця у свої сили. Найкращих результатів з формування цієї впевненості і відповідних вольових якостей досягають у єдиноборстві з різними партнерами, особливо після попереднього нервового і фізичного стомлення (виснаження).

Для занять з рукопашного бою доцільно створити спеціально обладнані місця, що включають: колоди, розташовані на різній висоті (від 1,5 до 5 м); траншеї з виступами і поворотами; макети будинків; манекени, мішки, плетені з гілок стінки, вертушки для відпрацювання ударів рукою, ножем і ногою. З метою наближення обстановки до умов реальної дійсності тренування у виконанні вивчених прийомів повинні проводитися на різній місцевості і з різним ґрунтом.

Для нарощування психологічного впливу відпрацювання прийомів нападу (удари ножем, рукою і ногою, удушаючі захвати, кидки, больові прийоми) рекомендується проводити спочатку з вихідного положення на місці, потім при зближенні із противником кроком, бігом, при раптовому зіткненні з ним з появою його із-за кута будинку, у дверях, у вигині траншеї, після стрибка з низької, а потім з високої колоди і, нарешті, боротьбу з різними за вагою і ростом противниками.

Впевненість особового складу в ближньому бою зростає в залежності від уміння виконувати захисні дії. Тому в процесі проведення парних сутичок велика увага повинна звертатися на тренування військовослужбовців, у виконанні прийомів захисту від ударів рукою, ногою і на обеззброювання противника озброєного автоматом, ножем, пістолетом і негайне нанесення йому удару з застосуванням больового прийому.

На заняттях з **гімнастики** для розвитку рішучості і сміливості необхідно застосовувати вправи, виконання яких пов'язано з елементами безпеки і ризику. До них відносяться:

вільні й акробатичні вправи – падіння вперед прямим тілом; падіння назад прямим тілом зі страховкою “під шию” ззаду; стрибок уперед, перевороти вперед та назад; перевороти з місця і з розбігу; стрибок і переворот уперед через обмежений простір; акробатичні елементи при стрибках на батуті;

вправи на перекладні: зіскоки дугою, махом вперед і махом назад з поворотами, з розмахування у висі на підколінках;

вправи на брусах: зіскоки боком, ноги нарізно з кінців брусів, переворотом з кінців;

вправи в лазінні по канаті на одних руках на висоту більшу 4 м;

стрибкові вправи: стрибок ноги нарізно через коня в довжину, кутом уперед через коня в ширину з ручками, стрибок у вікно розміром 80x80 см на висоті не менше 115 см; стрибок з канату, що розгойдується через рів, заповнений водою;

вправи в рівновазі: ходьба і біг по колоді під кутом на великій висоті (вище 3 м); виконання вправ на координацію; пересування по колоді сидячи вперед та назад; пересування навколішки; ходьба з вантажем; зустрічний рух і розбіжність на колоді.

Для виховання стійкості і наполегливості доцільно проводити тренування у виконанні таких вправ, як підтягування, підйом переворотом, підйом силою, піднімання прямих ніг до перекладкини, піднімання гіри на максимальну кількість разів. При цьому необхідно створювати атмосферу змагань.

Велику роль у вихованні в особового складу сміливості і рішучості має тренування у виконанні раніше вивчених вправ на гімнастичних снарядах без страховки, а також проведення комплексного тренування на металевій чи дерев'яній прямокутній конструкції гімнастичного містечка.

У комплексне тренування на гімнастичному містечку можуть бути включені:

лазіння по похилих і вертикальних канатах, високим драбинам, вертикальній стінці за допомогою канату;

пересування по натягнутому тросі (канаті), балці на великій висоті (від 4 м і вище);

стрибки вниз з висоти 3-4 м; стрибки через коня і козла з переворотами;

пересування на одних руках по довгих горизонтальних драбинах, установлених на висоті від 2 м і вище, і біг по них зверху.

На заняттях з **прискороного пересування** необхідно поступово збільшувати довжину дистанції для кросу від 3 до 5 км, від 6 до 10 км і більше, ускладнювати рельєф місцевості. Тренування в кросі повинні проводитися на трасі з несподіваними поворотами, прокладеної через яри, крутосхили, інші природні і штучні перешкоди (канали, рови, огорожі тощо), по нерівному і сипучому ґрунту, глині, по заболочених ділянках. Нарощування навантаження і психологічного впливу на цих заняттях досягається проведенням тренувань у кросі і марш-кидку при несприятливих метеорологічних умовах: у дощ, снігопад, при зустрічному сильному вітрі, високій і низькій температурі, але спочатку без речей, а надалі з повним спорядженням і в касках, на окремих ділянках у протигазах і в захисному одязі.

На заняттях з **лижної підготовки** для розвитку самовладання, стійкості і наполегливості застосовуються тренування в пересуванні на лижах по середньопересіченій і сильнопересіченій місцевості на великі відстані (від 20 до 30 км і більше), при цьому на окремих ділянках по пухкому снігу і розкатаній лижні, у відлигу, у протигазах і захисному одязі.

Рекомендується також проводити марш на лижах до 25 км у складі взводу чи роти з повним спорядженням і виконанням стрільб зі штатної зброї в кінці маршу. Крім того, для розвитку сміливості і рішучості доцільно використовувати спуски з гір, стрибки на лижах із трампліна, виконання бойових прийомів на лижах при спуску зі схилів з подоланням природних і штучних перешкод. Спочатку спуски і повороти на лижах проводяться з рівних і відкритих схилів, а надалі, у міру оволодіння технічною майстерністю – з нерівних схилів і там, де біля підніжжя гори багато дерев або великих каменів.

Найбільш успішно розвивається сміливість у процесі тренування в стрибках із трамплінів, спочатку з найпростіших, зроблених зі снігу на крутих і довгих схилах, а потім на спеціальних.

На заняттях з **плавання** одним із завдань психологічної підготовки є подолання у військовослужбовців "водобоязні". Навички в плаванні і пірнанні особливо необхідні воїнам-розвідникам, танкістам, особовому складу інженерних військ.

На заняттях з плавання успішно вирішуються завдання щодо виховання в особового складу сміливості і рішучості шляхом подолання "водобоязні", загартовування організму (підвищення витривалості до холоду) і виконання вправ:

стрибків у воду з вишки (висота вишки від 3 м і вище) спочатку в спортивній формі, а надалі в обмундируванні, зі зброєю і спорядженням;

пірнання з дістанням різних предметів з дна водойми глибиною до 5 м;

плавання в обмундируванні;

роздягання (позбавлення спорядження) у воді;

надання допомоги і буксирування товариша у воді;

несподіваних падінь у воду з вишки;

імітації заповнення танка водою і виходу з нього;

змагання на тривале перебування під водою;

плавання в холодній воді (при температурі води нижче +16°).

Одним з дієвих засобів виховання сміливості є подолання водних перешкод в обмундируванні і зі зброєю, спочатку за допомогою підручних засобів, а потім тільки за допомогою речового мішка.

2. Особливості побічного фізичного тренування та ранкової фізичної зарядки.

Широкі можливості для розвитку фізичної витривалості і вольових якостей, особливо сміливості і рішучості, надає **побічне фізичне тренування**, а також ранкова фізична зарядка.

Побічне фізичне тренування доцільно проводити регулярно при пересуванні підрозділу до місць занять з бойової підготовки і поверненні з них. Командирам планувати його в ротному розкладі занять. У процесі побічного тренування доцільно практикувати висадку з транспортних засобів на ходу з поступовим збільшенням швидкості їхнього руху до 15-20 км/год., швидке пересування в пішому порядку з подоланням групи перешкод (ярів, ровів, глибоких і широких канав, заболочених місць) і подолання водних перешкод па підручних засобах. У побічне фізичне тренування механізованих рот доцільно включати: марш на лижах по пересіченій місцевості; марш-кидок на дистанцію до 10 км; ходьбу і біг у перемінному темпі з подоланням природних і штучних перешкод; багаторазову посадку в бронетранспортери (БМП) і висадку з них; витягування застряглого бронетранспортера (БМП); виконання тактичних завдань в індивідуальних засобах захисту (перебудування з похідного строю в розгорнутий, у передбойові і бойові порядки, атака і захоплення зазначених рубежів тощо). У танкових підрозділах у побічне фізичне тренування необхідно включати: водіння танків з подоланням природних і штучних перешкод, загороджень; посадку в танк і висадку з нього; метання гранат з танка; дії в засобах захисту; евакуацію із танка одного з членів екіпажа під вогнем супротивника.

Ранкова фізична зарядка, що включає багато розділів фізичної підготовки, є щоденним засобом фізичного і вольового загартовування особового складу. Необхідно, щоб весь особовий склад протягом часу, що відводиться на зарядку, одержував повне фізичне і психологічне навантаження.

У повсякденному житті для удосконалення психологічного гартування повинні широко використовуватися фізичні тренування в процесі бойової підготовки зі штатною зброєю і бойовою технікою, змагання з військово-прикладних видів спорту, комплексні дії, що включають крос, подолання смуги перешкод, переповання, перебіжки, парні сутички у рукопашному бою і спортивні ігри.

Даний методичний матеріал підготовлено в Соціально-психологічному центрі Збройних Сил України.

Література.

1. Військова педагогіка й психологія. -М.: Воєнздат, 1986. -С.113- 123.(Бібліотека офіцера).
2. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.

Тема 11. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ВОДІННЯ БОЙОВИХ МАШИН.

Питання, що розглядаються.

1. **Рекомендації командирам (начальникам) щодо організації психологічної підготовки особового складу під час водіння бойових машин.**
2. **Особливості організації психологічної підготовки особового складу під час водіння бойових машин.**

1. Рекомендації командирам (начальникам) щодо організації психологічної підготовки особового складу під час водіння бойових машин.

Водії (механіки-водії) бойових машин і інші члени екіпажів повинні бути фізично і психологічно підготовлені для здійснення тривалих маршів у різних умовах місцевості, погоди і видимості, правильного подолання природних і штучних перешкод, зон зараження, руйнування і пожеж, переправи танків по глибоких бродах, під водою і на плаву.

Основними завданнями психологічної підготовки особового складу при навчанні водінню бойових машин є:

подолання негативного впливу тривалого перебування в специфічних умовах машини, що рухається, збереження уважності і швидкості реакції при керуванні машиною;

формування вольових якостей, необхідних для успішного водіння бойових машин у складних умовах місцевості й обстановки, а також для сміливого подолання різних перешкод і загороджень;

подолання в особового складу “водобоязні” при водінні бойових машин через водні перешкоди.

Успішне вирішення цих завдань досягається: точним виконанням вимог керівних документів з водіння бойових машин, цілеспрямованими і наполегливими діями військовослужбовців, створенням на заняттях з водіння складної обстановки, наближеної до умов бойових дій, а також постійним удосконалюванням сформованих навичок і якостей у ході тактичних занять, навчань, стрільб і інших виходів у поле.

Формування необхідних механікам-водіям вольових якостей на заняттях з водіння досягається: збільшенням часу перебування військовослужбовців у машині, що рухається; виконанням вправ після одержання великого фізичного навантаження; вибором ділянок і маршрутів, що вимагають великої напруги у керуванні машиною; постановкою спеціальних завдань за спостереженням у русі тощо.

Для вирішення цих завдань при виконанні одиночних вправ необхідно мати в машині не одного, а двох-трьох військовослужбовців. Один з них повинний вести машину, інші – вирішувати завдання із спостереження і діям з озброєнням. Після кожного заїзду військовослужбовці міняються місцями. Це дозволяє на одному занятті в два-три рази збільшити час перебування військовослужбовців у машині, підвищити їх фізичне і моральне навантаження, дати їм більше практики в спостереженні під час руху й у той же час по черзі виконувати обов’язки кожного члена екіпажу.

Перед водінням бойової машини з військовослужбовцями доцільно проводити напружені тренування на тренажерах, фізичні вправи, різного роду роботи, що підвищують фізичне навантаження.

Необхідно більше практикувати водіння поза дорогами, вибираючи незнайомі ділянки, що включають різні перешкоди. Це сприяє формуванню самовладання і стійкості, розвиває увагу і спостережливість. Створення на заняттях з водіння складної обстановки, що сприяє формуванню необхідних психологічних якостей, досягається:

обладнанням ділянок водіння мішенневою обстановкою і проведенням більшої частини занять у складі штатного чи зведеного екіпажу, коли всі його члени активно виконують свої функціональні обов’язки: ведуть розвідку цілей і визначають відстані до них, вирішують вогневі завдання і практично діють при зброї; ведуть переговори по радіо в умовах радіоперешкод;

задимленням ділянок водіння і створенням вогнищ пожеж на шляху руху;

включенням у маршрути руху різних за характером і розміром перешкод і обмежених проходів.

Маршрути висування бойових машин на навчальні поля повинні включати найбільш характерні перешкоди: круті підйоми і спуски, косогори, круті повороти, лісові, заболочені і піщані ділянки, рови, канали і танкові пастки.

Танкові пастки доцільно влаштовувати в районах дефіле і на інших ділянках, де швидкість бойових машин значно знижується. Вони можуть обладнатися у виді ями глибиною до 1 м, наповненою водою прикритою зверху жердинами і замаскованою під фон навколишньої місцевості.

2. Особливості організації психологічної підготовки особового складу під час водіння бойових машин.

З метою подолання в особового складу екіпажів бойових машин “водобоязні” у ході занять з водіння необхідно формувати:

впевненість у надійності ізолюючого протигаза (апарату) і в можливості тривалого перебування в ньому під водою;

впевненість у можливості порятунку при будь-якій аварійній ситуації й у надійності евакуйовальної служби;

переконаність у надійності системи герметизації бойової машини при тривалому перебуванні екіпажів під водою і її можливостях з подолання водних перешкод під водою і в брід.

Завдання з подолання в особового складу “водобоязні” мають вирішуватись в процесі занять з легководолазної підготовки, плавання, стрибків у воду, а також під час практичного водіння бойових машин під водою і по глибоких бродах.

При навчанні практичним діям під водою військовослужбовців, які найбільш піддаються “водобоязні”, доцільно занурювати у воду в супроводі досвідчених товаришів. У тих випадках, коли військовослужбовець

сумнівається в надійності свого протигазу, керівник заняття повинний продемонструвати цю надійність на іншому, більш досвідченому військовослужбовцеві чи на собі, після чого зажадати від військовослужбовця самостійних і рішучих дій.

Не менш важливе значення формування в особового складу впевненості при діях під водою має формування навичок у самостійному визначенні, пошуку й усуненні несправностей в ізолюючому протигазі. Для цього необхідно заздалегідь штучно створювати несправності і тренувати військовослужбовців у їхньому виявленні й усуненні. Необхідно також тренувати особовий склад у тривалій затримці дихання під водою. З початком занурення військовослужбовця у воду йому може бути поставлене завдання затримати подих на 30 сек., а потім поступово доводити цей час до 1 хв. і більше. Особовий склад повинний знати, що це йому може згодитись під час практичних дій при затопленні танка і виходу з нього. При необхідності для тренування в затриманні подиху можуть проводитися змагання на тривалість перебування під водою.

Формування впевненості в можливості порятунку у випадку затоплення танка досягаються навчанням особового складу практичним діям на гідротренажері при затопленні макета танка і виходу з нього в рятувальних жилетах і ізолюючих протигазу. Успіх тренування багато в чому залежить від умов, у яких будуть діяти військовослужбовці. Внутрішній пристрій макета танка повинний відповідати реальному і створювати військовослужбовцям такі ж умови, як і в бойовому танку. Тренування повинні проводитися до формування у особового складу упевнених дій.

Для формування впевненості в надійності герметизації танка і надійності евакорятувальної служби на початку практичних занять з водіння танків під водою доцільно продемонструвати на досвідченому екіпажі і добре натренованій евакорятувальній групі входження танка у воду, рух його по підводній трасі, зупинку машини і двигуна у воді й евакуацію.

Перед водінням танків під водою керівник у присутності військовослужбовців повинний перевірити герметичність машини виміром ступеня розрідженості повітря в її корпусі. Надійність цього способу перевірки герметизації доцільно підтвердити практичним “замочуванням” машини у воді.

Даний методичний матеріал підготовлено в Соціально-психологічному центрі Збройних Сил України.

Література.

1. Військова педагогіка й психологія. -М.: Воєніздат, 1986. -С.113- 123.(Бібліотека офіцера).
2. Замана В.М., Воробійов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.

Тема 12. ОСОБЛИВОСТІ КЕРІВНИЦТВА ПІДЛЕГЛИМИ В УМОВАХ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ У СКЛАДІ ГРУПИ (ВІДДІЛЕННЯ) У ВІДРИВІ ВІД ОСНОВНИХ СИЛ В УМОВАХ ОБМЕЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ЗАПАСІВ, ПОРУШЕННЯ РЕЖИМУ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ВІДПОЧИНКУ.

Питання, що розглядаються.

1. *Специфіка виконання завдань у складі групи (відділення) у відриві від основних сил.*
2. *Загальні фактори, які впливають на керівництво військовослужбовцями в умовах дій у відриві від основних сил.*
3. *Керівництво підлеглими в умовах обмеження матеріальних запасів, порушення режиму діяльності і відпочинку (за досвідом бойових дій в Афганістані).*

1. Специфіка виконання завдань у складі групи (відділення) у відриві від основних сил.

Специфіка виконання завдань у складі групи (відділення) у відриві від основних сил має суттєвий вплив на психіку особистості військовослужбовця. Він обумовлений, перш за все, особливостями завдань, які виконуються військовослужбовцями у цих умовах.

Основні з них:

- розвідувально-диверсійні дії (добування інформації, визначення координат об'єктів, наведення авіації, коригування вогню, знищення ядерних об'єктів, диверсії);
- підривні дії (партизанські і повстанські дії, звільнення військовополонених і в'язнів, саботаж);
- захоплення зразків зброї, документів, техніки, посадових осіб противника;
- ведення розвідки;
- відбиття атак противника, спрямованих на знищення оточених підрозділів, потреба у деблокуванні своїх сил;
- відтягування на себе сил противника для виконання завдань своїми військами на інших ділянках фронту;
- утримання важливих об'єктів (місцевостей) до підходу своїх військ.

Складність керівництва особовим складом під час виконання завдань у відриві від основних сил вимагає ретельного індивідуального відбору військовослужбовців за їх професійними та психологічними якостями, вивчення психологічної сумісності членів бойових груп.

На людей, які знаходяться в екстремальних умовах, разом з різними фізичними вражаючими факторами діють і психотравмуючі чинники, що викликають порушення психічної діяльності у вигляді так званих реактивних (психогенних) станів.

Психогенний вплив екстремальних умов складається не тільки з прямої загрози життю людини, але й опосередкованої, яка пов'язана з очікуванням її реалізації.

Для екстремальних ситуацій, пов'язаних із виконанням завдань у відриві чи перебуванні в оточенні, притаманні:

значний емоційний вплив, пов'язаний з постійною небезпекою, близькість противника, фізичними труднощами, високою відповідальністю завдання чи навпаки, відсутності завдань і потребою самостійно приймати рішення, обмеженням ліміту часу на прийняття таких рішень;

почуття незахищеності чи невідомості, усвідомлення наявності безпосередньої загрози для життя, спокуса

залишитися живим через здачу в полон, почуття небезпеки від можливої загрози застосування противником зброї масового або групового ураження;

надмірні фізичні навантаження, перенапруга сил, дефіцит інформації, відсутність достатнього часу відпочинку та побутових умов;

шкідливий вплив різних кліматичних і мікрокліматичних факторів (жара, холод, волога, задуха, комахи тощо);

голод і спрага;

сенсорна депривація і інформаційна ізоляція;

аккумуляція психологічної напруги, тривожність;

переживання нещастя друзів і близьких, їх загибелі.

2. Загальні фактори, які впливають на керівництво військовослужбовцями в умовах дій у відриві від основних сил.

Загальними факторами впливу на керівництво бойовою діяльністю військовослужбовцями в умовах дій у відриві від основних сил передусім є:

негативні відомості про супротивника (для умов, що розглядаються, як правило притаманна повна перевага противника у чисельності, озброєнні та системі організації);

потреба мати гарантії проходження через бойові порядки противника для повернення до своїх військ;

обмежена ступінь інформованості особового складу про обстановку;

зміст завдань (чіткі завдання для розвідників або відсутність завдань, для тих, хто в оточенні чи отримання ними завдань, які спираються на застарілу обстановку, не враховують реальний стан оточених підрозділів);

погодні умови, пора року і доби, характер місцевості;

тривалість та результати попередніх боїв, їх наслідки;

наявність у групі бойових втрат або поранених;

досвід перебування у схожих умовах, вміння подолання негативних психогенних станів, страху і паніки;

ступінь фізичної і психологічної виснаженості особового складу;

наявні сили і засоби, які можуть бути задіяні під час виконання завдання чи виходу із оточення;

стан управління і керівництва групою, наявність бойового досвіду та рівень авторитету командирів;

рівень адаптованості та ступінь впливу на особовий склад факторів складної бойової обстановки, небезпеки і невизначеності.

Разом із тим, ускладнює керівництво та негативно впливають на боєздатність військовослужбовців:

непередбачуваність ходу бойових дій та їх тривалість;

наявність загрози для здоров'я і самого життя;

дії на ворожій або замінованій території, під вогнем супротивника;

оточення, загроза полону, жорстокість, брутальність ворога;

складні погодні умови (холод, спека, опади, туман), складна місцевість (болото, гори, пустеля, тундра);

дефіцит часу на сон, виснаженість, наявність поранень, захворювань;

нестача набоїв, їжі, води, ізоляція, відсутність зв'язку з командуванням;

зростання роздратованості внаслідок хронічної втоми, конфлікту у підрозділі між військовослужбовцями;

почуття психічної (фізичної) безпомічності („комплекс жертви”);

недостатній рівень соціального захисту військовослужбовців та їх родин;

зростання колективної думки щодо негативного ставлення до війни.

Негативні чинники змінюються від природних умов, спеціалізації діяльності підрозділу, способу проникнення у заданий район (із суходолу, висадка з вертольотів або літаків, десант із сторони моря), дій у арктичних, гірських умовах або в умовах пустелі або джунглів.

Кліматогеографічні умови району дій в свою чергу зумовлюють додатковий вплив на працездатність і бойову діяльність особового складу.

Так під час дій у пустелі (тропіках, джунглях), в умовах високої температури повітря для військовослужбовцям несуть додаткову небезпеку сонячні удари, теплові непритомності, судороги і виснаження, теплові стомлення, тепловий набряк кінцівок. Висока температура повітря у тропіках (30°C і більше) у поєднанні з високою вологістю змінює тепловий баланс, що приводить до порушення механізмів терморегуляції, порушення обмінних процесів, гіпоксії, авітамінозу. При підвищенні температури тіла до 39°C настає стомлення потових залоз, при тепловому ударі потовиділення повністю припиняється і температура тіла може досягти небезпечної смертельної величини 42°C.

Під час бойових дій у гірській місцевості або в арктичних умовах однією з основних проблем є проблема теплового забезпечення. Сніг, крига, низька температура повітря при сильному вітрі призводять до охолодження або обмороження організму.

У розрідженому повітрі високогір'я додається гірська хвороба, яка викликана висотою, зменшенням відсотку кисню, швидким темпом підйому і фізичною втомою. Її симптоми: гострий головний біль, нудота і різкий біль у грудях, апатія, можливі слухові та візуальні галюцинації. Небезпечними можуть бути травмування кінцівок ніг, колін, хребта та інше.

Постійне або тривале перебування військовослужбовців на очах у одних і тих же співслужбовців у тяжких умовах може привести до посилення “ефекту акваріуму”, який полягає у намаганні військовослужбовця свідомо або несвідомо порушити сталі відносини, позбавитись роздратованості одноманітного оточення.

Також, важливим фактором стресу для воїнів є їх “безіменність” – неможливість у випадку загибелі бути похованим поряд із рідними і співслужбовцями. Ті, хто здійснює вихід із оточення часто вимушені залишати, ховати свої документи, особисті речі, листи, книги, гроші, амулети та інше.

В окремих випадках, під час тривалих дій у тилу супротивника, загиблі підлягають таємному похованню у районі виконання завдання.

Підрозділи у відриві від основних сил діють в умовах дефіциту набоїв, їжі, медикаментів, нестачі часу на сон і зміни активного періоду діяльності протягом доби, біологічних ритмів професійної діяльності.

Так, сон у 3 години на добу протягом 9 днів робить небоєздатними 10% особового складу. Сон 1,5 години на добу дає можливість зберегти боєздатність військовослужбовців лише протягом 6 днів. На початку сьомого дня із строю виходить половина особового складу. При повній відсутності сну на четверту добу 100% особового складу втрачають боєздатність.

Таким чином, специфічні фактори, як негативного так і позитивного, впливу на керівництво підлеглими та особистість воїна, що обумовлені специфікою виконання завдань у відриві, разом із загальними факторами впливу потребують обов'язкового врахування під час командирської та психологічної підготовки особового складу.

3. Керівництво підлеглими в умовах обмеження матеріальних запасів, порушення режиму діяльності і відпочинку (за досвідом бойових дій в Афганістані).

Стосовно дій в умовах обмеження матеріальних запасів, порушення режиму діяльності і відпочинку доцільно вивчати досвід бойових дій, наприклад в Афганістані.

У серпні 1987 року розвідувально-десантна рота була закинута на вертольотах на перевал для блокування відходу великого угруповання заколотників. Там вона перебувала протягом 18 днів. Постачання її боєприпасами й продовольством здійснювалося вертольотами один раз у три дні скиданням їх з висоти 4-6 метрів. Сухий пайок і боєприпаси скидалися в укрупці, вода - в герметично, що закриваються резервуарах, і хімічних панчохах, заповнених на 2/3 і ретельно зав'язані. Щоб не демаскувати себе десантники вогонь не розводили. І протягом всіх 18 доби вони харчувалися холодною їжею. За свідченням учасника цієї операції, через 10 днів від нестачі вітамінів в особового складу відкрилася кровотеча з ясен.

Велика кількість отрутих змій вимагала забезпечувати протизміїними сироватками для профілактики укусів.

Складна санітарно-епідеміологічна обстановка на території країни, поширення серед місцевого населення гострих кишкових і тифо-парафітозних захворювань, вірусного гепатиту, туберкульозу, витівки, малярії, вітряної віспи істотно впливали на захворюваність особового складу.

Врахування попереднього досвіду бойових дій вимагає наступних заходів під час занять по формуванню лідерських якостей командирів та психологічної стійкості військовослужбовців до дій у відриві:

широкого застосування учбових комплектів, габаритно-вагових моделей, муляжів зброї, боєприпасів, іншого майна;

тренувань у комплектуванні, підгонці, укладці майна та військового спорядження в обсягах та розмірах, які відповідатимуть реальним умовам;

створення та застосування методик по вихованню витривалості організму в умовах недостатньої кількості води, їжі, розрідження повітря, дій в темряві.

Практичні заняття з командирської та психологічної підготовки особового складу до виконання завдань у складі групи (відділення) у відриві від основних сил доцільно проводити в тактичній обстановці, яка відповідає умовам постійної загрози зустрічі з противником.

Для виховання у військовослужбовців постійної психологічної готовності до дій, почуття відповідальності, пильності і прагнення до самоконтролю необхідно в ході навчань за недбалі дії і погане маскуванню надавати ввідні по "виводу з ладу" як самих військовослужбовців, так і їхніх засоби пересування (зв'язку, зброї тощо).

Обов'язковими складовими підготовки є виконання окремих вправ з "виживання": ночівлі у відкритому полі, у лісі, готування їжі з місцевої рослинності, дичини з маскуванням свого розташування і пересування, тривале перебування без руху в одному положенні в умовах зовнішніх подразників (палюче сонце, комарі і мошкара, холод і дощ, імітація розривів снарядів, мін), надання першої допомоги і самопомоги тощо.

Висновки.

Узагальнюючи викладені підходи до проблем підготовки особового складу до діяльності у відриві від основних сил в умовах порушення режиму діяльності і відпочинку слід виходити з наступних принципових положень:

підготовка психіки особового складу до діяльності у вказаних умовах є об'єктивною необхідністю. Це викликано тим, що кожна людина, яка бере участь у бойових діях, має індивідуальні психологічні якості і здібності. Особливості виду та способу ведення бойових дій безпосередньо впливають на психічний стан військовослужбовця, у в подальшому безпосередньо впливають і на рівень виконання бойових завдань цією особою;

формування психологічної готовності і емоційно-вольової стійкості особового складу не є вихованням окремих якостей воїна. Ефективність дій військово службовців у бою – це сукупний вираз твердих ідейних переконань, впевненість у необхідності захисту своєї країни, моральних і психологічних якостей, загального настрою особистості і військового колективу на беззаперечне виконання свого військового обов'язку;

формування психологічної підготовленості до діяльності у відриві від основних сил в умовах порушення режиму діяльності і відпочинку проводиться у загальній системі бойової підготовки особового складу, здійснюється у всіх формах діяльності воїнів і військових підрозділів. Психологічна підготовка до дій у зазначених умовах не обмежується проведенням лише спеціальних заходів, а є одночасно специфічним компонентом виховання і навчання воїнів у військовому середовищі, одним з завдань військово-педагогічного процесу.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі аналізу та прогнозування морально-психологічного стану соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ //Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
2. Съедин С.И., Абурахманов Р.А. Психологічні наслідки впливу бойової обстановки. -М.:МО РФ, 1992.-С.20.

Тема 13. ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНИХ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ З ВИКОРИСТАННЯМ НАВЧАЛЬНО-ТРЕНУВАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ.

Питання, що розглядаються.

1. Вивчення структури, призначення і можливостей Навчально-тренувального комплексу психологічної підготовки особового складу.

2. Дотримання заходів безпеки та попередження травматизму особового складу.

1. Вивчення структури, призначення і можливостей Навчально-тренувального комплексу психологічної підготовки особового складу.

Навчально-тренувальний комплекс психологічної підготовки особового складу (далі – НТК ППОС) призначений для:

- формування у військовослужбовців стійкості до психотравмуючих факторів бою;
- навчання військовослужбовців методам попередження психотравмування, саморегуляції, надання першої психологічної допомоги, визначення психічного стану підлеглих;
- адаптування військовослужбовців до екстремальних умов бою;
- формування у військовослужбовців вміння організації психологічної підготовки особового складу, командної роботи та лідерські якості.

Обладнання (елементи) НТК ППОС:

Навчально-тренувальний комплекс розташований на площі 200 на 200 м. Загальна дистанція проходження – 1,5 км (для аеромобільних військ та розвідників – до 3 км). На ньому розміщені різноманітні інженерні загородження – траншея, імітація завалу з дерев, так звана “міська зона”, дзот, протитанковий рів, спеціальні конструкції, де закріплені канати для переповзання та перестрибування перешкод, колоди, що хитаються, підвісний місток, імітація ураженої бойової техніки, “мінне поле”, розбита техніка, де відпрацьовується вправа з евакуації пораненого, полонення противника тощо.

Можливості НТК ППОС:

водночас на смузі можуть займатися до 30 чоловік особового складу з трьома інструкторами (у якості сержантів);

моделювання на території смуги реалістичних образів, тактики дій, бойових можливостей ймовірного противника;

підготовка особового складу до дій у складних природно-кліматичних та екстремальних умовах;

створення в процесі занять фізичних і психічних навантажень (перевантажень), характерних для реального бою;

розвиток у військовослужбовців індивідуальних можливостей у подоланні стрес-чинників.

Психологічні умови і засоби, що формують у військовослужбовців такі психічні якості як стійкість до факторів екстремальної обстановки і готовність виконувати завдання за їхнього впливу:

звуків ефекти: пострілів, вибухів, нальоту авіації, стону поранених (досягається застосуванням двох акустичних систем потужністю 500 Вт, які легко імітують вибух 120 мм снаряду в радіусі 200 м. Живлення подається з генератора потужністю 1,6 КВт);

манекени з муляжами поранень та травмувань;

димові завіси, використання вогню, виконання вправ на висоті (подолання страху), загроза опинитися у воді (проходження болотистої місцевості), бруді;

застосування холостих набоїв та вибухових пакетів;

моделювання факторів недостатку часу, раптовості та небезпеки при виконанні ситуативних завдань.

Матеріально-технічне забезпечення: електрогенератор, аудіо апаратура, холості набої, вибухові пакети, димові шашки.

2. Дотримання заходів безпеки та попередження травматизму особового складу.

Безпека під час навчальних занять досягається чіткою організацією, точним дотриманням правил та вимог безпеки, високою дисциплінованістю всіх військовослужбовців.

Кожний військовослужбовець повинен беззаперечно та точно виконувати всі правила та вимоги безпеки під час виконання вправ психологічної підготовки.

Стрільба холостими набоями та застосування імітаційних засобів негайно припиняється за командою керівника або самостійно кожним військовослужбовцем у разі:

появи людей, тварин і машин на маршруті руху, низьколітніх апаратів, вертольотів над комплексом;

доповіді або подання встановленого сигналу з поста оточення про небезпеку продовження стрільби;

підняття білого прапора (ВСП, ліхтарів) на командному пункті;

виникнення пожежі на території навчально-тренувального комплексу та на території полігона;

втрати орієнтування тими, хто стріляє.

За командою “Стій! Припинити вогонь” ті, хто стріляють, припиняють вогонь. Зброю розряджають та ставлять на запобіжник.

Категорично забороняється:

заряджати зброю бойовими набоями;

заряджати зброю холостими набоями, а також інертними гранатами до сигналу “Вогонь” (команди керівника, командира);

направляти зброю на людей незалежно від того, заряджена вона чи ні;

відкривати та вести вогонь: з несправної зброї, несправними боеприпасами або боеприпасами непередбаченими для неї; за межі небезпечних напрямків стрільби; при піднятому білому прапорі на командному (дільничному) пункті: по спорудах (вишках, тригонометричних пунктах та декоративному обладнанню); після утикання ствола у ґрунт або перешкоду; під час перебування людей на навчальних об'єктах, а також при відсутності керівника занять;

залишати де б то не було заряджену зброю або передавати її іншим особам; залишати на місці для стрільби індивідуальну зброю без команди керівника (командира).

Попередження травматизму особового складу при подоланні перешкод смуги психологічної підготовки забезпечується:

перевіркою технічного стану обладнання та інвентарю;
 якісною підготовкою до занять місць приземлення (постійне перекопування і засипанням їх тирсою або піском);
 дотриманням встановленої послідовності виконання прийомів, дій і вправ, оптимальних інтервалів і дистанцій між тими, хто навчається, при виконанні прийомів зі зброєю в русі і в темний час доби;
 винесенням цілей для метання гранат у бік від напрямку бігу;
 якісним планування проведення занять (заняття з подолання перешкод плануються в теплі, бездошові місяці);
 непроведенням занять контрольним і змагальним методом на мокрій або вологій смузі перешкод;
 суворим дотриманням правил застосування імітаційних засобів;
 перевіркою технічного стану навчальних об'єктів (канатів, розтяжок, карабінів, тарлепів, стопорних пристроїв тощо);
 правильним застосуванням прийомів страховки і самостраховки;
 застосуванням макетів ножів, піхотних лопат, автоматів тощо;
 дотриманням правил застосування імітаційних засобів;
 старанною підготовкою взуття, обмундирування, спорядження і зброї та постійним контролем за станом тих, хто навчається;
 врахуванням величини фізичного навантаження;
 спостереженням за тими, хто навчається, їх взаємним спостереженням, наданням негайної допомоги у разі виявлення ознак незадовільного стану.

Додаток 1

КАРТКА ОЦІНКИ
військовослужбовців під час проходження маршруту на смузі
психологічної підготовки

_____

(військове звання, прізвище, ініціали)

_____

(назва підрозділу)

_____

(назва і код ситуаційного завдання)

Назва елементу НТК ШПОС	Умови і критерії ситуаційного завдання	Бали
Старт	за "чисте" проходження ділянки	+ 2
	відсутність стрільби на початку руху	+ 1
	зброя не поставлена на запобіжник (керівник заняття негайно зупиняє рух)	- 1
Ділянка колючого дроту для переповзання під нею	за "чисте" проходження ділянки	+ 4
	за торкання дроту екіпіровкою	- 1
	за попадання піску у ствол	- 2
	за зброю повернуту затвором до низу	- 1
Надовби оплетені колючим дротом	за "чисте" проходження ділянки	+ 3
	зброя не знята із запобіжника	- 1
	за відсутність "прикриття"	- 1
	за втрату часу при доланні перешкоди (більше 1 хв.)	- 1
	при неможливості подолання перешкоди або порушення заходів безпеки поведіння зі зброєю	зняття з маршруту і дискваліфікація
Траншея	за "чисте" проходження траншеї	+ 4
	за не приєднаний своєчасно багнет	- 1
	за не тримання зброї в положенні для стрільби стоячи	- 1
	за відсутність удару багнетом першої мішені, або слабкий удар	- 1
	за відсутність стрільби по другій мішені або не кидання імітаційної гранати	- 1
Барикади з інженерних загороджень ("їжаків", малопомітних перешкод)	за "чисте" проходження барикади з їжаків	+ 2
	за тримання зброї не в положенні для стрільби стоячи	- 1
	за торкання барикади, затримка при доланні малопомітних	- 1

Назва елементу НТК ППОС	Умови і критерії ситуаційного завдання	Бали
	перешкод	
Завал з дерев	за "чисте" проходження завалу відповідно до вимог інструктора	+ 2
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за падіння під час подолання	- 1
Ділянка з шинами, плетень, цегляні руїни	за "чисте" проходження руїн	+2
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за падіння під час подолання перешкод	- 1
Дерево-земляна вогнева точка	за "чисте" проходження ділянки	+ 6
	за пряме влучання гранати в амбразуру	+ 1
	за відсутність пострілів на рубежі вогню	- 1
	за неправильне переповзання	- 1
	зброя не поставлена на запобіжник	- 1
	за зброю повернуту затвором до низу	- 1
	за демаскування під час підготовки до кидання гранати і стрільби	- 1
	зброя не знята із запобіжника	- 1
Задимлена ділянка	за "чисте" проходження ділянки	+ 2
	за невірнo одягнутий протигаз	- 1
	за тримання зброї не в положенні для стрільби стоячи	- 1
Конструкція з колесами та підвісним канатом	за "чисте" проходження ділянки	+ 5
	зброя не поставлена на запобіжник	- 1
	за падіння з шин	- 1
	за падіння з канатів	- 1
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	зброя у другого військовослужбовця не знята із запобіжника	- 1
	при неможливості подолання перешкоди	дискваліфікація
Перестрибування через канаву за допомогою канату	за "чисте" проходження канави	+ 5
	за падіння у канаву	- 2
	за доторкання ногами води, каркасу	- 1
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за відсутність стрільби на визначеному рубежі (секторі)	- 1
Не закріплена колода над канавою	за "чисте" проходження колоди	+ 2
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за падіння з колоди	- 2
Заболочена ділянка	за "чисте" проходження ділянки	+ 2
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за нирання з головою під колоду	- 1
	за не подолання перешкоди	дискваліфікація
Місток рухомими перешкодами	за "чисте" проходження колоди	+ 3
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за падіння з колоди	- 1
	за торкання підвісних предметів, що хитаються	- 1
	при неможливості подолання перешкоди	дискваліфікація
Дерев'яна естакада	за "чисте" проходження містка	+ 2
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за зістрибування з містка після втрати рівноваги	- 1
Протитанковий рив	за "чисте" проходження перешкоди	+ 3
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за падіння (зривання з канатів) у рив	- 2
	при неможливості подолання перешкоди	дискваліфікація
Дерев'яний паркан	за "чисте" проходження перешкоди	+ 2
	за ненадання допомоги товаришу	- 1
	за падіння з паркану	- 1
	при неможливості подолання перешкоди	дискваліфікація
Підвісний міст	за "чисте" проходження перешкоди	+ 1
	за відсутність пострілів на рубежі вогню	- 1
	за падіння з містка	- 1
	за не подолання перешкоди	дискваліфікація
Мінне поле	за "чисте" проходження перешкоди	+ 5
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за пропущену розтяжку	- 2
	за зняття тільки однієї розтяжки	- 1
	за пропущені дві розтяжки	- 4
	за відволікання від прикриття дій напарника підказування і демаскування	- 1
	при обриві хоча б однієї розтяжки	дискваліфікація
Обшук полонених	за "чисте" проходження ділянки	+ 2
	за невірне розташування під час обшуку	- 2

Назва елементу НТК ППОС	Умови і критерії ситуаційного завдання	Бали
Огляд розбитої техніки та евакуація пораненого	за не знайдену зброю	- 2
	за "чисте" проходження ділянки	+ 2
	за відсутність "прикриття" один одного	- 1
	за поверхневий обшук розбитої техніки	- 1
	за не знайдений пакет на "трупі"	- 2
	за не розпізнавання відповідних знаків та емблем	- 2
	за падіння "пораненого"	- 2

Командир _____
(підрозділ)

(військове звання, підпис, прізвище, ініціали)

Дата дій

"__" _____ 201__ р.

Додаток 2

Оцінка	Умови і критерії виконання вправи	Час	Кількість набраних балів
"відмінно"	- пройдені всі перешкоди за встановлений інструктором час; - кількість набоїв, що залишилися у кожному магазині – мінімум – 3 шт., максимум – 5 шт.	10 хв. 30 сек.	50-60
"добре"	- пройдені всі перешкоди за встановлений інструктором час; - кількість набоїв, що залишилися у кожному магазині – мінімум – 2 шт., максимум – 6 шт.	11 хв. 30 сек.	40-49
"задовільно"	- пройдені всі перешкоди; - кількість набоїв, що залишилися у кожному магазині – мінімум – 1 шт., максимум – 7 шт.	12 хв. 30 сек.	30-39
"незадовільно"	- військовослужбовець отримав дискваліфікацію; - при проходженні смуги не вклався у визначений керівником час; - кількість набоїв, що залишилися у кожному магазині – 0, або більше 7 шт.	-	менше 30

Нормативи, що виконуються:

Додаткові умови:

Подолання смуги ППОС здійснюється в спорядженні: металевий шолом, АК-74, 2 магазини, сумка для магазинів, сумка для гранат, протигаз.

Проходження смуги здійснюється "двійками".

Кожному військовослужбовцю видається 30 холостих набоїв (споряджається два магазини по 15 шт.).

Кожному військовослужбовцю видається 2 навчальні гранати (кожна граната споряджається УЗРГМ).

Даний методичний матеріал підготовлено начальником кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Академії сухопутних військ імені гетьмана П.Сагайдачного полковником Романишиним А.М., кандидатом педагогічних наук, доцентом.

Література.

1. Рекомендації механізованим підрозділам щодо дій на полі бою в сучасних умовах [методичний посібник]. – К.: МО України, 2005 – 48 с.
2. Психологічна підготовка. Навч.-метод. пос. / Бойко О.В., Романишин А.М. та ін. – Львів: АСВ, 2010. – 211 с.

Тема 14. ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ (РЕАДАПТАЦІЇ) ОСОБОВОГО СКЛАДУ В З'ЄДНАННІ (ВІЙСЬКОВІЙ ЧАСТИНІ).

Питання, що розглядаються.

1. Психологічна реабілітація військовослужбовців: сутність, завдання, структура й організація.
2. Психологічні основи формування системи реадaptaції й реабілітації в Збройних Силах України.
3. Основні напрямки роботи, організаційні форми й ефективні методи діяльності військового психолога.
4. Практичні прийоми здійснення психологічної реабілітації в умовах військ.
5. Психологічна реабілітація в системі лікувально-евакуаційних заходів у бойовій обстановці.
6. Рекомендації для військових психологів щодо підготовки особового складу підрозділів і частин до участі в бою і проведення психологічної реабілітації військовослужбовців із БПТ.

1. Психологічна реабілітація військовослужбовців: сутність, завдання, структура й організація.

Поняття **реабілітація** (відновлення) багатьма розглядається як “третинна профілактика”, розуміючи, одночасно, під первинною профілактикою – попередження захворювань, а під вторинною – лікування хвороби.

Розглядаючи сутність даного поняття, і говорячи про процес реабілітації військовослужбовців, що одержали психічні травми, правомірно, на наш погляд, розрізнити наступні різновиди реабілітації:

Медична реабілітація. У тих випадках, коли військовослужбовці одержують досить серйозні травми, до них застосовуються заходи медичної реабілітації. Надання першої медичної допомоги в бойовій обстановці є ні чим іншим як початок медичної реабілітації. Навіть короткочасне покращання стану військовослужбовців полегшує контакт із ними, підвищує їхню віру в поліпшення стану і подальше одужання.

Значущість медичних заходів у відновленні психічної рівноваги полягає не тільки в застосуванні психотропних засобів, що нормалізують емоційну сферу людини та створюють умови для швидкого й конструктивного впливу на психологічні стани.

Істотну роль у профілактиці психічних розладів у військовослужбовців грають такі елементи медичної реабілітації, як повноцінне й раціональне харчування, турбота про стан здоров'я особового складу, дотримання елементарних гігієнічних норм тощо.

При наданні кваліфікованої медичної допомоги військовослужбовцям із травмованою психікою в лікувальних установах застосовуються медикаментозна терапія, фізіотерапія, бальнеотерапія, масаж тощо.

Військово-професійна реабілітація. Передбачає вживання заходів по відновленню в найкоротший термін після травмування психіки військовослужбовців їхніх професійних навичок, найважливіших функцій, що забезпечують виконання обов'язків за призначенням. У випадку неможливості професійної реабілітації військовослужбовців здійснюється їхнє перенавчання, підготовка до виконання інших, більше доступних обов'язків (професійна переорієнтація).

Соціальна реабілітація. Для військовослужбовця, що одержав психічну травму, важливо відчутти з боку оточуючих його людей увагу та співчуття, одержати необхідну допомогу. Поліпшує настрій і позитивно позначається на стані травмованого відволікання уваги військовослужбовця від зосередження на хворобливих відчуттях.

Такий психосоціальний вплив, його значимість визначають участь у реабілітації не тільки медичних працівників, але насамперед, командирів і товаришів по службі військовослужбовця.

У цей період особлива увага приділяється підтримці в підрозділах (військовій частині) здорового соціально-психологічного клімату.

Соціальна реабілітація військовослужбовців визначається характером взаємовідносин травмованого в колективі, наявністю передумов до суспільно корисної роботи, особливостями поведінки в процесі службової діяльності, виразністю інтересів. Вплив соціального фактора спрямовується на корегування в людини світогляду й відносини до життя, активізацію соціальних ідеалів.

Психосоціальний вплив здійснюється проведенням групової терапії, стимулюванням соціальної активності, зайнятістю суспільно значущими справами (роботою). Відчутно позначається на соціальній реабілітації постійний контакт військовослужбовця з товаришами по службі, одержання листів, газет, журналів, прослуховування радіопередач тощо. Рішення цих завдань активно сприяє організаційно-виховна діяльність командирів.

Психологічна реабілітація – це система медико-психологічних, педагогічних, соціальних заходів, спрямованих на відновлення, корекцію або компенсацію порушених психічних функцій, станів, особистісного й соціального статусу людей, що одержали психічну травму. Вона також є невід'ємною складовою частиною загальної реабілітації.

Психологічна реабілітація є найважливішим елементом відновлення психічної рівноваги. Сутність її полягає в здійсненні різних впливів через психіку на військовослужбовця з урахуванням терапії, профілактики, гігієни й педагогіки.

За допомогою психологічних впливів стає можливим знизити загальний рівень нервово-психічної напруги, швидше відновити морально-психологічний стан й, тим самим, вплинути на прискорення процесів відновлення в інших органах і системах організму.

Цим відрізняється психологічний вплив від інших засобів реабілітації.

Основними цілями психологічної реабілітації є: відновлення бойової й трудової здатності; попередження інвалідності; соціальна адаптація людей.

З'ясування цілей психологічної реабілітації дозволяє визначити її завдання, зміст, структуру, приваблювані сили й засоби, а також обов'язки органів управління й посадових осіб щодо організації, здійснення й керівництва процесом відновлення психічної рівноваги військовослужбовців в умовах екстремальної обстановки бою.

До числа основних завдань психологічної реабілітації відносяться:

1. Встановлення характеру й ступеня важливості нервово-психологічних розладів, визначення індивідуально-особистісних особливостей реагування військовослужбовцем на отриману психічну травму і розробка реабілітаційних заходів.

2. Зняття психоемоційної напруги, дратівливості й страху за допомогою застосування комплексних впливів (психотерапевтичних, медичних, біологічних, соціотерапевтичних і педагогічних (виховних)).

3. Регуляція порушених функцій організму, корекція психофізіологічного стану методами психофармакологічних, психотерапевтичних і фізичних впливів.

4. Формування оптимальної психологічної реакції на наслідки психічної травми, мобілізація особистості на подолання виниклих станів, виховання у військовослужбовців необхідних вольових якостей.

5. Формування у особового складу чітких уявлень про фактори ризику й усвідомленого відношення до заходів щодо їхнього усунення.

6. Оптимізація вирішення психотравматичної ситуації, відновлення соціального статусу, адаптація людини до умов зовнішнього середовища за допомогою стимулювання соціальної активності військовослужбовця, а також різними організаційно-педагогічними методами.

7. Оцінка фізичної, сенсорної й розумової працездатності; проведення професійно-психологічної реабілітації, а при втраті професійної придатності – професійної переорієнтації; орієнтування на продовження активної службової діяльності й виконання обов'язків військової служби.

8. Вивчення динаміки змін психічних станів у процесі реабілітації; діагностика функціонального стану фізіологічних систем організму; оцінка ефективності і корекція (якщо буде потреба) реабілітаційних заходів.

Аналіз завдань психологічної реабілітації дозволяє визначити найбільш важливі компоненти й засоби, що входять у систему соціально-психологічної реабілітації. Такими можуть бути: психологічні, медико-біологічні й організаційно-педагогічні заходи.

Ефективний реабілітаційний вплив на військовослужбовця дозволяє здійснювати психотерапію (лікувальний вплив на людину психічними факторами).

Під психотерапією розуміється планомірний психічний вплив словом або мовою на людину, яка одержала психічну травму.

Загальна (непряма) психотерапія являє собою комплекс заходів, спрямованих на створення обстановки, що сприятливо впливає на людину, яка одержала психічну травму. До них ствідносяться: раціональна організація службової діяльності, у випадку необхідності зміна роду занять; створення в підрозділі (військовій частині) здорового соціально-психологічного клімату; відволікання від неприсних психотравмуючих переживань.

Непряма психотерапія є першоосновою лікування травмованої психіки воїна в будь-якій обстановці. Психотерапевтичний вплив на людину здійснюють бесіди командирів і медичних працівників про його стан, зняття в нього тривоги й зміцнення надії на одужання, турбота про його відпочинок, харчування, лікування, увага до всього, що займає військовослужбовця, чим сповнені його переживання й думки.

Спеціальна (пряма) психотерапія – це сукупність спеціальних прийомів словесного впливу на психіку військовослужбовця, який одержав психічну травму. Розрізняють наступні види такої психотерапії:

седативна, спрямована на заспокоєння людини, ослаблення його хворобливих відчуттів або пом'якшення його емоційного реагування на свій стан;

коригуюча, що покликана виробити правильне відношення до дій, що відбулися й послабити патогенну значущість причини його стану;

стимулююча, що має метою мобілізацію компенсаторних механізмів і підвищення соціальної активності особистості військовослужбовця;

психотерапія, спрямована на усунення патологічного стереотипу, що обумовлює стійку фіксацію хворобливих симптомів.

У цей час у практиці затвердився цілий ряд психотерапевтичних методик, що застосовуються при здійсненні психологічної реабілітації.

До числа найбільш доступних для застосування у військовій практиці **методів психологічного впливу на організм військовослужбовця**, його психіку, ставляться:

1. Раціональна психотерапія.
2. Сугестивна психотерапія.
3. Аутогенне тренування.
4. Самонавіювання (саморегуляція).
5. Наркопсихотерапія.
6. Трудотерапія.
7. Естетотерапія.
8. Натуротерапія.

Раціональна психотерапія, як основний метод психотерапії, ґрунтується на переконанні, звертанні до розуму травмованої людини, пред'явленні йому різних переконливих фактів, доказів, що приводить його до можливості самому робити певні висновки, змінюючи відношення до психотравмуючої ситуації.

Включає в себе проведення в доступній формі спеціальних бесід з військовослужбовцями, які одержали психічну травму. У ході їх логічно доводиться можливість успішного лікування. На відповідних прикладах підтримується бадьорість духу, зміцнює воля до відновлення нормального стану. Суть проведених бесід – апеляція до розуму, свідомості, волі людини.

Раціональна психотерапія адресується до логічного мислення. Як впливові фактори використовуються авторитет командира (лікаря, психолога, досвідченого товариша по службі), переконання, роз'яснення ситуації, похвала військовослужбовця, відволікання його від проблем тощо. Вона спрямовується на створення активної позиції травмованого військовослужбовця в подоланні хворобливих проявів, а також на корекцію неадекватних емоційних реакцій і порушеної системи відносин.

Сугестивна психотерапія являє собою здійснення емоційного впливу на психіку військовослужбовця, тобто навіювання йому певних думок.

Вплив на людину здійснюється двома способами: навіюванням у стані сну (гіпноз) і навіюванням у стані пильнування.

В армійських умовах найбільш доступний другий спосіб, що може застосовуватися в будь-яких умовах обстановки.

Навіювання є не що інше, як цілеспрямований психічний вплив, що пасивно сприймається людиною без критичної оцінки.

Найбільше поширення одержали такі форми навіювання, як самонавіювання (саморегуляція) і аутогенне тренування.

Наркопсихотерапія, є різновидом психотерапії і являє собою поєднання мовного навіювання на тлі неповного наркозу, викликаного застосуванням медичних препаратів. Найбільш доцільне її застосування у лікувальних установах.

Застосування перерахованих вище методів психологічного впливу на військовослужбовців, які отримали психогенні травми, зобов'язує командирів і інших посадових осіб мати високий такт, широким кругозором, педагогічними здатностями, умінням не тільки роз'яснити, але й парировати заперечення, швидко вловлювати помилки в судженнях і використовувати їх для відновлення психічної рівноваги підлеглих.

Трудотерапія також відноситься до методів психологічної реабілітації, тому що залучення воїнів із травмованою психікою до виконання нескладних робіт і завдань, крім розвитку фізичної активності, веде до

формування стійкого позитивного фону настрою, позитивної установки до праці й службової діяльності, сприяє прискоренню адаптації військовослужбовця у військовому колективі.

Залучення воїнів до діяльності відволікає їх від хворобливих переживань, поліпшує контакт із оточуючими, сприяє відновленню порушених функцій, викликає в травмованих почуття впевненості у своїх силах, тим самим прискорюючи процес їхньої реабілітації.

Естетотерапія – лікування прекрасним, гарним. Містить у собі бібліотерапію, музикотерапію, натуртерапію тощо.

Фізичне середовище, що оточує людини (колір; звуки; заходи; температурні, погодні, географічні фактори), впливають на людину, міняючи його психічний стан, настрої, самопочуття й життєвий тонус.

Засобами загального впливу на психіку військовослужбовців є кольороестетичний вплив, функціональна музика, перегляд кіно і відеофільмів, читання літератури. У цьому випадку військовослужбовець включається в процес корекції функціонального стану як глядач, що сприймає форму, колір, елементи навколишньої дійсності й живої природи.

Основна мета цього впливу складається у відволіканні військовослужбовця від гостро пережитих ситуацій для досягнення заспокійливого ефекту, зняття нервово-емоційної напруги, нормалізації діяльності нервової й серцево-судинної системи.

Бібліотерапія впливає на психіку людини за допомогою читання книг. Використання спеціально відібраного для читання матеріалу як терапевтичного засобу в психіатрії з метою вирішення особистих проблем за допомогою спрямованого читання. Оскільки бібліотерапія використовує звичайно художні твори, вона ставиться до методів естетотерапії.

Музикотерапія – це психотерапевтичний метод безпосереднього впливу на почуття, емоції, настрої; безсловесного навіювання певного настрою, що піднімає людину над своїми переживаннями, допомагає переборювати хворобливі розлади з використанням у лікувальних цілях музики.

Звук робить на психіку безпосередній емоційний вплив. Сильний, нав'язливий шум дратує, стомлює, позбавляє спокою, приводить у несамовитість. Гнітюче діє й “гробова” тиша.

Музика є потужним емоційним стимулом. Ритм і мелодія здатні змінювати число серцевих скорочень, подих, обмін речовин. Музика може викликати глибокі зрушення в настрої, світосприйманні, відносинах людей, міняючи їхній життєвий тонус, викликати радість і наснагу, сентиментальність і смуток, заспокоєння й умиротворення.

Натурпсихотерапія (ландшафтотерапія) - використання лікувального впливу природи; застосовується як фон для психотерапії, що неможлива без інформації, переданою мовою. Естетичний вплив природи на людину гармонізує його особистість, сприяє відновленню порушених відносин і установок особистості, що лежать в основі багатьох психічних розладів.

Психологічна реабілітація припускає виконання й ряду **гігієнічних заходів**.

По-перше, необхідно забезпечувати дотримання чіткого режиму дня (нічний сон не менш 8 годин; ранкова гімнастика; водні тонізуючі процедури; систематичне поєднання праці й активного відпочинку; спортивні ігри, що не вимагають складної координації рухів і напруженої уваги).

По-друге, усунення професійно шкідливих факторів; зміна роду діяльності; поліпшення умов виконання обов'язків по службі; регламентація службового часу; звільнення від нічних робіт; обмеження надмірних фізичних і емоційних навантажень тощо).

По-третє, повноцінне й різноманітне харчування (з перевагою білків тваринного походження й великої кількості вітамінів).

Сфери соціально-психологічної реабілітації: психологічна, професійна, сімейна, виховання, дозвілля, суспільна.

Основними принципами психологічної реабілітації є:

1. Максимальна наближеність до військової ланки.
2. Невідкладність, ранній початок реабілітаційних заходів відразу після виявлення психічних розладів.
3. Єдність психосоціальних і фізіологічних методів впливу (єдність реабілітації й лікування).

4. Послідовність і наступність реабілітаційних заходів. Вплив, у тому числі і психосоціальний, здійснюється певних дозах, з поступовим (східчастим) переходом від одного впливу (зусилля, заходу) до іншого, від однієї форми організації допомоги до іншої.

5. Різномісність (різноплановість) зусиль. Реабілітаційні заходи здійснюються в декількох сферах. Реабілітація розуміється як складний процес, що поєднує зусилля командирів, медичних працівників, психологів і самого військовослужбовця, спрямованих на різні сфери життєдіяльності останнього.

6. Партнерство, співробітництво. Побудова реабілітаційного впливу повинна бути такою, щоб утягнути військовослужбовця, що одержав психічну травму, у відбудовний процес. У всіх реабілітаційних методах впливу стрижневим змістом є апеляція до особистості військовослужбовця.

7. Індивідуалізація реабілітаційних заходів. Відновлення психічної рівноваги окремого військовослужбовця здійснюється з урахуванням особливостей особистості, механізмів і динаміки станів.

8. Відповідність реабілітаційних заходів адаптаційним можливостям людини.

9. Участь у реабілітаційному впливі командирів, медичних працівників, психологів, офіцерів органів по роботі з особовим складом, товаришів по службі. .

10. Систематичний контроль і своєчасна корекція реабілітаційної програми.

Виходячи з перерахованих вище принципів і положень, всі посадові особи військової частини (підрозділу) повинні планувати свою діяльність, у частині, що стосується організації та здійснення реабілітаційних заходів,

Бойовий статут, покладаючи на командира відповідальність за керівництво діями підпорядкованих частин і підрозділів, покладає на нього також завдання виявлення, вивчення, всебічної оцінки факторів, що впливають на стан особового складу

Організація командиром психологічної реабілітації військовослужбовців може здійснюватися по наступних етапах:

вивчення вимог керівних документів щодо організації психологічної реабілітації;

вивчення й аналіз психологічного стану підлеглих;

визначення заходів щодо відновлення психічної рівноваги у військовослужбовців, що одержали психічні травми;

вддання вказівок по психологічній реабілітації травмованих;

постановка завдань посадовим особам, що залучаються до здійснення заходів психологічної реабілітації;

особиста участь у здійсненні реабілітаційних заходів;

здійснення контролю й надання необхідної допомоги виконавцям;

організація навчання та інструктаж посадових осіб з питань здійснення психологічної реабілітації;

вивчення, узагальнення й впровадження передового досвіду роботи по відновленню психічної рівноваги у військовослужбовців;

доповідь старшому начальникові про психологічний стан особового складу й проведену роботу.

З огляду на важливість заходів, спрямованих на збереження й відновлення боєздатності військовослужбовців і військових колективів, командир зобов'язаний урахувати їх при видачі вказівок з морально-психологічного забезпечення, зорієнтувати посадових осіб і визначити ступінь їхньої участі в рішенні наступних **основних завдань**:

1. Зняття у військовослужбовців психічної напруженості й втоми.

2. Швидке повернення до строю людей, характер психічних розладів яких дозволяє уникнути госпіталізації.

3. Евакуація воїнів, що одержали бойові психічні травми для надання медичної допомоги й проведення реабілітації.

4. Відновлення боєздатності й стійкості деморалізованих і дезорганізованих військових підрозділів.

У такий спосіб: психологічна реабілітація, будучи важливим елементом морально-психологічного забезпечення діяльності військ, забезпечує підтримку необхідного стану боєздатності військовослужбовців, сприяє попередженню інвалідності, дозволяє відновлювати психічну рівновагу особового складу, створює умови для адаптації воїнів, що одержали психічні травми.

Являючи собою систему медико-психологічних, педагогічних, соціальних і організаційно-управлінських заходів щодо відновлення психічної рівноваги військовослужбовців, психологічна реабілітація передбачає можливість застосування ряду доступних способів впливу на особовий склад безпосередньо у військовій частині, без евакуації частини травмованих у лікувальні установи.

От чому, для командира важливо мати уявлення про сутність і зміст практичних прийомів психологічної реабілітації, про методику її організації в умовах військ.

Успішне вирішення завдань психологічної реабілітації буде визначатися й умінням командира доцільно направляти діяльність штабів, командирів підрозділів, органів по роботі з особовим складом, військових психологів, медичних працівників, військових юристів, військових колективів; опиратися на ці сили, забезпечувати їхню тісну взаємодію, використовувати їхні можливості для підтримки високої бойової готовності, дисципліни й бойової згуртованості, збереження психічного здоров'я підлеглого особового складу.

2. Психологічні основи формування системи реадaptaції й реабілітації в Збройних Силах України.

Система реабілітації й реадaptaції особового складу Збройних Сил України базується на двох основних підходах:

1. Реабілітація і реадaptaція розуміється як відновлення цільового психологічного ресурсу військовослужбовців. Під цільовим психологічним ресурсом розуміється сукупність наявних психологічних можливостей військовослужбовця в існуючих обставинах соціального і ергономічного середовища, що обумовлюють його здатність вирішувати бойові завдання.

2. Реабілітація і реадaptaція розуміється як відновлення соціального, психічного статусу й підвищення адаптивних можливостей у мирному житті.

Рішення завдань психологічного забезпечення здійснюється на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях. На стратегічному рівні вирішуються завдання створення сприятливого зовнішнього середовища й психологічних передумов для ефективних бойових дій військ. Одним з важливих завдань роботи на цьому рівні є розгортання й організація функціонування системи психологічної реабілітації й соціально-психологічної реадaptaції з урахуванням прогнозованих обсягів психотравматизації військовослужбовців і потреби в психологічній корекції.

На оперативному рівні серед інших завдань, як найбільш важливе визначається здійснення першого етапу соціально-психологічної реадaptaції воїнів, що завершили участь у бойових діях.

На тактичному рівні психологічне забезпечення охоплює комплекс заходів, що стосуються лише частин і з'єднань, що діють безпосередньо в бойовій обстановці.

Реадaptaція й реабілітація містить у собі наступні елементи: "психологічний карантин" (перебування військовослужбовців деякий час у середовищі товаришів по службі з поступовим допуском у нього цивільних осіб); створення реадaptaційного соціального середовища в місцях постійної дислокації, у родинах учасників бойових дій; проведення психореабілітаційних заходів з військовослужбовцями з проявами психотравматизації; психологічний моніторинг станів воїнів, що повернулися з району бойових дій.

Проблема реадaptaції і більш глибокого відновлення психіки й організму солдата після воєнних дій стає актуальною вже безпосередньо після закінчення локального бою й воєнних дій у цілому. Таке розуміння проблеми "психологічної дезінфекції" у збройних силах провідних країн світу сформулювалося не відразу. Найбільший досвід в цьому питанні набули фахівці армії США. Одну із загальних установок, на основі якої будується реадaptaційна система США можна сформулювати у такий спосіб: реадaptaція починається в зоні бойових дій і при виводі військ з місць збройного конфлікту.

Американське командування та військові психологи, вирішуючи проблему психологічної адаптації військовослужбовців під час їх повернення до мирного життя, акцентували увагу на наступних моментах:

війська, що виводяться, потребують психологічної підтримки, а військовослужбовцям, що повертаються, варто організувати теплий прийом, суть якого – "Ентузіазм, прощення й турбота";

робота з оцінки психологічного стану військ і ліквідації психологічних наслідків війни (стресів) повинна вестися в процесі переформування й передислокації частин;

"втома після бою" може трансформуватися в посттравматичний розлад психіки (стрес). До цього треба ставитися як до природної реакції людини, яка здійснювала діяльність в неприродній ситуації (на війні).

У цей час у багатьох арміях світу прийнята система саме таких установок, що дозволяють правильно ставитися до постбойових проблем військовослужбовців. А також сприймати посттравматичний синдром як один з найпоширеніших наслідків війни.

Психологічна оцінка й самооцінка військовослужбовця й первинна психологічна допомога надається йому у вигляді консультацій, бесіди проводяться незабаром після бою. Такий підхід в ідеалі допомагає військовослужбовцю розібратися у своїх переживаннях, настроях, зібратися з думками, проаналізувати, що ж відбулося з ним у ході бою й після нього.

Система реадaptaції будується з урахуванням потреб не тільки самого ветерана, але і його найближчого соціального оточення. Метою діяльності командирів, заступників по роботі з особовим складом, військових психологів на етапі “карантину” є задоволення природних потреб учасників бойових дій у визнанні, розумінні, престижі, знятті психологічної напруженості психологічна підготовка до мирних умов життєдіяльності. На даному етапі, як показує практика військових конфліктів в Афганістані, Перській затоці, Чечні, В’єтнамі, доцільне проведення наступних заходів:

по-перше, необхідно здійснити ретельний розбір бойових дій особового складу, у ході якого оцінити внесок кожного в рішення бойових завдань підрозділу, військової частини;

по-друге, протягом періоду реадaptaції, військовослужбовці повинні бути залучені в ненудну й нескладну діяльність (бойове навчання, робота з обслуговування техніки, написання листів, культурна й спортивна діяльність); малорухомі заходи повинні бути зведені до мінімуму;

по-третє, необхідно організувати спеціальну психологічну підготовку учасників бойових подій до життя й діяльності в мирних умовах, використовуючи лекції, бесіди, консультації, групові заняття;

по-четверте, досвід реадaptaції військовослужбовців показує, що необхідно вже на цьому етапі дотримуючись конфіденційності ретельно виявляти військовослужбовців, які одержали бойові психічні травми.

Проблема своєчасного виявлення військовослужбовців, що одержали бойовий стрес, встає особливо гостро, якщо врахувати, що при збереженні психотравмуючих впливів, відсутності терапії й деяких інших обставин ослаблена психічна дезадаптація поступово може стабілізуватися, у результаті чого невротичне реагування поширюється на усе більше широке коло впливів на людину (“загальна дезадаптація”, невротичний стан тощо). Таким чином, чим більше часу проходить із моменту одержання бойового стресу, тим більше шансів, що у військовослужбовця розвинеться серйозна форма дезадаптації.

Якщо розуміти реадaptaцію й реабілітацію як **відновлення соціального, психічного статусу військовослужбовця** і підвищення його адаптивних можливостей у мирному житті, то потрібно відзначити, що військові вчені й практики вважають за доцільну **трирівневу систему психологічної реадaptaції ветеранів бойових дій**:

перший рівень базується на можливостях, які є у військових частинах і військових комісаріатах;

другий рівень припускає використання військових санаторіїв, будинків відпочинку, туристичних баз, реабілітаційних центрів ветеранських організацій;

третій рівень становлять державні й недержавні реабілітаційні центри.

Світовий досвід свідчить, що число і перепускна здатність реабілітаційних центрів повинні забезпечувати перебування в них кожного ветерана протягом 11 тижнів, у тому числі з дружинами й дітьми;

Психореабілітаційні заходи проводяться в мирних умовах у спеціальних реабілітаційних центрах, державних і недержавних. У комплексі з медикаментозною терапією й роботою по відновленню соціального статусу військовослужбовця, проводяться психологічні заходи, спрямовані на подолання посттравматичних стресових розладів (ПТСР).

Психологічна робота по реабілітації й реадaptaції військовослужбовців ґрунтується на принципах:

гуманізму, що підкреслює пріоритетність особистості військовослужбовця в системі психологічного забезпечення;

системного підходу, що припускає, що об’єктом діяльності є система “військовослужбовець-середовище”;

конфіденційності, що припускає збереження таємниці про проблеми військовослужбовця, застосування психологічних знань про нього строго за призначенням;

матеріально-технічної оснащеності, що припускає наявність відповідної бази для психологічних заходів.

Ефективність психологічного забезпечення можна оцінити через досягнення необхідного стану цільового психологічного ресурсу військовослужбовця: солдат повинен бути готовим діяти як у бойовій обстановці, так і після відповідної реабілітації й реадaptaції нормально жити в мирних умовах.

3. Основні напрямки роботи, організаційні форми й ефективні методи діяльності військового психолога.

Психологи військових частин проводять реабілітаційну роботу, як у районі бойових дій, так і в мирних умовах, органічно включаючи свою діяльність у трирівневу систему реабілітації.

На технологічному й методичному рівнях при роботі в різних умовах є істотні розбіжності: у бойовій обстановці психологічна реабілітація пов’язана із психологічною допомогою й підтримкою, а в мирній ситуації – психореабілітація здійснюється в комплексі з медичними заходами, повноцінним відпочинком, включає роботу з родиною військовослужбовця, діяльність по відновленню соціального статусу і проводиться на необхідній матеріально-технічній базі.

Але в будь-яких умовах реабілітаційна діяльність психолога здійснюється за наступними напрямками:

організаційна робота, що включає в себе всі рівні планування діяльності психолога, а також підготовчу й безпосередню роботу за всіма напрямками повсякденної праці;

психотерапевтичний вплив забезпечує цілеспрямовану зміну необхідних якостей і властивостей суб’єкту в інтересах військової служби, створення комфортних умов військової праці та здійснюється на емоційно-вольову, інтелектуальну, мотиваційну сферу військовослужбовця;

психодіагностика, як діяльність психолога по виявленню психологічних характеристик військовослужбовців, військових колективів і різних сторін військової служби;

психологічне консультування – діяльність психолога, що носить рекомендаційний характер, що базується на спільному виявленні причин і недоліків існуючих станів; консультування здійснюється у формі планомірного прийому військовослужбовців, членів їхніх родин і цивільного персоналу військовим психологом;

психопрофілактика - діяльність по запобіганню небажаних проявів у психіці військовослужбовця;

психокорекція, організація якої дозволяє цілеспрямовано впливати на особистість і психіку воїна, з метою зміни, зміцнення або формування необхідних якостей;

робота з родинами військовослужбовців.

Робота психолога по реадaptaції й реабілітації проводиться в індивідуальних і групових формах. обов'язковими є бесіди з військовослужбовцями, консультації з питань психологічного стану, тренінгові форми роботи, просвітницькі лекції.

Одним з головних завдань є виявлення в бойовій обстановці осіб, схильних до психотравматизації. Реакції на бойовий стрес (адаптаційні реакції) проявляються в підвищеній емоційній напруженості й психомоторних змінах, викликаних страхом (безліч недоцільних рухів; безладне, безцільне метушіння; уривчаста незв'язна мова). Патологічні реакції проявляються в симптомах астеничного, депресивного, істеричного й іншого синдромів. Основним показником того, що рівень травматизації не зачіпає психіку воїна, є збереження їм на достатньому рівні критичної оцінки і здатності до цілеспрямованої діяльності.

У даний момент підтримка в бойовій обстановці виражається у двох формах: комунікативної й організаційно-діяльнісній.

У випадку, якщо психіка воїна піддалася бойовому стресу і його реакції можна кваліфікувати як психогенні, потрібне здійснення повномасштабних психореабілітаційних заходів. Індикаторами до цього служать різні симптоми, що супроводжуються втратою критичності й можливостей цілеспрямованих дій. Основними завданнями психореабілітації в цьому випадку є: діагностика психічного розладу, евакуація військовослужбовців, яким потрібна госпіталізація для відновлення психічного здоров'я, відновлення порушених психічних функцій, корекція самосвідомості, надання допомоги в підготовці до хірургічних операцій,

Основними методами діагностики на цьому етапі є візуальна діагностика й психодіагностична бесіда. Після евакуації психотравмованих воїнів із загрозової обстановки можуть проводитися додаткові заходи з використанням різних тестових методик.

У цей час найбільш широке застосування в арміях різних держав знаходять такі способи психологічної реабілітації, як: фізіологічні (глибокий сон, якісна їжа, відпочинок тощо); аутогенні (аутотренінг, саморегуляція, медитація); медикаментозні, організаційні; психотерапевтичні (раціональна психотерапія, музико-, бібліо-, арттерапія тощо).

Таким чином, психологічна реабілітація в бойовій обстановці припускає збереження боєздатності військовослужбовців, і запобігання ними ПТСР.

Узагальнюючи все вищевикладене, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Реабілітація й реадaptaція служать, насамперед, відновленню цільового психологічного ресурсу військовослужбовця;
2. Реадaptaція й реабілітація проводиться на тактичному, оперативному й стратегічному рівнях;
3. Реадaptaція й реабілітація починається в зоні бойових дій;
4. Основним завданням психологічної реабілітації й реадaptaції є протидія ПТСР;
5. Реабілітація – це не тільки комплекс заходів. Це – відношення до військовослужбовця із ПТСР;
6. Шлях до одужання солдата лежить через особистісне зростання, примирення із самим собою й інтеграцію свого бойового й життєвого досвіду.

4. Практичні прийоми здійснення психологічної реабілітації в умовах військ.

Первинна реабілітація військовослужбовців, що одержали психічні травми, здійснюється безпосередньо у військовій частині. Виходячи із цього, на командирів і інших посадових осіб частин і підрозділів покладається відповідальність за організацію й практичне здійснення реабілітаційних заходів.

Основними завданнями на цьому етапі реабілітації будуть: відновлення фізичної й розумової працездатності, емоційно-вольової стійкості; повернення до військово-професійної діяльності, відновлення здоров'я, закріплення позитивної установки на продовження службової діяльності; проведення профілактичних заходів з метою попередження рецидивів психічних розладів, збереження й зміцнення психічного здоров'я.

Аналіз функціональних обов'язків посадових осіб військової частини дозволяє визначити їх конкретну участь у психологічній реабілітації військовослужбовців.

По-перше, командир і всі посадові особи частини (підрозділи) зобов'язані робити все можливе для збереження високого рівня боєздатності військовослужбовців у конкретних умовах обстановки. Їхнім найважливішим завданням є недопущення нервово-психічного виснаження особового складу.

По-друге, спостерігаючи дії воїнів і оцінюючи їх поведінку і стан, командири зобов'язані визначити основні заходи реагування того або іншого фахівця на загрозову обстановку.

По-третє, важливим завданням всіх посадових осіб є турбота про збереження необхідного рівня емоційного та розумового стану військовослужбовців.

По-четверте, командири, офіцери органів по роботі з особовим складом, використовуючи різні психологічні прийоми, форми й методи виховного впливу на особовий склад, зобов'язані впливати на характер переживань і, отже, на ступінь психічної напруги.

По-п'яте, командири та офіцери органів по роботі з особовим складом, використовуючи добре продуману систему інформації, дохідливим словом, що відповідає на конкретні запити ситуації, що розсіює негативні слухи, зобов'язані знижувати вплив уяви й застрашливої фантазії.

По-шосте, командири всіх ступенів повинні мати певні знання, навички й досвід управління психічними станами підлеглих у різних умовах обстановки, надання їм першої психологічної допомоги у випадку одержання бойової психічної травми.

І, нарешті, медичні працівники повинні мати необхідні знання й практичні навички в області військової психоневрології в інтересах професійного здійснення психологічної реабілітації військовослужбовців.

У більшості випадків після заспокоєння й підбадьорення травмованого військовослужбовця шляхом констатації відсутності в нього важких поразок, йому може бути дана їжа, теплий солодкий чай, що заспокоюють фармакологічні засоби.

Позитивний вплив при порушеннях психічної рівноваги людей роблять: підтримка чіткого режиму із забезпеченням нічного сну не менш восьми годин; статутна організація службової діяльності; усунення професійної

шкоди шляхом зміни роду діяльності; обмеження надмірних фізичних і емоційних навантажень; організований активний відпочинок у поєднанні з виконанням фізичної роботи; повноцінне й різноманітне харчування тощо.

Для створення таких умов і забезпечення виконання необхідних реабілітаційних заходів командир зобов'язаний залучити всіх наявних у нього в підпорядкуванні фахівців: командирів, медичних працівників, офіцерів по роботі з особовим складом, психолога.

При реабілітації психотравмованих військовослужбовців рекомендується поступове розширення їхнього рухового режиму, інтенсифікація фізичних навантажень. У процесі психічної реабілітації застосовуються всі основні форми занять лікувальної фізкультури: ранкова гігієнічна гімнастика з елементами загартовування; різного роду спортивні вправи; спортивно-масові заходи.

Відмінною рисою лікувальної фізкультури при реабілітації повинно стати поступове її переростання у фізичну підготовку. Основним методом проведення занять є груповий метод.

Відновленню психічної рівноваги й фізичних сил, професійних навичок і соціального статусу тих, хто одержав психічну травму, сприяє й бойова підготовка, що несе в собі вирішальний фактор підготовки військовослужбовців для подальшої участі в бойових діях після реабілітації.

Бойова й фізична підготовка в ході реабілітації розцінюються як один з потужних засобів відновлення функцій, втрачених внаслідок одержання психічної травми, а також підвищення адаптивних і імунних сил організму, відновлення координації рухових і вегетативних функцій, психомоторних реакцій, емоційної стійкості.

Досягненню реабілітаційної мети сприяє також участь травмованих військовослужбовців у виконанні нескладної фізичної роботи (господарської, ремонтно-відновлювальної, будівельної тощо). Однак, при організації трудотерапії варто враховувати, що призначення трудових процесів повинне домінувати над чисто господарськими, службовими інтересами.

Ефективність психологічної реабілітації буде визначатися своєчасністю, послідовністю наступністю реабілітаційних заходів. У випадку неможливості надання психологічної допомоги або необхідності медичної евакуації, командири зобов'язані вжити всі міри для транспортування травмованих у лікувальні установи.

5. Психологічна реабілітація в системі лікувально-евакуаційних заходів у бойовій обстановці.

Сучасні бойові дії характеризуються ні із чим не порівняними втратами людей. Саме в цих умовах особливо гостро встануть питання комплектування особовим складом. Одним з головних джерел відновлення кількості особового складу може бути повернення до строю певних контингентів уражених у боях після їхньої психологічної реабілітації.

Під санітарними втратами психоневрологічного профілю варто розуміти хворих й уражених різними видами зброї, у яких єдиним або провідним синдромом хворобливого стану, захворювання (поразки) є порушення нервово-психічні.

Серед них буде чимало комбінованих поразок (поєднання легких травм, опіків, поразок отруйними речовинами, радіацією із психозами, гострими реактивними станами, закритою травмою головного мозку тощо).

За висновком фахівців, число санітарних втрат психоневрологічного профілю в сучасному бої буде представлено наступними трьома групами поразок (захворювань):

1. Гострі реактивні стани.
2. Закрита травма мозку.
3. Нервово-психічні розлади при поразках отруйними речовинами.

Експерти вважають, що значні втрати в живій силі за рахунок бойових психічних травм на тлі втрат пораненими і вбитими негативно позначалися на боєздатності військ, створювали значне навантаження на різних етапах медичної допомоги, причому, в основному, у зоні бойових дій.

Відзначено пряму залежність числа випадків і ваги симптомів бойових психічних травм від тривалості й напруженості бою, а також від вражаючої дії зброї, що застосовується противником.

У цілому, цей вид санітарних втрат одержує найбільше поширення там, де вище бойове навантаження на особовий склад, сильніше відчуваються фактори стресу, імовірніше реальна (або передбачувана) небезпека одержати поранення або бути вбитими.

Так, під час другої світової війни від бойових стресів страждало близько 1 млн. чоловік, причому 450 тис. з них були звільнені з армії у зв'язку із психічними захворюваннями, що склало 40% до загального числа демобілізованих по хворобах і травмах з армії США.

Прийнято вважати, що в умовах сучасної війни питома вага захворювань психоневрологічного профілю складе близько 10% загального числа хворих.

У зв'язку із цим, питання організації реабілітації, що дозволяють розраховувати на найшвидше відновлення бої й працездатності військовослужбовців, заслуговують на особливу увагу. При цьому варто враховувати, що військовослужбовці, що повертаються до підрозділів, являють собою особливу цінність у зв'язку із придбаним ними бойовим досвідом.

Організація психологічної реабілітації в бойовій обстановці входить у загальну систему лікувально-евакуаційного забезпечення бойових дій військ. Основа цієї системи – етапне надання психологічної допомоги з евакуацією по призначенню, тобто своєчасне проведення послідовних і спадкоємних реабілітаційно-профілактичних заходів на етапах медичної евакуації.

У бойовій обстановці поранені і уражені будуть бідувати на передових етапах медичної евакуації не тільки в лікувально-евакуаційної, але психотерапевтичної допомоги.

Первинна реабілітація військовослужбовців, що одержали психічні травми, здійснюється у військовій частині за участю медичних працівників, психологів, командирів. Вона повинна бути розпочата якомога раніше.

Перша медична і фельдшерська допомога воїнам із психічними травмами виявляється безпосередньо на полі бою, на медичному пункті батальйону, силами товаришів по службі (взаємодопомога), фельдшерів, старших фельдшерів батальйонів, лікарів медичного пункту полку, терапевтами, хірургами, іншими фахівцями-медиками.

Надання їм першої допомоги, правильно організована реабілітація не тільки відновлять боєздатність, повернуть їх до строю, але й стане основою профілактики віддалених наслідків так званого “посттравматичного синдрому”.

В обсяг цієї допомоги входить забезпечення можливого максимально спокою, введення кофеїну при розладі серцевої діяльності і дихання, фізичне обмеження (наприклад, фіксація до носилок) при психомоторному порушенні,

профілактика забитих місць і ушкоджень при судорогах, різкому порушенні й інші заходи, що попереджають подальші ускладнення.

До медичного пункту полку евакууються всі уражені й хворі. У першу чергу повинні бути евакуйовані уражені й хворі з гострими психічними розладами, з реактивними станами, із закритою травмою черепа, що супроводжується погіршенням стану: втратою свідомості, блювотою, судорогами, психомоторним порушенням, кровотечами з вух і носа.

При визначенні людей, що одержали психічну травму й потребують психологічної реабілітації, командирам потрібно вміти по індивідуальних зовнішніх ознаках розрізнити наявність і ступінь психічного розладу.

Одним з найбільш характерних ознак порушення психіки, що свідчить про психічну травму, є мовне, рухове, психічне порушення.

Розгубленість, тривога, страх, марення також свідчать про наявність нервово-психічного зриву.

Реакція людини на психотравмуючу ситуацію проявляється в реактивно-обумовленому порушенні, коли військовослужбовець метушиться, кудись прагне бігти, не реагує на звичайні стандартні питання, робить безглузді дії й вчинки. Рухи його хаотичні, безладні. Мова відрізняється повторенням тих самих фраз, пов'язаних із психотравмуючою ситуацією.

Всі переживання в цих умовах у них замикаються навколо власного “Я” (“Як же Я?”, “Що тепер із МНОЮ буде?” тощо).

Оскільки травма психіки практично завжди пов'язана із хворобливими відчуттями, а біль, на думку лікарів, є “сторожовим псом здоров'я”, свідчити про це будуть зовнішні прояви почуття болю: у людини різко скорочуються надбрівні й лобові м'язи, а між ними з'являється вертикальна складка; на чолі утворюються зморшки; спостерігається легке тремтіння надбрівних м'язів; покусання губ; перекошування рота; розширення зіниць; прикривання очей; виділення злізлі; лементи й стогони; різка напруга мускулатури; поява тремтіння; посилена пітливість.

Біль іноді супроводжується непритомністю, шоком, особливо в людей астеничного типу (які швидко стомлюються, дратівливі), з високою чутливістю до болю й звичкою стримувати її зовнішні прояви.

Специфічним буде поведіння особового складу у випадку масового одержання бойових психічних травм. Люди в такій ситуації метушаться, кудись біжать, часто – назустріч небезпеки. У їхніх діях буде переважати ефект страху й жаху. У більшості випадків змінюється свідомість. Для більшості з них характерні вегетативні (пов'язані з діяльністю нервової системи) порушення. Перш ніж приступати до надання психоневрологічної допомоги тут важливо виявити “лідера” або групу “лідерів паніки” і негайно видалити їх з місця (району) виконання завдань.

У процесі медичного сортування уражені й хворі з порушеннями психіки розділяються на кілька груп:

1. Уражені й хворі, що представляють небезпеку для себе й навколишніх.

У цю групу включаються:

а). військовослужбовці, що мають забруднення відкритих частин тіла й обмундирування радіоактивними речовинами понад припустимі рівні;

б). інфекційні хворі з нервово-психічними розладами;

в). військовослужбовці з гострими психічними розладами, у стані зміненої свідомості з явищем психомоторного порушення, що супроводжується агресивними діями або суїцидними спробами;

2. Уражені й хворі, що потребують невідкладних заходів першої лікарської допомоги за життєвими показниками.

Сюди повинні бути виділені психотравмовані з явищами психомоторного порушення при гострих реактивних, інфекційних і інтоксикаційних психозах, епілепсії, постраждали із закритою травмою мозку, ті, які перебувають у несвідомому стані, з неприборканою або часто повторюваною блювотою, судорогами, розладом серцевої діяльності й подиху.

3. Уражені й хворі, що потребують першої лікарської допомоги, що може бути відстрочена за часом або зроблена на наступному етапі медичної евакуації.

Ця група поєднує уражених і хворих з легкими й середньої ваги захворюваннями й поразками, зі спокійною поведінкою (депресивні й ступорозні стани, оглушення, глухонімота тощо).

4. Легкопоранені, які можуть бути повернуті в частину або залишені у медичному пункті для короткострокового відпочинку й лікування (протягом декількох годин).

Більша частина цієї групи представлена військовослужбовцями з легкими (невротичними) формами гострих реактивних станів, з легкими контузіями. Після надання їм заспокійливих засобів, що знімають стани страху, тривоги й напруги, а також після відпочинку й сну вони повертаються в підрозділ.

З метою найбільшої адекватності й ефективності реабілітаційних заходів доцільно виділяти наступні категорії військовослужбовців залежно від їхніх військово-професійних обов'язків:

Категорія командири частин, штабні працівники тощо з евристичним профілем діяльності, що характеризується продуктивно-творчим мисленням і пов'язаний з високою відповідальністю, нервово-емоційною напругою й інтелектуальним навантаженням.

Категорія командири підрозділів, екіпажів, розрахунків, що керують системами типу “людина-людина” і “людина-машина”.

Категорія водії, механіки-водії, навідники, зв'язківці, оператори тощо, тип діяльності яких – виконавський, сенсомоторний, з достатніми нервово-психічними навантаженнями й незначним фізичним компонентом.

Категорія стрільці, заряджаючі тощо, діяльність яких відрізняється значним фізичним навантаженням при невираженому сенсомоторному компоненті.

Командирам всіх ступенів важливо при організації бою передбачати всі необхідні міри для надання медичної допомоги пораненим і ураженим, забезпечити їх своєчасну евакуацію з поля бою.

Так, в 40-ій армії під час бойових дій в Республіці Афганістан при проведенні бойових операцій перша допомога в необхідному обсязі надавалася всьому лише 10-14% тих, хто її потребував. Як правило, це були поранені, що одержали поранення в безпосередній близькості від розгорнутих автоперев'язочних, якими забезпечувалися оперативні групи управління частин і з'єднань.

Крім того, через непрофесійне надання першої лікарської допомоги дефекти були допущені при наданні допомоги 26,4% поранених.

До 60% (плюс-мінус 5%) полеглих на поле бою не одержали медичної допомоги взагалі.

Про істотні недоліки в питаннях організації допомоги пораненим і ураженим свідчить і досвід окремих командирів частин і підрозділів збройних сил РФ, що брали участь у чеченських подіях (грудень 1994–травень 1995 р.).

Психогенії воєнного часу є по суті функціональними розладами нервово-психічної діяльності, розвиток яких пов'язаний з психотравмуючими переживаннями, обумовленими обстановкою воєнного часу. Кількість реактивних станів, тобто психічних порушень без анатомічних порушень нервової системи (нейротравм) в умовах воєн завжди становили значну кількість.

Так, наприклад, у російській армії в період російсько-японської війни вони склали 53 відсотки, під час першої світової війни – **64,4%**, Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни – **26,6%** всіх хвороб нервової системи. Нервові й психічні захворювання під час бойових дій в Афганістані за період 1980-88 р. склали **2,21** відсотки від загальної захворюваності.

Особливо підвищується чутливість військовослужбовців до психотравмуючих факторів у випадку їх поранення або травмування.

Значна кількість поранених, що одержала контузії й психічні травми різного ступеня важкості, при обмеженій можливості надання спеціалізованої допомоги цим військовослужбовцем, зобов'язує командирів передбачати їхню евакуацію.

В інтересах психологічної реабілітації воїнів активно використовувалися відновлювальні методи лікування, такі як трудотерапія, бібліо- і музикотерапія (культура), лікувальна фізкультура, стройові заняття. Поєднання дисциплінуючого режиму із трудовими процесами, відпочинком, значення товариського прикладу й впливу, вплив командирів підрозділу видужуючих попереджає фіксацію хворобливих симптомів і розвиток неврозів.

Психологічна реабілітація військовослужбовців по строках здійснення підрозділяється на термінову, обмежену по строку й тривалу.

Термінова психологічна допомога надається всім військовослужбовцем відразу або в найближчий термін після одержання бойової психічної травми як правило в безпосередній близькості до району бойових дій (на батальйонних медичних пунктах). Її мета – відновлення психічної рівноваги й недопущення дезапативної реорганізації особистості. Чим коротше строк від моменту одержання травми до надання допомоги, тим ефективніше результат реабілітаційних заходів, тим надійніше система попередження посттравматичних наслідків.

Обмежена за терміном психологічна допомога розрахована на військовослужбовців, у яких відтерміновані реакції на психотравмуючі фактори не прийняли хронічної форми. Здійснюється в медичних батальйонах з метою надання їм допомоги в поверненні до нормального процесу відновлення після травматичної події.

Тривала психологічна допомога буде надаватися, як правило, у спеціалізованих госпіталях тим військовослужбовцям, у яких психічні травми набули клінічний характер і їх реабілітація вимагає прийняття спеціальних психоневрологічних мір. Мета – подолання посттравматичних реакцій, підвищення самооцінки й самоконтролю, відновлення особистісної інтегрованості.

Тривалій психологічній реабілітації будуть підлягати військовослужбовці, які перенесли невротичні реакції, невротичні стани, а також гострі й окремі форми затяжних реактивних психозів.

В умовах військової частини психологічна реабілітація здійснюється лікарем частини (при участі невропатолога й психоневролога зі складу медичного батальйону), командирами, психологом, офіцерами органів по роботі з особовим складом.

Будучи частиною системи організації медичної допомоги, лікування поранених і хворих, **психологічна реабілітація має три основних етапи:**

1. **Діагностичний**, у ході якого оцінюється функціональний стан і рівні фізіологічних резервів військовослужбовця, визначається напруга механізмів психологічної адаптації, виявляються ступінь і особливості психоемоційних порушень і відхилень, а також особливості нервнопсихическої стійкості.

2. **Лікувально-реабілітаційний**, що включає формування індивідуального підходу; підбір індивідуального психотерапевтичного впливу (бесіда, психоаналіз, логотерапія, естетотерапія тощо); контроль динаміки психічного статусу; корекцію лікувально-відновлювальних заходів.

3. **Етап професійної й соціальної адаптації**, складовими елементами якого є: аналіз ефективності лікувально-відновлювальних заходів; оцінка ступеня відновлення професійних навичок і боєздатності; проведення професійної переорієнтації й консультивання при порушенні або втраті професійної придатності; відновлення соціального статусу військовослужбовця.

Для різних категорій травмованих з урахуванням змісту кожного етапу психологічної реабілітації й основних принципів її здійснення розробляються відповідні реабілітаційні програми.

При розробці будь-якої реабілітаційної програми варто враховувати обов'язковість наступних її основних елементів:

- складання схеми оптимальної побудови реабілітаційних заходів;
- уточнення стадій стаціонарного етапу й визначення критеріїв для його закінчення;
- визначення темпів фізичної активності на реабілітаційному етапі;
- виділення режимів лікування травмованих (основного, прискореного або індивідуального);
- розробка систем оцінок для контролю адекватності проведених реабілітаційних заходів.

У складанні програми реабілітаційних заходів для кожного військовослужбовця, що одержав психічну травму, беруть участь медичний працівник, психолог, за необхідності – командир підрозділу.

Загальні заходи, проведені в масштабах частини або в підрозділах, погоджуються зі штабом і затверджуються командиром частини.

Загальні висновки:

психологічна реабілітація входить у загальну систему лікувально-евакуаційного забезпечення бойових дій військ і по строках здійснення підрозділяється на термінову, обмежену по строках і тривалу;

з метою виявлення військовослужбовців з бойовими психічними травмами командирам всіх ступенів важливо вміти за індивідуальними зовнішніми ознаками розрізнити наявність і ступінь психічного розладу військовослужбовців;

первинна реабілітація уражених і хворих з порушеннями психіки здійснюється в частині за участю медичних працівників, психологів, командирів;

якщо виникає потреба надання кваліфікованої психоневрологічної допомоги командир зобов'язаний передбачити заходи щодо евакуації уражених і хворих у створювані центри психологічної реабілітації;

функції реабілітаційного центра для військовослужбовців з бойовими психічними травмами виконує госпіталь для легкопоранених, що входить до складу передової госпітальної бази.

6. Рекомендації для військових психологів щодо підготовки особового складу підрозділів і частин до участі в бою і проведення психологічної реабілітації військовослужбовців із БПТ.

Хід і кінцевий результат сучасної війни будуть багато в чому залежити від морально-психологічного стану особового складу, його здатності переносити воєнні тяготи, подолати страх у бою і, незважаючи ні на що, зберегти волю до перемоги.

Факторами, що сприяють попередженню стресу в бойових діях, є:

здоровий психологічний мікроклімат у колективі, а також постійне компетентне керівництво і морально-психологічний вплив із боку командирів;

фізична загартованість і добрий стан здоров'я особового складу;

високий рівень бойової підготовки військ;

здатність до розслаблення і перепочинку в умовах важкої обстановки; основні способи, що рекомендуються для індивідуальної і групової профілактики психічних травм, відносяться до поведінкових аутогенних методів релаксації;

морально-психологічне самонавіювання і тренування шляхом повторної мислячої уяви всіх ситуацій бою і дій у цих умовах;

дотримання особовим складом здорового способу життя, відсутність або мінімальне поширення шкідливих звичок (куріння, алкоголізм, наркоманія);

правильно збалансоване харчування;

систематична фізична підготовка. В осіб, що постійно займаються фізичними вправами, розвиваються позитивні зміни в організмі, в тому числі у функціональному стані систем, що зазнають найбільший вплив психогенних факторів.

На підставі узагальнених літературних даних пропонуються комплексні рекомендації щодо попередження впливу психогенних факторів до початку бойових дій:

1. Психологу частини разом із командуванням необхідно створити систему психолого-педагогічного навчання командирів усіх ступенів і всього особового складу методам розпізнавання психічних порушень. У ході занять із бойової та гуманітарної підготовки необхідно викладати основи психології і тренуватись із використанням спрощених методик оцінки психічного стресу, щоб кожен військовослужбовець міг подолати стрес за допомогою неважких прийомів.

2. На заняттях із бойової підготовки психологу необхідно надавати поради командирам з проведення занять, наближуючи їх до бойових обставин настільки, наскільки це можливо в "сучасних" умовах.

3. Важлива роль у підвищенні стійкості до стресу відводиться фізичній підготовці.

4. Сюди же можна віднести пропаганду серед особового складу здорового способу життя і правильно збалансоване харчування.

5. Застосовування різних методів попередження психотравм: релаксація, медитація, обговорення й ін.

Завдання морально-психологічної підготовки ефективно вирішуються тоді, коли особовий склад у ході бойового навчання мусить долати труднощі, подібні до труднощів сучасного бою. В іншому випадку буде натаскування, малокорисна зовнішня активність людей без їх внутрішньої роботи над собою.

Декілька рекомендацій військовому психологу з профілактики і терапії БПТ у бою:

1. Чим тривалішим є вплив травмуючої ситуації, тим більша ймовірність розвитку БПТ. Доведено, що недоцільно тримати особовий склад на передовій більше 25-30 діб.

2. Психологічно стійка поведінка офіцера породжує активну установку у солдатів на подолання страху, високих фізичних навантажень.

3. Організація нехай короткочасного, але ефективного відпочинку.

4. Особовий склад повинен вживати їжу, яка багата білками з великим змістом тирозину.

5. Необхідно вимагати, щоб особовий склад регулярно отримував комплекс полівітамінів і багато вітаміну С.

6. Застосовувати такі методи попередження БПТ, як обговорення й аналіз стресу.

7. Своєчасне моральне стимулювання військової праці.

Практичну допомогу психологу в діагностуванні психічного стану військовослужбовців на полі бою і вибору заходів психологічної підтримки надасть таблиця, що наводиться нижче.

Обсяг першої психологічної допомоги на полі бою у залежності від вираженості психічної реакції

Тип психічної реакції	Симптоми	Заходи, що рекомендуються для допомоги	Заходи, що не рекомендуються
Нормальна	Тремор, м'язове напруження, пітливість, нудота та незначна діарея, часте дихання і серцебиття, стурбованість, занепокоєння	Індивідуальна психофізична підтримка, чітке керівництво з виділенням позитивних ситуаційних мотивів, спілкування з товаришами	Фіксувати надлишок уваги на цьому стані, виділяти серйозність положення, висміювати або залишатися безучасним
Знижена активність, депресія	Військовослужбовці знаходяться в стоячому положенні або сидячи, без руху і розмов, з байдужими обличчями	М'яко встановити з ними контакт, добуваючись того, щоб вони повідомили про те, що сталося. Виявити увагу і виразити солідарність. Запропонувати просту, рутинну роботу. Забезпечити теплою їжею і сигаретами	Проявляти надмірну жалість, призначати седативні засоби (за виключенням крайніх випадків), гіперболізувати почуття солідарності
Індивідуальна паніка	Нерозсудливі спроби до втечі, неконтрольований плач, біг кругами	Проявити доброзичливу твердість. Дати з'їсти або випити що-небудь тепле. Запропонувати закурити. Ізолювати, якщо в тому є необхідність. Виявити співчуття	Вживати грубих заходів при ізоляції, обливати водою, призначати седативні засоби (за виключенням крайніх випадків)

Гіперактивність	Схильність до сперечань, швидка мова, виконання непотрібної роботи, перестрибування з однієї роботи на іншу, висловлювання нескінченних порад оточуючим	Дати виговоритися, заставити виконувати фізичну роботу. Запропонувати з'їсти або випити щось тепле, дати закурити. Здійснювати контроль. Не проявляти інших почуттів	Акцентувати увагу на стані військовослужбовця, вступати з ним у суперечку, призначити седативні засоби
Реакція перевантаженням фізичних компонентів	Нудота, рвота, функціональні паралічі	Показати свою зацікавленість, запропонувати просту, неважку роботу. Створити необхідні умови при евакуації в медичний пункт. Утриматися від прояву інших почуттів	Говорити потерпілим, що з ними нічого серйозного не сталося, сварити і висміювати, акцентувати увагу на їх стані

В основі сучасної методики терапії психотравм лежать три принципи: своєчасність, наближення місця лікування до поля бою і максимальне скорочення строків лікування, які ми вважаємо можливим запропонувати в наступних рекомендаціях військовому психологу:

1. Розділити потерпілих на хворих із психотичними розладами й осіб, в яких психічні порушення не досягають психотичного рівня. Критерієм сортування є оцінка стану свідомості (порушена-непорушена), рухових розладів (психомоторне збудження - ступор), особливостей емоційного стану (страх, тривога, депресія). Важливе значення в цей період має своєчасне виявлення і евакуація охоплених страхом панікерів та істеричних осіб, які складають групу підвищеного ризику розвитку паніки.

2. Застосовувати безпосередньо на передовій під час тривалого відпочинку такі методи попередження психотравм, як:

- релаксація;
- самонавіювання;
- медитація;
- обговорення;
- аналіз стресу;
- метод зворотного зв'язку.

3. На полковому пункті психологічної реабілітації лікування уражених із БПТ, в основному, повинно включати методи психотерапії разом із мінімальною кількістю медикаментозних засобів-антидепресантів.

4. Організувати і підтримувати постійний зв'язок потерпілого із своїм підрозділом.

5. Проводити заняття з бойової та фізичної підготовки.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Військова педагогіка й психологія. -М.: Воєніздат, 1986. -С.113- 123.(Бібліотека офіцера).
2. Спеціалізована медична допомога при бойовій патології./ЦВМУ МО СРСР.-М.:Воєніздат,1991.-96 С.
3. Ерохин И.А. Деякі "уроки" надання медичної допомоги пораненим у РА./Хірургічна допомога пораненим по досвіду війни в Республіці Афганістан. Тім 232.-С.-П.:ВМА,1993.-С.11.
4. Съедин С.И.,Абурахманов Р.А. Психологічні наслідки впливу бойової обстановки.-М.:МО РФ, 1992.-С.20.
5. Люнгберг Л. Стрес: його військові наслідки. Медичні аспекти й проблеми. // У кн. Емоційний стрес...-Л.:Медицина,1970.-С.255.
6. Цитується по Ходос Х.Г. Неврози мирного й воєнного часу.-Іркутськ:НИМИ,1947.-С.9.
7. Лобастов О.С., Спивак Л.И. Організація психоневрологічної допомоги під час Великої Вітчизняної війни. / Радянська психіатрія в роки Великої Вітчизняної війни. Збірник наукових праць. - Л.: Изд. Ленингр. НДІ ім.В.М.Бехтерева,1985.-С.8.
8. Ушаков Г.К. Прикордонні нервово-психічні розлади.-М.:Медицина,1987.-С.121.
9. Барабаш В.И., Баронів В.А.,Лобастов О.С. Психоневрологічна допомога в умовах сучасної війни.-Л.:ВМА,1968.-С.88-89.

РОЗДІЛ III. ЦІЛЬОВА ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА

Тема 1. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ РОДІВ ВІЙСЬК (СИЛ).

Питання, що розглядаються.

1. *Сутність поняття технології психологічної підготовки особового складу.*
2. *Психологічна підготовка особового складу родів військ (сил).*

Вступ

Досвід бойових дій переконливо свідчить, що будь-який противник намагається активно впливати на моральні та психологічні якості, психофізичний стан, настрої, бойову активність особового складу. Наслідком психотравмуючих факторів є численні психогенні втрати. Тому нині актуальними є не тільки врахування морального фактора, але й технологія психологічної підготовки військовослужбовців до бойових дій. Одним із основних завдань морально-психологічного забезпечення підготовки до участі у бойових діях (операціях) є організація проведення морально-психологічної підготовки особового складу до можливої участі у збройному конфлікті, війні.

1. Сутність поняття технології психологічної підготовки особового складу.

Психологічна підготовка особового складу – це система цілеспрямованих дій командирів (начальників), що має за мету сформувати і закріпити у воїнів психологічну готовність та стійкість до психотравмуючих факторів, переважно на основі самовдосконалення особистісних і розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій у змодельованих умовах бойової обстановки.

Технологія психологічної підготовки особового складу – це навчальна система найбільш раціональних методів, способів, прийомів і форм досягнення цілей психологічної підготовки психіки військовослужбовців до стійкої індивідуальної практичної діяльності та у складі підрозділу на полі бою в умовах сучасної війни, що визначає найбільш раціональні й ефективні методи досягнення їх психологічної готовності і стійкості до впливу стрес-факторів бою (екстремальної обстановки).

2. Психологічна підготовка особового складу родів військ (сил).

Психологічна підготовка розвідників.

Одне з головних завдань психологічної підготовки розвідників – **виховання в них безстрашності, сміливості і рішучості в діях**. Для виховання цих якостей з розвідниками повинні проводитися спеціальні заняття на обладнаних навчальних місцях: стрибок через рів шириною 2,5-3 м, наповнений водою; кидання гранати, стрибок через вікно в палаючий будинок і ведення рукопашного бою в ньому; подолання кам'яної стінки висотою 2 м і рову з водою за нею глибиною 0,5 м і шириною 3 м (стінка долається за допомогою другого розвідника); стрибок у воду з розбігу і подолання водної перешкоди шириною 30-50 м уплав у повному спорядженні; вихід з води, зайняття окопу і кидання гранати по танку, що рухається; подолання дротяного паркану на високих колах під напругою електричного струму за допомогою другого розвідника, що піднімає нижній дріт рогатками; підйом по штурмових сходах на спостережну вишку висотою 5-8 м і спуск з неї по канату чи мотузці; ходіння по стіні чи по колоді на висоті 5-10 м; подолання рову з водою по канату чи по балці зруйнованого моста довжиною 30-50 м на висоті 5-10 м; подолання маршруту довжиною 20-30 км по пересіченій місцевості вночі з виходом у заданому місці за компасом тощо. необхідно також практикувати виконання окремих вправ “з виживання”, виховуючи стійкість, мужність і самостійність у діях. Більше третини всіх тактичних занять із розвідниками повинні проводитися вночі, а також в умовах поганої видимості – у дощ, туман, заметіль, завірюху і при сильному задимленні атмосфери.

Психологічна підготовка особового складу високомобільних десантних військ.

Основним напрямком щодо **виховання морально-вольової стійкості воїнів-десантників** є **повітрянодесантна підготовка** у процесі всієї динаміки навчання десантної майстерності. Добре зарекомендував себе

метод вивчення матеріальної частини людських десантних парашутів щодо процесу їх розкриття. При вивченні кожної частини парашута необхідно добиватися не тільки глибоких знань її призначення і будови, але і постійно підкреслювати її надійність і запас міцності. Особлива увага приділяється вивченню процесу розкриття парашута. Неухильне дотримання воїнами-десантниками інструкції з цього питання забезпечує безвідмовне наповнення зустрічним потоком повітря куполу парашута. У процесі занять можна продемонструвати навчальну кінострічку, де наочніше і переконливо може бути показано процес розкриття і взаємодії частин парашута. Іншим відповідальним етапом підготовки воїна-десантника є укладання парашуту. Під час контролю етапів укладання парашутів військовослужбовці набувають певні навички, що в подальшому надає їм впевненість, недопущення помилок, які можуть допускатись у процесі укладання. Психологічна підготовка воїнів-десантників набуває особливого характеру при відпрацюванні вправ на елементах повітрянодесантного комплексу. Це етап навчання наближений до умов реального стрибка. Тому майбутній стрибок з парашутом не буде для нього новим, не викликати у нього негативних емоцій, які могли б послабити його волю на стрибок. Також вивчення правил і відпрацювання техніки щодо розкриття запасного парашута при аварійній ситуації в повітрі, дають військовослужбовцям практичні навички приведення цього засобу врятування життя в дію та прищеплюють їм волю і психологічну стабільність. Отже на завершальному етапі, при здійсненні практичного десантування, у воїнів-десантників зростає психологічна напруга, тобто відчуття польотно-стрибкового страху. Для подолання цього негативного стану слід підсилити позитивні збудливі процеси психіки кожного військовослужбовця, щоб воїн подолав в собі коливання і здійснив стрибок. Саме тут командир підрозділу подає особистий приклад у виконанні стрибку.

Підготовка особового складу ракетних військ та артилерії.

Особливості підготовки ракетників обумовлені специфікою їх бойової діяльності, це постійна висока бойова готовність, вирішальна залежність підготовки і пуску ракет від дій окремих виконавців, складність технічного виконання операцій з підготовки і пуску ракет всіма спеціалістами, що потребує підвищених вимог до розвитку у них уваги, сприйняття, пам'яті, мислення і самоконтролю.

Психологічна готовність ракетників до ведення бойових дій виховується як готовність будь-якою ціною виконати наказ щодо нанесення ракетних ударів по противнику. Особливу увагу необхідно приділяти навчанню ракетників рішучим діям у випадку раптового нападу противника, його диверсійних дій, виховувати у них винахідливість та ініціативу, самостійно приймати рішення при втраті зв'язку зі старшими начальниками. Для формування у ракетників почуття впевненості в досконалої своїй зброї необхідно підкреслювати високі тактико-технічні характеристики, бойові властивості, експлуатаційну і технічну надійність цієї зброї. Для формування технічного мислення необхідно, щоб ракетники набули твердих знань у сфері будови і дії техніки, що ними експлуатується, і на цій основі отримали чітке уявлення про роботу апаратури, щоб швидко і правильно приводити ввірену техніку в готовність до роботи. Для відпрацювання стійкості оперативної пам'яті і технічного мислення на тренуваннях і заняттях збільшувати кількість задач, обмежувати час на їх виконання і скорочувати чисельний склад розрахунків. Вводити завади і подразники: шуми, вибухи, втрату зв'язку несприятливі умови для роботи. Почуття впевненості особового складу в живучості ракетних підрозділів формується: у прихованості дій від виявлення розвідкою противника, розосередження бойових порядків, інженерного обладнання позиційних районів і маскуванням, пусків ракет з окопів та укриттів, мінімального часу перебування підрозділів поза укриттями при підготовці і після пусків ракет, організації охорони й оборони в позиційних районах, на марші та при переміщеннях. Проведення навчань ракетних підрозділів в умовах "впливу" диверсійно-розвідувальних груп противника з метою знищення розрахунків ракетних систем сприяє формуванню пильності, привчає до чіткої організації охорони й оборони, до роботи розрахунками скороченого складу щодо виконання завдання в умовах "нападу" на позицію.

Специфіка бойової діяльності артилеристів формується до вправних дій зі стійкістю, моральною і фізичною витривалістю, самовладанням і мужністю, колективізмом і взаємовиручкою, вимагає психологічної готовності до єдиноборства з танками, БМП, БТР. Основи емоційно-вольової стійкості, самовладання та мужність, закладаються у артилеристів на заняттях і тренуваннях, особливо в ході подолання фобій – "літакобоязні", "танкобоязні" і вогнебоязні. У формуванні високих вольових якостей на заняттях необхідно відпрацьовувати відбиття раптового нападу наземного і повітряного противника на вогневі позиції. У ході зміни вогневих позицій доцільно практикувати подолання військовослужбовцями різних перешкод і загороджень, ведення боротьби з диверсійними групами. Специфіка підготовки вимагає від артилерійських розрахунків тісного поєднання вправності і фізичної витривалості при веденні вогню з максимальною скорострільністю.

Підготовка оператора ПТКРС на відміну від розрахунку артилерійських систем вимагають формування в нього наступних специфічних якостей: стійкості зорово-рухових навичок, стійкості сприйняття й оцінки малих проміжків часу. Стійкість зорово-рухових навичок досягається тренуваннями оператора з управлінням польотом снаряда в умовах емоційної напруженості на тренажерах чи установці ПТКРС. Тренування повинні проводитися на місцевості, при постійній зміні вогневих позицій і районів цілей. Доцільно відтворювати шумові ефекти бою, стрільбу танків та інших видів зброї по оператору ПТКРС, ставити перешкоди на ділянці керування польотом снаряда; вести стрільбу в засобах захисту і в умовах обмеженої видимості. Для формування стійкого сприйняття взаємного розташування цілі, снаряда і місцевості необхідно тренування проводити в умовах перешкод і емоційної напруженості по реальних цілях. Для вироблення швидкості реакції оператора (зорово-рухової) на тренажері необхідно створювати "відведення снаряда" у звичайних умовах, а з набуттям навичок – в емоційно-напружених. Навчання точності зорово-рухової координації в керуванні польотом снаряда необхідно проводити на тренажері та вводити спеціальні вправи. Удосконалення і перевірка стійкості зорово-рухових навичок операторів ПТКРС здійснюється у ході тактичних навчань з бойовою стрільбою та на спеціальних заняттях. Формування стійкості сприйняття й оцінки малих проміжків часу проводяться на тренуваннях: підготовчих і на тренажерах. Вони проводяться з наростаючою напруженістю та застосуванням імітаційних шумів бою. Також для вироблення стійкості, концентрації і швидкості переключення уваги на тренуваннях практикуються спеціальні вправи і тренажери з поступовим ускладненням завдань.

Психологічна підготовка особового складу підрозділів протиповітряної оборони.

Основними завданнями психологічної підготовки особового складу є досягнення стійкості навичок операторів і номерів розрахунків, формування в них нервово-психічної витривалості, розвитку уваги, оперативної пам'яті і швидкості мислення. Нервово-психічна витривалість досягається систематичними тренуваннями в режимі великого

напруження. Для цього створюється ускладнена повітряна обстановка, тривале перебування військовослужбовців в індивідуальних засобах захисту та підвищених температур у техніці, зміною вогневих позицій, здійсненням маршів з подоланням перешкод, відбиттям нападів наземного противника.

При підготовці операторів, в них необхідно формувати увагу, оперативну пам'ять і швидкість мислення. Для формування стійкості уваги виконуються завдання зі спостереження за групою цілей, одночасне спостереження цілей і показників приладів. Розподіл уваги формується при вирішенні завдань на шести приладах і більше. Формування якостей пам'яті будується при тренуваннях по реальних цілях (імітаційних) з нарощуванням складності. Також вирішення завдань з повторення, відтворення і порівняння радіолокаційної обстановки. При формуванні професійних якостей мислення операторів головним є розвиток швидкості їх мислення. Основою цього є тренування в оцінюванні повітряної обстановки, виборі способів супроводу цілей, тощо.

При підготовці розрахунків командних пунктів (пунктів керування) окрім формування нервово-психічної витривалості необхідно розвивати в них увагу і пам'ять. Це тренування у провідці цілей з нарощуванням складності, введення на планшетах, засобах відображення інформації, що характеризують дії повітряного противника і бойову діяльність війська і доведенням до старших начальників.

Підготовка розрахунків (екіпажів) зенітно-ракетних підрозділів вимагає у військовослужбовців поряд із нервово-психологічною стійкістю почуття впевненості у своїй зброї, технічного мислення, швидкості реакції, уваги і високої відповідальності за підтримання техніки в підвищеній бойовій готовності. Почуття впевненості у своїй зброї відбувається при вивченні та експлуатації техніки. Також приділяється увага щодо небезпечності робіт з ракетами та уміння діяти в аварійних ситуаціях. Технічне мислення формується на знаннях з будови і взаємодії окремих систем (механізмів, приладів) і комплексу в цілому. На заняттях необхідно вводити несправності в апаратуру та їх усунення навчасними.

При підготовці розрахунків (екіпажів) зенітних артилерійських підрозділів з метою психологічного гартування особового складу відпрацьовуються вмлі дії зі зброєю у поєднанні зі сміливістю і мужністю, з психологічною готовністю до єдиноборства з літаками та іншими повітряними цілями противника. На заняттях та навчаннях практикувати раптовий обліт на малих висотах позицій, з імітацією вогню бортової зброї і веденням вогню холостими пострілами зенітних артилерійських підрозділів.

Психологічна підготовка особового складу інженерних військ.

Завдання, що вирішуються інженерними підрозділами, сполучені з безпекою і ризиком, вимагають напруги моральних і фізичних сил. Вони улаштовують міно-вибухові, інші загородження, проробляють в них проходи, здійснюють підривання об'єктів, прокладають колонні шляхи, наводять мости через водні перешкоди і виконувати інші завдання інженерного забезпечення. Для наочності уражаючої дії засобів, що вивчаються, необхідно мати зразки ушкодженої техніки, озброєння та споруджень. У навчанні створювати умови, що вимагають від навчаних моральної і фізичної напруги, рішучості і спритності. Заняття проводити з підривом різних об'єктів. Установку навчальних мін практикувати з бойовими запалами. Це виховує впевненість щодо подолання страху при переводі запобіжника у бойове положення при діях із бойовими запобіжниками. При установці мінних полів і підготовці проходів у них доцільно створювати обстановку вогневого впливу противника. Це підвищить психологічне навантаження і сприятиме формуванню в особового складу вольових якостей. Влаштування переправ проводиться на різних ділянках широкої водної перешкоди та у складних умовах. Ділянка водної перешкоди повинна включати всі елементи переправ (мостової, поромної, десантної, підводної). Необхідно імітувати міно-вибухові загородження противника, вогонь його артилерії, удари авіації, створювати димові завіси. Особовий склад має подолати почуття водобоязні. Частіше тренуватись у зануренні в воду і плаванні у спорядженні, стрибків у воду з вишок, до "раптового" падіння у воду. З фортифікації вимоги до особового складу полягають у виконанні завдань у короткий термін, незалежно від наявності засобів механізації, формувати уміння переносити моральні і фізичні переваги шляхом багаторазового зведення споруджень різними варіантами скороченим числом особового. При підготовці інженерно-дорожніх підрозділів необхідно навчити особовий склад виконувати завдання в умовах великих руйнувань і загороджень, що вимагають від воїнів фізичної напруги, витривалості і вміння, а також почуття відповідальності за виконання завдань у встановлені строки. Одночасно з цим треба підтримувати готовність підрозділів до сміливих і рішучих дій із відбиття раптового нападу диверсійних груп і повітряних десантів противника. При підготовці особового складу підрозділів щодо забезпечення водою основну увагу треба приділяти швидкості здобування, ретельності очищення і надійності зберігання води. З цією метою на заняттях пункти водопостачання необхідно обладнувати в повному обсязі у короткі строки з використанням засобів механізації і проведенням дезактивації, дегазації і дезинфекції засобів водопостачання.

Психологічна підготовка особового складу підрозділів зв'язку.

Служба зв'язківців полягає у забезпеченні стійкого зв'язку в умовах територіальної віддаленості, коли завдання виконуються у складі екіпажу або самостійно. Поряд із розвитком у них якостей, спільних для особового складу всіх родів військ, необхідно ще й виховання впевненості в техніці, у своїй майстерності, стійкості, самовладання, самостійності, уваги і службовій пам'яті.

Виховувати впевненість у своїй майстерності в особового складу доцільно поступово. Здійснювати забезпечення зв'язку без навмисних перешкод прийому, а після формування необхідних навичок з поступовим збільшенням рівня перешкод. Для виховання стійкості радіотелеграфістам збільшується тривалість чергування при інтенсивній роботі їх в умовах активних радіоперешкод. Радист повинний бути готовий прийняти сигнал, не знаючи задалегідь, навчальний він чи бойовий. На заняттях доцільно створювати велике навантаження телефоністам, механікам спеціальної апаратури, для чого встановлювати додаткові апарати й у навчальних цілях вимагати від телефоністів з'єднання з різними абонентами в обмежений час. Упевненість у техніці досягається, її твердого знання, будови і можливостей щодо забезпечення стійкості зв'язку в будь-яких умовах обстановки. Для розвитку у військовослужбовців самовладання в процесі розгортання антенно-мачтової установки необхідно тренувати механіків підніматися на висоту з метою перевірки її стану. Перші заняття проводити у гарну погоду, а наступні – в дощову, снігову, вітряну. Також привчати усіх зв'язківців до робіт з високою напругою, вимагаючи дотримання необхідних заходів безпеки. Лінійним наглядачам практикувати постановку завдань на забезпечення зв'язку з пунктами управління, місце знаходження яких відомо приблизно, які знаходяться на пересіченій місцевості з наявністю водних перешкод. Виходи на лінію для контролю за станом кабелю й усунення пошкоджень спочатку здійснювати у будь-який час року і доби. Для виховання в особового складу самостійності на заняттях необхідно надавати можливість молодшим

командирам вибирати місця розгортання апаратних, підбирати типи антен, вибирати траси прокладання кабелю тощо. Розрахунок особового складу в екіпажі, питання матеріального, бойового забезпечення при дії екіпажу, відділення у відриві від частини повинні вирішуватися також самостійно. Для розвитку в радистів слухової пам'яті й уваги на заняттях необхідно тренувати їх у прийомі коротких сигналів і команд на слух без запису. Телефоністів, спеціалістів дальнього зв'язку й АТС необхідно тренувати у складанні прямих і обхідних каналів зв'язку по пам'яті, без структурних схем зв'язку.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі аналізу та прогнозування морально-психологічного стану соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Замана В.М., Воробйов Г.П., Ткачук П.П., Муженко В.М., Коберський Л.В., Бойко О.В., Романишин А.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ // Навчально-методичний посібник. – Львів: АСВ, 2012. – 404 с.
2. Съедин С.И., Абурахманов Р.А. Психологічні наслідки впливу бойової обстановки. -М.:МО РФ, 1992.-С.20.

Тема 2. ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ МЕТОДАМИ АВАРІЙНИХ СИТУАЦІЙ, СТРЕСОВОГО ВПЛИВУ, ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ У СКЛАДІ НЕПОВНИХ ВІДДІЛЕНЬ (РОЗРАХУНКІВ, ЕКІПАЖІВ).

Вступ.

Ефективного та якісного розв'язання завдань психологічної підготовки досягають умілим застосуванням різноманітних прийомів й способів впливу на психіку військовослужбовців у бойовій підготовці.

Систематичні прийоми і способи, які застосовують, називаються *методами психологічної підготовки*. За характером застосування та впливу на психіку військовослужбовців дані методи поділяються на *вербальні, моделювання психологічних факторів бою (практичні) та методи емоційно-вольової саморегуляції*.

1. Організація психологічної підготовки особового складу методами аварійних ситуацій, стресового впливу, виконання завдань у складі неповних відділень (розрахунків, екіпажів).

Свідома й активна діяльність у процесі різних вправ і тренувань, дотримання статутного порядку, подолання труднощів армійського життя – все це ефективно розвиває емоційно-вольову сферу колективу, формує установки і звички дисциплінованої поведінки військовослужбовців. Принцип виховання воїнів у процесі діяльності, ратної праці володіє великими перевагами. Проте він іноді реалізується стихійно, що не може не позначитися на його кінцевому результаті: виховання відривається від діяльності, а остання часто направлена не на розвиток особи і колективу, а на досягнення результату за всяку ціну.

У мирний час принцип навчати війська тому, що необхідне на війні, втрачає свою гостроту, реалізується частково, не охоплює весь процес бойової підготовки. Офіцер часто готує солдата як фахівця, що уміє стріляти, водити танк, працювати за пультом, але, на жаль, не завжди розвиває у нього сміливість, мужність, самовладання, стійкість і інші вольові якості. На навчаннях і в походах вирішуються тактичні завдання і групові вправи, але знову ж таки не завжди проводиться психологічна підготовка військовослужбовців, у процесі якої вони привчалися б до всіх подразників, що діють у бойовій обстановці, не оцінюються морально-бойові якості.

Ці недоліки можна усунути за допомогою єдиної системи *практичних методів моделювання психологічних факторів бою*. Її складовою є **методи вправ і тренувань, аварійних ситуацій і стресових дій**.

Метод аварійних ситуацій. Система прийомів і засобів, що моделюють діяльність військового колективу і військового фахівця у складних умовах (відмови технічних пристроїв і озброєння, несправності засобів зв'язку та електроживлення, аварії і передумови до аварій), – складає так званий *метод аварійних ситуацій*.

Моделювання аварії здійснюється за допомогою технічних і фізичних пристроїв, а також електронно-обчислювальної техніки. Це дозволяє уявити будь-яку реальну ситуацію і визначити оптимальні способи дій у ній окремих фахівців і військових колективів.

Одним із простих видів моделювання аварійної ситуації є створення різних перешкод (введення несправності особистої зброї, приладу наведення, короткого замикання в електричній системі тощо).

Ось приклад аварійної ситуації, навмисно створеної на одній із радіолокаційних станцій. Після настроювання апаратури офіцер скрито підпалив шматок гуми і вимкнув блок живлення. Робота чергової зміни припинилася. Начальник зміни доповів, що на виході приймального пристрою відсутній сигнал та він відчуває запах електропроводу, що горить. З повторних повідомлень операторів з'ясувалося, що відбувся нібито зрив супроводу цілі. Запах гуми, що горить, заважав операторам зосередитися та ухвалити правильне рішення щодо усунення несправності. Нервова напруга і непередготовленість до подібних випадковостей призвели до помилок і втрати часу, порушивши взаємодію між розрахунками. Ціль зникла...

Аварійні ситуації, подібні цій, були включені у план проведення психологічної підготовки всіх розрахунків радіолокаційних станцій. Було встановлено, що оператори у спокійних, звичних умовах швидко усували несправності в блоках і агрегатах. Але як тільки з'являвся елемент несподіванки в результаті різких команд, сторонніх сигналів, телефонних дзвінків, спалахів яскравого світла, деякі оператори спочатку часто припускалися помилок і діяли невпевнено. Щоб сформувавши емоційно-вольову стійкість операторів для роботи в подібних умовах, було потрібно 12–15 тренувань.

Метод, про який йдеться, може бути реалізований за допомогою алгоритмів, що складаються на основі інструкцій, вказівок, аналізу помилок дій і інженерно-психологічних рекомендацій. У короткій і наочній формі вони містять логіку необхідних заходів і оптимальних прийомів для усунення відмови, помилок, несправності або будь-якої непередбаченої ситуації. Алгоритми легше запам'ятовуються у процесі психологічної підготовки, а потім швидко відновлюються в пам'яті при необхідності діяти у складній обстановці. Алгоритм складається із двох основних частин. Перша – характерні аварійні ситуації або типи несправностей (відмов) – називається визначальним алгоритмом. Друга частина (вирішуваний алгоритм) – це окремі шляхи усунення несправності або відповідні дії, направлені на ліквідацію аварійної ситуації. При вивченні алгоритмів офіцер зосереджує увагу підлеглих на розвитку рухових і розумових навичок, від яких залежить швидкість і якість виконання окремих операцій вирішуваного алгоритму, а також правильність вибору дій відповідної вузлової точки логічної схеми.

Засвоєння алгоритмів і формування на їх основі професійно-бойових якостей сприяють підвищенню психологічної надійності військового колективу. Для цього необхідно добиватися від воїнів повних і добре осмислених знань, що виключають як недооцінку можливих ситуацій, так і перебільшення їх небезпеки. Для створення позитивного емоційного фону діяльності воїнів треба формувати у них активність, що виключає відчуття невпевненості і страху.

Людина, що потрапила в аварійну ситуацію, без відповідної підготовки діє або імпульсивно, або орієнтується на прямі показники і приладову інформацію. А психологічно підготовлений воїн підсвідомо сприймає не тільки прямі показники, але і непрямі ознаки. Він може в умовах неповної або спотвореної інформації швидко виробити рішення і діяти правильно. У цьому, власне, і полягає перевага психологічно надійної людини перед автоматикою, яка в аварійному режимі дає єдине, іноді невірне, рішення, оскільки інформація, що поступає до неї, може бути спотворена. Отже, не зважаючи на високий ступінь автоматизації бойових технічних засобів і комплексів, в осяжному майбутньому важко очікувати, що евристичні функції воїна будуть передані комп'ютеру, тому психологічній підготовці людей потрібно приділяти особливу увагу.

Цікавим напрямом у психологічній підготовці є створення евристичної моделі за допомогою машинної програми. Вона сприяє розвитку у воїна винахідливості, активності, кмітливості, вигадки, евристичного мислення. Евристична модель аварійної ситуації застосовується тоді, коли алгоритм невідомий, а воїнові потрібно в короткий час перебрати в пам'яті всілякі варіанти рішень і вибрати з них якнайкращий. Іноді в аварійній ситуації людська пам'ять відмовляє, і тоді на допомогу приходить пам'ять і швидкодія комп'ютера.

У процесі психологічної підготовки воїн включається до складу евристичної моделі, яка повинна мати зворотний зв'язок, щоб він міг себе контролювати, повторювати та ускладнювати тренування. Програма дозволяє неодноразово створювати ту ж саму аварійну ситуацію і добиватися ухвалення оптимального рішення. До сказаного додамо: евристична модель аварійної ситуації може бути використана для психологічного тренування військового колективу з чітким розподілом функцій у середині групи. Контроль за діями кожного воїна і всього колективу в цілому здійснює командир. На заняттях він добивається злагоженості, взаєморозуміння, згуртованості і психологічної надійності. Якщо хто-небудь з воїнів порушує узгодженість дій, не може працювати ритмічно, то командир організовує з ним індивідуальну психологічну підготовку на спрощених моделях.

Метод стресових дій. Метод, про який піде мова, тісно пов'язаний з методом аварійних ситуацій. Метод стресових дій – це комплекс прийомів і засобів, за допомогою яких офіцер створює у воїнів емоційну і фізичну напруженість різного ступеня з метою формування сильної волі. Він розширює можливості психологічної підготовки особи і колективу.

Стрес у бойових умовах є сильнішим негативним чинником, що знижує бойову активність воїнів. Встановлено, що якщо підрозділ швидко виводили із стресової ситуації, знімаючи гіперстрес повністю і відразу, то у 80 % особового складу спостерігалася пригніченість, яка заважала йому виконувати свої обов'язки. Якщо ж зняття стресового навантаження відбувалося поволі і поступово, то більшість військовослужбовців продовжували потім бойову діяльність. Звідси висновок: не можна після тривалої дії гіперстресу швидко змінювати обстановку.

Метод стресових дій припускає формування у воїнів вольових якостей в умовах поступового збільшення напруги від гіпостресу до гіпер-стресу, а потім навпаки – при ретельному контролі за станом їх психічного стану. Особливу увагу офіцер приділяє техніці безпеки, суворому виконанню правил безпеки всіма без виключення військовослужбовцями.

Досвід вивчення поведінки воїна у стресовій ситуації дозволяє виділити типові реакції:

- імпульсне виконання однієї дії замість іншої;
- помилкова дія в результаті поспішності або необдуманості рішення;
- помилкова дія при правильному рішенні;
- невиконання одноразових дій через забудькуватість, пропуск сигналу, команди або в результаті стану монотонії,

що з'явився.

Для попередження цих реакцій у воїна виробляються чіткі виконавські функції. Встановлено, що у стані монотонії у військовослужбовця знижується пильність, готовність до екстрених дій, наростає апатія. Часто, не усвідомлюючи, воїн "відключається" на 30–50 секунд і в результаті пропускає важливий сигнал або здійснює помилку. Але і відмітивши їх, не реагує належним чином через те, що час входження в нове завдання при монотонії збільшується втричі, а точність дії знижується удвічі. У нічний час з'являються помилкові тривоги – реакція на сигнал, якого немає.

Щоб підняти стресостійкість військовослужбовця, застосовуються різні тренажери-імітатори, професійно-аварійні ігри, за допомогою яких усувається монотонія, підвищується пильність.

Бойові дії завжди супроводжують страх і тривога. Тому формування сміливості і безстрашності – головне завдання будь-якого командира. Проте не можна вважати, що стрес рівною мірою викликає у всіх воїнів однакове відчуття страху і неспокою. Одні мають схильність випробувати побоювання в більшості незнайомих ситуацій, інші – тільки у специфічних умовах. Деякі під впливом стресу усвідомлено оцінюють реальну загрозу, бояться отримати серйозну фізичну травму, інші ж підсвідомо знаходяться під владою надмірних похмурих передчуттів. Одним з найбільш характерних чинників стану тривоги є боязнь не виправдати довіру товаришів по зброї, боязнь колективного засудження за боязкість. Подібне відчуття іноді стає мотивом для героїчного вчинку.

Певний вплив стресова ситуація здійснює на динаміку поведінки особистості в бою. Іноді офіцер може передбачити *рівень неспокою у своїх підлеглих і визначити його зміни в часі*: до, в період і після настання стресової ситуації. Наприклад, перед боєм або іншим сильним стрес-фактором рівень тривоги у більшості воїнів високий. Після настання стресу тривога притупляється, причому тим сильніше, чим більше фізичних сил витрачає воїн. І нарешті, після зняття стрес-фактора рівень тривоги декілька підвищується, оскільки воїн у подумки знов і знов переживає окремі епізоди бою.

Відповідальність за виконання бойового завдання, за безпеку особового складу, брак інформації, необхідність ухвалення рішення за лічені секунди викликають стрес, що виявляється в метушливості, порушенні пам'яті, дезорганізації психіки командира. Але бойовий стрес дезорганізуватиме психіку не кожного командира. Наприклад, командири з сильним типом нервової системи у стані стресу часто випробовують емоційний і інтелектуальний підйом, вирішують надважкі завдання, діють впевнено протягом доби і більше.

Офіцер враховує ці та інші особливості стресової дії при організації психологічної підготовки. Акцент при цьому робиться на:

- оцінку типу нервової системи і рівня стресостійкості воїна;
- відбір військовослужбовців із рівною стресостійкістю для проведення спеціальних тренувань;
- аналіз причин різних видів страху і стрес-факторів для кожної групи воїнів;
- забезпечення ефективної адаптації воїнів до різних видів стресу;
- моделювання стресових ситуацій сучасного бою і його елементів;
- активне переконання і навіювання з метою з'ясування причин страху, його симптомів і способів боротьби;

– створення у процесі психологічної підготовки таких умов, за яких колектив повірив би в реальну загрозу і був у цілковитій безпеці, незалежно від сили стрес-фактора.

Офіцер може реалізувати метод стресових дій за допомогою наступних заходів:

- проведення занять із бойовою стрільбою і штиковими атаками;
- подолання в засобах захисту спеціальних смуг і перешкод;
- дії у вогнищах пожеж і димових завіс;
- дії в районах стихійних лих (землетрусів, повеней);
- виконання завдання у спеціальних зонах (з різним рівнем радіації і “заражених” хімічними й іншими речовинами);
- організація марш-кидків з нападом “диверсантів”;
- відбиття атак “противника” в нічний час і в погану погоду тощо.

Дуже суттєве значення має врахування особливостей проведення занять з бойовою стрільбою для формування емоційно-вольових якостей воїнів. Кожен військовослужбовець повинен досконало володіти своєю зброєю, вірити в її надійність за будь-яких умов бойової обстановки. Тому всі заняття офіцер починає з переконання підлеглих і навіювання їм, що їх зброя найкраща, що її потрібно берегти, тримати в чистоті і вміло користуватися нею у будь-який час доби. Забезпечуючи високі навички прицілювання і стрільби, офіцер формує у воїнів звичку до сильних звукових подразників.

Відмічено: при перших пострілах з бойової зброї деякі солдати не влучають у ціль через надмірне хвилювання на вогневому рубежі. Для їх адаптації потрібно систематично проводити тренування на сприйняття впливу шуму, що виробляється зброєю різних типів. На заняттях можна використовувати магнітофон, на стрічці якого буде записана стрільба зі зброї. Досвід показує, що адаптація до пострілу у деяких солдатів настає після шести – восьми прослуховувань реальних або записаних на магнітну стрічку пострілів.

Стрільба штатними боеприпасами вимагає відомої сміливості, точності дій і строгої дисципліни. Офіцер, організовуючи стрільбу у русі, повинен передбачити все, що стосується безпеки воїнів. Спочатку він проводить стрільбу холостими патронами, ретельно аналізує дії кожного воїна. Потім розмовляє з тими воїнами, які припустилися помилки, виявили недисциплінованість або тривогу. Якщо переконання досягло мети, то офіцер включає цих воїнів у групу і ставить всім завдання, прикріплюючи до молодих солдатів досвідчених, які повинні будуть контролювати кожен їх крок і рух під час стрільби.

Велике психологічне напруження досягається при стрільбі під час штикової атаки. Діючи як в реальному бою, воїн формує комплекс емоційно-вольових якостей (стресостійкість, дисциплінованість, граничну уважність і обережність, сміливість і рішучість). Подібні заняття слід проводити на рівній місцевості, щоб воїни не спотикалися і не втрачали сектор вогню з поля зору. Офіцер і сержанти уважно стежать за тим, щоб солдати і сержанти розстріляли всі патрони, перш ніж завдавати штикових ударів по макетах. Стресову дію можна підсилити, якщо штикову атаку закінчувати рукопашною сутичкою із “противником”.

Метод стресових дій реалізується повною мірою, якщо місцевість, на якій проходять заняття, схожа на поле бою з розбитими машинами, пошкодженою технікою, зруйнованими будинками, дзотами і пожарищами. Якщо ж місцевість обладнувалася дуже умовно і не є джерелом небезпеки, реальної або уявної, то у людей може з’явитися відчуття розчарування і незадоволеності. Такі заняття не сприяють формуванню емоційно-вольової стійкості й активності військовослужбовців.

З цими висловами можна погодитися, оскільки більшість хлопців прагнуть загартувати себе фізично і психологічно, щоб упевнено діяти в найскладніших умовах сучасної війни. Якщо офіцер не задовольняє подібну потребу підлеглих, то вони або знаходять інші форми прояву сміливості, або з тугою підраховують дні, що залишилися до звільнення в запас.

Для посилення стресу під час психологічної підготовки офіцер впливає не тільки на зір і слух воїнів, але і на нюх, привертаючи з цією метою сильні запахи, що нагадують отруйливі речовини. Як такі речовини, доцільно застосовувати суміші, які при згоранні створюють щільну завісу кольорового диму і неприємно діють на нюх воїнів. Для підвищення ефективності стресових дій офіцер може окрім запланованих протихімічних тренувань оголосити підрозділу хімічну тривогу в нічний час, а щоб кожен відчув реальну загрозу, може імітувати “непередбачений випадок” – вибух балона з ОР або іншими отруйними газами.

Треба сказати, що хімічна обстановка, що створюється під час бойового чергування, несення караульної служби або виконання інших службових завдань, у будь-якому випадку викликає у колективу напруженість і відволікає від головної мети діяльності. Щоб цього не відбулося, офіцер у процесі психологічної підготовки відпрацьовує різні способи перемикання уваги і швидкість надягання загальновійськових захисних комплектів у самих незручних положеннях та не на стройовому плацу, а на робочих місцях.

Виправдовують себе тренування колективу в умовах “бактеріологічного зараження”. Відомо, що хвороботворні мікроби невидимі, вони не мають запаху і кольору, і тому особовий склад повинен бути підготовлений до чітких дій за сигналом оповіщення. Командир спільно з медичними працівниками організовує вогнище “інфекційного захворювання”, наприклад, появу в підрозділі “холери”, і добирається від всіх військовослужбовців дотримання санітарно-гігієнічних правил: без дозволу не приймати їжу, не палити, не пити, всі подряпини і садна заклеювати пластиром, а при появі “ознак” захворювання (нездужання, головний біль, підвищена температура тіла, блювота, пронос) негайно докласти командирові.

Командир може підвищити рівень стресу, доручивши одному-двом воїнам створити видимість захворювання скаргами і навіть криками від “нестерпного” болю. Головне тут – не переграти! У поєднанні з діями лікаря ця “операція” підсилить нервозність колективу, але разом з тим з часом допоможе сформувати необхідну обережність, самовладання і мужність.

Правильно чинять ті командири, які включають у метод стресової дії несподівані ввідні, пов’язані з навчанням особового складу діям в умовах застосування противником ядерної зброї. Під час психологічної підготовки з імітацією ядерного вибуху офіцер повинен поступово нарощувати стресову дію на військовослужбовців, не доводячи їх психічний стан до афекту і паніки. Дуже ефективним засобом стресових дій є створення фізичної напруги у військовослужбовців у процесі ліквідації наслідків “ядерного” удару: порятунок техніки, що горить, і її дезактивація, гасіння пожеж, подолання завалів, надання допомоги “постраждалим”, відновлення бойової готовності підрозділу.

Заняття, в ході яких стрес гаситься цілеспрямованою роботою, сприяють розвитку у колективу впевненості у своїх силах, рішучості, взаємодопомоги і згуртованості. Для виховання у воїнів відчуття безпеки і дотримання ними запобіжних заходів офіцер може використовувати наступну умовну форму оцінки “втрат” особового складу в процесі “ядерного” удару: “Воїн залишився в живих, оскільки у момент вибуху знаходився в окопі, бліндажі, за насипом, в танку,

бронетранспортері. Він може виконувати поставлене перед ним завдання”. “Воїн загинув, оскільки у момент вибуху стояв на відкритій місцевості і не скористався укриттям”.

Успішний розвиток емоційно-вольових якостей воїнів здійснюється різноманітними прийомами. Один з них – включення в метод стресової дії промовляння (коментування) вголос військовослужбовцями своїх дій, здійснюваних паралельно з виконанням.

Цей висновок має наукову основу. Доведено, що в умовах стресу мова людини не тільки є джерелом інформації про те, як вона адаптується до нього, але і служить важливим засобом підвищення психологічної надійності, поліпшення самоконтролю і відвернення уваги від джерела страху.

Передові командири, організуючі психологічну підготовку, привчають підлеглих бути завжди напоготові у будь-який час дня і ночі до відбиття нападу, знищення противника. Як найважливіший елемент методу стресових дій, вони використовують напад “диверсантів”.

Командир починає заняття з відпрацювання дій за тривоги з імітації несподіваного нападу “диверсантів” або на розташування особового складу, або на бойові пости, або на рухому колону автомашин з військовослужбовцями. На шляху проходження підрозділу в укриттях зосереджуються нападаючі, забезпечені димовими пашками, вибухівкою і зброєю з холостими набоями. В ролі “диверсантів” повинні виступати досвідчені офіцери або прапорщики, що уміють поводитися з вибухівкою і забезпечити повну безпеку особовому складу. Як мовиться, налякати, але не травмувати.

Мета “диверсантів” – відвернути колектив від виконання основного завдання, порушити встановлені нормативи і терміни, сформувати, зрештою, у воїнів пильність, сміливість і уміння працювати в небезпечній обстановці.

Слід зазначити, що колективна психологічна підготовка не завжди і не у кожного воїна формує стресостійкість. Тому офіцер застосовує для окремих воїнів прийом десенсибілізації (зняття чутливості). Він пропонує підлеглому скласти список тих ситуацій, явищ, предметів, які знижують психологічну стійкість навіть в незначному ступені. Потім цей перелік ранжирується в послідовності від сильних стресів до слабких стрес-факторів. Десенсибілізація полягає в пред’явленні воїнові спочатку чинника, що викликає невелике хвилювання, й адаптації до нього. Потім створюється сильніший стрес, і знов воїн адаптується до нього, і так доти, поки не опанує ситуації, які викликали у нього найбільшу тривогу.

Останнім часом розробляються і знаходять застосування своєрідні генератори електричних імпульсів, які знімають стрес після 8-10 сеансів. Спеціально підібрані електроімпульси здатні швидко підготувати оператора до майбутньої діяльності в напружених умовах. Вони заспокоюють нервову систему та адаптують її до різних стресів.

Таким чином, метод стресової дії є сильним чинником підвищення психологічної надійності військового колективу в тому випадку, якщо офіцер дотримує основні умови:

- знає рівень стресостійкості кожного воїна, уміло організовує спеціальні заняття;
- створює емоційну напруженість, поступово підвищуючи рівень стресу – від гіпостресу до гіперстресу;
- організовує ретельну страхівку воїнів, що наражаються на особливу небезпеку;
- включає в метод різні прийоми та елементи стресової дії, які можуть зустрітися в сучасному бою;
- у процесі занять передбачає можливість появи негативних міжособистісних впливів і не допускає їх розповсюдження в колективі;

– окремих воїнів, які в стресі повністю дезорганізуються, направляє на консультацію до психіатра для визначення рівня емоційно-вольової і нервово-психічної стійкості.

Для поліпшення взаємодії і виховання в людині рішучості, упевненості і самостійності використовуються наступні методи:

- метод зміни чисельності групи залежно від завдань, які виконуються;
- метод несподіваної передачі повноважень. Кожного разу завдання отримують усі члени групи одночасно.

Управління діями групи (команди) на початковому етапі здійснюється під керівництвом однієї людини, на іншому етапі управляє інший (не знаючи заздалегідь на якому етапі, хто управлятиме). Це не дозволяє людині “розслаблятися” і бездумно виконувати дії, що у свою чергу, розвиває тактичне мислення, тримає в постійній напрузі і готовності. Для кращого засвоєння навичок дій кожне завдання відпрацьовується кілька разів і кожного разу за різних умов і з різними можливостями.

Висновок.

Різні методи психологічної підготовки та умови їхньої реалізації дають результат лише тоді, коли вони використовуються в комплексі, під час усіх занять з бойової підготовки особового складу, при цьому центральною особою в організації та проведенні психологічної підготовки є офіцер. Він має добре знати методи, за допомогою яких здійснюватиметься процес психологічного загартування підлеглих, постійно вдосконалюватиметься власний арсенал методичних прийомів і засобів, які б сприяли формуванню у підлеглих емоційно-вольової стійкості та готовності виконувати різного роду завдання під час бойових дій.

Даний методичний матеріал підготовлено начальником кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Академії сухопутних військ імені гетьмана П.Сагайдачного полковником Романишином А.М., кандидатом педагогічних наук, доцентом.

Література.

1. В.В. Ягупов “Військова психологія”.
2. За ред. М. Варія “Військова психологія і педагогіка”.
3. Маклаков А.Г. “Военная психология”.
4. “Военная психология и педагогика”, под редакцией А.В. Барabanщикова, 1986 р.
5. “Основы военной психологии и педагогики” под редакцией А.В. Барabanщикова, 1981 р.
6. “Военная психология и педагогика”, под редакцией П.А. Корчемного, 1998 р.
7. В.В. Ягупов “Морально-психологічне забезпечення”.
8. Караяні А.Г. “Прикладная военная психология”.
9. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ: Навчально-методичний посібник / За ред. Г.П. Воробйова. – Львів: АСВ, 2012. – 430 с.
10. Бойко О. В., Гузенко І.М., Кожевніков В.М., Миценко Д.В., Муравська М.С., Романишин А. М. Психологічна підготовка Ч.1 (теоретичний аспект) : Навчально-методичний посібник / – Львів: АСВ, 2010. – 200 с.
11. www.soldiering.ru

12. <http://www.milpsy.effcon.ru/literatura.html>

Тема 3. ПРАКТИЧНІ ВПРАВИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ТА АУТОТРЕНІНГУ.

Питання, що розглядаються.

- 1. Методики вправ аутогенного тренування.**
- 2. Методика групового заняття з психорегуляції психічних станів.**
- 3. Методика психофізіологічного відновлення (тренінг).**
- 4. Вправи на визначення ролі і статусу у групі та ефективності керівництва.**
- 5. Психологічні реабілітаційні вправи для особового складу миротворчих підрозділів.**

Вступ.

Необхідною умовою забезпечення формування стійкої психологічної готовності особового складу ЗС України є необхідність врахування у процесі бойової підготовки можливого впливу на воїнів факторів і умов військової служби і сучасного бою. Від їх всебічної оцінки, здатності керівництва підрозділом (частиною) розробити чітку систему протидії або нейтралізації цих факторів залежить ефективність діяльності командирів по вихованню всебічно підготовленого воїна, здатного якісно виконувати навчальні і бойові завдання.

Залежно від різновидності стресів, психологи вивчають наслідки, які вони викликають на фізіологічному, психологічному та поведінковому рівні. За незначним виключенням, наслідки ці є негативними. Таким чином, оптимізація психічних станів і поведінки людини в екстремальних умовах повинна передбачати як відповідну психологічну підготовку та заходи щодо організації реабілітації особового складу.

1. Методики вправ аутогенного тренування.

1.1. Вправа “Видихання болю”.

Вихідне положення – стоячи, сидячи, лежачи. Розслабтеся, встановіть спокійний і рівний подих. Зробивши вдих і затримавши подих, зосередьте увагу на ділянці, що завдає біль. При цьому як можна яскравіше представте, що під час вдиху в груди утвориться хмарина живлющих сил, а під час затримки подиху вона направляється до болючої ділянки й придушє болючі відчуття. З кожним видихом біль вроздріб залишає тіло. Прийом повторюйте кілька разів.

1.2. Вправа “Голос”.

Усамітніться, займіть зручне вихідне положення (стоячи, сидячи, лежачи), установіть спокійний, рівний подих. При видиху видавайте звук, що найбільше яскраво асоціюється з образом даного болю. Це може бути стогін, ревіння, лемент, писк, шипіння й т.п. Головне – уявляйте, що разом зі звуком біль дрібними порціями залишає тіло.

1.3. Вправа “Заспокійливий подих”.

У вихідному положенні стоячи або сидячи зробіть повний вдих. Потім, затримавши подих, уявіть коло й повільно видихніть у нього. Цей прийом повторіть чотири рази. Після цього знову вдихніть, уявіть трикутник і видихніть у нього три рази. Потім подібним же чином двічі видихніть у квадрат. Після виконання цих процедур обов'язково настає заспокоєння.

1.4. Вправа “Видихання втоми”.

Ляжте на спину, розслабтеся, встановіть повільний і ритмічний подих. Як можна яскравіше представте, що з кожним вдихом легені наповнює життєва сила, а з кожним видихом вона поширюється по всьому тілу. Робіть повний видих з довидихом. Затримуйте подих на видиху на 7-10сек.

1.5. Вправа “Медитація часу смерті”.

Введення: “Споконвіків смерть завжди йшла рука об руку з людиною. Вона завжди була і є зараз її головним жахом й, для деяких, головним радником і вчителем. Смерть відштовхує й, одночасно, притягує людину. Кожний з Вас неодноразово думав про смерть. Згадаєте, як це було... Коли це було востаннє... Зараз Ви займаєтеся справою, що дуже близько, на один крок, підводить Вас до смерті... Своєї або чужої... Подумайте про це... (пауза 1 хв.).

стежте за вашим подихом... ви вдихаєте й видихаєте... відзначайте попутно, які частини вашого тіла рухаються, коли ви дихаєте... помітьте, де ваше тіло торкається стільця (підлоги, килима й т.д.)... Дозвольте собі довіритися стільцю (підлозі, килиму й т.д.), нехай вони самі підтримують ваше тіло.

Уявіть, що ви довідалися: вам залишилося жити три роки. Ви будете зовсім здорові весь цей час... Яка ваша перша реакція на цю звістку?... Чи почали ви відразу будувати плани або розлютилися, що вам дано так мало часу?

Замість того, щоб відчувати “ненависть до того, хто гасить світло”, або зав'язнути в трясовині фантазій про деталі смерті, що насувається, вирішіть краще, як вам хочеться провести цей час, як ви хочете прожити ці останні три роки.

Де б ви хотіли їх прожити? (Пауза 3 хв.). З ким би ви хотіли їх прожити? (Пауза 3 хв.). Чи хочете ви працювати? (Пауза 2 хв.). Вчитися? (Пауза 2 хв.)

Після того як ваша уява побудує картину життя протягом цих трьох років, порівняйте її з тим життям, яким ви живете зараз.

У чому подібність між ними? (Пауза 2 хв.). У чому відмінність? (Пауза 2 хв.)

Чи є в цій уявленій картині щось, що ви хотіли б включити у ваше нинішнє існування?

Тепер гарненько усвідомте, що припущення про вашу смерть через три роки – це тільки гра уяви, що знадобилася, щоб виконати вправу. Ви можете відкинути ці думки. Але залишіть від цієї гри те, що вам підходить і що ви хотіли б зберегти. Запам'ятаєте, який досвід ви придбали, виконуючи цю вправу. Подумайте про це... (пауза 3 хв.).”

1.6. Ситуативно-образне психорегулююче тренування (СОПТ).

СОПТ – метод психологічної підготовки військовослужбовців до бою, який базується на відтворенні у думках бойової ситуації, варіантів її розвитку, дій, які здійснюються та емоційного фону діяльності. При цьому військовослужбовець сприймає реальну бойову ситуацію “очима” її учасника (суб'єкта бойової ситуації).

Виходячи з того, що суб'єкт бойової ситуації – військовослужбовець, відтворення бойових умов здійснюється з точки зору його військової спеціальності. Одночасно у СОПТ можуть приймати участь до 20 військовослужбовців. Її організація включає три складові:

1. Підготовка (підбір) бойової ситуації та її оформлення;
2. Ситуативно-образний тренінг;
3. Аналітичний розбір ситуації і можливих варіантів дій.

1. Підбір і оформлення бойової ситуації. Якщо використовується реальна бойова ситуація, то вона “зрізається” за допомогою інтерв'ю з її учасником.

Після того як є описання бойової ситуації, готується фразеологія СОПТ. Детально розписується все, що буде говорити керівник заняття. Ефективність СОПТ набагато вища, якщо вона проводиться у аутогіпнотичному стані або у стані аутогенного занурення.

II. Ситуативно-образний тренінг. Поділяється на 4 частини:

- а) досягнення воїнами аутогіпнотичного стану за допомогою керівника;
- б) образне відтворення бойової ситуації;
- в) образне відтворення поведінки та дій;
- г) самонавіювання впевненості і психологічної готовності до дій після СОПТ;

III. Рациональний розбір бойової ситуації. Аналіз помилок, які допущені учасниками, можливих варіантів розвитку дій, відчуттів і переживань, які виникають у ході бою. Розбір проходить у вигляді дискусії або бесіди.

Початок тренування.

1. Вступне слово: довести мету заняття, яке проводиться (вивчити досвід дій і поведінки у реальній бойовій ситуації, провести розумове тренування дій по успішному виконанню бойового завдання).

2. Довести форму проведення заняття.

3. Поставити завдання учасникам:

– уважно ознайомитися з уявною ситуацією;

– уявити дії, які розгортаються, свою участь у них, емоції і почуття, про які буде казати керівник під час тренування;

– розібрати можливі помилки, які допущені суб'єктом ситуації і можливі варіанти розвитку ситуації.

Знайомство учасників СОПТ із ситуацією.

Керівник тренування доводить до учасників опис ситуації (де, коли, як розвивається ситуація, хто її суб'єкт, прогнозований результат).

Образний психотренінг.

1. Досягнення стану самогіпнотичного заглиблення.

Керівник: “Прийміть зручну позу, закрийте очі і подумки намагайтеся представити усе те, про що я буду казати.

а) Добре уявіть собі навколишню обстановку..., кімнату і те, що Ви сидите на стільці... і почуваете, як ваша спина спирається на його спинку... і Ви добре чуєте мій голос ... і почуваете себе цілком спокійно (пауза 1 хвилина).

б) Відчуйте свої руки, те, як вони лежать... і уявіть, як б'ється Ваше серце... і спокійно... піднімається й опускається Ваша грудна клітка під час подиху... і це допомагає розслабитися... заспокоїтися... підготуватися (пауза 1 хвилина).

в) Ви як і раніше добре чуєте мій голос... і можливо, ще які-небудь звуки... і це допомагає... почувати себе зручно і спокійно... допомагає неквапливому плину думок... (пауза 1 хвилина)

г) Слухаючи мене... Ви відчуваєте спокійну розслабленість... це викликає такі відчуття... як у дрімаючого людини... це відчуття стомленості у всій тілі (пауза одна хвилина).

2. Образне відтворення та образне вживання в бойовій ситуації.

Фразеологія. Усі Ваші відчуття... допомагають Вам підготуватися до заняття... як можна яскравіше уявити собі бойову ситуацію... свої дії у ній... і це допоможе Вам завжди бути упевненим... сміливим у бою...

Уявіть собі що Ви знаходитеся на злітній смузі аеродрому... Ви готові піднятися на борт вертольота... Ви усі готові виконати важливу бойове завдання... Ви абсолютно впевнені в собі... це викликає у Вас почуття гордості...

Удалечині на обрії... піднімається диск сонця... воно тепле і ласкаве... небо блакитне... світло-блакитне... вітер ледве колише траву... трава зелена... земля м'яка... по небу плывуть легкі хмари... блакитне небо... Ви посміхаєтеся... Ви бадьорі... Ви все зможете... Ви піднімаєтеся на борт.

Вертоліт починає тремтіти і набирати висоту... іде в синє небо... промені сонця проникають у ілюмінатор... Ви спокійно оглядаєте парашут... Ви готові... Ви можете усе...

Ревіння сирени викликає сильне биття серця... частий подих... Ви знаєте, що здолаєте хвилювання... Ви повільно і глибоко дихаєте... Ви встаєте... Ви переборюєте хвилювання... Ви справитеся...

Ви знаєте... від Ваших дій... залежить Ваше життя... життя товаришів... перемога... виконання завдання... Ви швидко крокуєте вперед... Ви падаєте униз... тиша.

Над Вами розкривається купол... він наповнений... Ви перевіряєте стропи... купол... підвісну систему... Вам легко і радісно... тиша... синє небо... сонце... білий купол... синє небо... Ви групуєтеся... Ви готуетесь приземлитися ...

Ви на землі... гасите купол... звільняєтеся від парашута... білий купол... на зеленій траві... у декількох десятках метрів Ви бачите товаришів... Ви чуєте їхні голоси... Ви почуваете запах трави... якщо Ви піднімете голову, то Ви побачите блакитне небо... яскраве сонце...

– Ваша група іде до мети... Ви біжите легко... по зеленій траві... Ваше серце б'ється легко... стрибок позаду... приземлення позаду... Ваше тіло, Ваші ноги... Ваші руки слухаються Вас... реагують на найменший сигнал мозку... Ви кращий... Ви йдете до цілі... Ви можете бігти ще довго... Ваші ноги легкі... Ви дихаєте рівно... і почуваете спокійну впевненість у собі.

Ви знаєте, що досягнете успіху... Ви дійдете до мети... Ваша група сильна і рішуча... Ви упевнені в собі... Ви ненавидите ворога...

Привал... Ви сідаєте... Ваші ноги набираються сил... втома проходить... її стає усе менше.

Ви біля цілі... Ви виконуєте завдання... Ви чуєте постріли... свист куль... крики.

Ви бажаєте укритися... сховатися... свист куль викликає биття серця... частий подих... Ви зібрані і активні... Ви здолали страх... зусиллям волі.

Відчуваєте прилив сил... і впевненості... Ви домоглися успіху... Ви змогли... Ви ненавидите ворога... Ви прицілюєтеся.

Ви рівно дихаєте... Ви бачите ціль... ворожого солдата... техніку... Ви ненавидите ворога... це холодна ненависть... Ви дихаєте рівно... Ви плавно даєте пальцем спусковий гачок... Ви бачите як падають вороги... Ви чуєте їхні крики... Ви стріляєте... і стріляєте... Ви стріляєте влучно й впевнено.

Сигнал відходу... група відходить... Ви знову біжите... Ваш біг легкий і пружний... Ви біжите легко... Ваше тіло цілком підкоряється Вам... Ваше серце б'ється у ритмі бігу... Ваші ноги не знають втоми.

– Привал... бій закінчено... Ви відчуваєте втому і радісний підйом... Ви нічого не боїтеся... Ви були сміливим і рішучим... Ви не підвели товаришів (пауза 2 хв.).

3. Повторне розігрування ситуації з побудовою моделі поведінки в умовах реальної небезпеки для розвитку необхідних для бою якостей.

4. Самонавіювання впевненості у своїх силах, сміливості і готовності діяти у самих складних ситуаціях бойової діяльності:

Керівник: “Ви чуєте мене і будете подумки повторювати за мною фрази, що я буду вимовляти” .

3 рази: – Я спокійний і упевнений у собі.

2 рази: – Я сміливий і спритний у бою.

3 рази: – Я виконаю будь-яку бойову задачу.

3 рази: – Ви добре чуєте мій голос... і зараз кожний з вас почне думкою рахувати до 10... повторюючи після кожної цифри фразу “Я все можу”... і на рахунок “десять” ваші очі відкриються... (три крапки позначають паузи 3-5 сек.). Слова необхідно промовляти виразно, трохи наспівуючи.

5. Розбір ситуації, проведення вільної дискусії. Після того як військовослужбовці відкриють очі, керівник проводить останній етап у формі вільної дискусії. Кожен військовослужбовець доводить свою думку про ситуацію, можливі варіанти розвитку, ділиться своїми враженнями.

Необхідно, щоб на етапі підготовки до навчань, змагань, підсумкових перевірок СОПТ проводилося не менш ніж 6-8 разів. Така кількість повторень допомагає розвитку первинних навичок самогіпнозу, скорочує час на проведення тренувань і підвищує їх ефективність. У день перевірок, навчань перед виконанням завдання за 20-30 хв. до початку обов'язково проводяться заходи другого етапу методики. У подальшому проводяться інші вправи СОПТ.

2. Методика групового заняття з психорегуляції психічних станів (запропоновані вправи розроблені американським психотерапевтом Джанетт Рейнуотер).

Перший етап заняття включає вправи з релаксації, досягнення зміненого стану свідомості і по візуалізації, направлені на розвиток навичок у створенні уявних зорових образів.

Вправа на релаксацію.

Спокійним, рівним, монотонним голосом, витримуючи паузи в такт дихання учасників групи, керівник вимовляє словесні інструкції:

“Займіть найзручніше для вас положення ... Випряміть спину ... Закрийте очі ... Зосередьтеся на своєму диханні ... Повітря спочатку заповнює черевну порожнину ... потім Вашу грудну клітку ... легені ... Зробіть повний вдих ... потім декілька легких, спокійних видихів ...

Тепер спокійно ... без спеціальних зусиль зробіть новий вдих ...

Зверніть увагу, які частини вашого тіла ... стикаються з кріслом... підлогою... в тих частинах тіла, де поверхня підтримує вас ... постарайтеся відчутти цю підтримку трохи сильніше ... Уявіть, що крісло ... підлога ... підводяться, щоб підтримати вас... Розслабте ті м'язи, за допомогою яких ви самі підтримуєте себе ...”.

Вправа з візуалізації.

“Зосередьтеся на своєму диханні ... Уявіть великий білий екран ... Уявіть на екрані будь-яку квітку... Приберіть квітку з екрану, а замість неї помістіть на екран білу троянду... Поміняйте білу троянду на червону... (Якщо у вас виникли труднощі... уявіть, що Ви пензликом пофарбували троянду в червоний колір...).

Приберіть троянду і представте кімнату, в якій ви знаходитесь, всю її обстановку... меблі... колір ...

Переверніть картинку... Подивіться на кімнату із стелі... Якщо це важко зробити ... уявіть себе на стелі ... що дивиться на кімнату і всю обстановку зверху вниз ... Тепер знову уявіть великий білий екран ... Помістіть синій фільтр перед джерелом світла так, щоб весь екран став яскраво-синім ... Поміняйте синій колір на червоний... Зробіть екран зеленим... Уявляйте будь-які кольори і зображення на свій розсуд ...”

Після виконання послідовно даних вправ необхідно спокійним, рівним голосом “повернути” учасників в обстановку “тут і тепер”, наприклад, за допомогою монотонного зворотного відліку: “Після того, як я порахую від 10 до 1, ви поволі, на вдиху розплющите очі і “повернетесь” до цієї кімнати ...”.

Далі учасникам необхідно обмінятися своїми враженнями від візуалізації, під час якої керівник повинен отримати зворотний зв'язок про готовність групи до створення зорових образів. При необхідності вправу по візуалізації можна повторити. Після цього повторно виконується вправа на релаксацію і після досягнення необхідного її рівня відбувається плавний перехід до наступної частини заняття. Зовнішніми ознаками релаксації будуть:

- розслаблені м'язи обличчя;
- рівне глибоке черевне дихання;
- розслаблені грона рук, загальне зниження м'язового тонуусу і т. ін;

На наступному етапі вправи носять різний характер залежно від вірогідного типу дезадаптації учасників групи.

2. 1. Для групи учасників з агресивним типом дезадаптації.

Вправа 1.

“Уявіть, що Ви маленький поплавець у величезному океані . У вас немає мети... компаса... карти... керма... весел... Ви рухаєтеся туди, куди несе вас вітер ... океанські хвилі ...

Велика хвиля може на деякий час накрити Вас... але ви знов і знов виниряєте на поверхню... Спробуйте відчутти ці поштовхи і винирювання ... Відчуйте рух хвилі... тепло сонця... краплі води... подушку моря під вами, як підтримує Вас ... Подивіться, які ще відчуття виникають у Вас ... коли ви уявляєте себе маленьким поплавцем у великому океані...” (пауза 1-2 хв.).

Вправа 2.

“Уявіть себе гуляючим на околиці багатолюдного і галасливого міста... Постарайтеся відчувати, як Ваші ноги ступають по мостовій. Зверніть увагу на інших перехожих... вирази їх обличчя, фігури... Помітьте, що деякі виглядають стривоженими... інші спокійні і радісні... Зверніть увагу на транспорт... його швидкість, шум... гудуть автомобілі, вищать гальма... Можливо, Ви чуєте і інші звуки... Зверніть увагу на вітрини магазинів, булочну... квітковий магазин... Можливо, Ви побачили в натовпі знайоме обличчя?... Ви підійдете і привітаєте цю людину?... Або пройдете мимо?... Зупиніться і подумайте, що Ви відчуваєте на цій галасливій вулиці... Тепер поверніть за рід і прогуляйтеся більш спокійною вулицею... Пройшовши трохи, Ви помітите велику будівлю, яка архітектурою відрізняється від інших... Велика вивіска свідчить: “Храм тиші”... Ви розумієте, що цей храм – місце, де не чути ніякі звуки, де ніколи не було вимовлено ні єдиного слова... Ви підходите і торкаєтеся важких різьблених дерев’яних дверей... Ви відкриваєте їх, входите і одразу ж виявляєтеся оточені повною і глибокою тишею... (пауза 1-2 хвилини).

... Коли ви захочете покинути будівлю, штовхніть дерев’яні двері і вийдіть на вулицю... Як ви тепер себе відчуваєте?... Запам’ятайте дорогу, яка веде до Храму тиші...щоб ви могли, коли захочете, знов повернутися туди...”

Після повернення учасників в обстановку “тут і тепер” організовується обмін враженнями, проговорення свого досвіду переживань і т. ін. Після цього керівник може закінчити заняття.

2.2. Для групи учасників з депресивним типом дезадаптації (після вправ на релаксацію і зміну стану свідомості):

Вправа 1.

“Пригадайте той час свого життя... коли ви були впевнені, що є по-справжньому коханими... Виберіть який-небудь епізод цього періоду і заново переживіть його у всіх деталях ...

Пригадайте всі звуки... кольори... запахи... музику... свої відчуття і заново їх переживіть... Спробуйте відповісти самому собі... які найістотніші особливості цього переживання... Що заважає вам пережити такі почуття зараз ...?”

Вправа 2.

“Уявіть перед собою якесь джерело енергії... Воно зігріває Вас... дає Вам енергію... Постарайтеся відчувати, як енергія впливає на Ваше тіло ... Вдихніть її ...

Уявіть таке ж джерело енергії за своєю спиною ... Відчуйте, як хвилі енергії ковзають вниз і вгору по вашій спині ...

Помістіть джерело енергії праворуч... Відчуйте дію енергії на праву половину тіла ...

Помістіть джерело енергії ліворуч ... Відчуйте дію енергії на ліву половину тіла ...

Уявіть джерело енергії над собою... Відчуйте, як енергія діє на голову... Тепер джерело енергії знаходиться у Вас під ногами... Відчуйте, як наповнюються енергією ступні Ваших ніг... потім енергія підіймається вище і розповсюджується по всьому Вашому тілу...

Уявіть, що Ви посилаєте енергію якійсь людині, а зараз іншій людині... Відзначте для себе, яких саме людей Ви вибрали... Тепер пошліть енергію своїй сім’ї... своїм друзям... знайомим...”

Вправа 3.

“Ви здійснюєте прогулянку територією великого замка... Ви бачите високу кам’яну стіну... увиту плющем... в якій знаходяться дерев’яні двері... Відкрийте її і увійдіть... Ви опиняєтеся в старому... покинутому саду... Колись це був прекрасний сад... проте вже давно його ніхто не доглядає... Рослини так розрослися і все настільки заросло травами... що не видно землі. важко розрізнити стежини... Уявіть, як Ви, почавши з будь-якої частини саду... прополюєте бур’яни... підрізаєте гілки... викошуете траву... пересаджуєте дерева... обкопуете, поливаєте їх... робите все, щоб повернути саду колишній вигляд ...

... Через деякий час зупиніться ... і порівняйте ту частину саду, в якій ви вже попрацювали... з тією, яку ви ще не чіпали ...”

Вправа 4.

“Уявіть маленький скелястий острів... оддалік континенту... На вершині острова... – високий, міцно поставлений маяк.

Уявіть себе цим маяком... Ваші стіни такі товсті і міцні... що навіть сильні вітри, яків постійно дують на острові ... не можуть похитнути Вас... З вікон Вашого верхнього поверху ... Ви вдень і вночі... в гарну і погану погоду... посилаєте могутній пучок світла, який служить орієнтиром для суден... Пам’ятайте про ту енергетичну систему, яка підтримує постійність Вашого світлового променя... який ковзає по океану... і який застерігає мореплавців про мілини... і є символом безпеки на березі ...

Тепер постарайтеся відчувати внутрішнє джерело світла у собі – світла, яке ніколи не згасає...”

Дані вправи виконуються послідовно, переходячи від першої до другої і так далі до четвертої.

Словесні інструкції можуть промовлятися на фоні музики, підібраної за характером і змістом вправи і з відповідною кожній вправі своєю ритмікою, мелодією і гармонійним ладом.

3. Методика психофізіологічного відновлення (тренінг).

Лікувальний ефект, заснований на дії релаксації, полягає в досягненні стану спокою і відпочинку (нервово-психічної релаксації), що веде у свою чергу до відновлення сил і енергії.

Грудна клітина.

Розслаблення почнемо з м’язів грудної клітки, щоб відчувати, як наше дихання стає вільним. За моїм сигналом, але не раніше, зробіть дуже глибокий вдих. Спробуйте вдихнути все повітря, яке вас оточує. Зараз ми зробимо це, готові? Почали!

Зробіть дуже глибокий вдих! Самий глибокий вдих! Глибше! Глибше! Затримайте повітря... Тепер видихніть все повітря з легких і з видихом розслабтеся... скиньте напругу, поверніться до нормального дихання.

Чи відчули Ви напругу в грудній клітці під час вдиху? Чи помітили Ви розслаблення після видиху? Давайте запам’ятаємо це відчуття, усвідомимо, оцінимо його, оскільки доведеться повторити цю вправу.

Готові? Почали! Вдихніть глибоко! Дуже глибоко! Глибше, ніж раніше! Глибше, ніж коли-небудь! Затримайте вдих... і з видихом розслабтеся... Поверніть початкове дихання.

Відчули тепер напругу? Відчули розслаблення? Спробуйте зосередитися на різниці Ваших відчуттів, щоб потім з великим успіхом повторити все знову (між вправами паузи в 5-10 секунд).

Нижня частина ніг.

Давайте звернемося до ступнів ніг і литок. Перш ніж почати, поставте обидві ступні щільно на підлогу. Тепер я Вас попрошу залишити пальці ніг на підлозі і підняти обидві п'яти так високо, наскільки це можливо.

Готові? Почали! Підніміть Ваші п'яти! Підніміть їх обидва дуже високо! Ще вище! Затримайте їх в такому положенні... і з видихом розслабтеся... Хай вони м'яко впадуть на підлогу.

Ви повинні були відчутти напругу в литках. Давайте повторимо цю вправу.

Готові? Почали! Підніміть п'яти високо! Дуже високо! А зараз ще вище! Вище! Затримайте! А зараз розслабтеся...

При розслабленні Ви могли відчутти колення в литках, деяку тяжкість, що відповідає розслабленому стану.

Наступна вправа. Оставте обидві п'яти на підлозі, а пальці підніміть якомога вище, прагнучи дістати ними до стелі. Давайте спробуємо.

Готові? Почали! Підніміть пальці ніг! Вище! Ще вище! Затримайте їх! І з видихом розслабтеся...

Тепер давайте повторимо цю вправу.

Готові? Почали! Підніміть пальці ніг високо! Вище! Ще вище! Ну ще трохи! Затримайте! Розслабтеся...

Ви можете відчутти уколи в ступнях. Спробуйте відчутти це колення, а можливо і тяжкість. Ваші м'язи зараз розслаблені. Хай м'язи стають все важчими і розслабленими (пауза 20 секунд).

Стегна і живіт.

Тепер зосередимо увагу на м'язах стегон. Ця дуже проста вправа. На моє прохання треба витягнути прямо перед собою обидві ноги. Якщо це незручно, то можна витягнути по одній нозі. При цьому пам'ятайте, що литки не повинні напружуватися. Давайте почнемо.

Готові? Почали! Випрямляйте обидві ноги перед собою! Прямо! Ще пряміше! Пряміше, ніж було! Затримайте! І розслабтеся... Хай ноги м'яко впадуть на підлогу.

Ви повинні були відчутти напругу в стегнах. Давайте повторимо цю вправу.

Готові? Почали! Витягніть обидві ноги перед собою! Прямо! Ще пряміше! Пряміше, ніж дотепер! Затримайте! І розслабтеся...

Щоб розслабити протилежну групу м'язів, уявіть, що Ви на пляжі зариваєте п'яти в пісок.

Готові? Почали! Заривайте п'яти в підлогу! Твердіше! Ще твердіше! Твердіше, ніж було! Ще! І розслабтеся...

Тепер у верхній частині Ваших ніг повинно відчуватися розслаблення. Дайте м'язам розслабитися ще більше! Ще! Зосередьтеся на цьому відчутті (пауза 20 секунд).

Кисті рук.

Тепер перейдемо до рук. Спочатку я Вас попрошу одночасно обидві руки дуже міцно стиснути в кулаки. Стисніть разом обидва кулаки настільки сильно, наскільки це можливо.

Готові? Почали! Стисніть кулаки дуже міцно! Міцно! Ще міцно! Міцніше, ніж дотепер! Затримайте! І розслабтеся...

Ця прекрасна вправа для тих, чії руки втомилися протягом всього дня. Тепер давайте повторимо.

Готові? Почали! Стисніть кулаки дуже міцно! Міцно! Ще міцніше! Міцніше над усе! Затримайте! І розслабтеся...

Для того, щоб розслабити протилежну групу м'язів, потрібно просто розвести пальці настільки широко, наскільки це можливо.

Готові? Почали! Розсуньте Ваші пальці широко! Ширше! Ще ширше! Затримайте їх в цьому стані! Розслабтеся... Повторюємо ще раз.

Готові? Почали! Розведіть Ваші пальці! Ширше! Ще ширше! Максимально широко! І розслабтеся...

Зверніть увагу на відчуття теплоти або колення в гронах рук і передпліччях (пауза 20 секунд).

Плечі.

Тепер давайте попрацюємо над плечима. Ми несемо на наших плечах великий вантаж напруги і стресу. Дана вправа полягає в потисканням плечима у вертикальній площині у напрямку до вух, при цьому подумки прагніть дістати до мочок вух вершинами плечей. Давайте спробуємо.

Готові? Почали! Підніміть плечі! Підніміть їх вище! Ще! Вище, ніж було! Затримайте! І розслабтеся...

Повторюємо ще раз.

Готові? Почали! Піднімайте Ваші плечі якомога вище! Ще вище! Вище! Максимально високо! І розслабтеся...

Дуже добре. Сконцентруйте увагу на відчутті тяжкості в плечах. Опустіть плечі, повністю дайте їм розслабитися... Хай вони стають все важчими і важчими... (пауза 20 секунд).

Обличчя.

Перейдемо до області обличчя. Почнемо з рота. Перше, про що я Вас попрошу – посміхніться настільки широко, наскільки це можливо. Це повинна бути „усмішка до вух”.

Готові? Почали! Посміхніться широко! Ще ширше! Ширше нікуди! Затримайте! І розслабтеся...

Тепер повторимо цю вправу.

Готові? Почали! Широка усмішка! Широка усмішка! Ще ширше! Ширше! Затримайте! І розслабтеся... Для розслаблення протилежної групи м'язів стисніть губи разом, ніби Ви хочете когось поцілувати.

Готові? Почали! Стуліть губи разом! Дуже міцно стисніть їх! Ще! Міцно! Стисніть їх максимально щільно і міцно! Розслабтеся...

Повторимо цю вправу.

Готові? Почали! Стисніть губи! Міцно! Витягніть трохи вперед! Ще міцно! Затримайте! І розслабтеся...

Розпустіть м'язи навкруги рота – дайте їм розслабитися... Ще більш і більш розслабляйте їх...

Тепер перейдемо до очей. Треба дуже міцно закрити очі. Уявіть, що у Ваші очі потрапив шампунь.

Готові? Почали! Зажмурте очі! Дуже міцно! Ще міцніше! Зовсім міцно! Затримайте! І розслабтеся...

Повторимо цю вправу.

Готові? Почали! Закрийте щільніше Ваші очі! Сильніше! Напружте віки! Ще! Ще сильніше! І розслабтеся...

Остання вправа полягає в тому, щоб максимально високо підняти брови. Не забудьте, що Ваші очі повинні бути при цьому закриті.

Готові? Почали! Підніміть брови високо! Якомога вище! Ще вище! Так високо, наскільки це можливо! Затримайте! І розслабтеся...

Повторимо цю вправу.

Готові? Почали! Підніміть брови! Ще вище! Якомога вище! Ще Затримаєте їх! І розслабтеся...

Зробіть паузу на декілька секунд, щоб відчути повне розслаблення обличчя... (пауза 15 секунд).

Заключний етап.

Зараз Ви розслабили більшість основних м'язів Вашого тіла. Щоб була впевненість в тому, що всі вони дійсно розслабилися, я в зворотному порядку перераховуватиму м'язи, які Ви напружували, а потім розслабили. По мірі того, як я називатиму їх, прагніть розслабляти їх ще сильніше. Ви відчуєте ще більше розслаблення, як тільки тепла хвиля проникає у Ваше тіло.

Починаючи з лоба, Ви відчуваєте ще більше розслаблення, потім воно переходить на очі і нижче на щоки. Ви відчуваєте тяжкість розслаблення, що охоплює нижню частину лица, потім воно опускається до плечей, на грудну клітку, передпліччя, живіт, кисті рук. Ще більше розслабляються Ваші ноги, починаючи із стегон, досягаючи литок і ступнів.

Ви відчуваєте, що Ваше тіло стало дуже важким, дуже розслабленим. Це приємне відчуття. Затримайте ці відчуття і насолодіться відчуттям розслаблення, спокою і відпочинку (пауза 2 хвилини).

Пробудження.

Тепер настав час, щоб Ви знову відчули себе і оточуючий Вас мир. Я рахуватиму від 1 до 10. З кожним рахунок Ви відчуватимете, що свідомість стає все більш і більш ясною, а тіло все більш свіжим і енергійним. Коли я долічу до 10, розплющіть очі, але не раніше. Розплющивши очі, Ви відчуєте себе краще, ніж коли-небудь цього дня. Прийде відчуття бадьорості, свіжості, приливу сил і бажання діяти. Давайте почнемо.

1 - Ви починаєте прокидатися... 2 - Ви поволі прокидаєтесь... 3 - З'являється відчуття бадьорості... 4 - Хочеться потягнутися... 5 - Відчуття бадьорості і свіжості стає все сильнішим... 6 - Напружте кисті... 7 - Напружте ступні... 8 - Потягніться... 9 - Хочеться розплющити очі... віка легкі... в тілі бадьорість і свіжість... 10 - Розплющили очі! Ви прокинулися! Ваша свідомість ясна, Ваше тіло легке і відпочило! Ви готові діяти!

4. Вправи на визначення ролі і статусу у групі та ефективності керівництва.

Мета вправ: зосередити тих, хто навчається, на роботі в складі групи, покласти початок груповій взаємодії. Вправа дозволяє спостерігати спонтанну організацію взаємодії в групі, а також ролі, які беруть на себе учасники в цій взаємодії.

Час: до 30 хв.

Матеріальне забезпечення: пов'язки на очі для кожного учасника.

Місце проведення: тактичне поле, полігон, спортзал.

Кількість учасників: від 8 до 30 чоловік.

4.1. Відпрацювання вправи “Дистанція безпеки” (90 хв).

Ведучий: “На наших заняттях ми будемо вчитися з максимальною користю використати те, що дісталось нам у спадщину від наших предків – воїнів і мисливців. Ми будемо вчитися чути своє тіло, свою підсвідомість – управляти ними. Ми будемо вчитися використати той безцінний досвід виживання, що був накопичений нашими предками за тисячоріччя боротьби за життя і який є в кожному з нас. Приступимо до відпрацювання вправи “Дистанція безпеки”. Завдання кожного з Вас – визначити свій сигнал небезпеки й навчитися впевнено управляти ним. Зробивши першу частину вправи, визначивши свій сигнал небезпеки, закріпіть його в пам'яті, у відчуттях. На все це у Вас є 30 хвилин. Потім заміна і робота у зворотному напрямку”.

Ведучий ділить тих, хто навчається, на пари, визначає місця для роботи кожній парі (учасники не повинні перетинатися) і дає команду до початку роботи. У ході відпрацювання коректує тих, хто навчається, виправляє явні помилки.

По закінченні відпрацювання вправи проводить короткий розбір за наступним планом: У кого не вийшло визначити свій сигнал небезпеки? Чому? Хто не зміг знайти тілесний знак для керування сигналом? Хто не впевнений, що зможе користуватися придбаним інструментом? Чому? Які є питання, хто хотів що-небудь сказати?

При наявності в групі невпевнених у можливості користуватися сигналом, а при відсутності таких запрошуючи 3-х - 4-х добровольців, ведучий пропонує їм встати на будь-яке місце в робочому просторі, закрити очі, розгорнутися лицем в будь-яку сторону або повернутися кілька разів навколо своєї осі й “включити” свій сигнал небезпеки. Далі цим людям ставиться завдання: відчувши “спрацювання” свого сигналу, відразу ж, не замислюючись ні про що, зробити перший рух, яких забажається (або розгорнутися у бік небезпеки, що в 90 % випадків відповідає первинному імпульсу при одержанні сигналу). 2-м – 3-м людям із групи ведучий пропонує тихо пройти з різних напрямків і з різними тимчасовими інтервалами повз випробуваних, а всім іншим – уважно стежити за що відбувається.

4.2. Вправа “Побудувати квадрат”.

Виконання вправи. Учасники збираються на рівній, відкритій площадці і одержують наступну інструкцію: “Зараз Вам необхідно зав'язати очі і по команді дійти до протилежного краю площадки ні з ким не зштовхнувшись. Після того, як Ви досягнете краю площадки, зупиніться, поверніться навкруги й стійте, очікуючи подальшої команди”. Друга частина інструкції доводиться, коли всі ті, хто навчається, зупиняться: “Зараз Вам необхідно не знімаючи пов'язок з очей, взятися за руки і побудувати рівний квадрат. Починайте. Як порухнете, що квадрат побудований, зупиніться на своїх місцях і чекайте подальших вказівок”.

Після цього ведучий пропонує учасникам зняти пов'язки й оглянути те, що в них вийшло.

4.3. Вправа “Груповий рахунок” (може виступати як продовження попередньої вправи).

Виконання вправи. Учасники стоять у колі обличчям друг до друга. Ведучий дає наступну інструкцію: “Зараз Вам необхідно буде зав’язати очі і, ні як не домовляючись один з одним, почати груповий рахунок до 10. Для цього, за мою команду, кожен з Вас називає цифру 1, потім наступний – цифру 2 і так далі. Якщо два чоловіки скажуть одночасно, рахунок починається спочатку”.

4.4. Вправа “Соціограма”.

Виконання вправи. Ведучий дає послідовно кілька інструкцій, які виконують ті, хто навчається.

Інструкція № 1: “Зараз Вам необхідно побудуватися в одну шеренгу по росту”.

Інструкція № 2: “У протилежних кутах площадки є точки, з’єднавши які уявлюваною лінією ми одержимо “осьову”, щодо якої Вам слід зараз розібратися за вагою. Найлегший – ліворуч, найважчий – праворуч”.

Інструкція № 3: “А тепер на цій же лінії шикуйтеся за кольором волосся. Ліворуч – самий темноволосий, праворуч – самий світловолосий”.

Інструкція № 4: “Тепер на цій же лінії вишикуйтеся за кольором очей. Ліворуч – самий ясноокий, праворуч – самий темноокий”.

Інструкція № 5: “Ви вже досить добре знаєте один одного. Вільно походите по площадці і покладіть руку на плечі тій людині, з яким би Ви змогли працювати в парі.

А тепер тій людині, що для Вас є із присутніх найбільшим авторитетом у професійних питаннях.

А тепер тій людині із присутніх, що для Вас є найбільшим авторитетом у життєвих питаннях.

А тепер тій людині, якого б Ви попросили дозволити Ваш конфлікт із товаришами по службі”.

Інструкція №6: “Спільними зусиллями побудуйте скульптуру Вашої групи, яка, на Вашу думку, могла б відбивати роль кожного в досягненні загальної мети”.

По виконанні даної вправи ведучий дає можливість учасникам висловитися про свої відчуття під час роботи, про значення свого образу у загальній скульптурі, про свої побажання, думки, незгоду із чим-небудь. Ті, хто навчається, можуть задати питання, висловити думки про практичне застосування отриманого досвіду.

4.5. Вправа “Удав”.

Виконання вправи. Учасники шикуються в колону по одному на відстані витягнутої руки, зав’язують очі, кладуть долоню витягнутої правої руки на спину (між лопаток) спереду стоячому учасникові. Ведучий бере за руку направляючого (старшого групи) і починає повільно вести його по складній траєкторії на робочій площадці. Поступово ведучий збільшує швидкість руху, починає ускладнювати траєкторію, робить різкі повороти, раптові зупинки. Рух триває 4-5 хв. Потім ведучий зупиняє групу, повертає всіх навкруги таким чином, що замикаючий стає направляючим. І рух відновляється в новому порядку.

По закінченні руху ведучий пропонує тим, хто навчається, зняти пов’язки і обговорити свої відчуття в процесі роботи. При труднощах початку обговорення ведучий задає навідні запитання із приводу отриманого досвіду і його практичного застосування.

4.6. Вправа “Свіча”.

Виконання вправи. Ведучий, розділивши учасників на підгрупи, доводить інструкцію: “Для людини важким випробуванням є падіння на спину. Психіка протиставляється цьому. Навіть якщо Ви знаєте на рівні розуму, що нічого страшного не трапиться, однаково, десь у глибині народжується страх, який дуже важко перебороти. Перебороти його можна тільки у випадку беззастережної довіри своїм товаришам. Перевірте себе, чи вірите Ви тим, хто Вас оточує! Зміцніть свою віру в них! Для цього той з Вас, хто буде працювати, повинен встати на стілець, стіл, підвіконня. У нього за спиною збирається група й витягує руки вперед долонями вгору для того, щоб підтримувати на руках падаюче тіло. Працюючий, не дивлячись назад, або закривши очі, падає спиною назад. Спробуйте розслабитися в процесі падіння. Кожний виконує по три падіння. Група з кожним падінням намагається опускати руки усе нижче до підлоги”.

По закінченні виконання вправи проводиться її обговорення.

5. Психологічні реабілітаційні вправи для особового складу миротворчих підрозділів.

Арсенал психопрофілактичних засобів, які розроблені і вживаються у різних психологічних школах, досить широкий і дозволяє ефективно підготувати психіку воїна до зростаючих навантажень екстремальних ситуацій, а також знизувати тяжкість наслідків психотравмуючих подій.

Коректне їх застосування вимагає спеціальної психотерапевтичної підготовки. Проте, відсутність базової освіти і спецпідготовки не є підставою для самоусунення психолога від психотерапевтичної роботи. У військовій психології є достатньо прості, але ефективні засоби психопрофілактики бойових психологічних травм.

Розглянемо деякі з них:

5.1. Дихальні вправи.

Ми пропонуємо освоїти два види дихання:

а) черевне дихання – сприяє зменшенню нервово-психічної напруги, відновленню психічної рівноваги. Під час навчання необхідно досягти того, щоб вдих і видих здійснювалися за рахунок наповнення нижньої третини легенів рухом черевної стінки, при цьому грудна клітка і плечі залишаються без руху. Цикл дихання можна проводити за формулою “4-2-4”, тобто на 4 рахунки вдих, 2 рахунки пауза і на 4 рахунки видих. При цьому рекомендується дихати поволі, через ніс, зосередивши увагу на процесі дихання. Можна на початковому етапі підключати образи, уявляючи, як повітря наповнює легені і виходить назад. Після правильного засвоєння даного типу дихання військовослужбовцям рекомендується застосовувати його при появі перших ознак психічної напруженості, нападів дратівливості або переляку.

2-3 хвилини такого дихання, як правило, сприяють відновленню психічного балансу або значно ослаблюють негативні емоції.

б) верхнє дихання – здійснюється верхньою частиною легенів з підняттям плечей. Вдих-видих проводиться через ніс глибокими і швидкими рухами. Застосовується при виникненні ознак втомленості, апатії або сонливості з метою активізації психічних процесів, відновлення відчуття бадьорості.

5.2. Управління м’язовим тонусом.

Кожна негативна емоція має своє представництво в м'язах тіла. Постійне переживання негативних емоцій приводить до перенапруження м'язів і виникнення м'язових утисків. Оскільки між психікою і тілом існує тісний взаємозв'язок, остільки психічна напруженість викликає підвищення м'язового тону, а м'язове розслаблення приводить до зниження нервово-психічної схвильованості. Знижувати м'язовий тонус можна за допомогою самомасажу, самонавіяння, за допомогою розтяжок за методикою Е.І.Зуєва, найпростіший і ефективний спосіб – самомасаж.

Навчання йому можна проводити парами, коли один з тих, хто навчається, виконує прийоми, а другою контролює правильність їх виконання і надає допомогу. Спочатку військовослужбовцям пропонується перейти на вже засвоєне черевне дихання і досягти спокійного стану, при цьому якомога більше постаратися розслабити м'язи.

Партнер контролює, які групи м'язів обличчя, шиї, плечей, рук залишилися напруженими і вказує на них. Надалі цим м'язам той, хто навчається повинен приділяти постійну увагу, оскільки це його індивідуальні м'язові затиски. Потім він приступає до самомасажу м'язів обличчя – подушечками пальців проводить спіралевидні поплескуючі рухи від центру до периферії, послідовно проходячи м'язи лоба, щок, щелеп, потилиці, шиї, плечей, передпліч, кистей рук і т.д.

Після самомасажу він декілька хвилин перебуває в розслабленому стані, прагнучи запам'ятати свої відчуття, а потім переходить на верхнє дихання і, промовляючи про себе формули самонавіювання “Я бадьорий, добре відпочив, готовий до подальшої роботи”, повертається до бадьорого стану. При масажі шийно-плечової зони можна вдатися до допомоги товариша. Уміння розслабляти м'язи є підготовчою вправою для навчання входженню в змінні стани свідомості і використання самонавіювання.

5.3. Дія на біологічно активні точки (БАТ).

При всьому їх різноманітті достатньо знати місцезнаходження декількох точок, які можна використовувати для психопрофілактики бойових психологічних травм. Більшість з них розташовано на обличчі.

У разі непритомності, втрати свідомості на точку (знаходиться в западині між носом і серединою верхньої губи) і 2 (знаходиться в западині між підборіддям і нижньою губою) здійснюється різкий періодичний тиск гострим предметом (кінчиком багнета, ножа, вістря патрона, голкою), поки до потерпілого не повернеться свідомість.

Для досягнення емоційної розрядки по черзі масажуються точки 1-2 кінчиком вказівного пальця протягом 3-4 секунд з перервою в 10 секунд, при цьому доцільно розслабити м'язи і перейти на черевне дихання.

Під підборіддям знаходиться точка, яка зветься „антистресовою”. Для зняття емоційної напруженості необхідно плавно і рівномірно натискати на цю крапку кінчиком великого пальця, при цьому може виникнути відчуття легкої ломоти і паління. Після масажу точки можна спокійно посидіти, потім через 3-5 хвилин, потягуючись на позіханні, рекомендується напружити, а потім розслабити всі м'язи тіла.

Як загальнозміцнюючі і тонізуючі використовуються точки, які розташовуються в місцях, де закінчується складка, що утворена при притисненні великого пальця до вказівного. Масаж здійснюється протягом 2-3 хвилин віброуючими рухами вказівного пальця.

5.4. Ідеомоторне тренування

Оскільки будь-який уявний рух супроводиться мікрорухами м'язів, то є можливість вдосконалення навичок дій без їх реального виконання. З своєю сутністю, ідеомоторне тренування – це уявне програвання майбутньої діяльності. При всій своїй вираженості (економія сил, матеріальних витрат, часу) цей метод вимагає від тих, хто займається серйозного відношення, здатності до зосередження, мобілізації уяви, уміння не відволікатися протягом всього тренування.

Психологу, що проводить дане тренування, необхідно до його початку чітко представляти ситуацію або дію, що розігрується. Можна навіть наперед скласти текст опису ситуації, звернувши особливу увагу на створення емоційного фону.

На початку тренування можна порекомендувати військовослужбовцям розслабити м'язи, використовувати нижнє дихання і зануритися в спокійний, злегка дрімотний стан. Після цього психолог приступає до опису ситуації.

При проведенні ідеомоторного тренування психологу рекомендується дотримуватися наступних принципів:

1. Військовослужбовці повинні створити максимально точний образ рухів, які відпрацьовуються.
2. Уявний образ руху повинен бути обов'язково пов'язаний з його м'язово-суглобовим відчуттям, тільки тоді це буде ідеомоторне уявлення.
3. Уявляючи в думках рухи, потрібно супроводжувати їх словесним описом вслід за керівником заняття, який промовляється пошепки або в думках.
4. Починаючи тренування нового руху потрібно подумки бачити його в сповільненому темпі, який можна прискорювати в процесі подальших тренувань.
5. Якщо під час тренування тіло саме починає проводити якісь рухи, цьому не слід перешкоджати.
6. Безпосередньо перед виконанням реальної дії не потрібно думати про її результат, оскільки результат витісняє з свідомості уявлення про те, як потрібно виконувати дію.

Ідеомоторне тренування сприяє зниженню дії чинника новизни, що приводить до більш швидкого оволодіння новими навичками, формування образу майбутніх дій і підвищує рівень психологічної готовності до них.

Психолог повинен пам'ятати, що чим ширше його арсенал методів психопрофілактики бойових психічних травм, тим більший вплив він може здійснити на процес підвищення боєздатності підрозділів і зниження частини психологічних втрат.

Висновок.

Важливими реабілітаційними заходами є відпочинок особового складу у комфортних умовах (будинки відпочинку, санаторії, курорт та ін.), у кімнатах психологічної реабілітації з інтер'єром з світлого дерева, з м'якими кріслами, диванами. Запахи лаванди, м'яти, шалфею понижують втомленість, підвищують працездатність, покращують зір та пам'ять. Наявність в приміщенні живих куточків з тваринами, акваріумами, звуки легкої музики, також позитивно діють на психічний стан військовослужбовців. Важливим фактором реабілітації також є підтримка радіо та телезв'язку з рідними і друзями або відпочинок військовослужбовця у колі сім'ї. Не рекомендовано відпочивати разом військовослужбовцям, які виконують навчальне або бойове завдання у складі одного підрозділу (групи, відділення). Значущою є також боротьба з інформаційним голодом – у наявності постійно повинні бути свіжі газети і журнали,

настільні ігри (шашки, шахи, нарди). Повинна бути надана можливість переглядати кіно і відеофільми (бажано тільки кінокомедії або фільми без насильства).

Рекомендації з організації реабілітації особового складу які запропоновані дозволять більш ефективно, з меншими психологічними і санітарними втратами, використовувати особовий склад за прямим призначенням, більш якісно виконувати йому службово-бойові завдання.

Заходи психологічної реабілітації дозволяють досягти більш швидкого відновлення фізичних і психологічних сил, допомогти військовослужбовцю відновити своє психічне здоров'я, бути здатним у подальшому виконувати нові завдання.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. *Абдурахманов Ф.А., Сьедин С.И.* Психологические последствия воздействия боевой обстановки: Учебное пособие. – М.: ГАВС, 1994. – 68 с.
2. *Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И., Щукин Б.П.* Психогении в экстремальных ситуациях. – М.: Медицина, 1991. – 244 с.
3. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка. – Львів: “Сполох”, 2003. – 624 с.
4. *Военная психология – методология, теория, практика.* Учебно-методическое пособие // Под ред. Корчемного П.А. – М.: Военный университет, 1996. – 213 с.
5. *Инструкция по оценке функционального состояния организма военнослужащих и их устойчивости к боевому стрессу специалистами кабинетов медико-психологической коррекции окружных (флотских) госпиталей и групп психического здоровья соединений постоянной готовности / Под ред. д. мед. н. С.В.Чермянина.* – Спб.: ВМА, 2002 г. – 130 с.
6. *Китаев-Смык Л.А.* Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 368 с.
7. *Криворучко П.П.* Психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів. – К.: КВГІ, 1997. – 24 с.
8. *Ответчиков А.В.* Психические состояния военнослужащих в особых условиях боевых действий. – М.: ВПА, 1991. – 176 с.
9. *Подготовка войскового разведчика: Учебное пособие.* П.Я. Поповский и др. – М.: Воениздат, 1991. – 336 с.
10. *Тимченко А.В.* Психогении в экстремальных условиях. Боевая психическая травма и методы ее коррекции. Методическое пособие. – Харьков: ХВУ, 1995. – 91 с.
11. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка. – Львів: “Сполох”, 2003. – 624 с.
12. *Куличевский В.И.* Психологическая подготовка курсантов к боевым действиям в условиях современной войны. – К.: КВОКУ, 1976. – 26 с.
13. *Литвиненко Е.С.* Теоретико-методологічні основи психологічної підготовки воїнів: Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – № 3 (22). – С. 38–46.
14. *Военная педагогика.* Учебное пособие для высших военно-политических училищ / Под ред. Дьяченко А.М., Выдрин И.Ф. – М.: Воениздат, 1973. – 368 с.
15. *Ответчиков А.В.* Психические состояния военнослужащих в особых условиях боевых действий. – М.: ВПА, 1991. – 176 с.

Тема 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНИХ ВПРАВ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ: “СТАРТ НАОСЛІП”, “ЗАСІДКА”, “ПЕРЕПРАВА”, “ПЕРЕВІРКА ДОКУМЕНТІВ”, “ВАРТОВИЙ”, “ЗАМІНОВАНА СТЕЖКА”, “РАПТОВИЙ НАПАД”, “КОРИДОР”, “ДУЕЛЬ”, “ДЗЕРКАЛО”, “СТОРОЖОВА ОХОРОНА”, “ЗАХОПЛЕННЯ ЯЗИКА”, “СИТУАЦІЯ НА БАЗАРІ”.

Мета вправ: тренування відчуття небезпеки, професійної спостережливості, стану очікування, оптимального робочого стану і переходу станів, навичок фізичної і вогневої підготовки, спеціальні тактичні навички.

1. Вправа “Старт наосліп”.

Виконується в парах.

Один з тих, кого навчають, розташовується на відкритому просторі. Закриває очі. Другий, з будь-якого напрямку починає повільно і тихо наблизитися до першого. Як тільки перший відчує “сигнал небезпеки”, він повинен відразу ж, не відкриваючи очі, визначити напрямок джерела небезпеки, повернутися до нього спиною і, відкривши очі, зробити ривок на 30-40 м.

Вправа виконується до чіткого визначення кожним напрямку на джерело небезпеки з відстані не менш 5м.

2. Вправа “Засідка”.

Група тих, хто навчається, що виконали вправу “Дистанція безпеки”, ділиться на дві частини. Перша частина групи одержує маршрутну картку із вказівкою орієнтирів, напрямків, відстаней між орієнтирами і часом проходження контрольних точок. Завдання першої групи полягає в тому, щоб у визначений час висунутися по маршруту пішим

порядком і визначити місце поставленої на маршруті засідки. Орієнтуватися повинні в основному на свої внутрішні відчуття.

Друга група одержує таку ж маршрутну картку і за 30 хв. до виходу першої групи, під керівництвом інструктора, улаштовує на маршруті засідку “вогневий мішок” на дистанціях поразки кинджальним вогнем. Завдання співробітникам ставиться в такий спосіб: з появою першої групи розібрати цілі, але не проявляючи себе пропустити групу.

При розборі виконання вправи крім тактико-спеціальних навичок оцінюється, хто зі членів першої групи і яким чином зміг визначити місце пройдені засідки. Співробітники діляться своїми відчуттями від різних ділянок маршруту і тільки під час підведення підсумку розкриваються місця знаходження засідки. Потім групи міняються ролями.

3. Вправа “Переправа”.

Із групи виділяється 3 чоловіка на роль умовного супротивника. Група тих, хто навчається, розбивається на трійки. Кожна із трійок має завдання: незалежно від інших, не знаючи порядок їхніх дій, висунутися до ріки і із двох переправ (з яких найбільш зручна в тактичному плані перебуває під прицілом умовного супротивника), відстежити їх і прийнявши загальне рішення, вибрати одну і переправитися на інший берег. Час на виконання завдання жорстко обмежувалося.

У завдання умовного супротивника входило: з появою в полі зору супротивника розібрати цілі і не демаскуючи себе відпрацьовувати утримання рівної мушки.

При розборі виконання завдання поряд із правильністю тактичних дій оцінюється, як приймається рішення про вибір переправи, що є визначальним у виборі. Після того, як висловлюються всі підгрупи, відкривається місце засідки на переправі.

Для співробітників, що виконували роль умовного супротивника ситуація розігрується окремо, а вся група може з боку спостерігати порядок дій і ухвалення рішення.

4. Вправа “Перевірка документів”.

Час: на виконання вправи однією парою і підведення підсумків потрібно 15 хвилин.

Місце проведення: дорога, полігон, ділянка тактичного поля, галявина, бажано з невеликою рослинністю. Можливе проведення вправи в спортивному залі.

Кількість учасників: Одночасно у вправі може бути задіяні 4 чоловіки.

Умови вправи: Патруль (2 чол.) зупиняють перехожого. Для перевірки документів. Один перевіряє, іншої страхує в 3-4 метрах праворуч.

До страхуючого ззаду підкрадається напарник того, кого перевіряють і нападає, або загрожує нападом. Той кого перевіряють, використовуючи відволікання, атакує патруль холодною зброєю.

Група тих, хто навчається, працює за принципом послідовної заміни.

5. Вправа “Вартовий”.

Час: на виконання вправи “в обидва боки” і підведення підсумків потрібно 15 хвилин.

Місце проведення: тактичне поле, полігон, спортивний зал.

Кількість учасників: Одночасно у вправі може бути задіяні 2 чоловіки.

Умови вправи: Один учасник – вартовий. Йому визначається пост і зав’язуються очі. Його завдання – перебувати на посту, переміщатися по ньому і не допустити торкання власної шиї. Дотик правою рукою вартового до другого учасника означає програш цього учасника.

Другий учасник повинен непомітно дібратися до вартового й лівою рукою, підставою долоні, торкнутися його шиї.

6. Вправа “Замінована стежка”.

Час: на виконання вправи виділяється 60 хв.

Відпрацьовується в четвірках, на полігоні, бажано в лісистій місцевості, на тропі довжиною не менш 800 метрів.

Дві пари одержують наступні інструкції:

Пара № 1: “Вам необхідно висунутися зазначеним маршрутом. Один з Вас повинен на ділянці до орієнтира (вказується добре помітний орієнтир) замінювати стежку, використовуючи макет міни натискної дії і, замаскувавшись поблизу встановленої міни, очікувати підходу умовного супротивника. При його проході через місце установки міни, викинути на стежку вибуховий пакет. Якщо супротивник виявив встановлену міну, постаратися залишитися непоміченим, або зникнути. Другому з Вас те саме необхідно здійснити на ділянці від орієнтира до закінчення маршруту руху. Після того, як пара №2 мине Вас, знімайте встановлені міни й повертайтеся на вихідну позицію”.

Пара № 2: “Вам необхідно через 20 хвилин після відходу пари № 1 висунутися зазначеним маршрутом. Рух здійснювати тільки зазначеною стежкою. До орієнтира ведучим є один з Вас, після орієнтира – інший. Дотримуйтеся правил пересування. Будьте уважні. Стежка буде замінована. Прислухайтесь до свого сигналу безпеки. Довіряйте йому.”

При виявленні міни на тропі позначте її вішкою і спробуйте візуально, не сходячи із тропи, виявити людину, що її прикриває. Запам’ятайте місце її знаходження. При “підриві” на міні поміняйтеся ролями і продовжуйте рух. На все пересування стежкою і повернення у вихідне положення у Вас всього 10 хвилин. Стежте за часом”.

По виконанні першого проходу по маршрутом пари міняються ролями.

Ведучий заняття може висуватися з парою № 2 по маршруту (позаду, на віддаленні не менш 20 м) або перебувати на вихідній позиції.

Після виконання вправи в цілому проводиться докладний розбір дій тих, хто навчається, з виходом на маршрут, розбір основних помилок і підведення підсумків.

7. Вправа “Раптовий напад”.

Час: на виконання вправи “в обидва боки” і підведення підсумків потрібно 50 хвилин.

Місце проведення: полігон, ділянка тактичного поля, бажано з густою рослинністю. На місцевості позначається

орієнтир № 1 – приблизно в 1000 м від вихідного рубежу (місця доведення умов вправи). В 300-400м від вихідного рубежу призначається район вижидання групи. У його центрі, недалеко друг від друга, обладнаються дві схованки із записками ідентичного змісту.

Зміст записки: “Маршрут Вашого руху: місце виявлення записки – орієнтир № 1 (доводить до всіх тих, хто навчається, перед початком виконання вправи) – вихідний рубіж (місце, де доводяться умови вправи). До орієнтира № 1 висуватися у складі групи з виділенням головного дозору в складі 2-х осіб. Біля орієнтира № 1 зібратися всій групі, зробити 5-ти хвилинний привал, під час якого обговорити все помічене на шляху, призначити новий головний дозор, визначити порядок побудови і новий напрямок руху. По закінченні привалу висунутися на вихідний рубіж.

Суворо дотримуйтеся інструкції. За порушення тимчасового режиму на групу накладаються штрафні бали”.

Умови вправи: Виконується групою в складі від 4 до 30 чоловік. Група ділиться на дві команди. Команда № 1 (нападаючі) і команда № 2 (захисники).

Команда № 1 одержує фору часу в 10 хвилин і наступну інструкцію: “Вам належить висунутися в район зосередження групи (район заздалегідь позначається на місцевості) і замаскуватися поблизу зазначеної галявини (площадки, позначеного місця й т. ін), постарайтеся розташуватися якнайближче до краю зазначеної галявини (площадки, позначеного місця й т. ін), але так, щоб Ви не були виявлені. Після прибуття умовного супротивника в зазначене місце Вам необхідно буде раптово напасти на нього. Завдання кожного – зірвати листок паперу, прикріплений на спині в кожного з Ваших супротивників. Встановіть загальний сигнал атаки і особу, що його подає. Виберіть момент, коли Ваша атака виявиться найбільш несподіваною для супротивника. Пам’ятайте про те, що супротивник затримається на цьому місці тільки на 5-7 хвилин. Після виконання завдання висувайтеся на вихідні позиції”.

Команда № 2 (кожен член команди має на спині світлий паперовий або матер’яний знак, прикріплений шпилькою) одержує наступну інструкцію: “Вам належить висунутися у зазначений район (район заздалегідь позначається на місцевості) і вийти на зазначену галявину (площадку, позначене місце й т.д.). У центрі галявини (площадки, позначеного місця і т. ін.) перебуває схованка із захованою в ній запискою про порядок Ваших подальших дій. Знайдіть записку, розкрийте її й прочитайте. Виждіть контрольний час (7 хвилин) і дійте відповідно до інструкції. Будьте уважні і обережні. Остерігайтеся раптового нападу групи № 2. У разі нападі намагайтеся зберегти цілим знак на спині. При втраті знака самостійно висувайтеся на вихідний рубіж”.

Після виконання вправи “в обидва боки” проводиться докладний розбір дій тих, хто навчається.

При роботі груп ведучий перебуває із групою № 2 для контролю і оцінки її дій.

8. Вправа “Коридор”.

Час: на виконання вправи однією людиною і підведення підсумків потрібно 5 хвилин

Місце проведення: будинок з довгим коридором і декількома дверима уздовж його, або кілька укриттів, розташованих уздовж тропи, доріжки.

Кількість учасників: Одночасно у вправі може бути задіяні 3 чоловіки.

Умови вправи: Два чоловіки заходять у кімнати (або ховаються за укриття) і перебувають там. Співробітник повинен, проходячи повз двері (укриття), за своїми внутрішніми відчуттями визначити, де перебувають люди.

9. Вправа “Дуель”.

Час: на виконання вправи й підведення підсумків потрібно 5 хвилин.

Місце проведення: стрілецький тир.

Кількість учасників: Одночасно у вправі може бути задіяні 2 чоловіки.

Умови вправи: дистанція – 5м, мішень – №4 (грудна), кількість патронів – 1, зброя в положенні для носіння.

Учасники стоять поруч, обличчям до мішеней. За сигналом ведучого, ті, хто навчається, витягують зброю і роблять постріл. Виграв той, хто швидше вистрілив і потрапив, або просто потрапив при промаху супротивника.

10. Вправа “Дзеркало”.

Час: на виконання вправи “в обидва боки” і підведення підсумків потрібно 5 хвилин.

Місце проведення: стрілецький тир, полігон, тактичне поле.

Кількість учасників: Одночасно у вправі може бути задіяні 2 чоловіки.

Умови вправи: дистанція – 3м, зброя в положенні для носіння.

Учасники стоять обличчям друг до друга. Перший (призначений, потім міняються ролями) починає витягувати зброю, іде з місця й робить постріл. Другий починає діяти як тільки помітить рух першого. Виграв той, хто швидше “вистрілив” у супротивника.

11. Комплексна вправа на єдиній смузі перешкод з виконанням елементів рукопашного бою й бойовою стрільбою.

Час: на виконання вправи й підведення підсумків потрібно 15 хвилин.

Місце проведення: єдина смуга перешкод, стрілецький тир, розташований не далі, чим в 1000 м від смуги. При відсутності тиру можливо використати пневматичну зброю, або замінити стрілецька вправи додатковим метанням гранат на точність.

Кількість учасників: Одночасно у вправі може бути задіяні від 1 до 3 чоловік на одному напрямку смуги перешкод.

Умови вправи: Той, якого навчають, висувається у вихідне положення в “елементи підземних комунікацій”. Маскується, приймає положення лежачи і очікує команди. При собі має пістолет у кобурі і шість патронів, споряджених у два магазини по три у кожному і чотири навчальні гранати у двох підсумках.

За командою (сигналом) керівника той, якого навчають, ривком починає рух уздовж смуги в напрямку рову. Обгинає контрольний прапорець на початку смуги і починає подолання перешкод. Після подолання забору на того, якого навчають, нападають по черзі два супротивники. Перший захоплює позаду за шию і намагається удержати 5 сек. Другий через 5 секунд після захоплення першим, або відразу ж по звільненні, атакує ударом ножа зверху (навіть у тому випадку, якщо той, якого навчають, перебуває ще в партері).

Далі, по виходу того, якого навчають, з елементів підземних комунікацій, на нього нападають по черзі: перший – прямим проносним ударом ноги в живіт; другий – атакою багнетом (палкою) у груди.

Захистившись від нападаючих той, якого навчають, від контрольного прапорця смуги, з положення лежачи,

метає два гранати на точність (з відстані 10 м необхідно потрапити в коло діаметром 1 м з орієнтиром – вішка в центрі кола).

Далі той, якого навчають, починає подолання перешкод у зворотному порядку. При подоланні лабіринту на нього нападають по черзі два чоловіки: перший – ударом прикладом збоку; другий – ударом ножом у живіт. При подоланні останньої перешкоди той, якого навчають, переполює 100м по пластунські, робить 4-5 коротких перебіжки із заляганням за укриттями, іншу частину дистанції до вогневого рубежу (рубежу метання гранат на точність) долає бігом.

На вогневому рубежі той, якого навчають, з ходу займає положення “з коліна” за укриттям і виконує два постріли із-за укриття на дистанції 20 м по мішені №4 (грудна). Далі – переміщення вперед на 5 м за наступне укриття з пострілом на ходу по ростовій мішені, встановленій на дистанції 7 м. За укриттям – заміна магазину, постановка зброї на запобіжник, підготовка двох гранат, викочування їх одну за іншою лівою рукою до мішені і через 4 секунди після викочування другої гранати – швидка стрілянина з набіганням на мішень № 4 до дистанції 4 м (відстань від останнього укриття до мішені становить 12 м).

У випадку неможливості користуватися вогнепальною зброєю, використовують зброю пневматичну. Відстані до мішеней зменшують в 1,5 рази. Відповідно зменшується і розмір мішеней.

При відсутності пневматичної зброї робиться метання гранат на точність. З дистанції 30 м з положення стоячи той, якого навчають, повинен кидати навчальні гранати (6 штук) у коло діаметром 70 см.

Оцінка вправи робиться за наступними критеріями: час, витрачений на виконання (від старту до останнього пострілу (кидка останньої гранати); захист від нападу – кожен виконаний захист оцінюється в один бал; кожне влучення в мішень (гранатою в коло), у тому числі влучення гранатами на смугі перешкод – оцінюється в один бал.

12. Вправа “Захист від ножа”.

Час: на виконання вправи тим, хто навчається, потрібно 5 хвилин.

Місце проведення: полігон, тактичне поле, спортивний зал.

Кількість учасників: Одночасно виконує вправа одна людина, йому можуть асистувати від 2-х до 5 чоловік.

Умови вправи: Виконуючий вправу стоїть на площадці в готовності до відбиття атаки ножом. Супротивники, від 2-х до 5-ти людей стоять перед ним півколом на відстані не більше 1,5 м і тримають руки за спиною. В одного з них ніж і він раптово завдає довільного удару. Той хто захищається повинен інтуїтивно визначити напрямок загрози, момент атаки і адекватно відреагувати на дії супротивника.

Потім той хто захищається закриває очі і ніж передається іншому супротивнику. Подається сигнал “відкрити очі” (тому хто захищається дається 7-10 секунд на входження в ситуацію), і наноситься удар.

Паузи перед нанесенням удару поступово можуть скорочуватися до мінімуму (удар може наноситися в момент відкриття очей). Темп нанесення удару також змінюється від середнього на початку до бойового надалі.

13. Вправа “Сторожова охорона”.

Час: на виконання вправи “в одну сторону” і підведення підсумків потрібно 30 хвилин.

Місце проведення: полігон, тактичне поле, місце з густою рослинністю.

Кількість учасників: Одночасно виконує вправу група у складі від 8 до 20 чоловік.

Умови вправи: Група ділиться на дві рівні частини. Команда №1 – що захищаються, команда № 2 – нападаючі, одержують тенісні м'ячі, або інші предмети, здатні їх замінити.

Команді № 1 дається наступна інструкція: “Вам слід висунутися в район очікування команди № 2 (групі вказується галявина, на яку через 15 хвилин висунеться команда № 2). Оглянути місце і навколишню місцевість. Виставити спостерігачів і визначити оптимальні шляхи потайливого висунування до даного місця, відійти і зосередитися там, де Вас не помітить команда № 2. Намагайтеся забезпечити себе повною інформацією про дії супротивника шляхом спостереження і підслуховування. Вашим завданням є потайливе висунування до розташування супротивника і одночасна атака центра його розташування (позначеного на місцевості колом діаметром 4 метри) кидком м'ячів. Кого-небудь із Ваших супротивників Ви теж можете вивести з ладу, потрапивши в нього м'ячем. Він зобов'язаний після цього, не подаючи звуків, лягти на землю і лежати до кінця гри. М'яч можна використати далі”.

Команді № 2 дається наступна інструкція: “Вам слід висунутися в район очікування (групі вказується галявина, місце). У центрі цього місця обкреслене коло діаметром 4м. Це центр Вашого розташування. Оберігайте його як можете. Виставте секрети і сторожові пости на самих небезпечних напрямках. Не віддаляйтеся далеко від галявини, тому що Ви можете бути “вбиті” умовним супротивником – якщо у Вас потраплять м'ячем. При цьому Ви повинні, не роблячи звуків, лягти на землю і лежати до кінця гри. Вашим завданням є не допустити влучення сторонніх предметів в коло, що охороняється Вами”.

14. Вправа “Захоплення язика”.

Час: на виконання вправи для групи “в обидва боки” і підведення підсумків потрібно 120 хвилин.

Місце проведення: полігон, тактичне поле, бажане місце з рослинністю.

Кількість учасників: Одночасно виконує вправу група у складі 10-30 чоловік.

Умови вправи: Для тренування обладнується спеціальне поле. На протигагу штурмовим городкам і смугам перешкод це поле є двостороннім, тобто розділено на активну і пасивну сторони. Розміри поля і відстані між точками і сторонами беруться, виходячи зі зручності тренування. Заняття проводяться в умовах поганої видимості. Ведучий перебуває на активній стороні. Для контролю виконання поставлених умов тими, хто навчається, він має до трьох помічників (посередників). Тим, хто навчається, ставиться завдання – захопити “полоненого”. Помічники розводять співробітників, призначених у бойову охорону, і розміщують їх по два в “окопах” для позначення бойової охорони і по одному в “окопі” для позначення секрету. Потім ведучий ділить тих, хто навчається, на пошукові пари, ставить кожній парі завдання – безшумно і непомітно пробратися у бойову охорону “супротивника” і захопити в полон бійця супротивника, що перебуває в секреті. У той же час співробітник, що перебуває в секреті, одержує завдання вести пильне кругове спостереження. Пошукова пара застосовує різні прийоми, щоб відволікти увагу супротивника, що перебуває в секреті, і підійти до нього непомітно. Ті, хто знаходяться в секреті, виявивши супротивника, що підкрадається, подає умовний сигнал своєму відділенню, викликаючи допомогу. Якщо пошукова пара, що захопила “полоненого”, не встигла ще перейти назад передній край “супротивника” і виявилася наздогнаною бойовою охороною, то в результаті переваги сил (трое проти двох) вона вважається полоненою. Коротше кажучи, умови полягають у тім, що двоє забирають одного, троє забирають двох. Розігрується боротьба за те, хто кого випередить і перехитрить. Після

двох-трьох нескладних тренувань на такому спрощеному полі (зі зміною сторін) ті, хто навчається, здобувають основні навички, що розвиваються надалі, при ускладненні тренувань.

15. Вправа “Сцена на базарі”.

Час: на виконання вправи і підведення підсумків потрібно 50 хвилин.

Місце проведення: полігон, ділянка тактичного поля, галявина, бажано з невеликою рослинністю. Можливе проведення вправи в спортивному залі.

Кількість учасників: Одночасно у вправі може бути задіяне від 6 до 20 чоловік.

Умови вправи: Група ділиться на підгрупи по 2-4 чоловіки. Робоча підгрупа складається з 2-3 чоловік. Інші – статисти, що зображують “базарну публіку” – розташовуються на робочій площадці групами по 2-4 чоловіки і жваво розмовляють між собою. У підгрупі статистів призначаються 1-2 чоловіки, які з появою робочої підгрупи довільно ціляться в її учасників, роблять умовні постріли і ховаються з місця злочину. Вони одержують наступну інструкцію: “Займіть на “базарній площі” такі місця, щоб Ви були прикриті іншими людьми і одночасно могли спостерігати всю “площу”. Продумайте напрямок свого відходу. З появою робочої підгрупи виберіть зручний момент і приціліться, зробіть 1-2 холостих спуска курка і, прикриваючись людьми, відходьте. Швидкість підйому зброї, його маскування і т. ін. – на Ваш розсуд”.

Учасники робочої підгрупи одержують наступну інструкцію: „Ви виходите на базар за продуктами. Ходите, вибираєте товар, торгуєтесь. Але будьте пильні. У юрбі можуть ховатися злочинці. Не потрапте під постріли, відповідними діями не зашкодите місцевим жителям”.

Робоча підгрупа виходить “на базар” стільки разів, скільки чоловік у групі. При цьому на роль стрільців щоразу призначаються нові співробітники.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. *Абдурахманов Ф.А., Сьедин С.И.* Психологические последствия воздействия боевой обстановки: Учебное пособие. – М.: ГАВС, 1994. – 68 с.
2. *Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И., Шужин Б.П.* Психогении в экстремальных ситуациях. – М.: Медицина, 1991. – 244 с.
3. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка. – Львів: “Сполох”, 2003. – 624 с.
4. *Военная психология и педагогика: Учебное пособие / Под ред. П.А.Корчемного, Л.Г.Лаптева, В.Г.Михайловского.* – М.: Изд-во “Совершенство”, 1998. – 384 с.
5. *Военная психология – методология, теория, практика. Учебно-методическое пособие // Под ред. Корчемного П.А.* – М.: Военный университет, 1996. – 213 с.
6. *Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., Пономаренко В.А.* Готовность к действиям в напряженных ситуациях. Психологический аспект. – Мн.: Мн.ГУ, 1985. – 206 с.
7. *Инструкция по оценке функционального состояния организма военнослужащих и их устойчивости к боевому стрессу специалистами кабинетов медико-психологической коррекции окружных (флотских) госпиталей и групп психического здоровья соединений постоянной готовности / Под ред. д. мед. н. С.В.Чермянина.* – Спб.: ВМА, 2002 г. – 130 с.
8. *Караяни А.Г.* Психологическое обеспечение боевых действий личного состава частей сухопутных войск в локальных военных конфликтах. – М., ВУ, 1998. – 26 с.
9. *Китаев-Смык Л.А.* Психология стресса. – М.: Наука, 1983. – 368 с.
10. *Комаров К.Э.* Психологическая подготовка к действиям в условиях повышенного риска (“Стресс-менеджмент”). – М.: Академия. МВД России, 2002. – 97 с.
11. *Криворучко П.П.* Психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів. – К.: КВГІ, 1997. – 24 с.
12. *Мосов С.П., Охременко О.Р.* Соціально-психологічні аспекти професійної адаптації. – Київ, Хімджест, 2004. – 122с.
13. *Ответчиков А.В.* Психические состояния военнослужащих в особых условиях боевых действий. – М., ВПА, 1991. – 176 с.
14. *Подготовка войскового разведчика: Учебное пособие. П.Я. Поповский и др.* – М.: Воениздат, 1991. – 336 с.
15. *Психология и педагогика. Военная психология / Под ред. А.Г. Маклакова.* – Спб.: Питер, 2004. – 464 с.
16. *Тимченко А.В.* Психогении в экстремальных условиях. Боевая психическая травма и методы ее коррекции. Методическое пособие. – Харьков: ХВУ, 1995. – 91 с.
17. *Яковенко С.І., Яковенко Т.М.* Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників. Метод. рек. – К.: КВГІ, 1997. – 44 с.

Тема 5: Дії ОФІЦЕРА У РАЗІ ЗАХОПЛЕННЯ У ПОЛОН (ЗАРУЧНИКОМ).

Питання, що розглядаються.

1. *Полон. Права і обов'язки військовополоненого у відповідності до Женевських конвенцій про захист жертв війни.*
2. *Заручники.*
3. *Дії та поведінка офіцера у разі захоплення у полон (заручники) його або його підлеглих.*

1. Полон. Права і обов'язки військовополоненого у відповідності до Женевських конвенцій про захист жертв війни.

Сучасні воєнні конфлікти, їх тривалість і зміст свідчать про те, що майже жоден з них не обходиться без кривавих жертв, великої кількості поранених, осіб, що пропали без вісти, військовополонених.

Полон – це обмеження свободи особи, яка приймає участь у бойових діях, з метою недопущення її до подальшої участі в них. Саме “військовополоненими” називають військовослужбовців, яких узяли в полон під час бойових дій.

Так під час Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) кількість солдат, які потрапили у полон складала: Росія – 2,4 млн. осіб, Франція – 506 тис. осіб, Італія – 600 тисяч осіб, Великобританія – 1 790 тис. осіб, Германія – 993 тис., Австро-Угорщина – 2,2 млн. осіб.

У роки Другої світової війни кількість радянських полонених фашистською Німеччиною складала за різними даними від 4,5 до 5,2 млн. осіб.

Кількість полонених німців в радянських таборах складала – 2,4 млн. осіб, японських – 640 тисяч, угорців – 513 тисяч, румун – 187 тисяч, австрійців – 156 тисяч осіб.

Після Другої світової війни у локальних конфліктах в крізних куточках світу продовжували гинути і попадати у полон військовослужбовці різних країн.

Так під час війни у В'єтнамі (1957-1975) американські війська втратили полоненими майже 800 осіб, більшість з яких – пілоти літаків, які були збиті над Північним В'єтнамом. Більше 100 осіб загинуло у полоні.

За офіційною статистикою під час бойових дій радянських військ на території Афганістану пропало без вісти та потрапило у полон 417 радянських громадян.

Війна Іраку проти коаліційних сил у Перській затоці (17.01 – 28.02.91) коштувала свободи 83 962 іракським військовослужбовцям.

Сучасні миротворчі операції, в яких приймають участь військовослужбовці Збройних Сил України повні небезпеки і ризику.

Український військовослужбовець, який виконує свій обов'язок, повинен знати основні поняття, які стосуються статусу військовополоненого, знати основні правила поведінки у полоні або у випадку взяття його у заручники.

Історично, положення, що стосуються поводження з військовополоненими містяться в Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 років. В ході Першої Світової війни ці правила виявили ряд недоліків і неточностей, які були частково подолані шляхом спеціальних Угод, укладених між воюючими сторонами в Берні в 1917 і 1918 році. У 1921 році на Женевській конференції Міжнародного Червоного Хреста було висловлено побажання прийняти спеціальну конвенцію про поводження з військовополоненими.

Міжнародний Червоний Хрест підготував проект конвенції, який був представлений на Дипломатичній конференції в Женеві в 1929 році. Конвенція не заміняла, але завершувала і збирала воедино положення Гаазьких правил. Найбільш важливі нововведення полягали в забороні репресій і колективних покарань для військовополонених, правила організації роботи військовополонених, призначення представників і контроль з боку держав-покровительок.

Право **брати у полон**, відповідно до сучасного міжнародного гуманітарного права, належить виключно державі в особі її військових органів; приватні особи нікого на війні брати в полон не можуть.

Об'єктом полону можуть бути лише особи, які фактично брали участь у військових діях. Тому йому не підлягають: мирні ворожі піддані;

кореспонденти, що знаходяться при збройних силах;

згідно Женевських конвенцій – особовий склад госпіталів та військових лазаретів, а також священнослужителі.

З іншого боку, **тільки відкрита і законна участь у військових діях створює право на полон**: шпигуни, провідники-зрадники тощо у разі захоплення не мають права на статус військовополоненого. Також цього статусу позбавлені найманці.

Юридична становище військовополонених обумовлюється трьома ознаками: вони не злочинці; вороги, що зберігають своє підданство; військові.

Тому вони мають право на відношення і утримання, які відповідають тому становищу, яке вони займали у своїх збройних силах; примус їх до участі у військових діях проти їх батьківщини в якій би то не було формі неприпустимо. У разі втечі і подальшого затримання вони не можуть бути піддані покаранню. Вони дотримуються військової дисципліни і підсудні військовому суду.

Стан полону встановлюється з моменту захоплення, припиняється - укладанням миру або обміном полонених.

Поводження з військовополоненими регулюється Третьою Женевською конвенцією 1949 року.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста відвідує військовополонених і стежить за умовами утримання та поводження з ними.

Короткий зміст Женевської конвенції про захист жертв війни (1949).

Женевські конвенції 1949 року — міжнародно-правові угоди про захист жертв війни. Є основою міжнародного гуманітарного права.

Женевські конвенції вимагають від сторін, що беруть участь в конфлікті, проводити відмінність між цивільним населенням і безпосередніми учасниками бойових дій (комбатантами) з метою забезпечення захисту цивільного населення і цивільних об'єктів. Напади як на цивільне населення в цілому, так і на окремих мирних громадян заборонені і повинні бути спрямовані лише проти військових об'єктів.

Особи, які не беруть або припинили брати участь у бойових діях (включаючи військовополонених), мають право на повагу їхнього життя, а також фізичної і психічної недоторканності. Таким людям має бути забезпечений захист і гуманне поводження без якої б то не було дискримінації.

Заборонено вбивати або завдавати поранення противнику, який здався в полон або не може більше приймати участі в бойових діях.

Пораненим і хворим необхідно надати медичну допомогу, незалежно від того, до якої сторони в конфлікті вони належать. Необхідно забезпечити захист медичного персоналу і медичних установ, а також їх транспорту та обладнання.

Емблема червоного хреста або червоного півмісяця на білому фоні є знаком цього захисту. Особи та об'єкти, які використовують емблеми червоного хреста і червоного півмісяця, не можуть піддаватися нападу. У той же час, не можна використовувати емблему неправомірно.

Взяті в полон учасники бойових дій та цивільні особи, які перебувають у владі супротивника, мають право на збереження життя, повагу їх гідності, особистих прав і переконань (політичних, релігійних та інших). Вони повинні бути захищені від будь-яких насильницьких дій і репресалій. Вони мають право на листування зі своїми сім'ями і на одержання допомоги.

Особи, які безпосередньо не беруть участі у військових діях, включаючи тих осіб зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тих, які перестали приймати участь у військових діях внаслідок хвороби, поранення, затримання або з іншої причини, повинні при всіх обставинах користуватися гуманним відношенням без дискримінації з причин раси, кольору шкіри, релігії або віри, статі, походження або майнового стану чи інших критеріїв.

Забороняються наступні дії щодо вищевказаних осіб:

посягання на життя та фізичну недоторканність, зокрема, всякі види вбивства, каліцтва, жорстоке поводження, катування і катування;

взяття заручників;

посягання на людську гідність, зокрема, образливе і принизливе відношення;

засудження і застосування покарання без попереднього судового рішення;

Поранені і хворі повинні бути підібрані, і їм повинна бути надано допомогу.

Жоден військовополонений не може бути підданий фізичному каліцтву або ж науковому чи медичному дослідженню, який не виправдовується міркуваннями лікування військовополоненого і його інтересами.

Військовополонені повинні завжди користуватися захистом, особливо від всяких актів насильства або залякування, від образ і цікавості натовпу.

Застосування до них репресалій забороняється.

При будь-яких обставин військовополонені мають право на повагу до їхньої особистості і честі.

Щодо допиту військовополоненого.

Кожен військовополонений при його допиті зобов'язаний повідомити тільки свої прізвище, ім'я і звання, дату народження і особистий номер або, за відсутністю такого, іншу рівноцінну інформацію.

Ніякі фізичні або моральні тортури і ніякі інші заходи примусу не можуть застосовуватися до військовополонених для одержання від них будь-яких відомостей. Військовополоненим, які відмовляться відповідати, не можна погрожувати, піддавати їх образам або яким-небудь переслідувань або обмеженням.

Допит військовополонених повинен проводитися на мові, зрозумілій для них.

Інтернування військовополонених.

Військовополоненому може бути під чесне слово або зобов'язання надана обмежена або повна свобода. Полонених не можна примушувати погодитися на своє звільнення під чесне слово або зобов'язання.

Вдень табори для військовополонених, коли це дозволяють міркування військового характеру, повинні бути позначені літерами "PW" або "PG", розташованими таким чином, щоб вони були чітко видні з повітря.

Утримання військовополонених.

Умови розміщення військовополонених у таборах повинні бути не менш сприятливими, ніж умови, якими користуються війська держави, яка тримає у полоні. Ці умови повинні встановлюватися з урахуванням звичок і звичаїв військовополонених і в жодному разі не повинні бути шкідливими для їхнього здоров'я.

Основний добовий раціон харчування повинен бути достатнім для того, щоб підтримувати хороший стан здоров'я у військовополонених. Військовополоненим повинна доставлятися питна вода в достатній кількості. Куріння тютюну має бути дозволено.

Всякі колективні дисциплінарні стягнення щодо обмеження харчування, забороняються.

Медичні огляди військовополонених проводиться не рідше одного разу на місяць. Під час медичних оглядів слід перевіряється і відзначається вага кожного військовополоненого.

Медико-санітарний склад і духовний персонал, що затриманий не повинні вважатися військовополоненими. Їм надаються всі можливості для надання медичної та духовної допомоги військовополоненим.

Військовополоненому буде надана повна свобода для виконання обрядів їхньої релігії, включаючи відвідування богослужінь, за умови дотримання ними дисциплінарного порядку, встановленого військовими властями.

Застосування зброї проти військовополонених, зокрема проти тих, які здійснюють втечу або спробу до втечі, є мірою надзвичайного характеру, якої завжди повинні передувати попередження, відповідні обставинам.

Військовополоненим повинні надаватися відповідні умови для роботи, харчування, одяг та спорядження.

Жоден військовополонений не може бути використаний на роботах, що загрожують здоров'ю, або небезпечних, якщо він не погоджується на це добровільно.

Жоден військовополонений не буде використаний на роботах, що розцінюються як принизливі.

Видалення мін або снарядів розглядається як небезпечна робота.

Кожен військовополонений, з моменту взяття його в полон або найпізніше через тиждень після його прибуття в табір, повинен мати можливість послати своїй родині та Центральному агентству у справах військовополонених пошту картку з повідомленням про взяття в полон, стан свого здоров'я і з зазначенням своєї адреси.

Військовополоненим дозволяється як відправляти, так і отримувати листи та поштові картки.

На військовополонених можуть бути накладені такі дисциплінарні стягнення:

штраф у розмірі не більше 50 % авансу в рахунок грошового забезпечення та плати за роботу на строк, що не перевищує 30 днів;

позбавлення переваг, наданих понад те, що передбачено цією Конвенцією;

позачергові наряди не більше двох годин на день (крім офіцерів);

арешт.

Покарання, вказане в пункті 3, не може бути накладено на офіцерів.

Дисциплінарні стягнення в жодному разі не повинні бути нелюдськими, жорстокими або небезпечними для здоров'я військовополонених.

Втеча військовополонених.

Втеча військовополоненого вважається вдалою у тих випадках, коли:

він приєднався до збройних сил держави, за якою він числиться, або союзної держави;

він покинув територію, що знаходиться під владою держави, що тримає в полоні держави або її союзниці;

він потрапив на судно, яке плаває під прапором держави, за якою він числиться, або союзної держави.

Військовополонені, які після вдалого, за змістом цієї статті, втечі знову потрапили в полон, не піддаються ніякому покаранню за втечу.

Військовополонений, який намагається втекти або спійманий до завершення втечі, підлягає за цю провину лише дисциплінарним стягненням.

Військовополонені, які були співучасниками втечі або спроби до втечі, піддаються за це тільки дисциплінарному стягненню.

2. Заручники.

Заручник – людина, яка захоплена з метою змусити когось (родичів заручника, представників влади тощо) вчинити певні дії або утриматися від вчинення певних дій заради звільнення заручника, недопущення його вбивства чи нанесення серйозної шкоди його здоров'ю.

Взяття заручників з точки зору права.

Ще під час Громадянської війни в США інструкції, видані в 1863 році, містили деякі положення про репресалії щодо мирного населення, які вказують, що репресалії повинні бути тільки заходами примусу.

На Брюссельській конференції 1874 року була зроблена спроба законодавчо обмежити взяття заручників, проте це не вдалося. Тому на Гаазьких конференціях 1899 і 1907 років дане питання вже не піднімалося.

В Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 року з'явилася стаття 50: "Ніяке загальне стягнення, грошове чи інше, не може бути накладатися на все населення за діяння поодиноких".

Страти заручників-військовополонених були формально заборонені Женевською угодою 1929 року про поводження з військовополоненими.

До Женевської конвенції 1949 року, не існувало ніяких міжнародних угод про захист цивільних осіб у воєнний час, як не існувало і ніяких норм військового права, які забороняли б взяття заручників і страта невинних людей.

Женевська конвенція 1949 року заборонила репресалії, спрямовані проти цивільних осіб, а також взяття будь-яких заручників.

Дії щодо недопущення захоплення заручників та відношення до них регулюються міжнародною Конвенцією про боротьбу з захопленням заручників від 18.12. 1979 року.

Конвенція підтверджує, що **захоплення заручників є злочином**, а будь-яка особа, яка вчиняє акт захоплення заручників, або підлягає кримінальному переслідуванню або видачі. Акт захоплення заручників трактується як вияв міжнародного тероризму.

Згідно Конвенції будь яка особа, яка захоплює або утримує іншу особу та загрожує вбити її, нанести пошкодження або продовжує утримувати іншу особу для того щоб: заставити третю сторону (державу, міжнародну міжурядову організацію, фізичну або юридичну особу (групу осіб) скоїти або утриматися від скоєння будь-якої дії у якості прямої або посередньої умови для звільнення заручника, здійснює злочин захоплення заручника.

Будь-яка особа, яка намагається здійснити акт захоплення заручників або приймає участь у якості співучасника також скоює злочин.

Держава, на території якої утримується захоплений злочинцем заручник, вживає всіх заходів, які вона вважає за доцільне для полегшення становища заручника, забезпечення його звільнення і сприяння, у відповідному випадку, його від'їзду після звільнення.

Якщо який-небудь об'єкт, який злочинець придбав в результаті захоплення заручника, виявляється в розпорядженні держави, ця держава повертає його якомога швидше заручникові або третій, залежно від обставин, або відповідним органам його країни.

Держава співпрацює у запобіганні злочинів захоплення заручників шляхом:

прийняття всіх практичних заходів по запобіганню підготовці в межах їх відповідних територій до вчинення цих злочинів, включаючи вжиття заходів для заборони незаконної діяльності осіб, груп і організацій, які заохочують, підбурюють, організують або беруть участь у вчиненні актів захоплення заручників;

обміну інформацією та координації вжиття адміністративних та інших відповідних заходів для запобігання вчинення таких злочинів.

Кожна Держава-учасниця Конвенції на території якої знаходиться злочинець, у відповідності зі своїми законами бере його під варту або вживає інших заходів, що забезпечують його присутність до тих пір, поки це необхідно для того, щоб порушити кримінальне переслідування або почати дію з видачі.

3. Дії та поведінка офіцера у разі захоплення у полон (заручники) його або його підлеглих.

Кожен офіцер повинен знати, що захват у полон (заручники) його та його підлеглих є стресовою ситуацією, яка має свої психологічні закономірності протікання та відповідні стадії.

Перша – стадія вітальних реакцій, що триває від декількох секунд до 5-15 хвилин і характеризується підпорядкуванням всіх дій збереженню власного життя з характерним звуженням свідомості, зміною моральних норм і обмежень, порушенням сприйняття часових інтервалів і внутрішніх подразників.

Для такої ситуації характерні оціпіння, порушення раціональної поведінки.

Друга стадія – гострого психоемоційного шоку з проявами над мобілізації – триває від 3 до 5 годин і характеризується загальною психологічною напругою, граничною мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття і збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо при порятунку близьких) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до доцільної діяльності. В емоційному стані в цей період переважало почуття відчаю, що супроводжувалося відчуттями запаморочення і головного болю, а також серцебиттям, сухістю в роті, спрагою і утрудненим диханням. Поведінка в цей період підпорядковано майже виключно ідеї порятунку близьких або друзів з подальшою реалізацією уявлень професійний та службовий обов'язок. Саме в цей період найбільш вірогідні прояви панічних реакцій і зараження ними оточуючих.

Третя стадія – психофізіологічної демобілізації. Її тривалість до трьох діб. В абсолютній більшості випадків вона пов'язується з розумінням масштабів трагедії ("стрес усвідомлення"). Найбільш характерними для цього періоду є різке погіршення самопочуття та психоемоційного стану з переважанням почуття розгубленості (аж до стану своєрідною прострації), окремих панічних реакцій, зниження моральної нормативності поведінки, відмова від будь-якої діяльності і мотивації до неї. Одночасно спостерігаються депресивні тенденції, порушення функції уваги і пам'яті.

На четвертій стадії – "стадії вирішення" (від 3 до 12 діб) динаміка стану і самопочуття постраждалих багато в чому визначається специфікою впливу екстремальних чинників, отриманими поразками і морально-психологічної ситуацією після трагічних подій. У цей період поступово стабілізується настрій і самопочуття але зберігається знижений емоційний фон, обмеження контактів з оточуючими, гіпомімія (маскоподібність особи), зниження інтонаційної забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну і апетиту.

Триває подальше зниження психофізіологічних резервів, прогресивно нарастають явища перевтоми, істотно зменшуються показники фізичної і розумової працездатності.

П'ята стадія – “Стадія відновлення” психофізіологічного стану починається переважно з кінця другого тижня після впливу екстремального фактора і найбільш виразно проявляється у поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, нормалізується емоційне забарвлення мови і мімічних реакцій, вперше з'являються жарти.

На останній, шостій стадії (через місяць) у кожного п'ятого виявлялися стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що повторюються, нав'язливість, у 75 % осіб – ознаки астено-невротичних реакцій у поєднанні з порушеннями діяльності шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної та ендокринної систем визначалися. Одночасно нарастають внутрішня і зовнішня конфліктогенність.

У деяких полонених (заручників) можлива підсвідома “ідентифікація з агресором” (особливо у молодих людей), що може привести до серйозних проблем у соціальній групі.

Військовий полон створює певний психологічний комплекс, а людина, яка опинилася в ньому, знаходиться в умовах тривалої соціальної ізоляції, яка характеризується рядом стресогенних умов, яким німці ще в першу світову війну дали загальну назву “психозу колючого дроту” (Stacheldrahtpsychose). Кожен військовополонений усвідомлює, що його доля повністю знаходиться в руках противника, а також залежить від власної поведінки. Виходячи з цього, переважна більшість військовополонених, незалежно від їх національної і державної приналежності, займають нейтральну позицію по відношенню до навколишнього середовища, прагнуть досягти єдиної мети – вижити і повернутися додому.

Як поводити себе у полоні (за досвідом збройних сил США).

З метою зміцнення морального духу військовослужбовців, які знаходяться в полоні, забезпечення їм необхідної психологічної підтримки, кращих умов життя і відповідного фізичного стану пропонується створення в таборі військовополонених легальної організації військовополонених з певною структурою. Необхідність організації обумовлюється тим, що “військовополоненому потрібно мати якусь тверду опору в своєму житті, яка підняла б його над рівнем простого існування. Він обов'язково повинен бути відповідальним перед кимось або за щось”. Передбачається також створення нелегальної організації. Обидві вони повинні надавати допомогу у підготовці та здійсненні втечі – постачанні продуктів, одягу, документів, грошей, компасів, тощо.

Військовослужбовцям, які потрапили в полон, рекомендується якомога швидше втекти з нього. При цьому підкреслюється, що краще зробити втечу ще до прибуття в табір військовополонених, тобто під час евакуації із зони бойових дій, використовуючи такі фактори, як близьке знаходження до позицій своїх військ, низьку спеціальну підготовку рядових і сержантів передових частин противника у порівнянні з особовим складом конвойних підрозділів, невелику охорону колони військовополонених, артобстріл або наліт авіації під час руху.

Якщо на шляху евакуації втекти не вдалося, то пропонуються способи втечі з табору. При цьому офіцерам і солдатам навіюється, що “завдяки опорі і спробам вибратися на свободу вони продовжують залишатися активними бійцями і можуть збирати військову інформацію під час руху до своїх, заважати діяльності адміністрації таборів, створювати умови, які погіршують моральний стан особового складу і цивільного населення протиборчої сторони, що сприяє скороченню втрат у живій силі своїх військ”.

Основними способами втечі з полону можуть бути:

використання підземного ходу (залежить від умов місцевості і пори року);

подолання стіни і дротяного загородження;

вихід за територію табору через контрольний-перевірочний пункт обманним шляхом.

Для її забезпечення потрібно завчасно добувати необхідні інструменти (напилки, пили, свердла, стамески, кусачки тощо), готувати документи, що засвідчують особу і діють в районі розташування табору, а також сприяють безпечному просуванню до кордону або лінії фронту; добувати або виготовляти карти (схеми) місцевості, штампи, печатки, бланки, одяг, взуття, головні убори, речові мішки і сумки; проводити заходи по прихованню втечі на щоденних переключках шляхом заміщення відсутньої особи, створення плутанини у відповідях на прізвища, чергування військовополонених високого і низького зросту. Якщо переключка здійснюється в окремих кімнатах, то рекомендується зробити в стіні потайні двері і відсутнього замінити тим, хто вже пройшов перевірку. На порожню койку (вона повинна бути верхній) покласти під ковдру опудало.

При груповій втечі передбачено такі способи обману адміністрації табору. Протягом кількох місяців перед його здійсненням частина військовополонених час від часу не іде на переключку, нібито прагнучи досадити охороні. При цьому ховається слід в таких місцях, де можна просидіти кілька годин. Через деякий час охорона буде сприймати це як бажання перешкодити роботі і не стане давати сигнал про втечу. Таким чином, у розпорядженні втікачів може виявитися кілька годин перед тим, як втеча буде розкрита, а у таборі буде проведена ретельна перевірка. Безумовно, такий спосіб порушує розпорядок дня всіх військовополонених і особливо важкий для тих, хто добровільно ховається і отримує за це покарання. Але дана тактика може забезпечити втікачам успішне повернення до своїх, а це має першорядне значення.

Лінія поведінки військовополоненого на допиті.

Стверджується, що найкращою захистом в ході допиту є почуття військового обов'язку, мовчання, віра в себе, свою армію, країну і релігію.

Пропонується **повідомляти тільки своє прізвище, ім'я, військове звання, особистий номер і дату народження**; бути ввічливим, але намагатися не справляти враження готовності співпрацювати, так як воно може сприяти продовженню допиту; прикидатися нетямущим у питаннях, що представляють інтерес для противника; побоюватися провокаторів і табірних медичного персоналу, які можуть використовуватися для збору інформації.

Не слід показувати знання іноземної мови і не вірити ствердженням про те, що інші полонені повідомляють яку-небудь інформацію.

Під час допиту рекомендується не дивитися в очі тому, хто допитує. У погляді може відбитися те, що приховується. Краще вибрати точку між очима або на лобі і розглядати її. Не вагатися у відмові повідомити відомості, не давати інформацію про інших військовополонених.

Якщо під час допиту було згадано ім'я якої-небудь людини, про це потрібно повідомити старшому з тих, хто потрапив у полон. Необхідно уникати спокуси справити хороше враження хвалюватими розповідями про свої подвиги, намагатися не виказати секретні дані та данні, які може використати супротивник у своїх інтересах, беручись заповнювати зовнішню нешкідливі опитувальники, анкети або писати заяви, де доведеться повідомляти про себе даних більше, ніж необхідно.

Не намагатися обдурити противника добровільною дачею показань. Досвідчений офіцер, який проводить допит, зможе отримати потрібну інформацію, як тільки ви почнете вести розмову на певну тему.

Досвід російських військових психологів щодо виживання у полоні.

Ніколи не залишайте надію на втечу. Як би вам погано не було, тільки стежачи за собою ви залишитеся людиною і зможете вижити у вирішальний момент. Слідкуйте за собою і своїм тілом, кожен день робіть фізичні вправи та дотримуйтеся правил гігієни.

Щоб вижити, опинившись у полоні, дізнайтеся у противника, що вам можна, а що не можна. Це краще, ніж отримати кулю за спробу втечі під час простого походу в туалет.

Якщо вам дали можливість поспілкуватися по телефону з родичами, не втрачайте самовладання і не плачте в трубку.

Ведіть облік днів.

Якщо ви опинилися в полоні не заради викупу, то самим ідеальним варіантом порятунку буде створити враження повної підтримки політичних та інших мотивів злочинців. Для цього потрібно постійно цікавитися їх ідеологією, міркувати з ними на цю тему.

Торгуйтеся з загарбниками, при викраденні з метою викупу спробуйте переконати їх, що сума занадто велика, а терміни для збору грошей недостатні. Якщо гроші все таки зібрані і справа йде до вашого звільнення з полону, пам'ятайте, що тепер загарбники у вас на гачку і умови обміну повинні припускати гарантію вашої повної безпеки, адже отримавши викуп, для терористів ви перетворитеся з цінного заручника в непотрібного і небезпечного свідка, який може дати наводку спецслужбам.

Не йдіть у відмову і не грайте в героя. Якщо ви будете лояльним режиму вашого утримання і не будете нарікати на його негативні сторони, є вірогідність на пом'якшення умов вашого утримання в полоні.

При цьому слід пам'ятати.

1. Найбільше полоненого пригнічують думки про своє майбутнє. Вони здатні справді звести людину з розуму. Усвідомлення факту, що ти повністю залежиш від ворожої тобі чужої волі, ламає сильніше фізичних мук. Тому – ні в якому разі не дозволяйте собі опускатися! Як би не було важко, страшно, боляче – не піддавайтеся смутку. Змушуйте себе заповнювати кожну хвилину полону якимось заняттям. Не залишайте часу для переживань. Через силу, через “не можу” примушуйте себе думати, читати вірші, тримати себе в чистоті, дотримуватися правил поведінки під час приймання їжі (навіть якщо ваш сніданок шматок буряків, а замість столу – підлога). Не дайте собі стати твариною, перестати думати про майбутнє і вірити в нього!

2. Ворог буде намагатися схилити вас до співпраці і вивідати у вас військові секрети. Це почнеться ще на попередніх допитах. Постарайтеся створити враження, що ви – “пішак” і нічого важливого не знаєте.

Не провокуйте ворога на жорсткі заходи глузуванням і показною бравадою – це добре тільки в кіно і книжках. Ведіть себе спокійно і ввічливо, прямо відповідайте лише на питання про вік і військове звання. На решту – “не знаю”, “не мав доступу”, “при моєму чині мені це не повідомляли”.

Не брешіть, намагаючись підсунути ворогові дезінформацію! Досвідчений офіцер навіть з помилкової інформації здатний зробити небезпечні висновки. Не згадуйте живих товаришів, намагаючись перекласти на них відповідальність – ваші товариші теж можуть опинитися в руках ворога, і вас зловлять на протиріччях. Можна спробувати списати все на тих, про кого точно відомо: вони мертві. “Він був командир ... він все знав ... він наказував ... у нього був зв'язок ...” тощо.

Ніколи не вірте заявам, що, мовляв, “всі ваші вже розкололися, один ти впираєшся ...”. Відповідайте тільки за себе!

3. Пам'ятайте: вороги оточують вас! У військових слідчих поширена, як і в міліції, тактика підлої, але дуже ефективною гри “в хорошого і поганого”. Припустимо, вас три або чотири дні водять по ночах на допити, не годують, слідчий кричить, б'є, погрожує пістолетом ... А потім раптом все змінюється.

Вас допитає новий офіцер. Співчуває. Пропонує поїсти. Каже тихо і мирно, шкодує, що ви “опинилися в рядах бандитів”. Наказує надати лікарську допомогу. Змучившись на допитах, ви волею-неволею потягнетесь до цих людей. У вас з'явиться бажання просто поговорити з ним ... відповісти на нешкідливі питання ... підписати папери ... сказати кілька слів у камеру ... І ви - попалися! Це - теж ворог, хитрий і небезпечний! Мета у оточуючих вас людей в чужій формі однакова – просто методи різні. Ніякого співробітництва! Ніякого розслаблення, як би не благали вас змучені тіло і мозок! Або ви боєць – або ви зрадник, і не важливо, яким чином вас схилили ним стати, побоями або ласкою!

Будь-яке сказане ворогом слово – брехня! Будь-яке зайве слово, сказане вами ворогові – зрада товаришам і Батьківщині!

4. Не виключено, що ворог застосує до вас тортури – якщо не вдасться переконати його, що ви нічого не знаєте. Треба вас засмутити: по-справжньому вмілої обробки переважна більшість не витримає. В її ході людина перетворюється на істоту, що живе одним інстинктом: уникнути болю і мук. Заради цього вона готова на все, і тут вже марно навіть звинувачувати його в зраді – можна тільки пожаліти ...

Причому катування бувають не тільки фізичні, а й моральні. У камері перестануть вимикати світло – або навпаки, помістять в абсолютно темне приміщення. Або передають до камери постійний монотонний звук. Нарешті, можуть просто використовувати кліщі, паяльник, батіг, дибку і інші речі.

5. Тренувати себе на біль – тримати руку над свічкою і все таке – марно. Від свічки руку ви в будь-який момент можна відсунути.

Під час допиту все по-іншому. Вас нудним голосом попереджають, що будуть палити між ніг запальничкою, поки ви не заговорите або не помрете від болю – і ви знаєте, що це – правда. Якщо ви насправді твердо вірите в якогось бога – моліться, щоб допоміг витримати, згадайте друзів, думайте, скільки їх загине, якщо ви не витримаєте, як вам буде потім, якщо залишитеся живі ... Іноді допомагає. Допомогає гучний крик. Кричіть не соромлячись і якомога голосніше – біль стане слабшою. Якщо добре володієте прийомами аутотренінгу - можете постаратися “вискочити” з болю, “відсторонитися” від неї. Нарешті, можна спробувати примусити катів вас вбити. Якщо біль стає абсолютно нестерпною, а ви твердо вирішили нічого не казати – “наривайтесь” на смерть, ображайте ворогів, поносіть останніми словами ...

Але - ще раз - як це не сумно, вам навряд чи вдасться промовчати, якщо за вас візьмуться всерйоз. Тому - висновок: біль від випущеної в скроню кулі або підірваної під ногами гранати миттєва і майже невідчутна. Розуміючи, що перед вами загроза полону – наберіться секундної мужності і покінчіть з собою.

Ви збережете честь, не станете зрадником, а ваші друзі будуть згадувати вас з гордістю ...

Щодо втечі.

Якщо вам вдалося уникнути тортур і вас відправлено до табору –намагайтеся втекти. Це найперший обов'язок полоненого!

Втекти легше всього в нічний час з маршів або пересилок, до того, як вас порохували і пронумерували.

Треба чітко уявляти собі, куди ви втікаєте і що будете робити після втечі – тобто, мати план.

Не треба винаходити складного плану, що вимагає великого часу і наявності великої кількості речей, яких у вас немає.

Втікати треба одному або з товаришами, в надійності яких ви абсолютно упевнені, намагаючись втекти в перші кілька годин на максимальну відстань. Не переставайте рухатися, поки не переконаєтеся, що погоні за вами немає.

Якщо є можливість – перед втечею запасіть продукти і речі – може стати в нагоді все!

Офіцеру та сержанту стануть в пригоді Правила поведінки радянських бійців і командирів у фашистському полоні, які розробив радянський військовополонений генерал-лейтенант Д.М.Карбишев.

1. Організованість і згуртованість в будь-яких умовах полону.

2. Взаємодопомога. У першу чергу допомагати хворим і пораненим товаришам.

3. Ні в чому не принижувати свою гідність перед ворогом.

4. Високо тримати честь воїна.

5. Змусити ворога поважати єдність і згуртованість військовополонених.

6. Вести боротьбу з ворогом і зрадниками.

7. Створювати патріотичні групи військовополонених для саботажу і диверсій в тилу ворога.

8. При першій можливості здійснити втечу з полону.

9. Залишатися вірними військовій присязі і своїй Батьківщині.

10. Розбивати міф про непереможність військ противника і вселяти військовополоненим впевненість у нашій перемозі.

Як поводити себе вести коли Ви стали заручником.

Взаємодію терористів із заручниками у стандартному варіанті можна розкласти на декілька етапів. Кожен етап відрізняється своєю соціально-психологічною специфікою.

Перший етап – захоплення заручників. Характеризується блискавичними діями терористів і повною несподіванкою для заручників. Заява терористів про те, що присутні захоплені в заручники.

Другий етап – підпорядкування терористами волі заручників шляхом залякування. Агресивні дії терористів, постріли, запах пороху, погрози призначені для того, щоб миттєво зломити волю заручників, відняти надію на швидке порятунок. Організація охорони заручників, постійного спостереження за їх поведінкою.

Третій етап – недопущення відкритої паніки серед заручників. Засобом цього може бути побиття або навіть розстріл панікера. Внутрішня психологічна паніка закрадається в душу заручника.

Четвертий етап – введення жорстких норм поведінки заручників, диктат того, що можна, а що не можна робити.

П'ятий етап – сповіщення зовнішнього світу про захоплення заручників.

Шостий етап – сортування заручників з метою зруйнувати усталені міжособистісні зв'язки. Терористи відокремлюють чоловіків від жінок, дітей від дорослих, місцевих жителів від іноземців.

Сьомий етап – організація терористами життя заручників, забезпечення харчування, сну тощо.

Восьмий етап – адаптація заручників до екстремальної ситуації, наростання втоми, притуплення почуттів.

Дев'ятий етап – виникнення у заручників стану депресії, можливі емоційні зриви, як з боку заручників, так і з боку терористів.

Десятий етап – звільнення заручників та знищення терористів.

Як діяти при захопленні.

Як показав розвиток подій при захопленні заручників в "Норд-Ості" у місті Москва 23-26.10.2002 року і школярів у місті Беслан 1.09.2004 року, тільки в цей момент є реальна можливість втекти з місця події. Це в основному відноситься до дорослих людей, які можуть тверезо оцінювати обстановку навколо себе. Якщо поруч немає терориста і немає можливості ураження, не можна просто стояти на місці. Якщо є така можливість, необхідно втекти з місця передбачуваного захоплення. Влаштувати втечу можна лише в самі перші секунди захоплення заручників, поки навколо панує паніка.

Не треба застосовувати проти терористів газові балончики, електрошок та інші засоби, які у разі недосягнення ефекту поставлять Вас на край загибелі.

Якщо ви раптом виявилися захопленими.

Психологічно заручники можуть реагувати на стресову ситуацію трояким чином.

Перший тип реакції – більшість заручників морально пригнічені, пережиті ними страждання заглушають всі інші почуття, пізнавальні орієнтації мінімізовані.

Другий тип реакції – серед заручників можуть виділитися лідери. Як правило, це врівноважені, стійкі, витримані люди, що допомагають іншим вижити і вистояти в цій ситуації.

Третій тип реакції – відчай, істеричні випадки, безрозсудна поведінка, яка провокує інших заручників на емоційно неврівноважені реакції.

Люди, що стали заручниками, відчувають серйозну трансформацію психіки. Практично у всіх виникає відчуття нереальності ситуації. Вони не можуть до кінця повірити, що опинилися в такому безвихідному становищі, не мають можливості самі розпорядитися своєю долею, діями, поведінкою, що вони фактично стали рабами жорстоких, агресивних людей.

По-друге, у заручника виникає протест проти ув'язнення, що виявляється у відкритій або прихованій формі. Часто не витримавши стресу, люди намагаються бігти, навіть якщо це безглуздо – втеча одного або декількох заручників може викликати агресивні дії з боку терористів щодо решти.

Заручник, який збунтувався може кинутися на терориста, спробувати вирвати у нього зброю. Подібні дії, як правило, не бувають успішними, оскільки одиночний опір терористам є неефективним. Ефективно тільки організоване, добре сплановане опір, який під силу лише добре підготовленим групам правоохоронних органів.

Потрібно налаштуватися на те, що моментально вас ніхто не звільнить. Потрібно психологічно налаштувати себе на тривале перебування поряд з терористами. При цьому необхідно твердо знати, що кінець кінцем ви обов'язково будете звільнені. Необхідно також пам'ятати, що для співробітників спецназу (тих хто визволяє) на першому місці стоїть життя заручників, а не їх власне життя.

Перебуваючи поруч з терористами, необхідно встановити з ними загальний психологічний контакт. Не обов'язково потрібно з ними розмовляти. Але ні в якому разі не потрібно кричати, висловлювати своє обурення, голосно плакати, бо дуже часто терористи перебувають під впливом наркотичних засобів та в цілому дуже збуджені. Плач і крики діють на них вкрай негативно і викликають в них лише агресію.

Разом з тим треба знати, що дуже часто у заручників спостерігається так званий "Стокгольмський синдром" – психологічний стан, що виникає, коли заручники починають симпатизувати загарбникам або навіть ототожнювати себе з ними.

Авторство терміну "стокгольмський синдром" приписують криміналісту Нільса Біджероту (Nils Bejerot), який ввів її під час аналізу ситуації, що виникла в Стокгольмі під час захоплення заручників в серпні 1973 року.

Психологічний механізм стокгольмського синдрому полягає в тому, що в умовах повної фізичної залежності від агресивно налаштованого терориста людина починає тлумачити будь-які його дії на свою користь. Відомі випадки, коли жертва і загарбники місяцями знаходилися разом, очікуючи виконання вимог терориста. Якщо ніякої шкоди жертві не заподіюється, то в процесі адаптації до даної ситуації деякі люди, відчувши потенційну нездатність загарбників заподіяти їм шкоду, починають їх провокувати. Однак будь-які висловлювання про слабкість терористів, погрози помсти, неминуче викриття та притягнення до кримінальної відповідальності можуть виявитися дуже небезпечними і привести до непоправних наслідків.

Синдром заручника – це серйозне шоківий стан зміни свідомості людини. Заручники бояться штурму будівлі і насильницької операції влади по їх звільненню більше, ніж загроз терористів. Вони знають: терористи добре розуміють, що до тих пір, поки живі заручники, живі і самі терористи. Заручники займають пасивну позицію, у них немає ніяких засобів самозахисту ні проти терористів, ні в разі штурму. Єдиним захистом для них може бути терпиме ставлення з боку терористів. Антитерористична акція зі звільнення заручників представляє для них більш серйозну небезпеку, ніж навіть для терористів, які мають можливість оборонятися. Тому заручники психологічно прив'язуються до терористів.

Така поведінка заручників під час антитерористичної операції дуже небезпечна. Відомі випадки, коли заручник, побачивши спецназівця, криком попереджав терористів про його появу і навіть затуляв терориста своїм тілом. Терорист навіть сховався серед заручників, ніхто його не викрив. Злочинець зовсім не відповідає взаємністю на почуття заручників. Вони є для нього не живими людьми, а засобом досягнення своєї мети. Заручники ж, навпаки, сподіваються на його співчуття. Як правило, "Стокгольмський синдром" проходить після того, як терористи вбивають першого заручника.

Знаходячись заручником необхідно налаштувати себе на те, що досить тривалий час ви будете позбавлені їжі, води і можливо руху. Тому потрібно економити сили. Якщо повітря в приміщенні мало, необхідно менше рухатися, щоб економніше витрачати кисень.

Якщо вам забороняють пересуватися по будівлі, необхідно робити нехитрі фізичні вправи – напружувати м'язи рук, ніг, спини – тобто необхідно змушувати себе рухатися. Крім цього необхідно змушувати працювати свій головний мозок, щоб не замкнутися в собі і не втратити психологічний контроль. Пригадайте зміст книг, вирішуйте математичні завдання, якщо хто-небудь знає молитви, може молитися. При цьому необхідно твердо знати, що з терористами ведуться переговори і, в кінцевому підсумку, ви обов'язково будете звільнені.

Щоб не привертати до себе зайвої уваги, не дивіться загарбникам в очі і не робіть різких рухів.

Ставши жертвою захоплення заручників не чиніть опір і не нервуйте. Нервозність має властивість передаватися від людини до людини, а нервовий озброєний терорист залишить вам мало шансів дожити до звільнення заручників.

Якщо ви себе погано почуваєте або серйозно хворі, ваші шанси на дострокове звільнення істотно вище. Спробуйте спровокувати блювоту або напад астми, проте не перестарайтеся. Симулянтів будуть розстрілювати у першому ешелоні.

Як варіант, організуйте серед заручників збір підписів на підтримку вимог терористів, тоді дуже ймовірно, що саме вас звільнять першим, щоб передати цей список по іншу сторону барикад.

Якщо ви все ж вступили у спілкування з тим, хто взяв вас в заручники, пам'ятайте, що правила поведінки заручників вимагають від вас ввічливості в спілкуванні і беззаперечної покорі. Непогано спрацьовує синдром Гельсінкі (хоча правильно говорити Стокгольмський синдром), почуття симпатії до загарбників і спроба зрозуміти і прийняти їх поведінку, цілі якими вони керуються і підтримка всіх їх починань (звичайно ж тільки на словах).

Не скупіться на обіцянки, проте вони повинні бути розумними і здійсненними.

Не заступайтеся за інших заручників і тримайтеся подалі від самих терористів. Під час штурму по звільненню по ним будуть стріляти снайпери, не кажучи вже про те, що вас напевно захочуть використовувати в якості живого щита.

Економте сили! Менше рухайтеся, розумно використовуйте доступні ресурси, а головне постійно тримайте себе в формі, як психологічно, так і розумово і фізично, щоб у потрібний момент виявитися досить сконцентрованим, щоб прийняти правильні рішення.

На час захоплення, той хто взяв вас в заручники ваш господар, а значить питати дозволу потрібно не тільки на піти в туалет, а й на їжу, пиття і навіть просто встати або сісти.

Постарайтеся зрозуміти, чого хочуть терористи, визначте для себе, хто з них найбільш небезпечний (нервовий, агресивний).

Не апелюйте до совісті терористів - це майже завжди марно.

Якщо доведеться виконувати всі вказівки терориста, не намагайтеся нахабно дивитися йому в очі – це найчастіше є сигналом до агресії з його боку.

Якщо хтось поранений, комусь потрібна допомога, а Ви можете її надати, попросіть підійти до старшого і зверніться до нього з такими словами: "Ви можете зберегти життя людині. Це, можливо, Вам коли-небудь зарахується. Я можу надати допомогу і завжди замовлю за Вас слово. Будьте розсудливі! Дозвольте мені допомогти людині, інакше ми його втрачимо". Говоріть про це спокійно, не в наказовому вигляді, проте самі нічого не робіть, поки не отримаєте дозволу.

Намагайтеся уникати контактів з терористами, якщо вони вимагають від Вас "співучасті" в тих або інших діях. Наприклад, пов'язати когось, піддати тортурам тощо. Ніхто і нічого не заважає Вам в цьому випадку "втратити" свідомість, демонструвати переляк, безсилля, послатися на слабкість.

Якщо Вам здалося, що терорист блефує і в руках у нього муляж, не перевіряйте цього! Помилка може коштувати Вам життя.

При проведенні заходів по захопленню та знешкодженню терористів не поспішайте покидати приміщення, тому що Вас можуть прийняти за злочинця, і Ви мимоволі опинитесь мішенню для групи захоплення.

Намагайтеся запам'ятати все, що бачите, чуєте: імена, клички, хто що робив, що робив, як себе вів, їх зовнішній вигляд. Цілом можливо, Ваші свідчення будуть дуже важливі для слідства.

Військовослужбовцям, особливо з числа офіцерського складу, які вдягнуті у цивільне і виявилися захопленими пропонуйтеся не повідомляти терористам про свою належність до силових структур. Для терористів військова людина – небезпечний ворог, яку вчили протистояти іншому ворогу. Таку людину у більшості випадків вбивають.

Якщо все ж таки Вас захопили у формі і терористи починають Вас допитувати – відповідайте їм про те, що Ви проходите службу на адміністративних та тилкових посадах, не пов'язаних у перебуванні в у військах та безпосередньо у зоні бойових дій. Це шанс для того, щоб терористи визнали Вас безпечним високопосадовцем, цінним для обміну заручником.

Намагайтеся фіксувати всі події, які супроводжують захоплення. Запам'ятайте про що перемовляються терористи між собою, як виглядають, хто у них лідер, які їхні плани, який у них розподіл ролей. Дана інформація надалі буде дуже важлива для спеціальних служб.

Часто терористи намагаються сховатися, тому вони перевдягаються в одяг заручників, намагаючись зберегти свої життя.

Якщо на людину повісили бомбу.

Спеціально встановлених знаків немає, але в будь-якому випадку якщо на вас знаходиться бомба, якщо ви прикуті наручниками, потрібно без паніки голосом або рухом руки дати зрозуміти про це співробітникам спецслужб. При плануванні спецоперації вони здійснюють контроль місць утримання. Тому якщо ви регулярно будете повторювати “На мені бомба, на мені бомба...”, то ті кому треба, це почують.

Під час штурму.

Якщо ви зрозуміли, що почався штурм, необхідно зайняти позицію подалі від вікон і дверей (при обстрілі уламки скла і будівельних конструкцій можуть заподіяти додаткові травми).

Якщо раптом стався несанкціонований вибух, і ви опинилися засипаними, необхідно визначити вільне місце, в яке ви могли б переміститися. По можливості, якщо під рукою є уламки столу, парти, постаратися зміцнити те, що над вами знаходиться. І чекати. Не потрібно робити спроб самостійно вибратися з-під завалу. Розбір завалів за загальним правилом проводиться зверху-вниз. Щогодини встановлюється хвилина мовчання. Коли перестануть працювати різні механізми, необхідно голосно кричати, заявляти про себе.

При звільненні заручників краще за все лягти на землю, накривши голову руками і прикинутися мертвим, або якщо неподалік є укриття, спробувати дістатися до нього пригнувшись, зигзагоподібними перебіжками, але це небезпечно тим, що спецназ може прийняти вас за терориста.

Не потрібно ніякої особистого бравати. Не потрібно хапати зброю, щоб вас не переплутали з терористами. Якщо ви почули хлопки розривів світло-шумових гранат, коли яскраве світло б'є в очі, звук ударяє по вухах або ви відчули різкий запах диму, необхідно просто впасти на підлогу, заплющити очі, і ні в якому разі їх не терти, закрити голову руками і чекати поки співробітники спеціальних підрозділів не виведуть вас з будівлі. Якщо є яка-небудь волога тканина, необхідно накрити нею обличчя.

Що робити після звільнення.

Вам треба обов'язково дати про себе знати. Зв'язатися з співробітниками спеціальних служб, які проводили операцію зі звільнення. Вони допоможуть Вам передати наявну у вас інформацію за призначенням і в подальшому пройти курс медичної психологічної реабілітації (Люди, які опинилися в заручниках, відчувають наслідки посттравматичного синдрому. Допомога фахівців для таких людей просто необхідна).

Висновок.

Особи офіцерського складу, виконуючи посадові обов'язки повинен дотримуватися норм Міжнародного гуманітарного права (права війни), роз'яснити положення Міжнародних Конвенцій підлеглому особовому складу, вчити його діяти в сучасних умовах ведення бойових дій.

Якщо трапилося так, що офіцер попав у полон, він повинен діяти і поводити себе, не допускаючи порушення Військової присяги, подаючи приклад відданості Батьківщині, військовому обов'язку, гуртуючи навколо себе особовий склад.

Якщо особа офіцерського складу стала заручником, вона повинна пам'ятати, що від його продуманих і чітких дій залежить життя, доля його підлеглих (якщо вони теж стали заручниками), цивільних осіб, у тому числі жінок і дітей.

Надання їм допомоги, турбота про них – обов'язок офіцера.

Інформація яка може бути отримана шляхом спостереження за терористами, підслуховуванням їх розмов та переговорів завжди становитиме цінність для спеціальних служб.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Женевские конвенции о защите жертв войны (1949). <http://ru.wikipedia.org>
2. Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. М., 2000. С.1012, 1024–1025).
3. Конвенция (III) об обращении с военнопленными. Женева, 12 августа 1949 года. <http://www.icrc.org>
4. Правила поведения в плену военнослужащих США. <http://www.dogswar.ru>
5. Если Вы - заложники террористов. <http://gov.cap.ru>
6. Психология взаимодействия террористов с заложниками. По материалам книги Л.Г. Почебут “Социальная психология толпы”. - С-Пб., 2004.
7. Решетников М.М. наброски к психологическому портрету терориста <http://www.studmed.ru>

ДОДАТКОВІ ПИТАННЯ ДЛЯ СТАРШИНСЬКО-СЕРЖАНТСЬКОГО СКЛАДУ

Тема 1: ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕРЖАНТСЬКОГО СКЛАДУ АРМІЙ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ.

Питання, що розглядаються.

1. Сержантський склад іноземних армій: місце та роль.
2. Особливості підготовки сержантського складу іноземних армій.

Вступ.

Впровадження ефективної кадрової політики Збройних Сил України потребує формування нової системи цінностей щодо місця та ролі сержантського корпусу.

Щоб стати дійсно ключовою фігурою у військах, нові українські сержанти мають усвідомлювати свій високий обов'язок, бути спроможними виконувати відповідальну роботу, користуватися довірою як командування, так і підлеглих, по праву зайняти авторитетну позицію в армії.

У багатогранній ідеї професійної армії створення сержантського корпусу – чи не наріжне завдання, від своєчасного і якісного вирішення якого залежатиме стан дисципліни, рівень бойової виучки особового складу, його моральний стан, врешті-решт – життя і здоров'я кожного військовослужбовця. За всім цим – безпосередня відповідальність нової інституції української армії – професійного сержантського складу (корпусу).

У контексті розвитку Збройних Сил України на порядку денному гостро стоїть питання формування принципово нового сержантського складу. До створення професійного сержантського складу в українському війську доцільно просуватися шляхом вивчення досвіду армій інших країн.

1. Сержантський склад іноземних армій: місце та роль.

Сержант у збройних силах США – це взірць для підлеглих, який відповідає високим стандартам і здатний їх перевершувати. Він оцінюється за трьома основними критеріями: досягнення у практичній роботі; теоретичні знання; сумлінне ставлення до служби. При цьому особливого значення надається систематичному підвищенню кваліфікації на курсах та у цивільних навчальних закладах і вилузі років.

Історія армії США достовірно свідчить про те, що сержантський склад незмінно відіграв важливу роль у підтриманні постійної боєготовності з'єднань, частин і підрозділів.

В основному документі сержанта американської армії «Кредо сержанта» зазначено: «Я сержант – лідер солдатів. Як сержант я усвідомлюю, що я – член корпусу, який є «становим хребтом армії». Я зроблю все, щоб офіцери моєї частини мали максимум часу для виконання своїх офіцерських обов'язків. Офіцери не повинні брати на себе виконання моїх обов'язків».

Американські сержанти добре засвоїли, що високі вимоги до підлеглих може пред'являти тільки командир, який вирізняється бездоганністю свого зовнішнього вигляду і високими організаторськими здібностями.

У першому армійському посібнику США, який під назвою «Блакитна книга» з'явився в 1778 році в розпалі війни за незалежність, значення сержантського складу визначалося так: «Порядок і дисципліна в полку значною мірою залежать від сержантів... Важко оцінити вагомість заслуг, що досягнуті зразковою поведінкою».

Найголовніше в роботі американських сержантів – виховання підлеглих, аби вони опанували професійну етику, засвоїли професійний моральний кодекс. При цьому понад 90 % сержантів американської армії сьогодні отримали освіту у закладах не нижче коледжу. Підготовка сержанта, за словами колишнього голови Комітету начальників штабів ЗС США Коліна Пауела, «вимагає багатьох років професійної служби». Сержанти в армії США становлять близько 40 % загальної чисельності ЗС.

Професіоналізм сержантського складу настільки високий, що сержанти-інструктори навчають не тільки солдатів, а й лейтенантів, які не проходили дійсну військову службу, а офіцери не вважають принизливим для себе виконувати їх накази. Така незвичайна практика сформувала думку, що без лейтенантів «армія обійтися може, а ось позбав її сержантського складу, вмиг наступить, як говорять в Голівуді, «кінець фільму»».

Дисципліна в казармі – компетенція сержантів. Вони позмінно знаходяться в казармі, особливо коли справа стосується новобранців. В американській армії за індивідуальне навчання солдатів, на рівні взводу, також відповідає сержант.

Молодший командний склад американської армії поділяється за двома діловими категоріями: на стройових сержантів і технічних фахівців. Виокремивши стройових сержантів із загальної маси молодшого командного складу, американське командування наділило цю категорію військовослужбовців особливими правами. Так, тільки стройові командири отримують сержантські звання: капрал, сержант, штаб-сержант, сержант першого класу, перший сержант, головний сержант. Технікам присвоюються звання фахівця відповідного класу. Грошове забезпечення рівних категорій однакове. Проте сержант при рівному званні з фахівцем вважається старшим.

У липні 1966 року в сухопутних військах було встановлено сержантську посаду радника начальника штабу армії США. Молодший командир, який призначається на цей високий пост в званні головного сержанта, повинен давати поради міністру і начальнику штабу армії. В армії США виникло нове явище – інститут сержантів-радників командного складу.

Щоб стати повноцінним сержантом, військовослужбовець має отримати військову освіту високого рівня, накопичити професійний досвід у сфері своєї військової спеціальності, постійно самовдосконалюватися і підвищувати кваліфікацію на спеціальних курсах.

В американській армії є ради сержантів рот, батальйонів, полків, бригад, баз, дивізій, командувань. Це – перша і остання інстанція, яка визначає, чи вийде з рядового сержант. Після одного-двох років служби спочатку відбирають кращих із солдатів і за рішенням ради сержантів роти направляють на навчання. Після піврічного навчання новоспечений сержант повертається в свою роту сержантом взводу. Через три-чотири роки на раді сержантів батальйону визначають кращого з сержантів взводів і рекомандують направити його на навчання сержантів роти. Після восьмимісячного навчання він знову повертається в свою частину.

Чергове військове звання сержанта залежить від освітнього рівня. При цьому визначено початковий курс - для сержанта - чотирирічний термін служби, з яких не менше 1-2 років солдатом; основний курс - для штаб-сержанта - 7 років служби; підвищений курс - для сержанта першого класу - 12 років служби; та курс головного сержанта - для отримання звання "головний сержант" - 21 років служби.

Сержантське грошове забезпечення в ЗС США залежить від займаної посади, вислуги років, а також від рівня підготовки військовослужбовця. Так, у майстер-сержанта воно вдвічі більше, ніж у простого сержанта, а у головного сержанта в 2 рази більше в порівнянні зі штаб-сержантом.

Сержантське грошове забезпечення в армії США порівнянно з офіцерським: сержант, який прослужив п'ять років, отримує стільки ж, скільки і молодший лейтенант, випускник вищого військового навчального закладу, а прослужив 20 років - скільки капітан.

Таким чином, військове керівництво армії США оцінює кадрову політику з формування сержантського корпусу ЗС як найважливішу складову військового будівництва, що має на меті забезпечити потреби всіх видів військ у високопрофесійному навченому сержантському складі.

2. Особливості підготовки сержантського складу іноземних армій.

Навчання сержантів армії США здійснюється в 27 сержантських училищах. Головне з них - училище, що готує головних сержантів, у форті Блісс у штаті Техас, де протягом року навчаються 470 слухачів, з них 50 слухачів - представники національної гвардії США.

Курс навчання включає: проблеми людських відносин, проблеми керівництва, доктрину повітряно-наземного бою, заощадження ресурсів, принципи національної безпеки, тактику, основи керівництва військовим колективом, основний і підвищені курси підготовки сержантського складу.

Підготовка сержантського складу у ЗС США організується в навчальних центрах і школах родів військ (сил) і служб, кількість яких, так само як і число навчаємих на них військовослужбовців, як правило, залежить від потреб збройних сил у фахівцях певного профілю і кваліфікації. Система професійно-посадової підготовки сержантського складу у всіх видах збройних сил ідентична і спрямована передусім на навчання молодшого командного складу ланки командирським навичкам, необхідним для навчання і керівництва підлеглим особовим складом. Підготовка сержантів являє собою послідовний і строго регламентований процес протягом усієї служби і підрозділяється на **чотири рівні**.

Кожен рівень підготовки має свою програму навчання, по закінченню якої сержантам присвоюється відповідна ступінь професійної кваліфікації. Ступень кваліфікації сержантів тісним чином пов'язана з присвоєнням чергового військового звання і призначенням на вищу посаду. Першому рівню підготовки сержантів відповідає початковий курс командирської підготовки. Початкова підготовка розрахована на військовослужбовців, які плануються для призначення на сержантські посади.

Відповідна навчальна програма розробляється школами головних сержантів видів ЗС і є єдиною для всіх сержантських шкіл, що здійснюють початкову командирську підготовку. Вона включає шість основних блоків предметів: підготовка командира, військової дисципліни, спеціальні дисципліни, знайомство з питаннями організації бойової підготовки особового складу, вивчення основ управління підлеглими в бою і повсякденної діяльності, оволодіння навичками усного та письмового спілкування. Навчання проводиться протягом чотирьох тижнів (близько 200 навчальних годин) для військовослужбовців усіх військово-навчальних спеціальностей (ВУС).

Основною метою даного курсу є вивчення навчаємими прав і обов'язків сержантів ЗС США, при цьому особлива увага приділяється вивченню функціональних обов'язків посадових осіб сержантського складу. По закінченні курсу випускникам присвоюється 2-я ступінь професійної кваліфікації, що дозволяє їм претендувати на присвоєння військового звання сержанта з подальшим призначенням на вищу посаду.

Другий рівень сержантській підготовки включає базовий курс командирської підготовки. При відборі кандидатів для навчання за даним курсом перевага віддається сержантам, запланованим до призначення на посади командирів відділень, а також тим хто вислужив встановлені строки у колишніх військових званнях. Тривалість навчання залежить від ВУС курсантів і може становити від двох до 19 тижнів.

Програма курсів включає ті ж шість блоків предметів, що і програма попереднього етапу підготовки, але спрямована на вироблення у майбутніх командирів відділень навичок організації підготовки дій особового складу в складі групи (відділення), в той час як на етапі початкової підготовки основна увага приділялася їх здатності до індивідуального навчання підлеглих. В період навчання на курсах сержанти вивчають основи бойового застосування

відділення, методику управління підлеглими, порядок бойового і тилового забезпечення в ході бойових дій, беруть участь в практичних заняттях за фахом в складі відділення (розрахунку, екіпажу), а також у польових навчаннях.

У разі успішного закінчення курсу випускникам присвоюється 3-я ступінь професійної кваліфікації, що є необхідною умовою для присвоєння військового звання штаб-сержанта.

Третью рівню підготовки молодшого командного ланки відповідає курс поглибленої підготовки сержантського складу. Відбір кандидатів для навчання за цим курсом здійснюється спеціальною комісією міністерств видів ЗС з урахуванням потреб у фахівцях певного профілю і кваліфікації. Тривалість навчання також залежить від ВУС кандидатів і може становити від двох до шести тижнів.

Заняття на курсах плануються так, що більша частина часу (до 60 %) приділяється предметам бойової або спеціальної підготовки. Програма підготовки спрямована на виховання у курсантів високих морально-психологічних якостей, набуття ними теоретичних знань і практичних навичок, необхідних командирів взводу та його заступників для організації повсякденної діяльності підпорядкованого підрозділу та управління особовим складом у всіх видах бойових дій. Успішне закінчення курсу є однією з обов'язкових умов для присвоєння військового звання сержанта 1-го класу. Випускникам надається 4-я ступінь професійної кваліфікації і надається можливість бути висунутими на посаді командира взводу, його заступника та їм рівні.

Четвертий рівень підготовки сержантів ЗС США передбачає обов'язкове закінчення школи головних сержантів ЗС США. В ході занять курсанти набувають теоретичні знання з усіх аспектів штабної і командної діяльності сержантів ЗС США.

Особливу увагу при цьому приділяється тематиці, присвяченій роботі з особовим складом, його виховання і навчання, а також виконанню ними функціональних обов'язків на штабних посадах різного рівня (від штабу батальйону і вище). Курс навчання може бути як очним, так і заочним. Тривалість очного курсу складає до дев'яти місяців. При цьому протягом року проводиться навчання двох наборів слухачів.

Право на заочне навчання (переважно для сержантського складу резервних компонентів) надається спеціально відібраним кандидатам, а в окремих випадках, рішенням спеціальної комісії міністерства виду збройних сил. У даному випадку термін навчання складає два роки.

По закінченні курсу випускникам присвоюється військове звання майстер-сержанта і 5-я ступінь професійної кваліфікації.

Підготовка сержантського складу резервних компонентів ЗС США базується на тих же методичних та організаційних принципах, що і відповідна підготовка в регулярних військах. Її основою є курси початкової, основної, підвищеної підготовки та підготовки старшого сержантського складу. Проходження курсів підготовки сержантського складу національної гвардії організовано в 53 школах, розташованих на території всіх штатів.

Дані по резервним компонентам свідчать про те, що в даний час сержант є випускником як мінімум курсу початкової підготовки, штаб-сержант-основної підготовки, сержант 1-го класу та головний сержант - підвищеної підготовки.

Курс початкової підготовки сержанти резервних компонентів проходять в школах сержантів, де проводиться командна підготовка, а також вивчається частина програми основної і підвищеної підготовки, орієнтованої на конкретні ВУС. Пріоритет у цій галузі, як і в регулярних військах, зберігається за школами родів військ і служб. Підготовка здійснюється в ході одно-або двотижневих зборів. В останньому випадку він розбивається на два етапи.

Протягом першого тижня проводяться аудиторні заняття, а другий - заняття в полі. Слухачі курсів, які освоїли першу частину програми під час одностижневих зборів, проходять тільки другий етап навчання.

Число сержантів, які навчаються на курсі, може становити від 60 до 200 чоловік, навчальна група зазвичай не перевищує десяти. Основна підготовка розрахована на командирів відділень, танкових екіпажів і гарматних розрахунків в званні сержант і штаб-сержант. Всі курси базової підготовки орієнтовані на військово-облікові спеціальності, та в залежності від цього мають різну тривалість. В період навчання на курсах слухачі беруть участь в практичних заняттях по спеціальності у складі розрахунку, екіпажу і їм рівних, а також у польових навчаннях. Підвищену підготовку проходять сержанти 1-го класу та взводні сержанти, плановані для наступного призначення на посади командирів взводів.

Програма курсів даного рівня тісно поєднана з програмою курсів основної підготовки офіцерського складу, з тим щоб учні могли краще зрозуміти свої місце та роль в підрозділі.

На даному етапі центральне місце в навчальній програмі відводиться командної і тактичної підготовки слухачів. Підготовка старшого сержантського складу охоплює військовослужбовців категорій Е-8 та Е-9. Основний акцент в програмі навчання робиться на підготовку слухачів до виконання ними функцій сержантів на рівні батальйону, бригади і дивізії. Підготовка військовослужбовців сержантського складу резервних компонентів видів ЗС проводиться з урахуванням специфіки кожного виду.

Особливістю підготовки ВПС є, наприклад, той факт, що відпрацювання командних навичок не інтегровано в єдину програму кожного етапу навчання, а здійснюється через мережу спеціальних курсів. Під час служби в резерві, перш за все в боеготовому, сержантський склад при необхідності проходить подальше навчання або перепідготовку з метою підвищення рівня професійних та правових знань. Організація навчання має ряд особливостей, які обумовлюються головним чином дефіцитом часу і різномірністю навчаного контингенту. У збройних силах США кожен випускник сержантських шкіл за своїми діловими і моральними якостями повинен відповідати посаді, до призначення на яку він планується.

Згідно "Керівництву сержантам (Петті-офіцерам) ЗС США" вони зобов'язані:

1. Організувати індивідуальну підготовку підпорядкованого особового складу згідно військово-облікової спеціальності (вчити солдатів діям в бою, перемагати й виживати, історії та традиціям, прийнятим в кожному виді ЗС, військового законодавству та стройової підготовки).

2. Добиватися професійного росту своїх підлеглих (рекомендувати надходження на курси підвищення кваліфікації, розвивати особисту відповідальність, готувати собі рівноцінну заміну з їх числа, рекомендувати їх на вищі посади та для нагородження).

3. Контролювати особовий склад, підтримувати високу дисципліну (знати, чим займається кожен підлеглий в службове і неслужбовий час; чи є у підлеглому у позаслужбовий час проблеми, що відбиваються на службі; знати, де солдат живе і хто з ним контактує; причини відсутності на заняттях та інше).

4. Підтримувати необхідний рівень фізичної підготовки підлеглих.

5. Піклуватися про морально-психологічний стан рядових і членів їх сімей (знати ситуацію в сім'ї, допомагати, якщо виникають проблеми; роз'яснювати, які права та матеріальні можливості має військовослужбовець).

6. Карати і заохочувати підлеглих, виконувати роль сполучної ланки між підлеглими і вищестоящими командирами (вести облік покарань і заохочень; інформувати солдат про можливі навчання, інспекції та інші подібні заходи).

7. Планувати і організувати в строгій відповідності із статутами і настановами щоденну бойову підготовку в дорученій підрозділі (індивідуальну чи групову).

8. Знати і підтримувати в бойовій готовності і справності закріплене зброю і техніку (регулярно перевіряти їх відповідно до інструкцій; вчити підлеглих їх грамотної експлуатації і ремонту).

9. Підтримувати порядок на території частини.

10. Проводити в життя політику командування.

По закінченні кожного з курсів підготовки сержантського складу яких навчають здають кваліфікаційні іспити (тести), кожен з яких включає кілька вправ (завдань). Результати виконання вправ (завдань) іспиту оцінюються за 100-бальною шкалою.

Вправа вважається невиконаною, якщо результат військовослужбовця виявився нижче встановленого мінімального показника. У разі незадовільної здачі одного з вправ (завдань) іспит вважається незданим.

Після закінчення іспиту результати виконання вправ підсумовуються. При оцінці рівня підготовки випускників отримана кількість балів переводиться в проценти, де максимально можлива кількість балів, яку учень може отримати з даного предмета, приймається за 100 %. Весь особовий склад ЗС США по своєму службовому становищу розподіляється за категоріями, для кожної з яких встановлені відповідні військові звання.

Для сержантського складу визначено п'ять категорій звань - від сержанта до головного сержанта виду. Військові звання сержантського складу ЗС США присвоюються на основі висновків спеціально створених відбіркових комісій за умови, якщо військовослужбовець зарекомендував себе з позитивної сторони в службі і дисципліні.

Таким чином, існуюча в збройних силах США система професійної підготовки сержантів являє собою цілісний, безперервний, досить ефективний і прагматичний процес, стимульований зростанням грошового утримання. В основі її лежить принцип "відбір-навчання-висунення".

Співпрацюючи з союзниками по НАТО і своїми партнерами, у тому числі державами СНД, американські фахівці поширюють свій досвід підготовки професійних сержантів. У сержантських школах ЗС США навчаються іноземні сержанти. Американські інструктори виїжджають в інші держави і там надають допомогу у підготовці молодших командирів. Таким чином, американський досвід підготовки молодших командирів у цій країні знаходить все більше поширення за кордоном.

Сержантська ієрархія в німецькій, британській, казахській і литовській арміях приблизно така ж, як в американській.

У збройних силах **Великобританії** (The Armed Forces of the Crown) підготовка молодших командирів здійснюється на спеціальних курсах. Для отримання військовослужбовцям звання сержанта потрібно здати заліки на свідоцтво 2-го класу, а штаб-сержант - 1-го класу.

У збройних силах **ФРН** (Bundeswehr) встановлено обов'язкові вікові цензи прийому в молодші командири (в унтер-офіцери до 25 років, в фельдфебелі - до 32). Однак щоб стати професійним військовослужбовцем (Berufsol-dat), необхідно досягти віку 27 років.

Німецькі військові психологи вважають, що професійний сержант повинен володіти усталеним характером, що дозволяє йому приймати осмислені рішення. Оскільки молоді люди у віці до 27 років в цьому відношенні ще до кінця не сформовані, законом встановлено віковий ценз прийому в професійні військові (з 27 років).

Зазвичай клопотання про прийом до професійної служби надходить після 10 років служби. Більшість військовослужбовців робить свій вибір на дев'ятому чи 11-му році служби.

У збройних силах Німеччини молодшим командирам підпорядковується категорія рядових (Mannschaften), яка в бундесвері розвинена, як ні в одній іншій армії Європи. Вона налічує шість звань: Soldat / Matrose (рядовий / матрос), Gefreiter (єфрейтор), Obergefreiter (старший єфрейтор), Hauptgefreiter (головний єфрейтор), Stabsgefreiter (штабс-єфрейтор) та Ober-stabsgefreiter (старший штабс-єфрейтор).

Градація молодших командирів у бундесвері так само розвинена досить повно і становить сім рангів. Крім того, молодші командири поділяються на дві категорії: унтер-офіцери (на флоті-мати) і фельдфебелі (боцмани).

Початком служби для німецького молодшого командира є 12-місячна початкова підготовка і привласнення унтер-офіцерського звання (Unteroffizier). Потім слід дворічна служба, після чого військовослужбовець отримує право підписати наступний контракт (на чотири роки). Тільки на четвертому році служби унтер-офіцер може надходити в училище для фельдфебелів, в якому перші півроку він відвідує заняття за фахом, а потім проходить підготовку як молодший командир.

Найвище звання у фельдфебелів - старший штабс-фельдфебель (Oberstabsfeldwebel), яке, як правило, військовослужбовці отримують до 50 років. Для унтер-офіцерського складу встановлено такі строки вислуги років: унтер-офіцер (Unteroffizier) - 15 місяців з моменту вступу на військову службу; фельдфебель (Feldwebel) - чотири роки; старший фельдфебель (Oberfeldwebel) - шість років; головний фельдфебель (Hauptfeldwebel) - дев'ять років; штабс-фельдфебель (Stabsfeldwebel) - 17 років з моменту присвоєння звання фельдфебеля; старший штабс-фельдфебель (Oberstabsfeldwebel) - 19 років з моменту присвоєння звання фельдфебеля. Унтер-офіцери в бундесвері діляться на військову службу (Trupendienst) і фахівців (Fachdienst).

Частка останніх в ЗС ФРН становить близько 95 %. У бундесвері існують і додаткові звання молодших командирів. Так, якщо унтер-офіцер проходить відповідну підготовку і претендує на присвоєння фельдфебельським звання, він іменується Feldwebelanwaerter, тобто кандидат у фельдфебелі. Ця категорія молодших командирів носить унтер-офіцерські погоони, які мають не жовтий кант, встановлений для цієї категорії військовослужбовців, а сріблястий. Крім того, в бундесвері до унтер-офіцерського складу прирівнюються курсанти старших курсів офіцерських училищ. Це фаненюнкери (Fah-nenjunker), тобто учні старших курсів офіцерського училища. Службово-правове становище фаненюнкера відповідає статусу унтер-офіцера. Однак у стрийовій службі повноваження останнього все ж трохи вище, ніж у першого. Курсант випускного курсу офіцерського училища отримує військове звання фенріх (Fahnrich). Службово-правове становище фенріха прирівнюється до статусу фельдфебеля. Особливе положення серед молодших командирів у бундесвері займають оберфенріхі (Oberfahnrich) - це випускники офіцерських училищ, виконуючі

обов'язки на офіцерській посаді. Вони носять офіцерські погони, однак із знаками розрізнення головного фельдфебеля. Це означає, що військове звання і правове становище випускника (оберфенріха) прирівнюються до головного фельдфебеля. Справа в тому, що в бундесвері офіцерське звання присвоюється не при випуску з військового училища, а безпосередньо у військовій частині, куди прибуває випускник. Він зобов'язаний прослужити випробувальний термін в званні оберфенріха, і тільки після успішного проходження випробувального терміну командування військової частини атестує оберфенріха на отримання першого офіцерського звання.

У литовській армії кандидату на посаду молодшого командира потрібно закінчити шестимісячні курси в навчальному центрі в м. Рукла (в 37 км від м. Каунас).

Перші три місяці майбутній сержант повинен провести в навчальному полку. Щоб продовжити тримісячну підготовку для отримання звання сержанта, йому необхідно отримати відповідні рекомендації від військових начальників. Для кандидатів в сержанти обов'язково середню освіту. Вони також проходять тести - психологічні, на логічне мислення і виявлення лідерських якостей (тобто на здатність стати не просто командиром, а неформальним лідером військовослужбовців). При підготовці сержантів упор робиться не тільки на їх технічну та фізичну підготовку.

У литовській армії немає інституту офіцерів-вихователів, частково їх функції виконують військові капелани. Однак ближче всіх до солдатів знаходяться молодші командири. Тому при підготовці сержантів досить багато часу відводиться вивченню ними таких дисциплін, як військова педагогіка та психологія. Литовські сержанти продовжують навчатися протягом всієї служби. У школі сержантів чотири ступені навчання. В цілому литовський молодший командир готується більше трьох років. Ієрархія звань молодших командирів в армії цієї країни достатньо розвинена. Так, між капралом (*grandinis*) і старшим унтер-офіцером (*vyresnysis puskarininkis*) налічується вісім військових звань. Для литовських сержантів і старшин (*serzantai ir virsilos*) встановлено чотири військових звання: молодший сержант (*jaunesnysis serzantas*), сержант (*serzantas*), старший сержант (*vyresnysis serzantas*) і старшина/боцман (*virvila / laivunas*). Для унтер-офіцерів (*puskarininkiai*) передбачено три військових звання: молодший унтер-офіцер (*jaunesnysis puskarininkis*), унтер-офіцер (*puskarininkis*) і старший унтер-офіцер (*vyresnysis puskarininkis*). Для того щоб отримати наступне військове звання, необхідно закінчити відповідні курси (тривалістю від трьох місяців до двох років). Дослужитися до звання старшого унтер-офіцера можна тільки через 13-14 років. При цьому його грошове забезпечення буде більше, ніж у молодшого офіцера, але менше, ніж у старшого офіцера. Литовські сержанти укладають перший контракт на п'ять років. Для вирішення житлових проблем унтер-офіцерів державні банки надають пільгові кредити на покупку квартири або на будівництво власного будинку під гарантії міністерства оборони. Тому вони і служать не один контрактний термін, а як мінімум три-чотири, до виходу на пенсію. Військово-політичне керівництво Литви вважає, що в сучасних умовах тільки професійна армія здатна відповісти на виклики XXI століття і відповідати стандартам НАТО, членом якого є ця країна. У литовській армії триває реформа, мета якої - підготовка до колективних дій у складі альянсу. Литва поставила перед собою завдання створити порівняно невеликі за чисельністю збройні сили - близько 13 тис. військовослужбовців. Планується, що це буде мобільна, здатна до швидкої передислокації, оснащена сучасною зброєю армія з високим рівнем професійної підготовки кадрів. У цих цілях здійснюється поступовий перехід до комплектування ЗС країни за контрактом. Вже всі сержанти, унтер-офіцери й офіцери литовської армії служать за контрактом. При цьому чисельність призовників постійно скорочується, а професійних військових збільшується. Так, якщо в 2002 році в литовської армії служили 6383 призовника, то в 2008-му - 4000. На кінець 2012 року в ній нараховується вже більше 90 % військовослужбовців-контрактників.

У збройних силах **Республіки Казахстан** в основу підготовки сержантів (сержанттар) і старшин (старшінадар) покладено американський досвід. Всі сержанти і старшини казахської армії проходять службу за контрактом. Питома вага інституту сержантів казахської армії має більше 50 % всього особового складу.

У Казахстані введена багаторівнева система підготовки сержантів. Відповідно до наказу міністра оборони Республіки Казахстан № 119 від 15 травня 2001 року "Про затвердження та введення в дію Положення про курси підготовки (удосконалення) сержантів контрактної служби збройних сил Республіки Казахстан" сержанти проходять навчання в кадетському корпусі, їх підготовка поділяється на шість рівнів. Термін навчання в кадетському корпусі становить три роки, а здійснюється воно на базі дев'яти класів. Після двох років навчання слухачі (кадети) приймають військову присягу і укладають контракт на один рік навчання в кадетському корпусі та на п'ятирічний термін проходження військової служби у військах на сержантських посадах. Після закінчення другого та наступних рівнів підготовки сержанти можуть бути призначені вже на штабні посади відповідної ланки, а третьої і наступних рівнів підготовки - на офіцерські посади, і їм може бути присвоєно офіцерське звання. Кадетський корпус Міноборони Республіки Казахстан, що носить ім'я Шкоало Уаліханова, був створений указом президента Республіки Казахстан від 1 липня 1996 року.

Це середнє спеціалізоване військовий навчальний заклад, призначений для підготовки професійних кадрів молодшого командного складу у збройних силах РК. Сержантський корпус армії республіки постійно вдосконалюється. До раніше встановленими сержантським званням (молодший сержант, сержант і старший сержант) були додатково введені такі сержантські військові звання: сержанти 3, 2 і 1-го класу, штаб-сержант і майстер-сержант. З 2006 року в збройних силах країни з метою підвищення престижу військової служби введені посади головних сержантів командувань, військ, бригад, полків, сержантів батальйонів і сержантів взводів. Таким чином, в армії Республіки Казахстан сформована вертикаль молодших командирів - від командира відділення до головного сержанта збройних сил. З метою підвищення рівня підготовки молодших командирів у національних організуються інструкторсько-методичні збори в ланці сержант бригади і вище. Для підвищення професійного рівня перед висуненням на вищестоящу посаду на базі військового інституту сухопутних військ проводиться щорічна курсова підготовка сержантського складу. На базі військового інституту сухопутних військ також щорічно влаштовується конкурс на звання кращого сержанта збройних сил Республіки Казахстан. Попередній етап конкурсу проводиться у складі управлінь видів, родів військ командувань збройних сил республіки, регіональних командувань. Переможці попереднього етапу і сержанти видів, родів військ, а також регіональних командувань направляються у військовий інститут сухопутних військ для участі в конкурсі на звання кращого сержанта ЗС Республіки Казахстан за чотирма категоріями: в ланці рота (батарея), батальйон (дивізіон), бригада (база, арсенал) і вид (рід військ, регіональне командування).

Цей щорічний конкурс традиційно проводиться в кінці навчального року. Вирішуючи завдання навчання військовослужбовців, в армії країни виходять з наступного принципу: кожен командир (сержант) навчає свого підлеглого. При цьому мається на увазі, що сержанти бригад здійснюють планування та методичне керівництво підготовкою військовослужбовців у батальйонах (дивізіонах), а також контроль ходу бойової підготовки підрозділів батальйонів (дивізіонів) і сержантів штабів батальйонів. Сержанти батальйонів займаються навчанням сержантів

підрозділів, проводять з ними інструкторсько-методичні та показні заняття перед початком вивчення кожної нової теми, здійснюють контроль за підготовкою та проведенням занять сержантами підрозділів. Сержантський склад підрозділів (роти, взводу, відділення) безпосередньо проводить заняття з особовим складом згідно зі схемою організації занять, затвердженої командирами рот (взводів).

В армії Казахстану чітко розмежовані функції офіцерів і сержантів. Сержант повинен цілодобово знаходитися поряд зі своїми підлеглими, знати, чим вони займаються. Вбачається, що від нього багато в чому буде залежати атмосфера у військовому колективі, недопущення нестатутних взаємовідносин. Офіцер же повинен займатися вдосконаленням військової стратегії і тактики, а також методів ведення бойових дій. Казахський сержант є головним керівником солдатів, які за призовом служать 12 місяців. Роти і батальйони формуються тільки з рядових одного призову, що максимально виключає прояви нестатутних відносин, але на боєготовність підрозділів звільнення з частини в запас цілого батальйону ніяк не впливає, оскільки в підрозділах залишаються професійні сержанти, які за кілька місяців навчають новобранців основам солдатської спеціальності.

Таким чином, в сучасних зарубіжних арміях спостерігається стійка тенденція формування корпусу професійних молодших командирів. Сержантів і унтер-офіцерів готують в спеціалізованих військових навчальних закладах за багаторівневою системою. Кожна ступінь підготовки відповідає завданням, які належить вирішувати відповідним рангом сержантів. Багаторівнева система підготовки молодших командирів, прийнята в арміях зарубіжних країн, дає можливість формувати у них лідерські, професійні і методичні якості, сприяє диференціації молодших командирів залежно від рівня професійної підготовки і досвіду службової діяльності, що дозволяє вибудовувати чітку сержантську і унтер-офіцерську ієрархію.

У збройних силах США, Великобританії, ФРН, Литви та Казахстану сформований інститут професійних сержантів і унтер-офіцерів, статус яких порівнянний зі статусом російських молодших офіцерів. Молодші командири вказаних армій досить ефективно справляються з завданнями індивідуальної підготовки військовослужбовців, їх повсякденним вихованням, а також з підтриманням в солдатському середовищі дисципліни та правопорядку.

Участь сержантського корпусу США, Великобританії, ФРН і Литви в локальних війнах і збройних конфліктах останніх десятиліть підтверджує на практиці, що професійні молодші командири здатні в бойових умовах впевнено керувати підрозділами ланки “відділення - взвод” і самостійно забезпечувати виконання поставлених перед ними завдань.

Даний методичний матеріал підготовлено Філіповим Віктором Климентійовичем, провідним науковим співробітником науково-дослідної лабораторії (проблем морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил)).

Література.

1. Мотивационная готовность молодых офицеров до военной службы: учебно- методичный посібник – М.: Військовий університет, 2004.-126с.
2. *Ковалевської В.Ф.* Методологічні проблеми професійного психологічного відбору військовослужбовців. Автореф. дис. Канд. псих. наук. -М., -1972-28с.;
3. *Кузьменко Б.В.* Соціальні процеси в військових колективах. Учеб. посібник.-М.: ВПА-1986;
4. *Маркова О.К.* Мотивація військової діяльності: утримання і проблеми, - М.: Воениздат, 1994 -374с.;
5. *Музиченко В.В.* М 898 Управління персоналом. Лекції: Підручник для студ. висш. учеб. Закладів – М.: Видавничий центр “Академія”, 2003 –528с.
6. Психологія і педагогіка управлінської діяльності командира (воєнного інженера) Ч. І. Під редакцією Л. Н. Уварова. Москва, 1995.
7. Зарубежное военное обозрение №5 2009 С.21-28

Тема 2. ДЕВІАНТНА (ВІДХИЛЬНА) ПОВЕДІНКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ТА ЇЇ ПРОЯВИ. РОБОТА СТАРШИНСЬКО-СЕРЖАНТСЬКОГО СКЛАДУ У ЗБЕРЕЖЕННІ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ПІДЛЕГЛИХ.

Питання, що розглядаються.

1. *Сутність та основні положення теорії девіантної поведінки військовослужбовців.*
2. *Класифікація акцентуацій характеру і її психодіагностика.*
3. *Характеристика типів акцентуацій характеру.*
4. *Взаємозв'язок акцентуацій характеру і форм відхильної поведінки.*
5. *Форми та методи роботи старшинсько-сержантського складу щодо соціально-педагогічної компенсації та реабілітації підлеглих.*

Вступ.

Як свідчить досвід, військовослужбовці, які проходять службу в лавах Збройних Сил України, на жаль, за своїми соціально-психологічними характеристиками не завжди відповідають необхідним вимогам. Певні труднощі життя суспільства призводять до соціальної апатії, небажання служити в армії та у військово-морських силах. На соціальну установку служби в Збройних Силах помітно впливає зростання тенденції правопорушень у суспільстві і, передусім, у групах молоді (крадіжки, вживання спиртних напоїв, наркоманія, токсикоманія, вандалізм тощо). При цьому, останнім часом зростає кількість правопорушень серед допризовної молоді. Цій обставині сприяє загальна ситуація з проблемами молоді, зокрема, проблеми сімейного виховання, шкільної освіти, здоров'я та дозвілля молодих людей, їх соціальних орієнтирів та працевлаштування.

Стратегічним напрямком підтримання морально-психологічного клімату в ЗСУ на високому рівні та попередження проявів девіантної поведінки у військовослужбовців під час служби (і подальшого життя після звільнення з лав ЗСУ) є формування у них ціннісної установки на здоровий спосіб життя. Засобами вирішення цієї задачі є налагодження ефективного процесу соціально-педагогічної компенсації, як педагогічного процесу перебудови психологічних утворень особистості військовослужбовця (знання, навички, уміння, установки і стереотипи, звички та поведінка) при їх невідповідності до обставин життєдіяльності людини або при їх втраті внаслідок дії певних факторів, об'єктивного порядку. До вирішення цієї задачі сержант як молодший командир повинен бути готовим.

Отже, молодший командир повинен чітко розуміти відповіді на такі питання:

1. Що таке девіантна поведінка?
2. Що є методологічним базисом питання причини та умов основних проявів девіантної поведінки в ЗСУ?
3. В чому полягає сутність форм і методів соціально-педагогічної компенсації та реабілітації військовослужбовців із девіантною поведінкою?

1. Сутність та основні положення теорії девіантної поведінки військовослужбовців.

Особливості характеру, що виходять за межі так званої “норми”, але не досягають ступеню психопатології, давно привертають увагу психологів, педагогів, психіатрів. В даному випадку мова іде про акцентуації характеру.

Поняття введено К.Леонгардом і означає надмірну вираженість окремих рис характеру і їх поєднань, які являють собою відхилення від загальноприйнятої норми, що не виходять за межі фізіологічних рубежів і які межують з психопатіями. В результаті того, що окремі риси характеру у акцентуантів надмірно посилені, виявляється виборна уразливість по відношенню до певного роду психогенних впливів і навіть підвищеній стійкості до інших.

Необхідно відзначити, що поняття психічної норми в поведінкових реакціях надзвичайно складне, а межі норми і дефініції здоров'я, досить невизначені.

З точки зору відхилення від психічної норми в поведінці особливий інтерес являє собою психопатія.

Психопатія – це аномалія розвитку особистості, яка визначається наявністю у людини паталогічного характеру.

Найважливішим проявом психопатії і акцентуацій є порушення поведінки. Для їх позначення як синоніми вживаються терміни “девіантна” або “відхильна” поведінка. При цьому треба диференціювати два типи девіацій: *паталогічні*, які мають відношення до психопатології, і *непаталогічні*, ті, що не мають прямого відношення до клініки, але негативні в соціальному відношенні явища.

Отже, розглянемо сутність поняття “девіантна поведінка”.

Сам термін поведінка у науковій літературі трактується як система взаємопов'язаних дій та вчинків, які мають специфічне емоційне забарвлення і спрямовані на задоволення біологічних і соціальних потреб. Якщо засоби задоволення є загально прийнятними і не приносять шкоди собі та іншим членам соціуму, то можна вважати таку поведінку особистості нормальною (здоровою). Якщо ні, то можна стверджувати про ненормальну, ненормативну, відхилену або девіантну поведінку.

Термін “девіація” походить з латинської мови (лат. *deviatio* – відхилення, *de* – від + *via* – дорога). Якщо бути точним, це поняття має охоплювати будь-яку поведінку, що відхиляється від соціальних норм. Один з провідних спеціалістів у галузі дослідження **девіантної поведінки** країн пострадянського простору Я.І.Гилинський трактує її як таку, що **“... являє собою “соціальне явище”, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або таким, що фактично склались в даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам)”**. Але у практиці життя багато норм не вважаються дуже важливими. Невідповідність поведінки таким нормам може сприйматися досить толерантно або навіть ігноруватися.

Розрізняють делінквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку (див. табл.1).

Таблиця 1

Аномальна поведінка	Делінквентна (правопорушна) поведінка	Кримінальна (злочинна) поведінка	Соціально-обумовлені форми девіацій (відхиленої поведінки)
Поведінка, яка притаманна психічно-хворим особам	Поведінка, яка пов'язана з незначними (адміністративними) правопорушеннями	Поведінка, яка пов'язана з порушенням основних законів суспільства, що дає право легального застосування обґрунтованого примусу	Стабільні форми відхилену, які затавровує більшість суспільства

Незначні відхилення (*deviation*) від норми, або відхилення від норм, про які ніхто особливо не турбується, мають дуже незначні соціальні наслідки, й тому не становлять особливого інтересу для командирів та начальників. Увага молодшого командира повинна приділятися головним чином тим порушенням, які значна кількість людей сприймає як шкідливі і неприйнятні в умовах військової служби. Основними ознаками девіації в даному контексті виступають:

- об'єктивна важливість суспільних відносин, що їх захищає норма, яка порушується;
- рівень протиріччя нормі, що порушена, інакше кажучи, яку шкоду нанесено суспільним відносинам, які захищає порушена норма.
- рівень усвідомлення основною масою населення перших двох факторів.

З цієї точки зору, у загальному розумінні **відхилення (*deviance*) – це поведінка, що порушує суттєві соціальні норми, які захищають життєво важливі для суспільства відносини, а відтак завдає значної шкоди і тому засуджується значною кількістю людей.**

У процесі служби військовослужбовці зазнають впливу різноманітних факторів зовнішнього середовища, які можуть мотивувати у деяких із них неадекватну реакцію, у тому числі у вигляді девіантної поведінки. Такими факторами можуть бути:

- вплив на фізіологічні характеристики: нестача кисню, холод, спека, фізичні навантаження, зміни раціону харчування;
- вплив на нервово-психічну діяльність: порушення режиму сну і неспання, інформаційна деривація, групова ізоляція, регламентація всіх видів діяльності, загроза життю;
- вплив на психосоціальну сферу: входження у військову малу групу, засвоєння групових норм поведінки, стилю взаємовідносин.

Формами девіантної поведінки у військовослужбовців можуть бути

- вживання алкоголю і наркотиків;
- порушення статутних норм;

- суїцидальна поведінка: самогубства, суїцидальні демонстрації;
- сексуальні відхилення.

Психологічно-віковий аспект

Однією з соціально-психологічних ознак контингенту військовослужбовців строкової служби є їхній юнацький вік (різні дослідники визначають цей вік до 25 років.) У цей період процеси фізичного, психологічного та соціального розвитку відбуваються дуже нерівномірно. Зокрема, основні психологічні особливості юнацького віку характеризуються такими процесами:

- формування розумових здібностей,
- психосексуальний розвиток особистості,
- закріплення стереотипів виразу емоційних станів,
- створення стійкого образу “Я”,
- соціальне становлення особистості,
- соціальна адаптація.

Результатом нерівномірності, часом суперечливості цих процесів досить часто і стає девіантна поведінка військовослужбовців.

У процесі створення стійкого образу “Я” виникають такі фактори, що можуть викликати девіантну поведінку: занижена нестійка самооцінка, яка призводить до депресивних та невротичних реакцій; завищена самооцінка, яка призводить до агресивності, соціальної дезадаптації. В процесі соціального становлення юнак залучається до тієї чи іншої групи. За спрямованістю такі групи можна поділити на соціально позитивні, байдужі до соціального життя, антисоціальні. За такою класифікацією ми можемо виділити групи, які відповідно спрямовані на порушення чи додержання військової дисципліни. Представники цих груп, які потрапляють на строкову службу, несуть свій, частіше негативний, соціальний досвід у військовий осередок, впливають на інших військовослужбовців, що є також причиною розповсюдження девіантних вчинків.

Соціально-психологічний аспект девіантної поведінки .

Виникненню мотивів будь-якої девіантної поведінки часто передують поява певної потреби. У відповідь на неможливість задоволення будь-якої значимої для суб'єкта потреби виникає фрустрація – складний емоційно-мотиваційний стан. Фрустрація проявляється у відчуттях гнітючої напруги, у вигляді роздратованості, гніву, агресивності. Залежно від спрямованості, соціометричного статусу, особливостей характеру і темпераменту особистість може спрямовувати стани фрустрації назовні у вигляді агресії або переживати фрустрацію у собі, що в крайніх випадках може спричинити вчинки проти власного життя та здоров'я. Умови ізоляції та військової служби загалом призводять до виникнення у військовослужбовців таких потреб:

- потреба у звичних (цивільних) соціальних зручностях для проживання;
- потреба в нормальних взаємовідносинах в групі;
- потреба у самотності;
- потреба у звичних подразниках;
- потреба у жіночому оточенні, а також потреби біологічного характеру, що пов'язані з харчуванням, сексуальним задоволенням та інші.

Неможливість в умовах військової служби в повній мірі задовольнити ці потреби часто супроводжується психологічним дискомфортом, що може мати наслідками стрес, депресію, фрустрацію, які часто супроводжуються агресією, міжособистісними конфліктами та різними проявами девіантної поведінки, такими як самовільна відлучка з частини, образа честі та гідності тощо.

В сучасних ЗСУ рівень незадоволення військовослужбовців дуже високий. Причини незадоволення різні. Але в будь-якому випадку неблагополучний соціально-психологічний клімат у військах, який, зокрема, не дає військовослужбовцям (особливо з нестійкою та акцентованою психікою) задовольнити багато природних, часом просто необхідних потреб провокує підвищення девіацій у поведінці у військовослужбовців.

Індивідуально-психологічний аспект девіантної поведінки

Якщо розглядати девіантність з боку особистості, то можемо відзначити осіб, у яких ризик скоєння девіантних вчинків обумовлений їхніми індивідуально-психологічними рисами, тобто характером і темпераментом. Така “девіантнонебезпечна” сукупність рис властива так званім акцентуованим особистостям. *Акцентуацією називають особливості характеру, що виходять за межі середньостатистичної норми, але не досягають ступеню психопатології.*

Характерним проявом акцентуації є вибіркова вразливість у відношенні до певного виду психогенних впливів при нормальній і навіть підвищеній стійкості до інших. Досить часто акцентуацію супроводжують прояви девіантної поведінки, особливо в тих випадках, коли складні життєві ситуації ставлять підвищені вимоги до слабкого місця в характері даної особистості.

2. Класифікація акцентуацій характеру і її психодіагностика.

В залежності від ступеню вираженості розрізняють очевидні і приховані акцентуації характеру, які можуть переходити один в одного під впливом різних факторів, серед яких важливу роль відіграють особливості сімейного виховання, соціального оточення, професійної діяльності і фізичного здоров'я. Оформлюючись до підліткового віку, більшість акцентуацій характеру, як правило, стираються. І лише при складних психогенних ситуаціях, які тривалий час впливають на слабку ланку характеру, можуть не тільки стати ґрунтом для гострих афективних реакцій, неврозів, але виявитись умовою для формування психопатичних розвитків.

Основні відмінності акцентуацій характеру від психопатії.

- психопатії характеризуються стабільністю характеру, тотальністю його проявів у всіх ситуаціях і соціальною дезадаптацією;
- акцентуації характеру проявляються не завжди і скрізь, а лише в тих випадках, коли складні життєві ситуації ставлять підвищені вимоги до місця найменшого опору в характері даної особистості;

- акцентуації характеру не перешкоджають задовільній соціальній адаптації особистості або порушення адаптації носять тимчасовий, перехідний характер;
- акцентуації характеру в певних життєвих ситуаціях можуть навіть сприяти соціальній адаптації особистості.

Таким чином, акцентуації характеру при наявності сприятливих умов середовища створюють передумови для суспільно-цінного розвитку особистості, яка може розглядатись, як свого роду обдарованість.

Однак подібна загостреність особистісних рис в інших умовах здатна понизити адаптивні можливості особистості, бути ґрунтом внутрішньо і міжособистісних конфліктів, природа яких залежить від типу акценту, до того ж декомпенсація, пов'язана з адаптивною недостатністю, протікає так саме відносно типового, даючи можливість передбачати форму психічного порушення.

Оскільки акцентуації характеру межують з відповідними видами психопатичних розкладів, їх типологія базується на детально розробленій психіатрією класифікації психопатій, відображаючи однак і властивості характеру психічно здорової людини. На основі різних класифікацій (Леонгард, Ганнушкін П.Б., Личко А.С., Кондрашенко В.Т.) виділяються такі основні типи акцентуацій: *експлозивний, гіпертимний, циклоїдний, лабільний, спіленотіодний, істероїдний, нестійкий, сенситивний, конформний*.

Крім того, виділяються змішані форми, які складають майже половину очевидних акцентуацій характеру (*гіпертимно-нестійкий, шизоїдно-психостенічний і т. п.*)

Часто зустрічаються амальгамні форми, які визначають нашарування нових рис характеру на його сформовану структуру.

Психологічна діагностика типів і ступеню вираженості акцентуацій характеру здійснюється за допомогою спеціальних методик.

З діагностичною метою використовуються:

- патохарактерологічний діагностичний опитувальник Личко А.С. (ПДО), який дозволяє визначити типи акцентуацій характеру і психопатій, схильність до делінквентної поведінки, алкоголізації і диссимуляції;
- опитувальник ММРІ, шкали якого включають зони нормальних, акцентуованих і патологічних проявів характеру;
- опитувальник Шмишека, який дозволяє визначити тип акцентуації.

Використання перелічених опитувальників для діагностики дозволяється тільки дипломованим спеціалістам – психологам.

3. Характеристика типів акцентуації характеру.

Експлозивний тип

Цей тип акцентуації виражається в загальній підвищеній збудливості до бурхливих афективних і рухливих реакцій. Основні його прояви: вибухливість і трудність стримати себе при хвилюванні.

Найменший привід викликає афективні реакції, які супроводжуються вегетосудинною нестійкістю (гра вазомоторів обличчя, грудей), розширенням зрачків і т.д.. Типово рухливо-мовне збудження супроводжується криками, плачем, заїканням, схильністю до агресії і аутоагресії.

Після афективної реакції юнаки жалкують про те, що сталося, але нова малозначна причина призводить до нового спалаху збудження. Внаслідок цього вони конфліктні, вимогливі до оточуючих.

Експлозивні особистості не переносять самотності, тягнуться до компанії, але в той же час в ній важко уживаються. Не терплять, якщо їм заперечують, не виносять критичних зауважень на свою адресу, не можуть спокійно відноситись до будь-якої конфліктної ситуації, одразу втручаються, стаючи звичайно на бік “несправедливо” скривджених. Вони непосидючі, їм важко виконувати роботу, яка потребує терпіння, а будь-яке чекання викликає у них активний протест. Крім афективної нестійкості визначаються вузькістю інтересів, незрілістю бажань, схильністю до похвалень, брехливості, балакучості, зосередженості на сексуальних переживаннях. Нерідко на передній план виступають риси демонстративності. Юнаки з експлозивним типом характеру егоїстичні, цинічні, грубі, але разом з тим боязкі і легко піддаються навіюванням. Схильні ігнорувати будь-які порядки і нерідко бувають ініціаторами скандалів і бійок. Реакція емансипації виражена різко і протікає важко. Нестійкість настроїв, підвищена схильність до навіювань і зниження вольової активності сприяють легкому виникненню у них потягу до алкоголю, наркотиків.

Навіть при помірних проявах акцентуації цього типу у юнаків, забезпечити їх нормальну службу в Збройних Силах дуже важко. Потрібен постійний індивідуальний контроль з боку командирів і спеціалістів – психологів.

Гіпертимний тип

Головною рисою осіб з гіпертимним типом акцентуації – постійно підвищений фон настрою. Гіпертими завжди переповнені безугавного оптимізму і безтурботних веселощів. Вони енергійні і заповзятливі, міміка жвава і енергійна, рухи швидкі і цілеспрямовані.

Вони відзначаються негумовністю, шумливістю і неслухняністю. Їм завжди і до всього є справа, вони спритні і виверткі, але дуже погано переносять будь-який режим і дисципліну. Товариські, люблять знаходитись в колі однолітків, нерідко бувають заводями різного роду “пригод”. З дитячого віку схильні до ризику і авантюри. Для них нестерпні монотонність і одноманітність.

Гіпертими погано переносять будь-яку гіперопіку, не терплять нотацій і повчань, бурхливо реагують на заборони і обмеження, але не злопам'ятні, легко прощають образи. Ініціативність і енергійність часто узгоджуються з мінливістю і поверховістю інтересів, заповзятливістю – з відсутністю цілеспрямованості, хороші здібності – з недостатньою витримкою і легковажністю. Через це їх життя складається зі злетів і падінь.

Гіпертими схильні до брехні і хвастощів, які направлені звичайно на ствердження їх авторитету.

Реакція емансипації виражена яскраво. Прагнення підкорити собі волю гіпертима, пригнітити його активність викликають сполохи роздратування і гніву. Серйозною небезпекою для гіпертимних осіб є схильність до алкоголю, а прагнення до численних контактів може призвести до асоціальної групи.

Захоплення гіпертимів різноманітні і непостійні. Враховуючи ці особливості характеру, військовослужбовців з гіпертимним типом акцентуацій, недоцільно використовувати в роботі, яка потребує старанності, ретельного виконання, акуратності.

Здатність швидко встановлювати контакти з людьми, хороші організаторські здібності, прагнення завжди бути попереду – якості, завдяки яким гіпертоми добре проявляють себе в напружених ситуаціях, що потребують великої активності, фізичної виносливості, енергії. Відмічено, що особи з гіпертимним типом акцентуації характеру інколи добре справляються з обов'язками молодшого командира, користуються авторитетом в колективі. Вони можуть надати великої допомоги в організації масових заходів, спортивних змагань. Однак потрібно враховувати, що гіпертоми можуть бути лідерами в середовищі недисциплінованих осіб. В таких випадках суворі адміністративні заходи, покарання не дають позитивного результату, а тільки посилюють реакцію емансипації. В подібних випадках доцільно перевести увагу військовослужбовця на цікаве для нього заняття, де він зможе реалізувати свою активність на суспільну роботу.

Циклоїдний тип

Для осіб з даним типом акцентуації характерне чергування періодів підйому з періодами субдепресії. В періоди підйому циклоїди поведуть себе як гіпертоми, тобто веселі, товариські, працездатні. В цей час може спостерігатись реакція емансипації.

Головним “місцем найменшого опору” у циклоїдного типу є нерідка для нього нестійкість по відношенню до докорінної ломки життєвого стереотипу.

Коли циклоїди звикають до будь-якої сталої або мінливої в певному порядку системи знань, відношень чи зобов'язань, вони ніби пристосовують її до своїх особливостей характеру. Будь-які зміни цього порядку є для них значно більшим каменем перепони, ніж для їхніх однолітків, які не підвладні циклоїдним коливанням. Цим обставинам, очевидно, пояснюються нерідко притаманні циклоїдам затяжні субдепресивні реакції в першому півріччі служби в армії, або на перших курсах вищих навчальних закладів.

Субдепресивна фаза являє собою повну протилежність періоду підйому. В цей період циклоїди надають перевагу самотності, у них з'являється розбитість, в'ялість, різко знижується працездатність. Захоплення не відзначаються постійністю і тривалістю, що пов'язано з чергуванням двох фаз. В цей період різкі зауваження, що принижують самолюбство молодшої людини, невдачі по службі, можуть привести до афективних реакцій, а інколи і суїцидів. Особливості акцентуації циклоїдного типу потребують до таких військовослужбовців підвищеної уваги і терплячості, особливо в періоди субдепресії.

Лабільний тип

Відмітною особливістю цього типу акцентуації є надзвичайна мінливість настрою. Їх настрої дуже часто і різко змінюються, до того ж причини для цього можуть бути найнезначнішими. Лабільні особи то товариські, життєрадісні, працездатні, то замкнуті, пасивні, прагнуть до усамітнення. Все залежить від настрою в даний момент. Зміна настрою впливає на сон, апетит і загальне самопочуття. З дитинства відмічається схильність до затяжних хронічних хвороб, простудних захворювань. Люди з цим типом характеру віддані дружбі, зберігають стійку прихильність до тих, хто їх любить, хто уважний до них, добре себе поважають в дружній сім'ї, в доброзичливо настроєній групі. Маючи відмінну інтуїцію, швидко помічають хороше чи погане відношення до них оточуючих і одразу реагують відповідно, не приховуючи неприязні або симпатії. Не претендуючи на лідерство в групі, прагнуть до емоційних контактів. Надають перевагу дружбі з тим, хто може їх захистити і заспокоїти в хвилину суму, а в хвилини підйому розділити радість. Дуже важко переживають грубо висловлені зауваження і, навпаки, щиро радіють, якщо їх хвалять і схвалюють їх роботу.

Деліквентна (асоціальна) поведінка для таких осіб не характерна, але в період дистимії вони бувають нестримані, втрачають почуття міри. Суїцидні думки виникають часто і швидко реалізуються, але частіш за все спроби самогубства носять “несерйозний”, демонстративний характер.

Поведінку таких осіб важко прогнозувати, оскільки це люди настрою, але стійкої тенденції до девіантної поведінки в них нема, можливо саме через це вони порівняно рідко потрапляють в поле зору психіатрів. В період військової служби до акцентуантів цього типу рекомендується частіше застосовувати заохочувальні засоби, не допускати грубості і приниження їх людської гідності.

Епілептоїдний тип

Цей тип близький до експлозивного, має ряд загальних ознак, таких як емоційна напруженість, нестриманість, гнівливність, конфліктність, агресивність.

Особи, які мають епілептоїдний тип акцентуації, з дитинства дріб'язково акуратні, педантичні, багато уваги приділяють власному здоров'ю. Періоди апатії, злісної нудьги змінюються у епілептоїдів ефективними розрядами, які характеризуються агресивністю, спрямованою на оточуючих. Афективні спалахи відзначаються своєю силою і тривалістю. Провокатором дисфорій може бути алкоголь. Коло захоплень у таких людей обмежується видами спорту, що сприяють розвитку фізичної сили, азартними іграми, колекціонуванням. В групі вони прагнуть всіх підкорити своїй владі, встановити свої порядки. Часто призначаються на командирські посади і в умовах суворо регламентованого дисциплінарного режиму можуть деспотично відноситись до підлеглих, догоджаючи начальству. При цьому створюється видимість благополуччя і хорошої дисципліни, проте можливе назрівання внутрішнього конфлікту в групі.

В школі або групі з суворим дисциплінарним режимом такі юнаки схильні до доносів, нашіптування і роблять це не з моральних переконань, а заради того, щоб подивитись як буде мучитись, “смажитись на сковорідці” жертва його доносу.

Інтенсивний статевий потяг, схильність до сексуальних ексцесів можуть поєднуватись з садистськими і мазохістськими нахилами.

З віком деякі епілептоїди стають завзятими борцями за “правду” і “справедливість”. Однак, подібна “гіперсоціальність” частіш за все буває однобокою: підкреслено правильні в одному мікросередовищі (в школі, на службі), вони виявляють виняткове себелюбство, злобність і жорстокість в іншому (наприклад, в сім'ї). Як видно з характеристики епілептоїдів, їх складові створюють у них передумови для різних форм девіантної поведінки.

В умовах армії осіб, які мають епілептоїдний тип характеру, можна рекомендувати для роботи, що потребує посидючості, акуратності, ретельності у виконанні, але недоцільно призначати на командні посади.

Шизоїдний тип

Характерними рисами шизоїдів є чужеродність, незвичайність поведінки, замкненість і відмежування від реального світу, емоційна холодність. Їх внутрішній світ заповнений фантазіями і захопленнями, але доступ туди для оточуючих закритий.

Вони з дитинства уникають компанії однолітків, надаючи перевагу самотності. Мають погану інтуїцію, не відчують дійсного відношення до них оточуючих і це і це не дає їм інколи можливості правильно орієнтуватись в тих чи інших обставинах. Контакти з оточуючими встановлюють з великими труднощами. Шизоїди живуть своїм внутрішнім світом, повних химерних фантазій. Захоплення відзначаються незвичністю: це може бути вивчення стародавніх мов, ієрогліфів, читання рідкісних книжок або гра незвичних музичних інструментах. Емоції бурхливо не проявляються. навпаки, шизоїдів відрізняє дуже рівна, спокійна поведінка.

В одних акцентуантів з шизоїдними особливостями характеру виявляється аутичність, образливість, підвищена настороженість до оточуючих (сенситивні шизоїди), в інших – схильність до розумувань на абстрактні теми, наполегливість і настирливість в досягненні своїх, часом не зрозумілих іншим цілей (експансивні шизоїди).

Реакції групування виражені слабо, прагнень до лідерства нема, але завдяки своїй незалежності, оригінальності мислення і поведінки такі особи можуть інколи займати в групі особливе положення.

Невідповідність вироблених шизоїдом “схем” і “принципів” з нормами реального життя нерідко призводить його до думки про “недоцільність” існування. За статистичними даними приблизно 30 % всіх осіб, що покінчили з собою, або намагалися здійснити самогубство мали шизоїдні риси характеру.

Серед шизоїдів немало впевнених у своїй правоті бродяг і дармоїдів. П’яниць і алкоголіків серед них, як правило, не буває, тому що почуття сп’яніння не викликає у них “психологічного комфорту”.

Свій статевий потяг шизоїди звичайно приховують і в статевому відношенні виглядають холодними, з презирством відносяться до “ніжностей” закоханих. Однак їх внутрішні переживання наповнені фантазіями еротичного характеру. Невміння налагодити контакти з статевим партнером вони компенсують цинізмом, випадковими статевими зв’язками, сексуальними девіаціями.

Шизоїди, як правило, важко пристосовуються до умов військової служби, але підкоряються порядку і військовій дисципліні. Однак можлива зовсім несподівана для оточуючих реакція емансипації. Така реакція виникає звичайно в тому випадку, якщо хто-небудь зазіхне на внутрішній світ інтересів, і проявляється в бурхливому реагуванні на найменшу спробу втрутитися без дозволу в їх внутрішній світ. Інколи реакція проявляється в прямолінійних і неадекватних ситуації висловленнях проти існуючих соціальних норм і статусів.

Правопорушення шизоїди здійснюють звичайно наодинці. При цьому кримінальні акти відзначаються оригінальністю, вигадливістю і ретельністю підготовки. Інколи шизоїди здійснюють цілком серйозні правопорушення “в ім’я ідеї”, в боротьбі “за справедливість” або для визнання “своїм” в групі однолітків.

Істероїдний тип

Характерною рисою істероїдів є виражений егоцентризм, тобто постійна потреба бути в центрі уваги. Претендуючи на винятковість, астероїди удаються до брехні і фантазій. Причому, фантазуючи, вони поведуться відповідно вигадок, виявляючи непогані акторські здібності і часто вводять у оману оточуючих. В групі претендують на привілейоване положення, на роль лідера, однак довго зберігати за собою цю роль не можуть.

Оточуючі швидко втрачають до них інтерес, виявляючи, що за маскою “винятковості” стоїть внутрішня порожнеча.

Коли істероїди втрачають увагу оточуючих, вони переходять до іншої групи, де знову намагаються здобути ореол “незвичайної особистості”. Ні щирі захоплення, ні віддана дружба для істероїдів не характерні.

Хоббі носять в основному егоцентричний характер, часто змінюються в залежності від моди і інтересу до них оточуючих.

При конфліктах з оточуючими часто ридають, заковчують очі, падають на підлогу, судорожно поспіюються. Однак подібні реакції носять характер театральності, награності: падають вони звичайно не на підлогу, а на килим (крісло) і обов’язково в присутності глядачів. Якщо глядачів немає, реакції зразу припиняються. Така поведінка допомагає вийти з конфліктної ситуації, а іноді є засобом шантажу і вимагання. Нерідко істеричні реакції можуть виражатись у демонстрації самогубства. При цьому частіше інших способів використовуються поверхневі порізи вен, “отруєння” малоотруйними ліками. Звичайно вони пишуть передсмертні записки зі вказівкою місця і часу самогубства, а також умов, за яких вони згодні жити.

Елемент театральності майже завжди присутній і в сексуальній поведінці – люблять похвалитись своїми перемогами. Прагнення бути об’єктом уваги являє собою сприятливий грант для пиятики. Істероїди мають нахил до екстравагантних напоїв (шампанське, імпорتنі вина, рідкісні наркотики).

Для реалізації егоцентричних нахилів, істероїдів доцільно призначати на посади, які відповідають їх творчим нахилам, залучати до гуртків художньої самодіяльності, доручати проведення вечорів і концертів.

Психастенічний тип

Визначальними рисами характеру психастеніка є надмірна помисливість, тривожність, нерішучість, схильність до самоаналізу і безкінечних сумнівів.

Невпевненість і сумніви, що супроводжуються тривогою, відносяться перш за все до власних вчинків: чи вірно поведив себе в тій чи іншій ситуації, чи не допустив помилки, чи вірно відповів начальнику і т. д. Інколи сумніви набувають характеру нав’язливих станів. Нав’язливими можуть бути не тільки думки, але й рухи, вчинки, страхи. Психастеніки розуміють безглуздість своїх нав’язливих станів, болісно переживають їх, борються з ними, але нічого не можуть з собою поробити.

Психастеніки нерішучі і боязкі. Постійно зважаючи “за” і “проти”, вони потопають у безкінечних сумнівах. Для того щоб уникнути небезпеки, вони вдаються до “ритуалів захисту”, вірять у прикмети. Довго не можуть прийняти самостійного рішення, а вже якщо прийняли, прагнуть реалізувати його негайно, навіть якщо це може викликати небезпечні наслідки. У разі невдачі нерішучість посилюється. Реакція емансипації не виражена. Інколи проявляється реакція гіперкомпенсації у вигляді різких висловлювань, поспішних суджень, блискавичних дій в ситуаціях, коли необхідна обережність, тверезий розрахунок. Психастеніки дуже бояться відповідальності, в групі ніколи не претендують на роль лідера. Мають погану самооцінку. Часто приписують собі риси, їм не властиві, наприклад, істероїдного типу.

В питаннях сексу такі особи нерішучі, для них велика подія запросити дівчину на танець, а тим більше поцілувати. Через це статевий потяг, який рано виникає, часто трансформується у виснажливий онанізм або транзиторні сексуальні девіації.

Страждаючи від своєї нерішучості у спілкуванні з оточуючими, часто вдаються до алкоголю чи наркотику як засобу, який допомагає подолати ці труднощі. У стані сп'яніння легко вступають у контакт з оточуючими. Стан похмілля у них дуже тяжкий. Нанарок після випивки їх грузить муки сумління, карають себе за сказане напередодні. Часто стають алкоголіками.

Під час військової служби психастеників доцільно призначати в малу групу з хорошим соціально-психологічним кліматом, заохочувати їх корисну діяльність, але постійно контролювати, не допускаючи скоропоспішних, непродуманих дій.

Астено-невротичний тип

Астенічність схильність до іпохондрії найбільш характерні для осіб з цим типом акцентуації. На першому місці стоїть турбота про своє здоров'я. Такі люди дуже помисливі, уважно прислухаються до своїх відчущань, вишукуючи симптоми тяжких хвороб. Вони люблять відвідувати лікарів, вживати ліки, лікувальні процедури. Відчувши легке нездужання, надовго вкладаються в ліжко. Охоче слухають розповіді про хвороби, порівнюють симптоми зі своїми відчущаннями, читають медичну літературу. Понижений настрій пов'язують з поганим самопочуттям. Важко просипаються вранці, вдень відчущують сонливість і розбитість. Часто без достатнього приводу у них виникають спалахи роздратованості, які одразу змінюються розкаюванням. Як правило, ознаки астено-невротичного типу проявляються в дитинстві: важке, втомливе навчання в школі, уникнення фізичних навантажень. Деліквентна поведінка і схильність до алкоголізму для астено-невротиків не характерні. Під час служби в армії вони добре справляються з роботою за фахом, якщо вона не пов'язана з великою розумовою і фізичною напругою. Бажано також уникати сильних емоційних навантажень.

Нестійкий тип

Цей тип акцентуації характеризується, перш за все, психічною незрілістю, яка проявляється поверховістю суджень, поспішністю висновків і в результаті призводить до легковажних вчинків.

Основні риси нестійкого типу характеру – слабовілля, підвищена навіюваність, пасивна підлеглисть. Звідси неможливість виробити стійкі форми реагування. Типовим є відсутність стійких спонукань, потягів, бажань, прагнень.

Завжди надають перевагу розвагам, які не потребують ніяких розумових чи фізичних зусиль.

Найстрашніше для таких акцентуантів – самотність. Залишаючись наодинці з собою, вони не знають, що робити, як діяти, чим себе розважити. Через це реакція групування у них достатньо виражена. Однак в неформальній групі нестійкі завжди грають другорядну роль виконання чужих бажань. Потрапляючи під вплив асоціальної компанії, рано починають статеве життя, легко схиляються до статевої ненормальності.

Правопорушення здійснюють, щоб “розважитись”, машини викрадають, щоб “покататись”.

Суїцидальна поведінка нетипова, але інколи можуть скоїти самогубство “за компанію”, під впливом сильної особистості.

В пошуках задоволення часто вдаються до алкоголю і наркотиків. Алкоголізм і залежність від наркотиків формуються дуже швидко.

При суворому контролі, постійному нагляді, жорстких вимогах особи з нестійким типом акцентуації характеру справляються зі службовими обов'язками і підкоряються дисципліні.

Сенситивний тип

Основні риси – підвищена вразливість і почуття неповноцінності.

Ці риси яскраво проявляються в підвищеній чутливості до різного роду подразників. Вони здригаються при раптовому звукові, не переносять болу, втрачають свідомість при вигляді крові, уникають гострих відчущань, шумливих компаній, публічних виступів.

Ставлять для себе високі моральні вимоги, але вимагають того ж від оточуючих. Вони далекі від прагнення до авантюри і пригод сумнівного характеру. Брехати і викручуватись не вміють.

Реакція гіперкомпенсації нерідко проявляється у виборі видів спорту, які потребують сили, сміливості (боротьба, автораллі, альпінізм).

Реакція емансипації виражена слабо і часто поступається місцем конформності, реакції імітації.

На відміну від шизоїдів, добре розвинута інтуїція, від товаришів не відгороджуються, але в групі надають перевагу одному – двом близьким друзям, з якими діляться своїми заповітними мріями і яким завжди готові прийти на допомогу.

Сексуальний потяг завжди пов'язаний з загостреним почуттям власної неповноцінності, “непривабливості”.

Суїцидальні дії позбавлені демонстративності і часто бувають цілковитою несподіванкою для оточуючих.

В умовах військової служби вони старанно виконують доручену їм роботу, дисципліновані. Покарання, грубі зауваження, глузування переносять надзвичайно болісно, що може спричинити суїциди.

Конформний тип

Головна риса цього типу – постійна і стійка орієнтація на норми і цінності найближчого оточення. Особи конформного типу повністю підкоряються тиску середовища, не мають власних думок і інтересів, важко сприймають нове і незвичне, негативно ставляться до будь-яких змін в житті. Вони настільки адаптуються в своєму мікросередовищі, що навіть невеликі зміни в їх безпосередньому оточенні викликають у них негативізм. В роботі і навчанні конформні типи старанно уникають будь-яких нововведень і не відрізняються, навіть, помірною ініціативністю.

Деадаптуючий вплив на цей тип справляє потрапляння в таке оточення, в якому прийняті антисуспільні моральні норми. Внаслідок своєї комфортності такою особою поступово засвоює їх і невдовзі починає вважати єдиноправильними. Так, на ґрунті конформного типу акцентуації може початися психопатичний розвиток особистості по нестійкому типу. Надсильною за тягарем своїх наслідків психічною травмою для конформних осіб є ситуація, коли звична для них група їх чомусь вигоняє. Одним з можливих результатів такого виходу може бути розвиток у вигнаного зтяжненого реактивного стану. Такий тип характеру, при всіх його очевидних недоліках, має все ж і деякі позитивні сторони. Відсутність ініціативності в багатьох випадках не впадає в очі оточуючим, а виконавчість, акуратність нерідко є досить цінними діловими якостями для військовослужбовця, особливо при виконанні важливих і чітко регламентованих завдань.

Сутність конформної акцентуації характеру не схиляє до частих протиріч з оточуючими і, за деякими вищезгаданими винятками, цей тип акцентуації відносно благополучний в клініко-соціальному прогнозі.

4. Взаємозв'язок акцентуацій характеру і форм відхильної поведінки.

Великий інтерес являє собою взаємозв'язок особливостей характеру і форм девіантної поведінки.

Пияцтво і вживання наркотиків досить часто зустрічаються при експлозивній, нестійкій і гіпертимній поведінці.

Правопорушення найбільш розповсюджені серед осіб з епілептоїдними рисами характеру.

Бродяжництво – часте явище у епілептоїдів і гіпертимів, дещо рідше у шизоїдів, істероїдів і експлозивних.

Сексуальні девіації, обтяжені жорстокістю і агресією, найчастіше зустрічаються у епілептоїдів, досить часто поєднуються з шизоїдним, нестійким і гіпертимним типами особливостей характеру.

Суїцидальні наміри і демонстрації відмічаються при істероїдному, експлозивному і нестійкому типах.

Самогубства і спроби самогубства здійснюють найчастіше особи з шизоїдними, епілептоїдними і психастенічними рисами.

Різним типам психопатій і акцентуацій характеру притаманні неоднакові особливості сексуальних девіацій. У шизоїдів зовнішня сексуальність або навіть презирство до статевих проблем може поєднуватись з вираженою еротичністю. Статевий потяг може проявлятися в грубій, хворобливій формі – ексгібіціонізм, візіонізм тощо. Епілептоїди схильні до прояву сексуальної агресії, примушування до статевого акту. Сексуальні девіації нестійких типів часто визначаються реакцією імітації тих форм сексуальної поведінки, які мають місце в малій військовій групі, наприклад, гомосексуальні зв'язки.

Знаючи тип акцентуації та його основні фактори ризику, командир (начальник) здатний прогнозувати можливі варіанти порушень поведінки підлеглих і таким чином конкретизувати заходи, спрямовані на їх профілактику і превентивну корекцію.

Типологія девіантної поведінки військовослужбовців.

Вживання алкоголю

Найбільш розповсюдженою формою девіантної поведінки у військовослужбовців є вживання алкоголю. Соціальні наслідки пияцтва в армії збільшуються завдяки її особливій ролі, функції у суспільстві і наявності у розпорядженні військовослужбовців зброї. Виділення цієї форми девіантної поведінки викликано тим, що пияцтво серед військовослужбовців служби тісно пов'язане зі скоєнням правопорушень. Багато правопорушень і злочинів військовослужбовці здійснюють у стані алкогольного сп'яніння або заради здобуття алкоголю.

Виділяють **три групи факторів**, які сприяють алкоголізації армійського середовища: *соціальні, психологічні, біологічні*.

Соціальні фактори, які пов'язані з особливостями сімейного виховання та виховання до служби в ЗСУ:

Несприятливі умови сімейного виховання (неповна сім'я, алкогольні традиції в сім'ї, низький культурний рівень, конфліктні взаємовідносини і аморальна поведінка батьків); низький рівень освіти; ранній вступ у самостійне життя (початок низькваліфікованої трудової діяльності до 17 років); досвід раннього вживання алкоголю; вплив неформальної групи однолітків з асоціальними традиціями.

А). Соціальні фактори, які пов'язані з умовами військової служби. Незадовільне житлово-побутове забезпечення, відсутність умов для змістовного відпочинку, наявність екстремальних ситуацій, важкі умови служби, які вимагають від військовослужбовця “розрядки”, тягар позастатутних відносин посилюють тенденцію алкоголізації військовослужбовців.

Б). Соціологічні фактори, які пов'язані із особливостями армійської субкультури. Наявність алкогольних традицій у суспільстві, військовому середовищі (святкування подій, що пов'язані із фактом отримання просування по службі, військового звання, відпустки, народження дитини, спосіб своєрідної релаксації після важких військових навчань (бойових дій) тощо.

Психологічні фактори. Акцентуації характеру (нестійкий, епілептоїдний, експлозивний і гіпертимний типи), релаксуючі та ейфоризуючі властивості алкоголю, які сприяють розвитку ілюзії “психічного комфорту”, полегшують міжособистісні контакти; фіксація станів “задоволення”, “уседозволеності” тощо, руйнування властивостей особистості.

Біологічні фактори. Неповноцінність вищих відділів центральної нервової системи (природжена або внаслідок черепно-мозкових травм та інтоксикацій); обтяжена спадковість (алкоголізм передався генетично від батьків).

Для вирішення проблеми пияцтва серед військовослужбовців необхідно розглядати це явище як результат впливу цілого комплексу взаємопов'язаних факторів.

Вживання наркотичних і психоактивних засобів

Термінологічно необхідно розрізняти *наркоманію, токсикоманію та наркотизм*.

Наркоманія – хвороба, яка викликається систематичним вживанням наркотиків, характеризується психічною і фізичною залежністю від них, психічною, фізичною та соціальною деградацією.

Токсикоманія характеризується тими ж симптомами, що й наркоманія, але викликана речовинами, що офіційно не належать до наркотиків.

Наркотизм – епізодичне вживання наркотиків і психоактивних засобів без формування хворобливої залежності.

Мотиви військовослужбовців до прийому наркотиків, як правило, такі: цікавість – 60 %; наслідування – 30 %; спроба позбутися стресу – 4 %.

Наркоманія і токсикоманія у військовослужбовців виявляються, як правило, в початковий період служби. У подальший період у окремих осіб інколи відзначається епізодичне вживання наркотичних засобів. Фактором, що сприяє наркоманії, є патопсихологічні особливості особистості. Схильність до споживання наркотиків найбільш легко формується у військовослужбовців з акцентуаціями нестійкого, істеричного, епілептоїдного типу. Висока вірогідність розвитку наркоманії у осіб, які виховувались у неблагополучних сім'ях. У осіб, що заперечують основні соціальні вимоги і норми. У осіб, схильних до депресій, у тих, хто пережив черепно-мозкові травми та нейроінфекції.

Основні канали проникнення наркотичних засобів в армію:

посилки та листи – близько 30 %;

родичі і знайомі військовослужбовців – близько 30 %;

закупка в місцях дислокації – близько 20 %;
закупівля в медичних закладах – близько 20 %.

При цьому військовими слідчими органами не розкривається близько 80 % випадків проникнення наркотиків в армійське середовище.

Профілактика наркоманії в Збройних Силах полягає в організаційних заходах, спрямованих на запобігання проникненню наркотиків у військову частину, на активне виявлення осіб, схильних до вживання наркотиків, і прийняття стосовно них заходів адміністративного, правового, виховного і медичного характеру.

Порушення статутних форм поведінки

Правопорушення – це недотримання правил поведінки, встановлених законом та іншими нормативними актами. Правопорушення може полягати у здійсненні забороненої дії або, навпаки, у невиконанні прописаного законом порядку.

У військовослужбовців порушення поведінки найчастіше проявляється у непокоренні старшим за званням і посадою, в агресивних діях, зухвалій манері поведінки, лихослів'ї, ухилянні від виконання функціональних обов'язків, пияцтві, вживанні наркотичних засобів та ін.

За тяжкістю правопорушення поділяються на провини і злочини.

Військовий злочин – один з видів військових правопорушень. За зовнішніми ознаками він близький до дисциплінарної провини. Різниця у характері відповідальності, яка настає за скоєння кожного. За скоєння злочину настає відповідальність кримінальна, за дисциплінарну – дисциплінарна.

Військовими визначаються злочини проти встановленого порядку несення військової служби. До них відносять: злочини проти порядку підлеглості, в тому числі непокорення; порушення статутних правил з ухиленням від військової служби; порушення правил користування зброєю; зловживання владою; перевищення влади з рукоприкладством та ін.

Із загальнокримінальних злочинів, що скоюються військовослужбовцями, найчастіше зустрічаються такі: розкрадання державного або суспільного майна; навмисне вбивство; зґвалтування; бійки, хуліганство; крадіжки вогнепальної зброї, боєприпасів або вибухових речовин, крадіжки і збут наркотичних речовин.

Військові дисциплінарні провини – головним чином незначні правопорушення, які не становлять великої суспільної небезпеки. Як правило, це порушення встановлених загальновійськовими статутами вимог і правил поведінки, що тягнуть за собою застосування засобів дисциплінарного і суспільного впливу.

Досить парадоксально, що правопорушники в армії – на три чверті діти з соціально-благополучних сімей. І лише п'ята частина – вихідці з кримінальних родин. На три чверті головний масив правопорушників складає рядовий склад.

У мотивації протиправної поведінки військовослужбовців переважають мотиви імпульсивного і ситуаційного характеру, удаваного самоствердження, групової поведінки, а також мотиви, обумовлені навіюванням, наслідуванням, користоловством, вигодою, помстою.

Розрізняють три групи факторів, які впливають на протиправну (делінквентну) поведінку військовослужбовців: мікросоціальні, психологічні, біологічні.

Головну роль серед соціальних факторів, що впливають на формування особистості військовослужбовця-правопорушника, відіграють сім'я і вплив соціально-негативного зовні сімейного оточення. При цьому особливо несприятливий соціальний вплив справляють: виховання в неповній сім'ї; алкоголізм батьків; аморальний спосіб життя батьків; систематичні конфлікти в сім'ї; систематичне биття дитини; злочинність батьків; неблагополучні матеріально-побутові умови сім'ї; вплив неформальної групи з антисоціальними тенденціями.

До психологічних факторів, які впливають на формування поведінки військовослужбовця-правопорушника, слід зарахувати особливості характеру, його крайні варіанти норми, слабку стійкість до несприятливого впливу специфічних соціальних факторів, а також безпосереднього оточення.

Найчастіше правопорушення здійснюють військовослужбовці з елєптоїдним, експлозивним, нестійким, гіпертимічним і шизоїдним типами акцентуації.

Досить поширений в армії такий вид порушень дисципліни, як образа честі і гідності. Образи є неминучими в період початкового становлення військового колективу, бо в цей час йде вироблення механізму соціально-психологічної сумісності у військовослужбовців. У психологічно неблагополучному колективі образа також стає методом соціально-негативного контролю старших службовців над молодшими, санкцією проти тих, хто не вписується в рамки дідівщини.

Здійснення самовільних відлучок з частини проважується повсякденною ізоляцією військовослужбовців.

Бійки – це наслідки міжособистісних конфліктів у військовій групі. Причини бійок такі: високий відсоток “блатизації” та криміногенних схильностей військовослужбовців, велика кількість фізично і морально слабких особистостей, їх погані адаптаційні якості і психічна нестійкість, незадовільне забезпечення відпочинку, побуту, контролю за здоров'ям військовослужбовців. Таке явище, як бійки, зводить нанівець принципи військового колективізму та взаємодопомоги.

Порушення порядку вартової служби. На першому етапі причина полягає у тому, що молоді солдати не адаптовані до багаточасового і ритмічного циклу охорони об'єктів. У адаптованих військовослужбовців порушення порядку вартової служби відбуваються свідомо.

Головними передумовами девіантної поведінки військовослужбовців поряд з незадоволеністю службою та фактом, побутовими та виховними упущеннями є висока конфліктність молодіжного контингенту.

Конфлікти між військовослужбовцями можуть траплятися на ґрунті національної, міжрегіональної неприязні. Так, фактор “земляцтва” у неформальній структурі військового колективу забезпечує солдатам певний суверенітет і колективну безпеку. Найчастіше саме на ґрунті зіткнення земляцьких груп в армії виникають міжнаціональні конфлікти. Не рідкість в армійському середовищі й побутові конфлікти, коли при відсутності елементарного культурного рівня допускаються не тільки образи, а й навіть нацькування.

Треба мати на увазі, що в умовах військової служби соціально небезпечні дії можуть здійснювати як здорові, так і хворі у психічному відношенні військовослужбовці. З цієї точки зору, правопорушення може бути здійснене:

- 1) психічно здоровим військовослужбовцем (девіантна форма поведінки);
- 2) військовослужбовцем, який має психічні розлади, що не виключають осудність;
- 3) військовослужбовцем, який страждає психічним захворюванням, що виключає осудність.

У першому випадку мова повинна йти про повну міру відповідальності, у другому – покарання повинно поєднуватись з адекватною медичною допомогою, у третьому – дія хворого, якщо вона навіть небезпечна для суспільства, не може розцінюватися як правопорушення, а сам хворий потребує спеціалізованої психіатричної допомоги.

Суїцидальна поведінка

Суїцидальна поведінка – широке поняття, до якого належить: самогубство (суїцид), суїцидальні замах, суїцидальні спроби, суїцидальні прояви і пресуїцид.

Самогубство – це свідоме позбавлення себе життя. До суїцидальних замахів відносяться всі суїцидальні акти, що не завершилися смертю за причини, яка не залежить від суїцидента. Суїцидальними спробами вважаються суїцидальні дії, при яких суїцидент частіше за все знає про безпеку акту замаху на власне життя.

До суїцидальних проявів відносять висловлювання, натяки, які не супроводжуються діями, спрямованими на позбавлення себе життя.

Під поняттям пресуїцид розуміють стан особистості, який обумовлює підвищену у порівнянні з нормою ймовірність здійснення суїцидального акту.

Суїцидальну поведінку належить розцінювати як наслідок соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікросоціального конфлікту.

Актуальність проблем суїцидальної поведінки для Збройних Сил обумовлена відсутністю тенденції до зниження кількості самогубств серед військовослужбовців.

Як правило, рівень самогубств у армії в два рази перевищує середньопопуляційний рівень (70 % самогубств серед солдат строкової служби випадає на перший період служби, особливо серед осіб з вищою освітою). Кожна п'ята смерть в армії – добровільне позбавлення себе життя.

Аналіз причин суїцидальних спроб, згідно з матеріалами психіатричних відділень Головного Військового клінічного шпиталю МО України, показав, що 50 % їх відноситься до конфліктів, пов'язаних зі сферою службової діяльності, сімейними проблемами і складністю адаптації, 30 % пов'язані з нестатутними відносинами, 20 % пов'язані з наявністю у військовослужбовців психічних розладів. Значна частина військовослужбовців здійснили самогубства або замах на своє життя під впливом життєвих ситуацій чи службових обставин, своєчасне знання яких і відповідне реагування з боку командирів і товаришів по службі могли б застерегти їх від цього фатального кроку. У більшості випадків суїцидальна поведінка – це “крик про допомогу”, який не почули люди, що знаходились поруч. Тільки 10 % військовослужбовців, що скоїли замах на своє життя, мали тверде бажання вмерти. Про це свідчать бесіди з тими військовослужбовцями, які замахувались на своє життя, історії хвороб, карні справи щодо фактів самогубств.

Суїцидальна поведінка викликається, як правило, не одним, а кількома діючими мотивами, які утворюють розгорнуту систему дій і вчинків людини.

Вивчення матеріалів розслідувань щодо фактів самогубств, історій хвороб осіб, що замахувались на своє життя, а також бесіди з ними і їх товаришами по службі дають можливість класифікувати мотиви і приводи самогубств на декілька груп:

1. Конфлікти, пов'язані зі сферою службової діяльності військовослужбовців, серед яких: конфлікти, пов'язані з труднощами військової служби; конфлікт між військовослужбовцями різних призовів, з різних регіонів, конфлікти між начальниками і підлеглими.

2. Особисто-сімейні конфлікти, серед яких: нерозділене кохання, зрада дівчини або дружини; розлучення; хвороба, смерть близьких; неспроможність задовольнити статеві потреби.

3. Конфлікти, пов'язані з суїцидальною поведінкою суїцидента, а саме: побоювання карної відповідальності, страх ганьби за негативні вчинки.

4. Стан здоров'я, зокрема: психічні захворювання, соматичні (тілесні) захворювання; фізичні вади.

5. Матеріально-побутові та інші мотиви.

Для частини юнаків, які призвані до діючої військової служби, сам призов і служба протягом перших 3-х місяців є психотравматичним періодом через високі навантаження. На думку багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, вже сама військова служба відноситься до розряду суїцидонебезпечних, при ньому суттєвий вплив відіграють такі фактори:

1. Перенапруга механізму нервово-психічної адаптації, обумовлена значною зміною способу життя.

2. Тривалий відрив від сім'ї, який породжує відчуття тривожності і пригніченості.

3. Постійна готовність до дій в екстремальних умовах, яка може викликати перенапруження нервової системи.

4. Виконання службових обов'язків незалежно від метеорологічних умов і часу доби, що порушує біоритми і викликає швидку стомлюваність, нервово-психічне напруження.

5. Недосконалість системи армійських взаємовідносин, яка не виключає зловживання службовим положенням, агресивних нестатутних відносин, що викликає почуття відчаю і беззахисності.

Як свідчать дослідження в галузі суїцидології, для профілактики самогубств важливе значення має аналіз соціально-психологічного клімату в підрозділі, де відбулось самогубство. Не менш важливим є вивчення статусу особистості суїцидента, його психологічного складу, темпераменту, характеру та інших індивідуальних особливостей, які впливають на життєві установки.

Особливу увагу молодших командирів повинні привертати такі особи:

– ті, що відстають у бойовій і спеціальній підготовці; схильні до порушень військової дисципліни; конфліктні, злобні, гнівливі;

– ті, які допускають безглузді, пустотливі, неадекватні вчинки, мають незвичну поведінку, знаходяться постійно в піднесеному настрої, багатослівні або, навпаки, замкнені, сльозливі, помисливі, вразливі, схильні до усамітнення, особи з постійно низьким настроєм, і взагалі, усі ті, хто висловлює думки про самогубство;

– особи з нестійким настроєм, такі, що постійно скаржаться на поганий стан здоров'я;

– сором'язливі, байдужі до життя, надто підозрілі;

– схильні до вживання наркотиків і алкоголю;

– одружені;

– ті, хто має судимість;

– особи, які мали відстрочки від призову;

– фізично слабкі;

– ті, що перенесли травми і захворювання нервової системи, скаржаться на головні болі, страждають лунатизмом та ін.

Відхилення в сексуальній поведінці

Сучасні сексопатологи в рамках сексуальних девіацій виділяють патологічні і непатологічні їх форми.

Патологічні девіації обмежуються медичними критеріями і розглядаються як захворювання.

Непатологічні девіації, або сексуальні відхилення, є поняттям соціально-психологічним, до складу якого входять відхилення від соціальних і моральних норм у сексуальній поведінці здорової людини.

І ті, і інші форми трапляються у військовослужбовців, оскільки цьому сприяють специфічні умови військової служби. При цьому основними ситуативними факторами, що обумовлюють відхилення у сексуальній поведінці, є тривале проживання в одній групі, неможливість усамітнення, необхідність утримання від сексуальних потреб, наявність у підрозділі осіб з низькою моральною нормативністю і негативним сексуальним досвідом.

У військовослужбовців можуть мати місце такі сексуальні збочення, як гомосексуалізм, зоофілія, ексгібіціонізм, трансвергізм, садизм, мазохізм, фетишизм.

Зоофілія, гомосексуалізм у військовослужбовців характеризуються у переважній більшості випадків замісницьким, тимчасовим характером.

5. Форми та методи роботи старшинсько-сержантського складу щодо соціально-педагогічної компенсації та реабілітації підлеглих.

Профілактика відхиленої поведінки – це комплекс заходів, спрямованих на попередження девіантної поведінки. Умовно можна виділити загальні і спеціальні профілактичні заходи.

Загальні заходи спрямовані на удосконалення соціального життя: на усунення його негативних факторів, а також формування позитивно орієнтованої особистості.

Спеціальні заходи, базуючись на загальних, мають деякі особливості при різних формах девіантної поведінки.

Соціально-педагогічна реабілітація військовослужбовців із відхиленою поведінкою – це система заходів, що спрямована на корекцію, відновлення або компенсацію порушених психічних функцій військовослужбовців внаслідок девіантних проявів.

Основні принципи соціально-психологічної реабілітації:

- реабілітація повинна починатися на ранніх стадіях підготовки юнаків до служби в ЗСУ;
- процес реабілітації повинен здійснюватися безперервно у досягненні в мінімально можливий термін максимального відновлення або компенсації порушених форм девіації у військовослужбовців;
- комплексний підхід до здійснення заходів соціально-педагогічної реабілітації та компенсації;
- різноплановість зусиль – спрямованість реабілітаційного процесу на різні сфери життєдіяльності військовослужбовців;
- послідовність – створення “перебігів” від одного реабілітаційного заходу до іншого;
- єдність соціально-психологічних та біологічних факторів розвитку в системі реабілітаційного впливу.

Соціально-педагогічна компенсація передбачає заміщення та зміну названих утворень. Компенсаторна функція у роботі з профілактики ВІЛ-інфекції, ППСШ дозволяє змінити ризиковану поведінку військовослужбовця, пов’язану із вживанням наркотиків, спиртних напоїв тощо на безпечну і відповідальну поведінку, яка максимально захищає від захворювання. Роль командира (начальника) у цьому процесі полягає у визначенні завдань та реалізації педагогічних заходів з соціально-педагогічної компенсації військовослужбовця.

Початок та вихідний пункт у цій роботі – це здійснення педагогічної діагностики військовослужбовця. Щоб провести діагностику військовослужбовця, треба добре знати структуру особистісних утворень людини. При цьому важливо чітко собі уявляти, що в основі всіх структурних утворень людини лежать її потреби, які разом з похідними від них трансформаціями – мотивами, інтересами, переконаннями, прагненнями, уподобаннями, бажаннями, ціннісними орієнтаціями тощо – є основою та рушійною силою людської поведінки.

Такий підхід дозволяє уточнити тактику педагогічної діагностики та стратегію формування лідерства щодо здорового способу життя. В цій галузі головне завдання – виявити якісну визначеність особистості, співвіднести характеристики особистісних утворень з вимогами та умовами життєдіяльності. У подальшому необхідно дотримуватись мети та логіки виховної профілактичної роботи.

Проводячи профілактичну роботу з військовослужбовцями з ризикованою поведінкою, важливо знати, з якою системою потреб, що склалась у конкретної людини, ми маємо справу, якою є структура та ієрархія цих потреб, які з них хронічно не задовольняються, неозброєні розумними способами задоволення і тому трансформувались у соціально-неприйнятну девіантну поведінку.

До такого роду завдання та його реалізації молодший командир повинен бути готовим. Звідси і випливає необхідність спеціальної соціально-педагогічної підготовки молодших командирів.

Соціально-педагогічна реабілітація – ще одне важливе практичне завдання соціального педагога у роботі з військовослужбовцями, що характеризуються ризикованою поведінкою.

Під соціально-педагогічною реабілітацією осіб з ризикованою поведінкою слід розуміти систему педагогічних заходів, спрямованих на найповніше відновлення у найкоротший термін соціальної зрілості, вихованості, безпечної і відповідальної поведінки військовослужбовця, повернення його до нормальної взаємодії з соціальними та моральними нормами. Головними орієнтирами у цьому процесі є патріотизм, цілеспрямованість, почуття відповідальності, здатність до спілкування, прагнення до співробітництва, усвідомлення почуття обов’язку, честі, гідності. Це ті якості особистості військовослужбовця, які складають основу змісту роботи із соціально-педагогічної реабілітації.

Одним з основних комплексних способів реабілітації військовослужбовців з ризикованою поведінкою є виховна бесіда. Її значення у безпосередньому контакті з підлеглим. Результативними можуть бути: приклад товаришів по службі; заохочення (стимулювання) необхідних форм і способів поведінки, реакцій, оцінок; ситуація морального вибору; метод виконання ролей тощо.

Теоретична основа ще одного, не дуже розповсюдженого способу соціально-педагогічної реабілітації полягає в тому, що особистість людини розглядається як система її ставлення до світу явищ та предметів, до інших людей, до самої себе. Такий підхід дає нам розуміння того, що в основі відхиленої ризикованої поведінки закладена система цінностей та ціннісних установок, яка призвела до порушень цілісності системи або її окремих відношень. Ці порушення обумовлені неадекватністю або дисбалансом основних компонентів (пізнавальний, емоційний, поведінковий). Причини

цього різноманітні. Звернемо увагу на такі з них, як деструктивний емоційний вплив на дану особистість у дитинстві, часті психологічні стреси протягом подальшого життя. В такому випадку ситуація в підрозділі, на бойовому посту, у місцях відпочинку тощо може слугувати пусковим механізмом для конфлікту.

Звідси важливою передумовою соціально-педагогічної реабілітації військовослужбовця стає прагнення педагога змінити, реконструювати систему відношень цієї людини, що, як правило, сприяє відновленню її ефективного соціального функціонування.

Соціально-педагогічна реабілітація військовослужбовців з ризикованою поведінкою в рамках педагогічних впливів може здійснюватись у двох основних формах – індивідуальній та груповій.

Кожна з цих форм має свій відновлюючий потенціал.

Реконструкція особистості в індивідуальній формі передбачає корекцію або новоутворення стереотипів оцінок та поведінки, емоційних станів, навичок дій і поведінки. Способи такого роду діяльності розкриваються в обсязі педагогічних проблем індивідуально-виховної роботи з військовослужбовцями.

Специфіка соціально-педагогічної реабілітації в груповій формі полягає в цілеспрямованому використанні усієї сукупності взаємовідносин та взаємодій, що виникають між учасниками групової динаміки (під останньою треба розуміти сукупність групових дій, що характеризують розвиток або рух групи у часі). В ході групової динаміки розкриваються позиції членів групи, відбувається їх корекція, виявляються джерела міжособистісних та внутрішньоособистісних конфліктів.

Ці завдання розв'язуються різними засобами групової взаємодії (дискусія, психодрама, психотренінг, розігрування ролей, аутогенне тренування, організація художньої самодіяльності, творчих об'єднань тощо).

Отже, важливішою умовою ефективного запобігання ВІЛ-інфекції, наркоманії, зловживання алкоголем та порушень статутних форм поведінки в армійських та флотських умовах є своєчасна і кваліфікована підтримка військовослужбовця у формі соціально-педагогічної компенсації та реабілітації.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі психологічної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Література.

1. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социологические исследования. – 1991. – №4. – С. 72-78.
2. Барко В.І., Ірхін Ю.Б., Підюков П.П. Розвиток комунікативних умінь керівників міліції та вирішення конфліктів (психолого-педагогічний аспект): Навчальний посібник. – К.: Київський юридичний інститут, 2005. – 120 с.
3. Барко В.І., Бойко О.В., Ірхін Ю.Б., Копаниця О.В., Литвиненко Е.С., Руденко М.В. Стратегічне планування і політика формування прихильності до здорового способу життя у військовослужбовців та працівників правоохоронних органів: Навчальний посібник. – К.: К.І.С., 2007. – 200 с.
4. Ворник Б.М. Профілактика ВІЛ та формування безпечної поведінки у військовослужбовців. — К.: 2003. -120 с.
5. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
6. Корецький С.М. Девиантна поведінка неповнолітніх: вплив факторів культури в її подоланні // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – Київ, 1999. – №3. – С. 81-87.
7. Кудрявцев В.Н. Исследовательская проблема – социальные отклонения // Социологические исследования. – 1983. – №2. – С. 111-116.
8. Охременко О.Р. Девиантна поведінка військовослужбовців.-К.: ВП НАОУ, 2000. – 72 с.
9. Поведінкове дослідження серед працівників правоохоронних органів / Моніторинг епідемії ВІЛ/ СНІДу. Оцінка ефективності протидії (соціальний аспект)/ Відп. ред. Ю.І. Наєнко. Рукопис – К.: ПЦ “Фоліант”, 2004. – С. 229-269.
10. Смелзер Н. Типы девиаций // Социологические исследования. – 1992. – №2. – С. 98-112.
11. Чертанов В. В швейцарской армии растет количество наркоманов // Зарубежное военное обозрение, № 8, 2002. – С. 57.
12. Шарьгин С. Проблема наркомании в зарубежных армиях // Зарубежное военное обозрение, № 12, 2000. – С. 10-11.
13. Шатков С. Рост числа самоубийств в вооруженных силах США // Зарубежное военное обозрение, № 4, 2004. – С. 73-74.

Тема 3. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ СТАРШИНСЬКО-СЕРЖАНТСЬКОГО СКЛАДУ З ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНИХ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛЕГЛИХ.

Питання, що розглядаються.

1. Досвід провідних країн світу щодо підготовки сержантського корпусу.

2. Форми та методи формування військово-професійних та індивідуально-психологічних якостей підлеглих.

1. Досвід провідних країн світу щодо підготовки сержантського корпусу.

Інститут молодших командирів існував у всі часи. Слово “СЕРЖАНТ” (від латинського *Serviens* — службовець) з’явилося в XV ст. у Франції: *sergent* - військове звання унтер-офіцера. В українському козацькому війську на початку XVI ст. було введено посаду “підстаршини”, яка відгравала функцію сучасного командира підрозділу. У російській армії у 1698 р., у військовий статут затверджений Петром I було введено унтер-офіцерів, а “сержант” існувало в 1716-1798 рр. У Радянській армії “сержантів” введено 02.11.1940 р., а з 1946 р. в офіційних документах воно існує як “сержант” і “старшина”.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13.05.2009 № 467 було утворено військові коледжі сержантського (старшинського) складу в навчальних закладах: Національно-технічний університет “Харківський політехнічний інститут”, Харківський університет Повітряних сил ім. І.Кожедуба, Академія сухопутних військ ім. гетьмана П.Сагайдачного, Військовий інститут телекомунікації і інформатизації Національного технічного університету України “Київський

політехнічний інститут”, Камянець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка, Академія військово-морських сил ім. П.С.Нахімова.

З метою підняття престижу військової служби сержантського (старшинського) складу військовослужбовців військової служби за контрактом, побудови професійних Збройних Сил, наказом начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройними Силами України від 03.03.2011 № 40 затверджено Кодекс сержанта та Положення про Кодекс сержанта ЗС України. Перші Всеармійські збори сержантського складу відбулися 03.03.2011 року. У військових частинах було створено Ради сержантів, а 2011 рік у ЗС України оголошено Роком сержанта.

Провідні країни світу приділяють велику увагу підготовці сержантського корпусу. Так у США чергове військове звання сержанта присвоюється після первинного курсу для сержанта з чотирирічним терміном служби, з яких один-два роки солдатом, основний курс для штаб-сержанта 7 рік служби, підвищений курс для сержанта першого класу 12 років, курс головного сержанта для отримання військового звання головного сержанта 21 рік служби. Неодмінною умовою є відмінна фізична підготовка. Право на оцінку “задовільно” і “добре” мають тільки солдати. Сержанти і офіцери повинні здавати нормативи з фізичної підготовки тільки на “відмінно”.

В Іспанії, підготовка майбутніх унтер-офіцерів поділяється на три періоди тривалістю 1 рік кожний. Початкове навчання в загальновійськовому училищі унтер-офіцерів. В подальшому на відповідних курсах у військових училищах і школах родів військ згідно військової спеціальності.

У Великобританії сержанти комплектується з числа тих, хто закінчив армійські професійні коледжі і школи, спеціальні навчальні частини і підрозділи та з рядових, що прослужили не менше року. Особливою категорією є уорент-офіцери (займають проміжне положення між офіцерським складом і сержантами). Їх основу складають найбільш підготовлені сержанти. До 85 % уорент-офіцерів проходять службу у сухопутних військах.

У Франції молодший командний склад готується в унтер-офіцерській школі з терміном навчання 6 місяців. Випускники отримують звання сержанта і направляються в одну із шкільних родів військ де навчаються протягом 4 місяців за фахом. Після закінчення школи сержанти призначаються у війська для проходження подальшої служби.

Підготовка унтер-офіцерів сухопутних військ Федеративної республіки Німеччини триває 15 місяців, де кандидати також проходять багаторівневий курс навчання.

Як свідчить практика період становлення молодшого командира. триває від шести місяців до року. Для більшості молодших командирів основна трудність цього періоду – з'єднати отримані теоретичні знання в сержантських (старшинських) коледжах з практикою навчання і виховання воїнів. В цей час виробляються своя методика, свій почерк учителя і вихователя підлеглих. Головне для початку юного сержанта (старшини) в цей період – це ретельно готуватися до будь-якого зайняття, радитися з досвідченими товаришами-сержантами (старшинами), прапорщиками (мічманами), офіцерами, продовжувати вивчати педагогічну, психологічну і спеціальну літературу.

2. Форми та методи формування військово-професійних та індивідуально-психологічних якостей підлеглих.

Результативність роботи сержантсько-старшинського складу з формування військово-професійних та індивідуально-психологічних якостей підлеглих перш за все ґрунтується на авторитеті молодшого командира у підлеглих. Службовий авторитет командира спирається на силу держави і права і є однією з форм здійснення влади в екіпажах, розрахунках та підрозділі. Це дозволяє командирі домагаться від підлеглих підпорядкування, його будь-яка думка сприймається ними щодо негайного та беззаперечного виконання наказу чи розпорядження. Але існує ще інша влада над людьми вищого порядку – моральна. Вона і складає моральний авторитет, який приходить до керівника з проявом високих особових якостей, професійно-ділових і моральних. Моральний авторитет посилює службову владу командира, тобто його посадовий авторитет. В цьому випадку стосунки “командир - підлеглий” будуються не на наказі, не на страху покарання, а на силі прикладу, на повазі до командира. Будь-який наказ, розпорядження повинні відповідати законам, вимогам правових норм. У солдатському середовищі авторитет сержанта залежить від його ентузіазму, умінь працювати з підлеглими. Він потрібний для успішного вирішення завдань бойової підготовки, ефективно здійснювати керівництво підрозділом та підвищення його боєготовності. Високий авторитет сержанта сприяє формуванню у підлеглих інтересу до служби, оволодінню своєю спеціальністю, виступає потужним стимулом і мотивом до ініціативи і творчості в рішенні учбово-бойових завдань. Не скороминуче значення він має і у справі самовиховання військовослужбовців. Авторитетний командир, стає об'єктом для наслідування.

У практичній діяльності сержантів (старшин) для досягнення поставлених цілей у навчанні та вихованні підлеглих найбільш характерними формами у відділенні, розрахунку, екіпажі виступають бесіда, завдання, доручення, а також індивідуальна допомога військовослужбовцю. Індивідуальна виховна бесіда є словесний обмін сержанта (старшини) і військовослужбовця особистими ідеями, переконаннями, моральними цінностями з метою формування у підлеглому необхідних військово-професійних якостей. Вона виступає основною, найбільш широко вживаною і результативною формою виховної взаємодії з підлеглим.

Метод переконання молодшими командирами є основним у роботі щодо формування військово-професійних та індивідуально-психологічних якостей особового складу. Він є активною взаємодією з військовослужбовцем з метою надання йому допомоги в осмисленні ідей, що пред'являються, і вимог, а також вироблення внутрішньої згоди з ними. У нім виділяються дві групи засобів: переконання словом і справою.

Досить ефективним виявляється **метод заохочення**. Це застосування системи засобів і прийомів морального і матеріального стимулювання підлеглих з метою спонуки їх до підвищення рівня своєї військово-професійної діяльності, а провідними засобами виступають: позитивно оцінені думки, заохочувальні звернення до підлеглому, виділення його вчинків або дій як прикладу для наслідування; публікація нотаток про військовослужбовців в стінному друці; різні види морального і матеріального стимулювання, передбачені статтями Дисциплінарного статуту.

Метод прикладу передбачає систематичну дію на свідомість підлеглому показом позитивних дій молодшого командира і інших військовослужбовців з метою формування та бажання наслідувати їм. Приклади з життя видатних вітчизняних воєначальників, подвигів національних героїв з історії вітчизняних і зарубіжних війн, участі співвітчизників в локальних військових конфліктах і антитерористичних операціях, військово-професійній діяльності товаришів по службі. Ну і, звичайно, особистого прикладу сержанта (старшини).

Формування у підлеглому необхідних військово-професійних якостей неможливе без їх практичної діяльності. Це і обумовлює широке вживання **методу вправи**. Він є такою організацією повсякденної діяльності військовослужбовця, яка формує у нього звички правильної (статутного) поведінки, оптимальний алгоритм дії в конкретній військово-професійній ситуації.

Досить ефективна дія на підлеглого в індивідуальній виховній роботі сержанта (старшини) надає **метод критики**. Це об'єктивний і цілеспрямований аналіз негативних особових властивостей і якостей військовослужбовця або результатів його військово-професійної діяльності. Засобами реалізації виховних можливостей методу виступають безособова і стимулююча критика, критика-докір, критика-жаль, критика-побоювання та інше.

За відсутності виховного ефекту у використанні розглянутих методів молодшому командирові доцільно вдатися до вживання виняткового методу взаємодії, яким є **метод примусу**. Він є системою дисциплінарно-педагогічних дій на підлеглого з метою зміни його поведінки в кращу сторону, спонуки до добросовісного виконання своїх військово-професійних обов'язків. До числа доцільних засобів примусу входять: заборона; категорична вимога (спонукання до дій силоміць наказу); нагадування про службові обов'язки; запобігання про можливе притягнення до відповідальності; засудження на зборах підрозділу; притягнення до дисциплінарної або кримінальної відповідальності.

Сержантам і старшинам необхідно враховувати, що всі розглянуті методи тісно взаємозв'язані і повинні застосовуватися комплексно. До того ж досвідчені молодші командири в кожному з них використовують виховні прийоми, які також дозволяють підвищити ефективність індивідуальної виховної взаємодії. Їх арсенал досить широкий, унаслідок чого будуть названі лише основні з них. Це прояв співчуття, уваги і турботи про підлеглого; прохання; вислів довіри; пробачення і психологічна (емоційна) підтримка.

Таким чином, систематичне і цілеспрямоване вивчення індивідуально-психологічних якостей військовослужбовців є важливим завданням сержантів (старшин). Її успішне рішення виступає важливою умовою ефективності роботи що проводиться у відділенні, розрахунку, екіпажі, взводі по формуванню військово-професійних та індивідуально-психологічних якостей підлеглих.

Досягнення сержантсько-старшинським складом визначених якостей, знань і вмінь дозволять сформувати в них лідерські якості які забезпечать якісне виконання покладених службових обов'язків, створити нові стосунки між офіцерським складом і сержантами (старшинами) та сформувати принципово новий сержантсько-старшинський корпус Збройних сил України.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі аналізу та прогнозування морально-психологічного стану соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Тема 4. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ У ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ АВАРІЙ, СТИХІЙНИХ ЛИХ ТА ТЕХНОГЕННИХ КАТАСТРОФ. ОРГАНІЗАЦІЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ.

Питання, що розглядаються.

- 1. Психологічна готовність.**
- 2. Попередження паніки.**
- 3. Почуття обов'язку і відповідальності.**
- 4. Підготовка населення - державне завдання.**

Вступ.

Особливі умови, в яких може опинитися людина, як правило, викликають у нього психологічну та емоційну напруженість. Як наслідок, у одних це супроводжується мобілізацією внутрішніх життєвих ресурсів, у інших зниженням або навіть зривом працездатності, погіршенням здоров'я, фізіологічними і психологічними стресовими явищами. Залежить це від індивідуальних особливостей організму, умов праці та виховання, обізнаності про події і розуміння ступеня небезпеки.

У всіх важких ситуаціях вирішальну роль відіграє моральне загартовування і психічний стан людини. Вони визначають готовність до усвідомленим, упевненим і розважливим дій у будь-яких критичних моментах.

1. Психологічна готовність.

Стихійні лиха, великі аварії та катастрофи, їх трагічні наслідки викликають у людей велику емоційну збудженість, вимагають високої морально-психологічної стійкості, витримки та рішучості, готовності надати допомогу постраждалим, врятувати матеріальні цінності.

Важка картина руйнувань і спустошень, безпосередня загроза "життю" негативно впливають на психіку людини. В деяких випадках можуть порушити процес нормального мислення, послабити або повністю виключити контроль над собою, що призводить до невинуватених і непередбачуваним діям.

Від морально-психологічної стійкості військовослужбовців військових частин та підрозділів залежить значною мірою, з якою якістю, в які терміни будуть проведені рятувальні роботи. Належна лі увага приділяється психологічній сумісності при комплектуванні загонів, команд, груп для відправки в район надзвичайних подій? По суті, ніяка. **В підрозділи включають фахівців, тих, хто на місці буде робити все можливе.** Це головний критерій.

Ось чому керівникам ліквідації наслідків аварій, катастроф і стихійних лих при такому положенні все частіше доводиться вдатися до допомоги добровольців, які готові йти в найнебезпечніші місця. Так було в Чорнобилі, де люди йшли на ризик свідомо, впевнені, що здатні керувати своєю поведінкою і протистояти впливу стресових факторів.

Досвід ліквідації аварій говорить, що екстремальні ситуації можуть спонукати людину на такі справи і вчинки, на які він не зваявся б у звичайних умовах. Так, під час землетрусу у Вірменії, який нічим особливим раніше не виділявся, працівник районного масштабу Мурадян проявив в ході рятувальних робіт високе самовладання і справжній героїзм. І після загибелі всієї сім'ї він не опустив рук, не розгубився, не збожеволів від горя, як було з іншими, а зібрав навколо себе групу людей і з особливим завзяттям приступив до рятувальних робіт.

У невідготовлених психологічно, не загартованих людей з'являється відчуття страху і прагнення втекти з небезпечного місця, в інших психологічний шок, супроводжуваний заціпенінням м'язів. В цей момент порушується процес нормального мислення, слабшає або повністю втрачається контроль свідомості над почуттями і волею. Нервові процеси (збудження або гальмування) проявляються по-різному. Наприклад, у деяких розширюються зіниці, як кажуть "у страху очі великі", порушується

дихання, починається прискорене серцебиття “серце готове вирватися з грудей”, спазми периферичних кровоносних судин “побілів, як крейда”, з’являється холодний піт, слабшають м’язи “опустилися руки”, “коліна підгнулися”, змінюється тембр голосу, а іноді втрачається дар мови. Відомі навіть випадки смерті при раптовому сильному страху від різкого порушення роботи серцево-судинної системи.

Такий стан буває досить тривалим від декількох годин до декількох діб. При ліквідації наслідків землетрусів і аварій доводиться іноді спостерігати людей, які знаходяться в стані душевної пригніченості, можуть тривалий час безцільно бродити по руїнах населеного пункту.

Несподіванка виникнення небезпеки, незнання характеру і можливих наслідків стихійного лиха чи аварії, правил поведінки в цій обстановці, відсутність досвіду і навичок в боротьбі зі стихією, слабка морально-психологічна підготовка - все це **причини** такої поведінки людей.

Що робити, як вчинити, щоб уникнути такого пригніченого стану людей?

По-перше, треба враховувати, що людина, котрий переніс важку психічну травму, набагато швидше відновлює душевну рівновагу, якщо його залучити до якоїсь фізичної роботи і не одного, а в складі групи.

По-друге, щоб послабити негативний вплив на людину потрібні постійна підготовка до дій в екстремальних умовах, формування психічної стійкості, виховання волі. Ось чому основним змістом психологічної підготовки є вироблення і закріплення необхідних психологічних якостей. Головним тут є максимальне наближення навчання до реальних умов, які можуть скластися в конкретному регіоні, населеному пункті або на об’єкті. Особливо важливо виховувати самовладання, холоднокровність, здатність тверезо мислити в складній і небезпечній обстановці. Виробити ці якості лише шляхом словесного ознайомлення з діями в районі стихійного лиха неможливо. Тільки практика і ще раз практика допоможуть придбати емоційно-вольовий досвід, необхідні навички і психологічну стійкість. Ось чому при проведенні занять з населенням, а тим більше з особовим складом формувань (підрозділів) потрібно давати не тільки словесний опис потрібних дій, не обмежуватися показом кіно-і відеофільмів, а обов’язково відпрацьовувати прийоми і способи тих рятувальних робіт, з якими найімовірніше доведеться зустрітись в даній місцевості. В основі вироблення будь-якого досвіду лежить багаторазове свідоме повторення конкретних дій, виконання потрібних вправ.

По-третє, особливого значення набуває підготовка особового складу до підвищення стійкості, до психологічних навантажень, розвитку витривалості, самовладання, неухильного прагнення до виконання поставлених завдань, розвитку взаємодопомоги і взаємодії. Таку підготовку треба проводити диференціювання з урахуванням призначення кожного формування і тієї обстановки, з якою може зіткнутися конкретний колектив. І робити це треба на навчаннях і тренуваннях. Досвід ліквідації наслідків трагічних подій, в яких концентрувалися колосальні духовні, інтелектуальні та матеріальні ресурси суспільства, повинен бути широко використаний на заняттях з підготовки військовослужбовців до дій у надзвичайних ситуаціях.

Треба пам’ятати, що рівень психологічної підготовки людей один з найважливіших чинників. Найменша розгубленість і прояв страху, особливо на самому початку аварії або катастрофи, в момент розвитку стихійного лиха можуть привести до важких, а часом і до непоправних наслідків. У першу чергу це відноситься до посадових осіб, зобов’язаним негайно вжити заходів, що мобілізують колектив, показуючи при цьому особисту дисциплінованість і витримку. Саме невіра в свої сили, в сили і можливості колективу паралізує волю.

Так, під час зимівлі на станції “Схід” (в Антарктиді) сталася надзвичайна подія: у момент, коли температура повітря впала до 70 градусів морозу, загорілася дизель-електростанція. Від зимівників було потрібно максимальне напруження фізичних, моральних і розумових сил. Керівник експедиції розгубився, і тут з’явився лідер – майстер бурової бригади. Він звалив на себе всю ношу ватажка. До цього випадку був звичайним працівником, нічим не виділявся. Тільки надзвичайна ситуація висвітила в ньому людини вольового, з твердим характером, за яким пішов колектив.

Паніка це почуття страху, яке охопило групу людей, яка потім передається оточуючим і переростає в некерований процес. У людей різко підвищується емоційність сприйняття того, що відбувається, знижується відповідальність за свої вчинки. Людина не може розумно оцінювати свою поведінку і правильно осмислити ситуацію, обстановку. У такій атмосфері варто тільки одному висловити, виявити бажання втекти з району лиха, як людська маса починає сліпо наслідувати.

Появі паніки сприяє відсутність своєчасної та достовірної інформації. Цей недолік відразу ж заповнюється чутками пересудами і розповідями “очевидців”.

Як показує досвід ліквідації наслідків стихійних лих, аварій і катастроф це результат не тільки непоінформованості, а й низької підготовки людей до дій в екстремальних ситуаціях, відсутність психологічної гарту. Серед людей завжди знайдеться слабка особистість-панікер. Йому навіть незначна небезпека представляється перебільшеною, величезною. Реальність витісняється плодами уяви. Тому часто кажуть: “у страху очі великі”.

Приводом для паніки може служити крайнє стомлення людей, коли вони довгий час залишаються в бездіяльності, невіданні, напруженому очікуванні. Чималу роль грає сильно знижений тону свідомої активності. Він робить індивіда нездатним до правильної поведінки в критичній ситуації. Підвищена ж емоційна збудливість і активізація уяви стимулюють імпульсивні, нерациональні дії. Найчастіше це трапляється при несподіваному і раптовому настанні небезпеки.

До виникнення страху і паніки може привести і відсутність організованості і порядку, ослаблення керівництва, втрата управління, недовіра між людьми, погані взаємини, роз’єднаність колективу.

У будь-якому випадку індивідуальний страх первинний, він є передумовою, підґрунтям для групового страху, для паніки і залежить від емоційної сприйнятливості, стійкості. Колектив, охоплений панікою, по суті перестає бути колективом, втрачає його ознаки. **Що треба протиставити паніці?**

Одним з кращих засобів боротьби з панічними настроями є **достовірна, переконлива і досить повна інформація населення про те, що трапилося**, нагадування про правила поведінки і періодичні розповіді про заходи, що вживаються.

Ось приклад. На залізничному переїзді стався найсильніший вибух двох вагонів, що перевозять вибухові речовини. Над містом навис величезний чорний “триб”. Все це потрясло жителів. Але рівно через 17 хвилин за розпорядженням голови міськвиконкому І. Склярова по місцевому радіо передали першу інформацію про те, що трапилося. Далі повідомлення повторювалися регулярно, людям роз’яснювали обстановку, до них зверталися за допомогою. Навіть натяку на паніку ніде не спостерігалось.

Щоб попередити паніку, треба з самого початку надзвичайної ситуації розповісти людям всю правду про те, що трапилося. Інформація повинна періодично повторюватися, нарощуватися. Необхідно не тільки розповідати про хід рятувальних робіт і давати роз’яснення, а обов’язково звертатися до них з проханнями, втягувати їх у загальну справу ліквідації наслідків стихійного лиха чи аварії. Кожна людина повинна відчувати себе причетним до цих важливих подій.

А якщо паніка все ж виникла? Як бути? Що робити?

Її слід негайно, рішуче присікти. І бажано якомога раніше, коли вона носить поверхневий характер, не охопила великі маси і швидко піддається ліквідації.

2. Попередження паніки.

Для цього в першу чергу слід **відвернути**, хоча б на нетривалий час, **увагу людей від джерела страху або збудника паніки**. Дати можливість людям хоч на мить прокинутися від страху і спробувати взяти управління натопком на себе. Спробувати перемкнути увагу людей з дій “лідера” панікерів на людину, тверезо мислячої, що володіє холоднокрівністю. Тут повинні знайти місце владні і гучні команди людей з вольовим характером.

Як тільки це відбудеться, треба всіх негайно втягнути в боротьбу з небезпекою. Зазвичай, коли проходить перше почуття страху, у більшості людей в такій ситуації спостерігається підвищена активність, прагнення як би загладити свою провину. Це і слід використовувати для залучення всіх до рятувальних робіт, доручивши кожному конкретну ділянку.

Якщо паніка все ж охопила значну кількість людей, як бути тоді? У таких випадках їх необхідно розділити на дрібніші групи з кожною з яких справитися буде значно легше. І ще одна важлива обставина це постійне спілкування керівників усіх рангів місцевої адміністрації, депутатів та інших відомих і шанованих людей з населенням того району, міста, де сталися стихійне лихо або катастрофа.

3. Почуття обов'язку і відповідальності.

Його треба вирощувати, виховувати і плекати. Не всім воно дано, не всі ним володіють. Тільки справжні патріоти Батьківщини, люди, віддані своєму народові справою, а не на словах, здатні здійснювати подвиги тихо, без шуму, як би повсякденно. І таких людей багато. Просто вони в звичайному житті як би непомітні, начебто такі як і всі. Їх воля і характер, почуття відповідальності проявляються в реальних справах, у критичних ситуаціях, коли того вимагає в одних випадках країна, в інших інтереси міста, району, підприємства, коли є праведна мета, загальне завдання, до виконання яких прагне більшість людей.

Почнемо з прикладів з Великої Вітчизняної війни. Деякі скажуть, що ці приклади вже застаріли. Ні, не застаріли! Подвиг народу ніколи не старіє. Почуття обов'язку і відповідальності високо цінувалося в усі часи.

Зима 1941-1942 рр.. З Ленінграда були евакуйовані багато підприємств і всі театральні колективи, тільки трупа театру оперети залишилася. Фантастична картина. На вулиці – 25 градусів морозу. В не опалювальному приміщенні трохи тепліше. О 15 годині почалася оперета “Роз-Марі”. До зали вриваються звуки сирен. Публіка спрямовується в притулок, а багато артистів, будучи бійцями, озброюються кліщами, підіймаються на крижані даху, щоб скидати запальні бомби, встають на вишки чергувати.

Не раз і не два доводилося нести вахту на даху і всесвітньо відомому композитору Дмитру Шостаковичу. Він був бійцем місцевої протиповітряної оборони консерваторії.

Згадаймо квітень 1986 – м.Чорнобиль. Вибух на АЕС стався о 1 год 23 хв. Начальник штабу цивільної оборони Чорнобильської станції С. Воробйов доповів черговому штабу ЦО Київської області про аварію, сам об'їжджав територію об'єкта, заміряючи рівні радіації. Доповідав заступнику головного інженера АЕС з науки, що в окремих місцях рівень дуже високий, що виявив розкиданий графіт з надр реактора. Той заспокоїв його. Директор же станції Брюханов заборонив начальнику штабу давати відомості про обстановку на АЕС кому б то не було. Тоді той звернувся за підтримкою до секретаря парткому С. Паршину. Його реакція: “Переконуй директора сам”.

Ось так по-різному поставилося керівництво АЕС до тривожних повідомлень начальника штабу ЦО об'єкта.

А в інших місцях? Дізнавшись про аварію, в містах і на підприємствах стали виставляти пости радіаційного та хімічного спостереження і направляти для несення цієї служби найкращих, найбільш відповідальних і гідних.

4. Підготовка населення - державне завдання.

Звернемося до реалій сьогодення. Може бути, підготовка населення до дій в надзвичайних ситуаціях не так вже й потрібна, можливо, цей процес кимось штучно роздутий? Ні!

Тільки за останні 20 років у світі в результаті стихійних лих загинуло близько 3 млн. чоловік і, щонайменше, близько 800 млн. перенесли різні захворювання. Економічні втрати деколи просто непоправні і не піддаються обліку.

У зв'язку з цим для реалізації захисних заходів, забезпечення безпеки населення і зниження можливих збитків створена система попередження та дій у надзвичайних ситуаціях. На неї покладено проведення єдиної державної політики в галузі попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій, захисту життя і здоров'я людей, матеріальних і культурних цінностей, навколишнього середовища, забезпечення готовності сил і засобів до дій у надзвичайних ситуаціях.

Само населення тепер не може стояти осторонь від завдань з попередження і ліквідації наслідків стихійних лих, аварій і катастроф.

Це означає, що навчання і психологічна підготовка військовослужбовців і всього іншого населення повинні бути підняті на новий якісний рівень, набути організований, масовий характер і проводитися повсюдно.

З метою перевірки підготовки населення, прищеплення йому практичних навичок для розумних і розважливих дій у надзвичайних ситуаціях необхідно регулярно проводити командно-штабні, тактико-спеціальні, комплексні навчання і тренування на підприємствах, в організаціях та установах незалежно від їх організаційно-правові форми.

Звичайно, формування таких морально-бойових та психологічних якостей як ініціатива, швидкість реакції, рішучість, здатність протистояти страху і паніці, витримувати граничні фізичні навантаження, має стати невід'ємною складовою частиною всієї системи навчання і виховання населення України для дій у будь-яких надзвичайних ситуаціях.

Даний методичний матеріал підготовлено в відділі військово-соціальної роботи соціально-психологічного управління Головного управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України.

СХЕМА НТК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ОСОБОВОГО СКЛАДУ АКАДЕМІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

Навчально-тренувальний комплекс психологічної підготовки особового складу призначений для забезпечення якісного проведення занять із психології, формування у курсантів психологічної стійкості до травмуючих факторів бою.

Умовні позначення елементів: 1 - місце старту; 2 - ділянка колючого дроту; 3 - надовби; 4 - траншея; 5 - «їжаки»; 6 - завал із дерев; 7 - руїни будівель; 8 - дзот; 9 - канат для переповзання; 10 - канава для перестрибування; 11 - колода над ровом; 12 - болотиста ділянка та воронки; 13 - колеса та колода, що хитаються; 14 - колода для переповзання; 15 - протитанковий рів; 16 - підвісний міст; 17 - мінне поле; 18 - розбита техніка

